

Ф. Н. ГОНОВОЛИН

ПСИХОЛОГИЯ

Проф. Н. Ф. ДОБРИНИН
таҳрири остида

*СССР Маориф министрлиги томонидан педагогика
билим юртларининг № 2001 «Умумий таълим мак-
табларининг бошланғич синфларида ўқиш» му-
тахассислигига тайёрланаётган ўқувчилари учун
ўқув қўлланма сифатида тасвир этилган*

«ЎҚИТУВЧИ» НАШРИЁТИ

Тошкент — 1976

ПСИХОЛОГИЯГА КИРИШ

На узбекском языке

ФЕДОР НИКОЛОРОВИЧ ГОНОВОЛИН

ПСИХОЛОГИЯ

Для учащихся педагогических училищ по специальности № 2001 «Преподавание в начальных классах общеобразовательной школы»

Перевод с надписи «Просвещение», М., 1973

Издательство «Ўқитувчи»
Ташкент — 1976

Таржимонлар: Абдусаттаров А., Аҳмедов М., Исмаилов М.
Редакторлар: Икромова Ф., Хуснигидинов С.
Бадий редактор Чернышов Г.
Техредактор Сорокина Н.
Корректор Умарова Д.

Тарғашга берилди 10/V-1976 й. Босишга рухсат этилди 19/X-1976 й. Қогоз 3. 60×90/16. Физ. б. л. 17,0+0,25 вкл. Напр. л. 17,84+0,12 вкл. Тиражи 20 000. «Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 80. Шартнома 36—75. Баҳоси 42 т. Муқоваси 10 т.

ЎзССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент полиграфия комбинати. Навоий кўчаси, 80. 1976 й. Бак. № 850.

Ташполиграфкомбинат Государственного Комитета Совета Министров УзССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли. Навои, 80.

© Узбек тилига таржима, «Ўқитувчи» нашриёти, 1976 й.

Г 60602—271 161—78
353 (06)—76

I БОБ

ПСИХОЛОГИЯНИНГ ПРЕДМЕТИ

1-§. ПСИХОЛОГИЯ НИМАНИ ЎРГАНАДИ

Ҳар бир одам осмоннинг мовийлигини, дарахт барглари-нинг яшиллигини кўради, кўча томондан қулоққа чалинувчи ҳар хил товушларни эшитади, баъзи нарсаларнинг совуқлигини, бошқаларининг иссиқлигини сезади, яъни ҳар бир одам теvarак-атрофдаги нарсани сезиш ҳамда идрок қилиш қобилиятига эга бўлади. Одам ўйлайди ва гаплашади, яъни у тафаккурга ҳамда нутқга эгадир, Биз илгари бўлиб ўтган нарсаларни эсимизда сақлаймиз ва келажак ҳақида орзу қиламиз. Хотира ва хаёл туфайли одам ўтмишни эсда сақлайди ва келажакни орзу қила олади. Кўпгина воқеалар одамни тўлқинлантиради, қувонтиради ёки унинг газабини қўзғатади, яъни одамда маълум ҳис-туйғулар уйғотади: Одам нимагадир интилади, ўз олдига қўйган мақсадларига эришиш йўлида саботматонат кўрсатади, иродасини ишга солади.

Бизнинг сезгиларимиз, идрокимиз, хотирамиз, тафаккуримиз, нутқимиз, хаёлимиз, ҳис-туйғуларимиз, иродамиз психик процесслар деб аталади.

Баъзи қолларда психик процесслар анча мураккаб ва барқарор кўринишга эга бўлади, уларнинг активлиги кучайган ёки сусайган ҳолда намоён бўлади, маълум кечинмаларни майдонга келтиради. Бундай психик процесслар психик ҳолатлар деб аталади. Дарсда ўқувчининг диққат-этиборлилик ёки парижонлиқ ҳолати, одамларда содир бўлиб турувчи қувноқлик ёки аччиқланиш ва шу кабилар психик ҳолатларнинг мисолларидир.

Ҳар бир одам бошқалардан ўзининг айрим шахсий, барқарор хусусиятлари, маълум даражадаги барқарор психик сифатлари билан ажралиб туради. Баъзи одамда қизиқишлар кучли бўлса (масалан, китоб ўқишга ёки техника билан шу-

гулланишга қизиқса), бошқа бир одам улкан қобилиятлари (математикага ёки музыкага) билан ундан фарқ қилади. Баъзи бир одам қизиққонроқ бўлади, бундай одамни жўшқин *темпераментли* одам дейилади, бошқа одам ҳақида оғир, вазмин, яхши *характерли* одам деб ўйлаймиз ва ҳоказо.

Қизиқишлар, қобилиятлар, темперамент, характер *одамнинг психик хусусиятларидир*.

Психик процесслар, психик ҳолатлар ва психик хусусиятлар бир-бири билан ўзаро боғлиқ ҳодисалардир ва уларнинг барчаси биргаликда психика ҳисобланади (баъзи ҳолларда психикани одамнинг ички дунёси ёки одамнинг психик, руҳий ҳолати деб ҳам юритилади).

Психик процесслар, ҳолатлар ва хусусиятлар ўзгармас ҳодисалар эмас, улар одамнинг ҳаёти ва фаолияти давомида ривожланади ҳамда ўзгариб боради. Бу ўзгаришлар табиат ва жамиятдаги барча ўзгаришлар сингари муайян қонунларга бўйсунди.

Одамнинг психикасини, одам психик фаолиятининг қонуниятларини ўрганувчи фан психология деб аталади. Психология фани психик процесслар, ҳолатлар ва шахс хусусиятларини фақат тасвирлабгина қолмай, балки уларнинг юзага келиш сабабларини ҳам тушунтиради.

2-§. ПСИХИКАНИ МАТЕРИАЛИСТИК ТУШУНИШ

Психика нима? Бу саволга жавоб бериш учун биз ўзимиз яшаб турган олам ғайриодат иборат эканлиги ҳақида билимга эга бўлмоғимиз керак. Шунда одам психикасининг оламда қандай ўрин тутиши масаласи равшанлашади.

Жуда қадим ғамонларданоқ одамлар оламни ҳар хил тушунтирганлар. Айрим философлар¹ оламни ўз табиатига кўра моддий, яъни онгга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд ва моддий, материал элементларидан иборат деб ҳисоблаганлар. Масалан, грек философи Демокрит оламдаги мавжуд жисмлар ана шу мавжуд материянинг бўлинимас энг майда заррачалари (атомлар)² бирикмасидан ташкил топган, деган фикрни илгари сурган.

Бу нуқтан назар материалистик қараш деб ном олган, шу қараш тарафдорлари бўлмиш философлар эса *материалистлар* деб аталган. Олам ҳақида илмий билимлар ривожланиб борган сари бу философия ҳам тобора тараққий қилди.

XIX асрда бизда Россияда А. И. Герцен, В. Г. Белинский, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбовлар материалистик таълимотни илгари сурганлар.

¹ Философлар сўзи — грекча бўлиб, икки сўздан ташкил топган: *philoson* — севиниш + *sophia* — донолик, айнаи таржимаси: философлар — доноликни севувчилар. Философия табиат ва инсон жамияти ривожланишининг умумий қонунларини ўрганувчи фандир.

Материалистик философия К. Маркс, Ф. Энгельс ва В. И. Ленин асарларида чуқур илмий асосда ривожлантирилди. Улар *диалектик материализм*¹ деб ном олган фалсафий таълимотни яратдилар.

Диалектик материализм таълимотига кўра, табиатдаги ранг-баранг нарса ва ҳодисалар материянинг турли формаларидир, материя доим ҳаракатда ва ривожланишда бўлиб, жуда турли-туман хусусиятларга эгадир. Материя абадий мавжуддир, яъни унинг бошланиши ҳам, охири ҳам йўқ; у фақат бир формадан бошқа формага айланиши мумкин ҳолос. Материя ўз тараққиётининг махсус юқори босқичида (тирин организмларнинг нерв системаси ҳамда миёнага эга бўлган хилларида) психик сифатлар касб этган.

Шундай қилиб, «сезги, фикр, онг махсус тарзда ташкил топган материянинг олий маҳсулидир»². Психика миённинг хусусияти бўлиб, бу хусусият теварак-атрофдаги оламни акс эттиришдан иборатдир. В. И. Ленин акс эттириш ҳақидаги энг мукаммал материалистик назарияни ишлаб чиқиб, шундай деб ёзган эди: «Бизнинг сезгиларимиз, бизнинг онгимиз ташқи оламнинг *образидир*, ҳолос, шу сабабли, акс этувчи нарса бўлмаса, инъикоснинг бўлиши мумкин эмаслиги, аммо акс этувчи нарсанинг акс эттирувчига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжудлиги аниқ ва равшандир»³. Бу образ субъектив, яъни шахс билан боғлиқ бўлган бўлса ҳам, аммо у объектив равишда мавжуд нарсалар ва ҳодисаларни акс эттиради.

Одам теварак-атроф оламни пассив (масалан, кўзгудаги акс этиш каби) эмас, балки актив акс эттиради, яъни тева-рак-атрофдаги воқеликни фаолият процессида, табиат ва бошқа одамларга таъсир кўрсатиш процессида билади. Ана шу процессда одамда сезгилар ҳамда идрок содир бўлади, булар одамнинг сезги органлари орқали миёнага таъсир кўрсатиб, онгида акс этган нарса ва ҳодисаларнинг (ёки улардаги айрим хусусиятларнинг) образларидир.

Бизнинг қадимий аجدодларимиз табиатдаги кўп ҳодисаларни тушунтиришга ҳали ожиз бўлганлар ва шу сабабли улар табиатдаги ҳодисалар гўё оламга кенг тарқалган махсус ғайри табиий, моддий бўлмаган, кўзга кўринмас кучлар (жон) туфайли юз беради, деб ҳисоблаганлар. Одамнинг сезгилари, ҳис-туйғулари, фикрларини кўз билан кўриб бўлмайди, шу

¹ *Диалектик* деган ном грекча *dialeqesthai* сўзидан келиб чиққан бўлиб, «суҳбат ўтказиш» маъносини билдиради. Материализмни *диалектик* деб аталишининг сабаби шундаки мазкур таълимотга кўра, материя доим (абадий) характердадир ва материянинг тараққиётига табиатдаги бир-бирга қарама-қарши, гўё «баҳсдашувчи» кучларнинг ўзаро бир-бирига таъсир кўрсатиши сифатида қаралади.

² В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 18-том, 1975, 54-бет.

³ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 18-том, 1975, 71—72 бетлар.

сабабдан уларни одамлар моддий бўлмаган алоҳида мавжудод—жоннинг иши деб билганлар, жонни эса одам танасида вақтинча яшовчи ва одам ўлгандан кейин танани тарк этувчи нарса деб тушунганлар. Бундай қарашлар кейинчалик философияда ўз ифодасини топган. Утмишдаги айрим мутафаккирларнинг (грек философи Платон ва бошқалар) фикрича, оламдаги жамики нарсалар «идеялар» деб аталган жисмсиз формадаги буюмларнинг маҳсулидир ҳолос. Бундай таълимот *идеализм* номини олган, бу таълимотни давом эттирувчи кишилар эса *идеалистлар*¹ деб аталган.

Философ-идеалистлар одамда жон (руҳ), яъни ўлмайдиган жисмсиз мавжудод борлигини эътироф этиб, одамнинг сезгилари, идроки, хотираси ва бошқа психик процессларини жон (руҳ) билан боғлиқ бўлган ҳодисадир, деб ҳисоблаганлар. Ушша даврдаги мутафаккирлар жон (руҳ)ни танадан ҳоли равишда ўрганишга ҳаракат қилганлар.

«Психология», яъни жон ҳақидаги фан сўзи (юнонча: «psyche» — жон (руҳ), «logos» — тушунча, таълимот маъносини англатади) бизнинг давримизда ҳам сақланиб қолган. Ҳозир биз ҳам жон (руҳ) сўзларини ишлатамиз («Бу — руҳий дунёси улкан одам»), аммо руҳ деганда биз жисмсиз ва абдий барҳаёт нарсани эмас, балки психикани, яъни психик процесслар, ҳолатлар ва шахснинг хусусиятларини назарда тутамиз.

Одамларда оламга ва инсон психикасига шу тарздаги икки хил қараш жуда қадим замонлардаёқ пайдо бўлган. Ҳозирги даврга қадар ҳам материализм билан идеализм ўртасида кураш давом этиб келмоқда.

Улар ўртасидаги ихтилофнинг моҳияти шундаки, материалистлар оламнинг негизи материядан иборат, деб ҳисоблайдилар, бинобарин материалистик нуқтаи назарга кўра, мианинг хусусияти сифатида психика материя жуда юксак даражада тараққий қилган шароитдагина пайдо бўлган. Материянинг соддароқ формалари психикага эга эмас (масалан, ер, тош, дарахт, сувда психика йўқ); материясиз психиканинг ўз ҳолича бўлиши мумкин эмас, чунки психика материянинг хусусаси, ҳолос. «Материализм, — деб ёзади В. И. Ленин, — табиатни бирламчи, руҳни иккиламчи деб билади, биринчи ўринга борлиқни, иккинчи ўринга тафаккурни қўяди. Идеализмда бунинг тескариси»².

Философ-идеалистларнинг уқтиришича фақат руҳгина (худо, ғоя) абдий яшайди, материя эса кейинчалик майдонга келган, уни гўё руҳ яратган эмиш.

¹ Рус тилида *идеалист* сўзи, яна бошқа бир маънони: ҳаёлараст, беғараз одам маъносини ҳам англатади. Аммо бу маънодаги идеалист сўзи фалсафий идеализм тарафдори маъносига «идеалист» тушунчаси билан ҳеч бир даҳлдор эмас.

² В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 18-том. 1975, 108-бет.

Бу фалсафий назарияларда одамларнинг илмга ҳилоф, буткул катто қарашлари ўз ифодасини топган, улар табиат ва жамиятда содир бўлувчи процессларни тушунмаганлар, бинобарин, улар худо бор деган ривоятни ўйлаб топганлар ҳамда оламнинг яратилишини худонинг номи билан боғлаганлар.

Оламнинг яратилиши тўғрисидаги ва психикани ўлмас руҳ деб талқин қилувчи ёлгон тасаввурларнинг илм-фан юксак даражада тараққий қилган бизнинг давримизда ҳам мавжудлигига сабаб нима? Бу хилдаги қарашларни капиталистик мамлакатларда буржуа философлари ҳимоя қилади. Капиталистик мамлакатларда жамият бойлар ва камбағаллар, эзувчилар ва эзилувчиларга ажралган. Ҳукмрон синфлар улар учун ишловчи меҳнаткашларнинг худого ва у дунёга ишонишдан ҳаминша манфаатдор бўлганлар. Руҳоний малайлар меҳнаткашларни, агар одам бу дунёда кўпроқ манпаққаг чекса, ўлгандан сўнг руҳи у дунёда жаннатнинг абдий ҳузур-ҳаловотларидан баҳраманд бўлади, деган гаплар билан алдаб, уларни сабр-тоқатли бўлишга, ўз хўжайинларига итоат қилишга даъват этганлар ва даъват этмоқдалар. Шундай қилиб философиядаги идеализм (худди дин сингари) ҳукмрон синфлар манфаатларига хизмат қилади.

Совет психология фани бирдан-бир тўғри таълимот бўлмиш марксча-ленинча диалектик материализм асосида қурилмоқда, бинобарин, психикани бу тарзда чинакам илмий асосда тушуниш тарафдорларининг сафи жаҳондаги барча мамлакатларда йилдан-йилга тобора кенгайиб бормоқда.

Такрорлаш учун саволлар

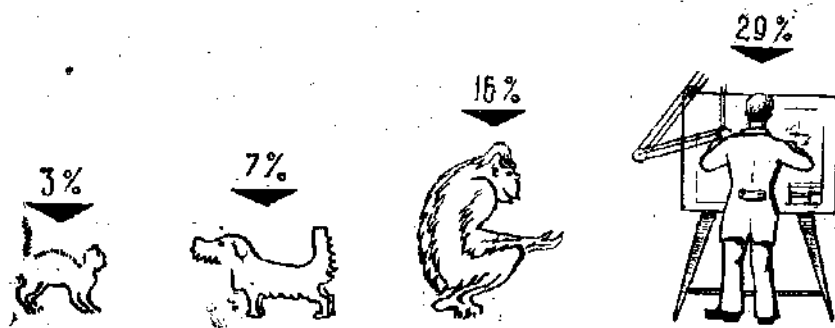
1. Одамнинг психик процесслари ва психик хусусиятларини айтиб беринг. Улар нимаси билан психик ҳолатлардан фарқ қилади?
2. Психология нимани ўрганади. Унга таъриф беринг.
3. Оламни материалистик тушунишнинг моҳияти нимадан иборат?
4. Диалектик материализм нуқтаи назаридан қараганда психика нима?
5. Психикани тушунишда материалистлар билан идеалистлар ўртасидаги асосий келишмовчилик нимадан иборат?

И Б О В

МИЯ ВА ПСИХИКА

1-§. ОЛНИ НЕРВ ФАОЛИЯТИ ПСИХИКАНИНГ ФИЗИОЛОГИК АСОСИДИР

Психика нерв системасининг хусусияти (функцияси)дир, бинобарин, психик фаолиятни тўғри тушуниш учун одам ва ҳайвонлар психикасининг моддий асоси бўлиш нерв фаолиятининг хусусиятларини билиш зарур.

1- расм.

Нерв системаси *марказий* ва *периферик* нерв системага аж-
ралади. *Мия* (бош ва орқа мия) — марказий нерв система ҳи-
собланади, периферик нерв система — *бу нервлардир*, яъни
бош ва орқа миядан тананинг барча томонига тарқалувчи
нерв тоалари тарами бўлиб, уларнинг устки қисми миелин
парда билан қопланган. Мия ҳам, нервлар ҳам *нейронлардан*,
яъни нерв ҳужайраларидан иборатдир, улар ўзаро бир-бири
билан шохчалари орқали боғланади. Мия бир неча қисмлар-
дан ташкил топган. *Орқа мия* умуртқа поғонаси ичига жой-
лашган бўлиб, оддий хатти-ҳаракатларни идора қилади. У
узунчоқ мия билан туташади, узунчоқ мия организмнинг
турли ҳилдаги ҳаётий процессларини, чунончи, овқат ҳазм
қилиш, қон айланиш, нафас олиш ва бошқа процессларни
тартибга солади. Бош миyaning *катта ярим шарлари* бош
миyaning *пўстлоқ ости туғунлари* ва *пўстлоқидан* иборат бў-
либ, одамнинг барча психикасини бошқаради.

Одамларнинг мияси ҳайвонларнинг миясига қараганда
анча мураккаб тузилган. Одам миясининг массаси ҳам ҳай-
вонларникидан катта. Агар маймун миясининг оғирлиги
400—500 г бўлса, одамда (ўртача) — 1400 г. Организмнинг
ҳаёт фаолиятида мия функциясининг нечоғли мураккаб
эканлигини шундан кўрса бўладики, мия гавда оғирлигининг
2% ини ташкил қилади, организм қабул қилувчи кислород-
нинг 18% и миyaning озиқланишига сарф бўлади.

Тараққиётнинг юқори поғонасига кўтарилган сари мия
ҳайвон танасининг шунчалик кўп қисмини ташкил қила бо-
ради. Масалан, китнинг мияси танасининг 1/20000 қисмини,
филда — 1/400, маймунда — 1/100, одамда эса — 1/46 қисми-
ни ташкил этади.

Бош мия катта ярим шарлари пўстлоғи организм ҳаётида
айниқса муҳим роль ўйнайди. Одамда у ўртача 14—15 мил-
лиард нейронлардан ташкил топган. Пўстлоқнинг пешана
қисмлари айнқса муҳим роль ўйнайди. Ҳайвон қанчалик
тараққий қилган бўлса, миyaning шунчалик катта қисмини пе-

шана ташкил этади. (1-расмга қаралсин. Мушукда мия пўст-
лоғининг пешана қисми 3% ни, одамда — 29% ни ташкил
қилади.)

Миyaning ҳажми ва оғирлиги гарчи индивиднинг психик
ҳаётида бирмунча аҳамиятга эга бўлса ҳам, миyaning тузили-
ши айнқса муҳим роль ўйнайди. Миyaning оғирлигига қараб
одамнинг ақли ҳақида хулоса чиқариб бўлмаслигининг боиси
ҳам шундадир. Айрим атоқли кишилар миясининг вазни ўр-
тача вазнга қараганда анча ортиқ (масалан, И. С. Тургенев
миясининг оғирлиги 2120 г, И. П. Павловда — 1653 г), бошқа
талантли кишиларда эса (ёзувчи Анатолий Франсининг мияси
1170 г) кам бўлган.

Миyaning олий бўлимлари — катта ярим шарлар ҳар ҳил
турдаги ҳайвонларда қандай роль ўйнашини қуйидаги факт-
лардан кўрса бўлади. Балиқлардаги мавжуд ярим шарлар
куртаги олиб ташланса ҳам, улар катти-ҳаракатларида кам
ўзгариш юз беради. Агар кабутарнинг ярим шарлари олиб
ташланса, у уча олмайдиган бўлиб қолади, овқатни ўзи из-
лаб топмайди. Ярим шарларидан маҳрум этилган ит деярли
батамом инвалид (мажруҳ) бўлиб қолади. Катта ярим шар-
ларсиз туғилган бола тезда nobуд бўлади. Бинобарин, мия-
нинг ана шу қисмига эга бўлмаган одам асло яшай олмайди.

2-§. МИYANING РЕФЛЕКТОР ФАОЛИЯТИ

Одамнинг теvarак-атрофини қуршаб олган олам доимо
унинг нерв системасига, миясига (сезги органлари орқали)
таъсир кўрсатиб туради. Организм бу таъсирларни қабул
қилади ва шуларга жавобан ҳаракатга келади. Бу процесс
*рефлекс*¹ деб аталади.

Энг содда рефлексга бир мисол келтирайлик. Агар одам-
нинг қўли иссиқ буюмга беҳосдан тегиб кетса, у дарҳол қўли-
ни тортиб олади. Бунда қўлнинг нерв учларида вужудга кел-
ган қўзғалиш марказга интилувчи нервлар орқали орқа мия-
га (шунингдек бош мияга ҳам) ўтказилади, шундан сўнг мар-
каздан қочувчи нерв йўллари орқали тегишли мушакларга
импульс² юборилади, мушаклар ҳаракати эса қўлнинг тортиб
олинишига сабаб бўлади.

300 йил муқаддам француз олими Декарт томонидан илг-
ри сурилган рефлекс ғоясини улуг рус физиолог И. М. Сече-
нов ривожлантирди. Сеченов ўзининг «Бош мия рефлекслари»
китобида одамнинг барча хатти-ҳаракатлари рефлексор ҳара-
катларнинг мураккаб системаси эканлигини кўрсатиб берди.
Сеченовнинг материалистик таълимоти И. П. Павлов асарла-
рида рефлекс назариясини янада ривожлантириш учун имкон

¹ Рефлекс — латинча reflexus (акс эттириш).

² Импульс — латинча impulsus (туртки, ундаш).

дратди. И. П. Павлов юқорида кўриб ўтилган типдаги рефлекс-тор рефлексларни *шартсиз* рефлекслар деб атади, чунки организмга ташқи ёки ички қўзғатувчи таъсир кўрсатиб турган шароитда бу хилдаги рефлекслар муқаррар, беихтиёр равишда (*шартсиз*) вужудга келади. Шартсиз рефлекслар *туғма* бўлади. Инстинктлар, масалан, овқатланиш инстинкти (эндиғи-да дунёга келган болаёқ қорни очганида лаблари билан там-шана бошлайди), оғриқ инстинкти, муҳофаза инстинкти (агар одамга қўл югуртурсангиз, у ўзини ҳимоя қилиш учун турли ҳаракатларни бажаради), жинсий ва бошқа кўпгина инстинктлар шартсиз рефлекслар жумласига киради.

Аммо шартсиз рефлекслардан ташқари шундай рефлекс ҳам борки, улар фақат маълум шароитлардагина вужудга келади. Буларни Павлов *шартли* рефлекслар деб атаган. Шартли рефлексларга мисоллар келтирайлик. Агар итга ҳар гал овқат беришдан аввал у турган хонада электр лампочка ёқил-са, тез орада ҳайвонда лампочка ёқилиши биланоқ (бу бефарқ ёки *индифферент* деб аталувчи қўзғатувчи) сўлак ишлаб чи-қилишига сабаб бўлади. Шундай қилиб лампочканинг нури ит учун овқатдан дарак берувчи сигналга айланиб қолади. Агар болага оқ тусдаги кукун дорини бир неча марта кўрсати-либ, кейин тахир мазасини татиттирилса, бола дорини кўри-ши биланоқ ҳали уни ичмасдан туриб оғзида тахир мазани сезади.

Шартли рефлекслар туғма бўлмайди, улар организмнинг янаша ва фаолияти процессида ҳосил қилинади. Бола миёси-нинг кўриш марказида ҳам (дорини кўрган пайтда), таъм-ма-зани билиш марказида ҳам (оғизда тахирлиқни сезган пайтда) қўзғалишлар кетма-кет вужудга келади, борди-ю бу қўзғалиш яна такрорланса, миёя пўстлоғида яна шу икки марказ ўртасида боғланиш вужудга келади (гўё йўл очилади), бинобарин, кейин-чалик бола дорини кўрган заҳотиёқ унда тахирлиқ сезгиси ҳам вужудга келади. Агар бу боғланиш мустақкамланиб бо-рилмаса (яъни болага дори кўрсатилса-ю, аммо ичирилмаса), у кучсизланиб, ниҳоят бутунлай узилиши ҳам мумкин.

Шундай қилиб, шартли рефлекс ҳаёт жараёнида фақат ҳо-сил қилинибгина қолмай, балки вақт ўтиши билан йўқолиб ке-тиши ҳам мумкин. Шу сабабдан ҳам Павлов шартли рефлекс-ни *муваққат нерв боғланиши* деб айтган.

Миёя пўстлоғида муваққат нерв боғланишлари аввал қўз-ғатувчи таъсир кўрсатиши (сигнал) ва кейин унинг мустақ-камланиши натижасидагина эмас, балки мақсадга эришиш-га олиб келувчи синаш (тасодикий) хатти-ҳаракатлари нати-жасида ҳам вужудга келади. Масалан, итни хона ичига қамаб қўйилса, у ташқарига чиқишга ҳаракат қилади. Агар хонада бир неча эшик бўлиб, шундан биттасигина очилса, ит аввалига ҳар бир эшикни тумшуғи билан итариб кўради, ниҳоят очила-диганини топиб олади. Навбатдаги галда ҳайвон ташқарига

олиб чиқувчи эшикни дарҳол топади. Миёя пўстлоғида эшик-нинг кўриниши, ҳиди билан ташқарига чиқиш имконияти ўр-тасида муваққат нерв боғланиши вужудга келади. Бу ўринда ҳаракат мақсадига эришиш (хона ичидан ташқарига чиқиш) натижасидагина нерв боғланиши мустақкамланади.

Ярим шарлар пўстлоғида вужудга келувчи муваққат нерв боғланишларининг организм учун аҳамияти бениҳоя каттадир. Одамларда ҳам ҳаётий тажриба деб аталувчи нарсаларнинг кўпчилиқ қисми миёя пўстлоғида муваққат боғланишлар ёки шартли рефлекслар ҳосил қилинишининг натижаси ҳисоб-ланади.

Агар ҳайвон ёлғиз шартсиз рефлексларгагина эга бўлса борми, бу ҳолда ҳайвон яшашнинг мураккаб, доимо ўзгариб турувчи шароитларида ўз ҳаётини сақлаб қола олмаган бў-лур эди. Ҳақиқатан ҳам, ҳайвон ўз ҳаётига таҳдид солувчи хавф-хатар ҳақида бошқа бир йиртқич ҳайвоннинг унга ўз чангалини ботирган пайтдагина била олишини (шундагина ҳайвонда оғриқ ҳақида дарак берувчи шартсиз рефлекс ҳо-сил бўлишини) тасаввур қилиб кўриш-а. Аммо ҳайвон бошқа йиртқич ҳайвоннинг ўқиришини ёки йиртқичнинг оёғи ости-да шохчаларнинг шитирлаб синиш овозини анча блисдан эпи-тади, бинобарин, бу товушлар ҳайвон учун яқинлашиб келаёт-ган хавф-хатар ҳақидаги шартли дарак вазифасини ўтайди, ҳайвонларни ўз вақтида қочиб қутулишга мажбур этади. Бу ҳол ҳайвоннинг ташқи қўзғатувчи таъсирига шартли рефлекс тарзида жавоб қайтаришидир.

Шартли рефлексларнинг кўпчилиқ қисми катта ярим шар-лар пўстлоғида ҳосил қилинади, ҳайвоннинг катта ярим шар-лар пўстлоғи олиб ташланса борми, ҳайвон ўз ҳаётий тажриба-сининг деярли барчасидан маҳрум бўлади. Гарчи ҳайвонда кўпгина шартсиз рефлекслар сақланса ҳам у ногирон бўлиб қо-лади.

Миёя пўстлоғи олиб ташланган ит гўштни кўрганида гўшт ва очликни қондириш ўртасида алоҳида алоҳа борлигини топа олмайди, олдида гўшт тургани ҳолда у очликдан ўлади. Гўшт-ни итнинг оғзига солиб қўйилса, бу ҳол унда тегишли шарт-сиз рефлексий ишга солади, миёядаги овқатланиш марказлари-ни қўзғатади, шундагина ит гўштни ейишга киришади.

Одам эса юқорида айтиб ўтилганидек, миёя катта ярим шар-ларсиз мутлақо яшай олмайди.

3-§. ЯРИМ ШАРЛАР ПЎСТЛОҒИДАГИ НЕРВ ПРОЦЕССЛАРИ

Одамнинг (ҳайвонларнинг ҳам) катта ярим шарлари пўст-лоғида икки бир-бирига қарама-қарши нерв процесси: қўзға-лиш ва тормозланиш содир бўлиб туради.

Бирон-бир нарса ёки ҳодисалар сезги органларига таъсир этиб уларни қўзғатади, қўзғалиш эса миёяга ўтказилади, шун-

дагина ярим шарларда қўзғалиш (жонланиш) вужудга келади. Бу қўзғалиш ўчоғи ўзгармасдан ва ҳаракатсиз қолмайди. Одатда қўзғалиш катта ярим шарлар пўстлоғида *иррадиацияланади* (ёйилади) ва бир жойдан иккинчи жойга ўтади.

Пўстлоқда қўзғалиш билан бир вақтнинг ўзида унга энд бўлган процесс — *тормозланиш* ҳам майдонга келади, тормозланиш мияда қўзғалиш участкасини актив равишда тўхтатиб туради, тормозлайди ёки чеклаб қўяди, қўзғалиш участкасини *марказлаштиради*, тор доирага тўпланишга олиб келади.

Қўзғалиш билан тормозланиш ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Қўзғалиш билан тормозланишнинг ўзаро боғлиқлиги, жумладан шунда кўринадики, агар миянинг бирон участкасида қўзғалиш пайдо бўлса, шу участка атрофида тормозланиш майдонга келади. Бундай ҳодиса *манфий индукция* деб аталади. Катта ярим шарлар пўстлоғида тормозланиш ўчоғи атрофида қўзғалиш вужудга келади. Бу процесс нерв процессининг *мусбат индукцияси* деб аталади, (Бу ном физикадаги индукция ҳодисасига қиёсан Павлов томонидан берилган.)

Тормозланиш чарчап (толиқиш) натижасида ҳам содир бўлиши мумкин. И. П. Павловнинг ўқитиришича, агар тормозланиш катта ярим шарлар пўстлоғининг кўп қисмига ёйилса ва миянинг қуйи қисмларига бориб етса, бунда одам уйқуга кетади. Бундай тормозланиш, Павловнинг фикрига кўра, мия нерв ҳужайраларини толиқишдан сақлаб қолади, уларга зарур миқдорда дам беради, шу билан бир қаторда бутун организмнинг ҳам илгари сарф қилган кучларини қайта тиклаб олишига имкон яратади. Баъзи ҳолларда уйқу пайтида тормозланиш процесси мия ярим шарлари пўстлоғини тўлиғича қамраб ололмайди, миянинг айрим кичик участкаси маълум даражадаги қўзғалиш ҳолатида бўлади. Бундай ҳолатни Павлов ўзига хос «соқчи пунктлар» деб атаган. Масалан, ўз боласи ёнида қаттиқ уйқуга чўмган она, боласи бироз безовталанса, ёки уйқусида алаҳсираса, ўша заҳотиёқ уйғонади.

Уйқу ҳолатининг *гипноз* деб аталувчи яна бир кўриниши ҳам бор. Бундаги тормозланиш ўзига хос характерга эга бўлиб, И. П. Павловнинг фикрича, қисман тормозланиш ҳисобланади, пўстлоқни тўлиғича қамраб олмайди. Бундай ҳолатни сунъий равишда вужудга келтириш мумкин, бунда одамга сўз орқали таъсир кўрсатиш («сиз ҳозир ухламоқчисиз, сиз ухлай бошладингиз»), шунингдек гипноз қилинаётган кишининг юзи олдида қўл билан силашга ўхшаш ҳаракатлар қилиш («пасслар» деб аталувчи ҳаракатлар қилиш) ёрдамида уни ухлатилади. Гипноз ҳолатида ярим шарлар пўстлоғида бирон-бир участка қўзғалиб туради, шу сабабдан ухлаб ётган киши гипнозчининг сўзини эшитиб тураверади. Гипноз ҳолатида бош мия пўстлоғининг кўп қисми тормозланган бўлади, шу сабабли одам мустақил равишда иш кўра олмайди ва уни ух-

латган кишига итоат қилади, унга нима буюрилса, шуни бажаради.

Энг сўнгги тадқиқотлар шуни кўрсатадики, одамнинг те-тиклик (уйғоқлик) ҳолатида мияда нерв ҳужайраларининг фақат айрим қисмигина қўзғалиб, қолган бошқа қисми эса тормозланган бўлар экан. Уйқу пайтида ҳужайралар гўё ўзаро вазифаларини алмаштирар экан: илгари қўзғалиш ҳолатида бўлган нерв ҳужайралари уйқу пайтида дам олар экан. Аммо мияда қўзғалиш ҳолатидаги участкалар ҳам сақланиб қолади, шу туфайли ухлаб ётган одам мияси организм учун зарур функцияни бажаради.

4. §. БИРИНЧИ ВА ИККИНЧИ СИГНАЛ СИСТЕМАДАРИ ҲАМДА УЛАРИНИНГ ЎЗАРО БИР-БИРИГА ТАЪСИРИ

Катта ярим шарлар пўстлоғининг шартли рефлекс тарзидаги фаолиятини Павлов *миянинг сигнал фаолияти* деб атаган, чунки ташқи муҳитдан кўрсатилувчи таъсирлар теvarак-атрофдаги нарсаларнинг организм учун аҳамияти ҳақида дарак беради.

Нарса ва ҳодисаларнинг сезги органларга таъсир кўрсатиши туфайли (бунинг натижасида сезгилар, идрок, тасаввурлар пайдо бўлади) мияга келувчи сигналларни Павлов *биринчи сигнал системаси* деб атаган; бундай система одамда ҳам, қайвонларда ҳам бор.

Аммо одамда, деб ёзади Павлов, нерв фаолияти механизмларига қўшимча фавқулодда устуңлик юз берган. Бу қўшимча устуңлик — инсон нутқидир. «...Сўзлар воқеликнинг одамга хос бўлган иккинчи, махсус сигнал системасини ташкил этади, биринчи сигналларнинг сигнали ҳисобланади»¹.

Буни оддий бир мисол билан тушунтириб бермоқчимиз. Танаффус тугагач, қўнғироқ чалинади, болалар синфга томон йўл оладилар. Болалар учун қўнғироқнинг товуши биринчи сигнал системасидир. Аммо катта танаффус пайтида мактабдан ташқарида ўйнашлари ҳамда қўнғироқни эшитмасликлари мумкин. Ўқувчилардан биронтаси югуриб келиб, «Қўнғироқ чалинди!» — деган гапни айтади. Бу вазиятда нутқ қўнғироқ товуши вазифасини ўтайди. Ўқувчининг сўзи *иккинчи сигнал системаси* ҳисобланади.

Ёки яна бир мисол келтирайлик. Педагог ўсимликнинг тана, барг ва илдиз тузилиши ҳақида болаларга ҳикоя қилиб беради. Сўнгра у расм намойиш қилади ва болалар ўсимликнинг барча таркибий қисмларини расмда кўрадилар. Мазкур тушунтириш процессида ёлғиз иккинчи сигнал системасидан

¹ И. П. Павлов. Полн. собр. соч. 2-нашр. III том, 2-китоб, М.—Л., СССР ФА нашриёти, 326-бет.

гина эмас, балки биринчи сигнал системасидан ҳам (расмни кўриб идрок қилиш) фойдаланилган.

Иккала сигнал системаси ҳам ҳаминча ўзаро бир-бирига таъсир кўрсатиб туради. Агар иккинчи сигнал системасининг сигналлари сўзлари биринчи сигнал системасига таянмаса (биринчи сигнал система орқали ҳосил қилинган билимлар билан боғланмаса), уларнинг маъносини одам тушунмайди. Масалан, бизга нотаниш бўлган чет тилдаги бирон сўзни эшитганимизда унинг конкрет мазмунини тушунмасак, у сўз бизга ҳеч нарса ҳақида дарак бермайди. Аммо биринчи сигналларнинг ёлғиз ўзи ҳам бизга олам ҳақида чуқур ва тўлиқ билим бера олмайди. Одам фақат иккинчи сигнал система воситасидагина айрим фактларни умумлаштириш, ўзи учун муҳим қонуниятларни очиш йўли билан билимларини кенгайтириб боришга ўрганган. Иккинчи сигнал система туфайли одамлар ўз билимларини чуқурлаштирадилар ва сақлаб қоладилар.

5-§. НЕРВ ПРОЦЕССЛАРИНИНГ СИСТЕМАЛИЛИГИ

И. П. Павлов таълимотига кўра, миё катта ярим шарлари пўстлоғи улкан мозаикадан иборатдир, унда ҳар бир дақиқада организмнинг турли фаолиятларини ё қўзғатувчи, ёки тормозловчи бениҳоя кўп ташқи таъсирларини қабул қилувчи пунктлар ўрин эгаллаб туради.

Миё пўстлоғида ҳар бир дақиқада миёда ҳосил қилинган боғланишларнинг муайян системаси мавжуд бўлади. Шу сабабдан организмнинг ташқи таъсирларга реакцияси ёлғиз қўзғатувчиларнинг ўзига боғлиқ бўлиб қолмай, балки миё пўстлоғида қандай боғланишлар борлигига, бу боғланишлар қандай системани ташкил қилишига ҳам боғлиқдир.

Бир хил изчилликдаги қўзғалишларнинг такрорланиб туриши одамда шунга мувофиқ равишда бир хилдаги реакцияларнинг амалга ошишига олиб келади. Тажрибалар шуни кўрсатадики, қўзғатувчилардан биринчиси таъсир этиши биланоқ бир қанча реакцияларнинг яхлит тизмаси, шартли рефлексларнинг системаси пайдо бўлади. Вундай ҳодисани Павлов *динамик стереотип* деб атаган. «Стереотип»¹ сўзи мустақамланган реакцияларнинг барқарорлигидан далолат беради, «динамик» деб аталishiга сабаб шуки, стереотипни (одат тусига кириб қолган хатти-ҳаракатлар системасини) қайта қуриш гарчи одатдагидек осон иш бўлмаса ҳам, у ҳаракатчан бўлади, ўзгариши мумкин.

Миё пўстлоғида динамик стереотиплар (илгари вужудга келган қўзғалиш ҳамда тормозланишларнинг муайян равишда мустақамланиб қолган ўчоқлари) мавжуд тақдирда рефлекс-

¹ Стереотип — японча stereos (мустақам, ўчмас) ва typos (из, тамга) маъноларини билдиради.

лар системаси осонлик билан, кўп куч сарфланмаган ҳолда қайта тикланади. Масалан, маълум иш ҳаракатларини кўп марта қилиб кўрган уста бу ҳаракатларни осон, эркин бажаради, ўзини унча қийнамайди, ҳолбуки бу ишга биринчи марта киришадиган одамнинг анча қийналишига тўғри келади. Динамик стереотип қўзғатувчиларнинг тез-тез такрорланиб турувчи таъсирларига организмнинг гўё мослашиб қолиши, ана шу таъсирларга жавоб ҳаракатидан иборат.

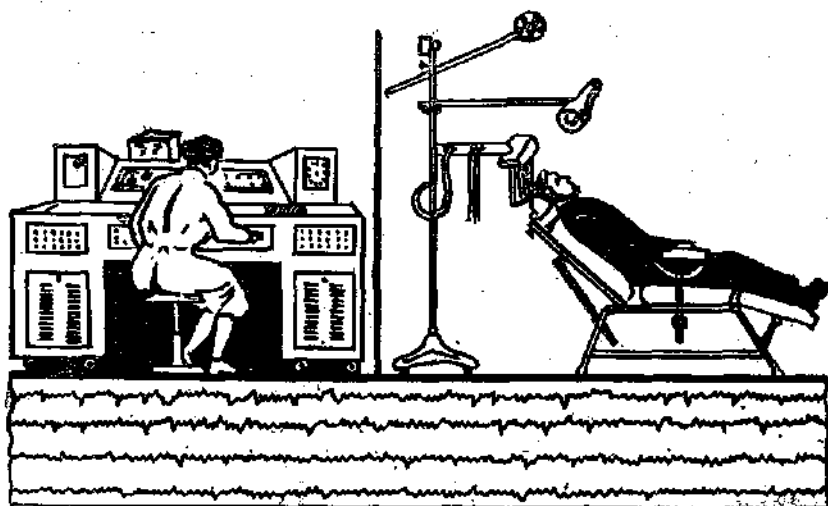
6-§. КАТТА ЯРИМ ШАРЛАР ПУСТЛОҒИДАГИ АЙРИМ УЧАСТКАЛАРИНИНГ ФУНКЦИЯЛАРИ, МИЯ БИОТОКЛАРИ

Миё пўстлоғида айрим участкалар борки, уларга сенсор (сезувчи) нерв тодалари орқали маълум сезги органларидан қўзғалишлар келиб туради, яна шундай участкалар ҳам борки, булардан жавоб реакциясини амалга ошириш учун мушакларга тегишли «буйруқлар» йўллаб турилади. Агар миёнинг биронта участкаси бевосита қўзғатилса, бу ҳолда одамда айрим сезгилар юзага келиши мумкин. Мураккаб тажрибалар ўтказилиши натижасида олимлар, масалан, жуда заиф электр токи юборилиши билан миё пўстлоғининг эса қисми қўзғатилса, кўриш сезгиси зоҳир бўлишини, пўстлоғининг чакка қисми қўзғатилса, эшитиш сезгиси майдонга келишини аниқлаганлар ва ҳоказо.

Олимлар ҳайвон миёсига жуда назик электродларни жойлаштириб, кейин кузатиш ўтказганларида, миёда ҳис-туйғуларни идора қилувчи марказлар борлигини аниқлаганлар. Миё устунининг ички қисмида шундай участка борки, уни «роҳатланиш маркази» деб аташ ҳам мумкин. Тажриба пайтида каламуш миёсининг ана шу марказига электрод жойлаштирилган ва уни кучсиз электр токи билан қўзғатилган. Бу иш ҳайвонда хуш ёки ҳолатини вужудга келтирган. Физиологлар каламушда шундай малака ҳосил қилишга эришганлар. Агар каламуш махсус рычагни босган бўлса, электр токи уланиб, бу ток электрод орқали «роҳатланиш марказига» бориб етган. Малака ҳосил қилинганча, каламуш рычагни тез-тез боса бошлаган. Бордию қорни оч каламуш катакнинг бир бурчагида овқатни, бошқа бурчагида рычагни кўриб қолса, у дарҳол рычаг томонга югурган. Демак, каламушнинг ток таъсири туфайли роҳатланиш очлиги пайтида кечирадиган ҳисга қараганда кучли бўлган.

Қуйидаги фактлар ҳам миё пўстлоғида у ёки бу психик фаолиятни идора қилувчи марказларнинг мавжудлигидан далолат беради. Агар одамда ярим шарларнинг пешана орқа томонидаги қисми зарарланса, у гапириш қобилиятини йўқотади, бош миё чакка қисмларининг зарарланиши эса бошқа кишиларнинг нутқини эшита ва идрок қила олмасликка олиб келади. Шундай қилиб, нерв процесслари миёда *локаллашган*¹ бўлади (миё пўстлоғининг муайян қисми билан боғлангандир).

¹ Локаллаш — латинча locus (жой).

2- расм.

Аммо одам миёси шундай тузилганки, борди-ю бирон қисми ишламай қолса, унинг функциясини кўпинча бошқа марказлар амалга оширади ва йўқолган қобилият яна тикланади.

Миё устунни пўстлоқ ишини кучлантириб туради (жонлантиради). Миёнинг пўстлоқ ости қисмида алоҳида тўрсимон модда бўлиб, уни *ретикуляр формация*¹ деб аталади. Одамнинг тетиклик ҳолатини сақлаб туришда ва диққатини активлаштиришда ретикуляр формация муҳим роль ўйнайди.

Олимлар миёда кучсиз электр тоқлари ҳосил бўлишини аниқлаганлар ва уларни *биотоклар* деб аталган. Бу тоқларни қайд этиш учун мураккаб тузилишга эга бўлган ва жуда сезгир аппарат, *осциллографдан* фойдаланилади (2-расмга қаралсин). Аппаратга электродлар уланиб, одамнинг бошига маҳкам ўрнаштирилади. Бу қурилма миёда ҳосил бўлувчи биотокларни фақат аниқлашга ёрдам берибгина қолмай, балки уларни бир печа баробар кучайтириб ҳам беради ва махсус аппарат бу тоқларни эгри чизиқлар тарзида ёзиб бориши мумкин. Одам ҳаётининг ҳар хил моментларида бу ёзувларнинг характери ҳам турлича бўлади.

Агар одам тинч ҳолатда ётган ёки ўтирган бўлса, миё пўстлоғида секундига 8—13 тебранишдаги *альфа-тўлқинлар* деб аталувчи биоток ҳосил бўлиши кўзга ташланади. Борди-ю

¹ Бу модда микроскоп остида қаралганда сои-саноқсиз нерв-тоғаларидан тўқилган тўрри эслатади. Шунинг учун уни ретикуляр формация деб аталган. Латинча *reticula* — тўр дегмақдир.

одамга ундан кўпроқ фикр юритишни талаб қилувчи тоғириқ берилса (масалан, қийинроқ арифметик масалани дилда ечиш вазифаси топширилса), ундаги биотокларнинг эгри чизиқлари тамомилан бошқача кўринишга эга бўлади: *бета-тўлқинлар* деб аталувчи биотоклар майдонга келади, уларнинг тебраниш частотаси альфа тўлқинлариникига қараганда анча кўп (секундига 18 дан 30 гача), амплитудаси эса кичик бўлади. Уйқу ҳолатидаги одамнинг миёсида секундига 4—5 марта тебранишдаги махсус *дельта-тўлқинларни* кўриш мумкин.

7-§. ТЕСКАРИ АЛОҚА

И. П. Павлов миёни ўз ишини ўзи *тўғриловчи* система деб атаган. Бунинг маъноси шуки, миё ташқи қўзғатувчилар таъсирига шунчаки жавоб қайтарибгина қолмай, балки ўз кўрсатмаси бўйича бажарилаётган катти-ҳаракатларни назорат қилади ҳамда тартибга солиб туради.

Нерв процесси сифатида рефлексни илгари пайтларда қуйидагича уч қисмдан иборат деб тушунилан: 1) ташқи (ёки ички) қўзғатувчи таъсирида вужудга келган қўзғалишнинг сезги органлардан то миёга боргунча босиб ўтувчи йўли, 2) бу қўзғалишнинг миёда қайта ишланиши, 3) импульс тарзида берилувчи «буйруқ», бу буйруқни миё катти-ҳаракатни амалга оширувчи мушаклар томон йўллайди (организмнинг қўзғатувчи таъсирига жавоб реакцияси). Нерв процессининг бу уч таркибий қисми *рефлекс дугаси* (ёйи) деб аталган.

Ҳозирги замон фани рефлекснинг юқорида кўрсатиб ўтилган схемасига қўшимча киритган. Мураккаб рефлекс ҳаракатининг таркибига тўртинчи элемент бажарилган ҳаракатнинг натижаси ҳақидаги сигнал ҳам киради. Шундай қилиб, нерв алоқаси фақат миёдан ишчи органга томон эмас, балки аксинча: ишчи органдан миё томон ҳам боғланади. Агар жавоб реакцияси муваффақиятсиз амалга оширилса борми, у ўша заҳотиёқ тузатилади. *Тескари алоқа* бажарилган катти-ҳаракатга баҳо бериш ва зарур бўлган тақдирда уни қайта қуриш имкониятини яратади. Ҳеч бир психик фаолият, организм томонидан ўз-ўзини идора қилишнинг ҳеч қанақа тури ана шу ҳилдаги назоратсиз юзага келмайди. Рефлекс ҳақида илгари берилган таърифга кўра рефлекс ёйи: қўзғалиш — миёнинг иши — жавоб реакцияси — ана шу охириги бошқичи билан тугар эди. Рефлексни янгича тушунишда эса унинг ёйи, тасвирли равишда айтадиган бўлсак, «айлана бўлиб бирикади».

Такрорлаш учун саволлар

1. Одамнинг нерв системаси қандай тузилган? Нерв системанинг бўлимлари қандай функцияларни бажаради?
2. Шартсиз рефлекслар нима?

2. Шартли рефлекслар нимадан иборат? Муваққат нерв боғланишлари қандай юзага келади? Мисоллар келтиринг.
4. Мия пўстлоғида қандай нерв процесслари юз беради? Уларнинг функциялари нималардан иборат?
5. Павлов биринчи сигнал системаси деб нимани атаган?
6. Иккинчи сигнал системаси нима?
7. Бу системалардан ҳар бири одам учун қандай аҳамиятга эга?
8. Нерв процессларининг индукция ҳодисаси нимадан иборат?
9. Катта ярим шарлар пўстлоғида нерв процессларининг системалилиги ҳақида гапириб бering.
10. Динамик стереотип нима? У қандай хатти-ҳаракатларда ўз ифодасини топади?
11. Мианинг айрим бўлимлари қандай функцияларни бажаради? Нерв процессларининг миёда марказлашувини қандай тушуниш лозим?
12. Биотоклар деб нимага айтилади? Улар қандай усулда қайд этилади? Ўзига маълум бўлган биотоклардан ҳар бири одамнинг қандай ҳолатларида дарак беради?
13. Мия фаолиятида ретикуляр формациянинг роли нимадан иборат?
14. «Тескари алоқа» нима? Олий нерв фаолиятида у қандай аҳамиятга эга?

Ш В О В

ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ ВА МЕТОДЛАРИ

1-§. ПСИХОЛОГИЯНИНГ АҲАМИЯТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Фан сифатида психологиянинг вазифаси психик ҳаётнинг асосий қонунларини ўрганишдан иборатдир. Ҳозирги замоннинг ҳар бир кишиси бу қонунларни билиши зарур.

Психология марксча-ленинча материалистик дунёқарашни, яъни одамнинг оламга, жамиятга, ўз-ўзига чинакам илмий қарашларини шакллантиришда ёрдам беради. Психологиядан беҳабар одам ирим-сиримларга ишонувчан, хурофот-бидъатларга берилувчан, психикага идеалистик нуқтаи назардан қаровчан бўлиб қолиши мумкин. Психологиянинг вазифаси ана шундай бидъатларнинг олдини олишдир.

Психологияни ўрганиш одамнинг ўзидан бошқа кишиларни яхшироқ тушунишига, уларнинг руҳий ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда иш кўришига, одамларнинг ижобий, салбий хусусиятларини, уларнинг ўзларига хос бўлган индивидуал хусусиятлари қай йўсинда ва нима сабабдан юзага келишини кўра олишига, теварак-атрофини қуршаб олган бошқа одамлар билан алоқа ўрнатишига ёрдам беради.

Психологияни жиддий ўрганишга киришган ҳар бир киши ўзининг ҳам кучли, ҳам заиф томонларини кўра олади, ўз устида ишлаш имкониятига эга бўлади, ўзининг ижобий сифатларини янада яхшилаш, нуқсонларини йўқота олишга ўрганади. Психологияни билиш одамларга меҳнат ва ўқув фаолиятида ёрдам беради, яъни яхшироқ тушуниш, эсда олиб қолиш,

диққат, фикрлаш фаолиятининг шарт-шароитларини очиб кўрсатади. Одамнинг психик ҳаётини акс эттирувчи адабиёт, тил, тарих ва бошқа ижтимоий фанларни ўрганишда психологиянинг аҳамияти каттадир.

Психология маълумотларидан педагогика фанида кенг фойдаланилади. Болаларнинг психик хусусиятларини яхши билмасдан туриб, уларни ўқитиш ва тарбиялаш ишларини яхши йўлга қўйиб бўлмайди.

Умумий психологиядан ташқари, психология фанининг махсус тармоқлари мавжуддир. Ўқитувчилар ва тарбиячилар учун болалар ва педагогик психологияни билиш аниқса катта аҳамиятга эга. Болалар ва педагогик психологиянинг махсус фан сифатида ажралиб чиқишига ва ишланишига сабаб шуки, болалар психикаси катталар психикасидан кўп жиҳатдан фарқ қилар экан. Болалар психологияси бола ривожланишининг турли босқичларида унинг психикасини ўрганади. Педагогик психология болалар билан таълим-тарбия ишлари олиб бориш процессида улар психикасини ўрганиш ишларини амалга оширади. Педагогик психология ўқувчиларни муваффақиятли ўқитиш ва тарбиялашнинг психологик шарт-шароитларини текширади. Педагогика (болалар тарбияси ҳақидаги фан) ва турли ўқув предметларини ўқитиш методикаси фанлари умумий, болалар ва педагогик психологиянинг маълумотлари негизда тутган ҳолда иш кўрмоқлари керак.

Бундан ташқари, психология фанининг меҳнат психологияси, медицина психологияси, ҳарбий психология, санъат психологияси, спорт психологияси, инженерлик психологияси, космик психология ва бошқа тармоқлари бор.

Психология фанининг исталган қайси бир турини олманг, улар олдида турган вазифа меҳнат фаолиятининг тегинли турларида одамнинг ишини енгиллаштириш ва тақомиллаштиришдир.

2-§. ПСИХОЛОГИЯНИНГ МЕТОДЛАРИ

Материалистик психология психикани объектив¹ методлар орқали ўрганади. Бунинг маъноси шундан иборатки, тадқиқот олиб боровчи мутахассис табиатнинг бошқа объектларини қай тарзда анализ қилса, одамнинг психик ҳаётини ҳам шу тарзда ҳолисона анализ қилади. Идеалистик психология психикани субъект (шахсий) таассуротларига асосланган ҳолда ўрганади.

Психологияда қўлланиладиган объектив методлар хилма-хилдир. Унинг кўпроқ қўлланиладиган турларига кузатиш, эксперимент, суҳбат, одам фаолиятининг маҳсулларини ўрганиш методлари киради.

¹ Объектив (латинча obiectum — предмет) — объектив, предметга хос ҳолда, ҳолисона ўрганиш, бу тарзда ўрганиш субъектив ўрганишдан, шахсий, муайян шахсга хос усулда ўрганишдан фарқ қилади.

Кузатиш. Психологияда кенг қўлланиладиган бу методнинг моҳияти шундан иборатки, тадқиқотчи мутахассис бошқа одамнинг хатти-ҳаракатларини, хулқ-атворини, психикасининг ташқи кўринишларини (ҳаракатлари, нутқи, мимикасини), унинг иш туттишини системали равишда кузатади ва шу асосда муайян одамнинг психик процесслари, ҳолати ва психик хусусиятлари ҳақида хулоса чиқаради.

Илмий кузатиш одамларнинг кундалик кузатишларидан фарқ қилади, кундалик кузатишлар кўпгина ҳолларда тасодифий, тартибсиз, плансиз характерда бўлади.

Илмий кузатиш процессида тадқиқотчи кузатадиган объектни ниҳоятда диққат-эътибор билан аниқ ўрганиши, пала-партишликларга йўл қўймаслиги лозим. Одамнинг хатти-ҳаракатини тўғри талқин қилиш ҳам айниқса муҳимдир. Психик ҳолатнинг ташқи аломатлари (масалан, юз ифодалари)га ишонган ҳолда иш кўриш ҳамisha ҳам тўғри бўлиб чиқавермайди. Баъзи ҳолларда ўқувчи афтидан гарчи диққат билан тинглаётгандек кўринса ҳам, аслида у ўқитувчи томонидан тушунтирилаётган нарсга ҳақида эмас, балки тамомила бошқа нарсалар ҳақида ўйлаб ўтирган бўлади. Бинобарин, болалар ҳолатини билмоқчи бўлсангиз, уларга ёлғиз кўз югуртириб туришнинг ўзи кифоя қилмайди, балки уларнинг қанчалик қўнғ билан ишлаётганликларини аниқлаш мақсадида бошқа усуллардан (масалан, саволлар ташлаш) ҳам фойдаланиш мумкин.

Дарсда, синфдан ташқари машғулотларда уй шароитида болани мунтазам кузатиб бориш йўли билан ўқитувчи унинг ўқишга, ўртоқларига, ўз-ўзига, теварак-атрофдаги катта кишиларга муносабатини билиб олади. Ҳар хил турмуш шароитларида болани узоқ муддат давомида кузатиб бориш унинг шахсий фазилатлари (қизиқишлари, қобилияти, темпераменти, характери ва ҳоказо) ҳақида хулоса чиқариш имкониятини яратади.

Эксперимент. Психология соҳасидан ўтказиладиган илмий тадқиқот ишларида эксперимент методи кенг қўлланилади. Эксперимент методи шундай методки, бунда синалувчи (эксперимент, тажриба, синов ўтказиш учун таклиф қилинадиган одамни шу ном билан аталади) шахсда ўрганиш лозим бўлган психик процесс олдиндан қўланган мақсад асосида вужудга келтирилади. Масалан, текстни тушуниш ва ўзлаштириш учун уни қандай тезликда ўқиш самарали бўлишини (оптимал тезликни) аниқлаш мақсадида бирон ҳикояни бир группа болаларга 3 минут давомида, худди шу текстнинг ўзини бошқа группада 5 минут давомида ва учинчи группада 7 минут давомида ўқиб эшиттирилган. Ўтказилган бир қатор тажрибалар асосида агар текст ўртача темпда ўқилса, ўқув материални тушуниш ҳам, эсда олиб қолиш ҳам самарали бўлади, деган хулосага келинди.

Эксперимент методида бизни қизиқтирувчи процесс ёки ҳодисанинг қачон пайдо бўлиши кутиб ўтирилмайди, бу эса эксперимент методининг кузатиш методига қараганда афзалликлитидир. Бундан ташқари экспериментда психик процесснинг содир бўлиш шароитларини ўзгартириб туриш ва шу йўл билан мазкур процесс ҳақида кўпроқ керакли маълумот тўплаш мумкин. (Юқорида келтирилган мисолда ўқиш темпи ўзгартириб турилган.)

Эксперимент ўтказишда кўпинча махсус асбоблар ва аппаратлардан фойдаланилади, улар психик процессни аниқроқ қайд этади, вақтининг тезлигини ўлчайди ва ҳоказо. Чунончи, агар синалувчи одамнинг ташқи таъсирга қанчалик тез реакция қила олиши билинмоқчи бўлса, у билан шундай тажриба ўтказилади: синалувчи шахс олдида лампочка ёқилади. Шу заҳотиёқ у кнопкани босиши керак. Бунда лампочка ёниши билан синалувчининг кўрсатилган таъсирга реакцияси ўртасидаги ўтган вақт (секунднинг юздан ва ҳатто мингдан бир бўлагини миқдоридан) дарҳол қайд этилади. Тажрибалар одамларнинг ташқи таъсирларга жавоб қайтариш (реакция) тезлиги бир-биридан фарқ қилишини кўрсатади. Ҳатто бир одамнинг ўзида ҳам реакция тезлиги унинг руҳий ҳолатига боғлиқ равишда ҳар хил бўлиши мумкин.

Махсус аппаратлардан фойдаланган ҳолда (одатда лабораторияларда) ўтказиладиган экспериментларни лаборатория эксперименти деб юритилади. Лаборатория экспериментида синалувчи шахс билан ғайри табиий шароитда иш кўрилади, бу ҳол эксперимент методининг нуқсони ҳисобланади; одатда турмуш шароитида натижа бирмунча бошқача бўлиб чиқиши мумкин.

Лаборатория экспериментининг бу нуқсонига табиий экспериментда йўл қўйилмайди, бунда синалувчилар билан одатда, табиий шароитларда масалан, ўқувчилар билан синфда, дарсда иш кўрилади. Аммо болалар билан ўтказиладиган машғулотлар махсус, эксперимент методи бўйича олиб борилади. Синалувчи одам ўзини эркин тутди ва унинг психик процесслари текширилаётганини, хатти-ҳаракатлари ҳамда жавоблари қайд этилиб бораётганини (яшпиринча камера, магнитофон, стенограмма ва ҳоказо ёрдамида) ўзи сезмайди.

Болалар ва педагогик психология соҳасида ишловчи совет олимлари томонидан олиб борилаётган тадқиқот ишларида табиий эксперимент методи психологик-педагогик эксперимент тарзида янада ривожлантирилди (баъзан уни *шахслантирувчи* ёки *ўргатувчи* эксперимент деб аталади). Бу метод ҳам табиий таълим-тарбия ишлари шароитида ўтказилади, аммо бунда ўқувчини фақатгина ўрганиб қолмай, балки эксперимент процессида унга маълум даражада актив таъсир ҳам кўрсатилади (у махсус усулда ўқитилади ёки унда қандайдир психик сифатлар тарбияланади). Узоқ вақт давомида ўтказил-

ган психологик-педагогик эксперимент процессида олимлар томонидан таълимнинг кўпгина энг маъқул усуллари ишлаб чиқилади, кичик ёшдаги болаларда мавжуд бўлган ақлий имкониятлари аниқланади, болаларни ўқишга оғли муносабатда бўлиши руҳида тарбиялашнинг йўллари излаб топилади.

Психикани ўрганишнинг бошқа методлари. Одам психикасини ўрганишда суҳбат методидан фойдаланиш мумкин, бу метод одатда одамнинг қизиқишларини, майлларини, билимлари даражасини аниқлашда қўлланилади.

Психологияда одам фаолиятининг маҳсуллариини ўрганиш методидан ҳам фойдаланилади (масалан, ёзган асарлари, чизган расмлари, ёзиб қолдирган кундаликлари, хатлари ўрганилади).

Психология фанида шунингдек *анкета методидан* ҳам фойдаланилади, бунда синалувчиларга ёзма равишда қатор саволлар берилиб (қизиқишлари, майллари ва ҳоказолари ҳақида), жавоб олинади. Ёзма равишда олинган жавоблар анализ қилинади, статистик жиҳатдан ишлаб чиқилади ва маълум ҳулосага келишда материал бўлиб хизмат қилади.

Кўпгина мамлакатларда *тестлар¹ методидан* фойдаланилади. Бунда синалувчи одамга қисқа вақт ичида бажарилиши лозим бўлган стандарт топшириқ (савол ёки масала) берилди, бунинг бажарилиши шахснинг қобилияти ёки бошқа сифатларини очиб беради. Аммо кўпгина ҳолларда тестлар шундай тузиладики, синалувчиларнинг жавоблари одамнинг қобилиятидан эмас, балки билимларидан далолат беради. Бундан ташқари, тестлар топшириқнинг бажарилиш ёки ўрганилаётган психик ҳодисанинг ривожланиш процессини очиб бера олмайди, улар фақат синов охирида эришилган натижанинггина кўрсатиб беради, ҳолос. Капиталистик давлатларда имтиёзли табақа вакиллариининг болалари меҳнаткашларнинг болаларига қараганда анча юқори билимга эгадир, бу ҳилдаги билимлар уларга ўзларидан бошқа бегона кишилар қабул қилинмайдиган махсус ўқув муассасаларида муаллим ва тарбиячилар томонидан берилади. Буржуа психологлари *тест* синовлари ўтказиш асосида бой-бадавлат табақага майсуб кишиларнинг фарзандларини ақлий ишларга юксак даражада қобилиятли, деган нотўғри ҳулосани илгари сурадилар.

Аммо тестлар тўғри тузилган, етарли даражада асосланган ва текшириб кўрилган тақдирда психикани ўрганишда улардан илмий тадқиқотнинг бошқа методлари билан биргаликда фойдаланиш мумкин.

Психологияда, шунингдек, одамнинг ўз психик ҳаётини ўзи кузатиши методи ҳам қўлланилади. Бу метод *ўз-ўзини куза-*

тиш методи деб аталади. Ўз-ўзини кузатиш¹ психологияда мустақил метод сифатида эмас, балки қўшимча материал берувчи ёрдамчи усул тарзида фойдаланилади, бу усул орқали олинган материал доимо кузатиш ёки эксперимент ёрдамида текшириб кўрилиши керак. Бунда энг муҳими, одамнинг ўз-ўзини кузатиши унинг «ҳадеб ўзини-ўзи тафтиш қилиши» тарзидаги пуч, бефойда ишга айланиб қолмай, балки одамни ўз устида ишлашига ўзининг яхши сифатларини ривожлантириш ҳам нуқсонларни йўқотиш йўлларида кураш олиб боришга уринмоғи лозим.

Такрорланг учун саволлар

1. Психология фанининг асосий вазифалари нималардан иборат?
2. Психологиянинг қандай аҳамияти бор?
3. Болалар ва педагогик психология нимани ўрганади?
4. Нима сабабдан ўқитувчи болалар психологик ва педагогик психологияни билиши зарур?
5. Кузатиш методига қисқача характеристика бering.
6. Лаборатория эксперименти нима билан табиий экспериментдан фарқ қилади?
7. Психик ҳаётни ўрганишнинг бошқа яна қандай методлари маълум? Уларга қисқа характеристика бering.

IV БОБ

ПСИХИКА ВА ОНГНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

1. §. ҲАЙВОНОТ ДУНЁСИДА ПСИХИКАНИНГ ПАЙДО БУЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Биз яшаб турган Ерда бундан бир неча миллион йил муқаддам фақатгина жонсиз табиат бўлган ва ҳеч бир тирик организм бўлган эмас. Сўнгра ҳаёт пайдо бўлган, ўсимликлар ҳамда ҳайвонотлар вужудга келган. Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши материя тараққиётидаги янги босқичдир, бу босқичда материя ўз тузилишига кўра анча мураккаб ва алоҳида хоссаларга эга бўлган. *Сесканувчанлик*, яъни ташқи таъсирларга жавобан ҳаракатга келиш қобилияти материянинг ана шундай хоссаларидан бири эди. Бундай хосса ўсимликлардаёқ кўзга ташланади: масалан, агар мимозанинг бир хил турига тегиб кетилса, у ўз япроқчаларини юмиб олади. Ҳатто энг содда жониворлар ҳам: амёба ва бошқаларнинг ташқи таъсирларга реакция қилиши сезилиб туради.

Ерда материянинг янада тараққий қилиб бориши билан анча мураккаб тузилишга эга бўлган жониворлар вужудга ке-

¹ *Тест* — инглизча test (синаш, текшириш).

¹ Ўз-ўзини кузатиш психик ҳаётнинг объектив методларидан фарқ қилиб, субъектив метод ҳисобланади, бунда одам ўзининг субъектив, шахсий таассуротлари асосида психика ҳақида ҳулоса чиқаради.

лади, улар сезгирлик қобилиятига, яъни нарсаларнинг айрим хусусиятларини акс эттирувчи сеза олиш қобилиятига эга бўла бошлайди. Бу эса ҳайвонлар нерв системасининг хусусияти психиканинг энг содда, дастлабки кўриниши эди. Шундай қилиб, психика ҳар қандай тирик материянинг хусусияти эмас, балки фақат юксак даражада ташкил топган материягагина хос бўлган хусусиятдир. Аниқ ифодаланган сезиш қобилияти формасидаги психика фақат ҳайвонот дунёси тараққиётининг муайян босқичидагина вужудга келади. Моллюскалар, бўғим-оёқлилар, чувалчанглар каби жониворлардаёқ сезгилар мавжуддир. Бинобарин, улар психикага эгадир. Ҳайвоннинг нерв системаси ва мияси қанчалик юксак даражада тараққий қилган бўлса, унинг психикаси ҳам шунчалик юқори босқичга кўтарилган бўлади. Психиканинг ривожланиши одамда энг юқори даражага ўсиб етган.

Материянинг аста-секин (эволюцион) ривожланиш процесси муқаррар равишда унинг энг олий хоссаси — тирик организмларнинг яшаш учун зарур нарса ҳисобланган психиканинг пайдо бўлишига олиб келади.

Тирик организмларнинг жуда қадим замонлардан буён босиб ўтган бутун психик ривожланиш процесси бир-биридан тамомил ажралиб турувчи икки даврни ўз ичига олади: ҳайвонлар психикасининг ривожланиши (бу ривожланиш биологик қонунларга: ирсият, ўзгарувчанлик, табиий сараланиш қонуниятларига бўйсунди) ва одам онгининг ривожланиши. Одам онги ижтимоий тарихий қонуниятларга мувофиқ равишда ҳам ривожланади.

Ҳайвонот оламида психиканинг ривожланиши психик процессларнинг майдонга келиши билан боғлиқ бўлган, бу психик процесслар теварак-атроф воқеликни акс эттириш ҳамда воқеликка мослашишнинг анча такомиллашган формаларини вужудга келтиради. *Сезгилар* ривожланиши билан кетма-кет равишда ҳайвонларда *идрок* (нарсаларни уларнинг бир қатор белгилари билан биргалликда акс эттириш) пайдо бўлади. Юксак босқичга кўтарилган умуртқалиларда *тасаввурлар* (айни чоғда идрок этилмаган нарсаларнинг образлари, чунончи, маймун яқиндагина ўз кўзи билан кўрган, аммо айна пайтда яшириб қўйилган банани ахтара бошлайди) майдонга келади. Ҳайвонларнинг *хотираси* такомиллаша бошлайди (ҳайвонот оламининг энг содда вакилларида ҳам хотира куртаклари кўзга ташланади). Умуртқали ҳайвонларда *тафаккур* куртаклари мавжуддир, аммо ҳайвонларнинг тафаккури инсоннинг фикрлаш фаолиятига қараганда ниҳоятда содда тузилишга эга.

Психиканинг ривожланишида ҳайвоннинг ҳаёт кечириш тарзи катта аҳамиятга эгадир, ҳаёт кечириш тарзи эса тева-рак-атроф муҳитга боғлиқдир. Масалан, ерда яшовчи кўштина ҳайвонларга қараганда ҳавода учиб юрувчи қушларда, сувда

яшовчи балиқларда психика унча ривожланмаган бўлади (бу-нинг сабаби улар истиқомат қилувчи муҳитнинг бир хилли-гидадир). Аммо шунга қарамай қушлар кўзининг ўткирлиги билан ажралиб туради, улар ўзларига емиш бўлиши мумкин нарсаларни кўз орқали олис масофадан пайқай оладилар. Да-рахтлар устида ҳаёт кечирувчи маймунларда эпчиллик қоби-лияти ривожлангандир; маймунлар меваларнинг мағзини ажратиб олиб истеъмол қилади, шу туфайли уларнинг қўлла-ри нозик ҳамда аниқ ҳаракатларни бажара олади, нарсаларни синчиклаб кўздан кечириди, уларни пайпаслаб кўра олади ва ҳоказо. Шу тарзда мураккаб ҳаёт кечириш маймунларда фикрлаш фаолияти куртакларининг ривожланишига имкон яратган.

Психик ривожланиш қандай даражада бўлишига қараб, ҳайвонларнинг хатти-ҳаракатлари ҳам ҳар хил формаларда: инстинктлар, кўникмалар, ақлий хатти-ҳаракатлар формала-рида бўлади.

2-§. ҲАЙВОНЛАРНИНГ ИНСТИНКТЛАРИ

Айрим ҳайвонларнинг хатти-ҳаракатини кузатиб, уларда ниҳоятда оқилона иш бажаришга имкон берувчи юксак дара-жада ривожланган психика мавжуд бўлса керак, деб ўйлаш мумкин. Ҳатто ҳашаротлар ҳам ўз «фаолиятининг» мақсадга мувофиқлиги билан кишини ҳайратда қолдиради.

Асалари ўз уясини шундай шаклда қурадики, унга ҳам материал сарф қилинган ҳолда сирғим кенг—кўлам бўлади. Мураккаб математик ҳисоб-лашларни қўлланиш йўли билангина ана шу оқилона шакллари налаб топиш мумкин. Чумолиларнинг айрим тури, «молбоқар» — чумолилар деб аталадиган хили шира (ўсимлик бити) «урчитиб» улардан соғин ситир си-фатида фойдаланади. Шира ўсимлик танасидан қанд моддасини сўриб олиб, бу модда унинг ошқозонида хушхўр суюқликка айланади. Чумоли-лар ўз қиличлари билан шираларни савалаб, ана шу суюқликни ташқари-га чиқаришга мажбур этади ва ана шу суюқлик билан овқатланади. Энд-гина тухумдан чиққан ёш шираларни чумолилар ўсимлик баргларида жой-лаштиради, ширачалар эса шу ердан озиқланади ва ўсиб катталашади. Кузда ва қишда чумолилар шираларни ҳамда уларнинг тухумларини со-вуқдан ҳалок бўлмайдиган ерларга жойлаштиради.

Гўрков ари деб аталувчи ари (сфеко)нинг ҳаётидан шундай бир қизиқ фактни мисол қилиб келтириш мумкин. Ари ўзига қараганда анча катта чигирткага ҳужум қилиб, уни йиқитади ва уни қорнига найзасини санчиб жонсизлантиради. Шундан сўнг ари чигиртканинг мўйлабидан тортқилаб, олдиндан ҳозирлаб қўйган ўе инига олиб келади ва чигиртканинг териси остига тухум қўяди, кейин инининг оғзини лой билан беркитади. Тухумдан чиққан ари болалари жонсизлантирилган бўлса ҳам ҳади ўлмаган чигирт-канинг гўштини еб ўса бошлайди.

Бошқа юртларга учиб кетувчи қушларнинг хатти-ҳаракатлари одамнинг ақлини ҳайратда қолдиради. Улар қанчалик олис юртларга учмасин, йўли-дан адашмайди, йўлнинг энг қулай ва хавф-хатарсизини танлайди. Туяда қушлар денгизлар устидан учеди, улар ҳеч қачон йўлидан адашмайди.

Дарё қирғоқларида яшовчи қундузларнинг қурувчилик санъати киши-ни ҳайратда қолдиради. Улар ер остида қовдаб мураккаб ян қуради. Ил-ға кириш учун сув остида тешиклар қолдирадилар. Дарёда сув камайган

пайтда «яйирин» — тешиқлар юзага чиқиб қолмаслиги учун улар дарактлар ва сув ўтларидан тўғонлар қуради (улар дарактларни тагидан кемириб, дарёга қўлатади). Улар тўғоннинг бузилган ерларини ўз вақтида дарҳол тузатадилар.

Баъзи қолларда ҳайвонларнинг ўзини-ўзи даволаш ҳодисасини ҳам кузатиш мумкин. Масалан, ит ўтқўр ҳайвон эмас, аммо шунга қарамай, у ичига гижжа тушган пайтда ормана деб аталадиган гиёҳни илаб топади ва уни ейди.

Ҳайвонларнинг бу хилдаги «оқилона» хатти-ҳаракатларига қўшлаб мисоллар келтириш мумкин. Аммо у ақл эмас. Улар инстинктлардир, яъни улар туғма ва ташқи таъсирлар натижасида бир қанча насллар давомида юзага келувчи ҳамда табиий сираланиш йўли билан мустаҳкамланиб борувчи хатти-ҳаракатлардир. (Организм учун қулай, фойдали хатти-ҳаракатлар авлоддан-авлодга ўтиб мустаҳкамланади, зарарлари эса такрорланмайди ва шу сабабдан йўқолиб боради.)

Наслдан-насла берилувчи хатти-ҳаракатларнинг асосида шартсиз рефлекслар ётади. Шу туфайли инстинктлар ҳайвоннинг шахсий тажрибасида озгинагина ўзгаради колос. Инстинктлар жуда кўп авлодларнинг ҳаёти давомида юзага келганлиги туфайли улар ҳаётнинг муайян ташқи шарт-шароитлари талабларига тўла-тўқис жавоб бера олади. Бу шарт-шароитлар ўзгарган тақдирда инстинктив хатти-ҳаракатлари мутлақо мақсадга номувофиқ бўлиб қолади, аммо шунга қарамай, инстинкт ҳайвонни одатланган хатти-ҳаракатини амалга оширишга ундайверади.

Асалари инининг таги тешиб қўйилса ҳам асалари инига асал келтираверади. Гўрков ари ўзи жонсизлантирган чигирткани инига келтирганидан сўнг бир табиатшунос чигирткани индан ташқарига чиқариб ташлаган. Гарчи ари инининг бўшлигини кўрса ҳам у инининг оғзини лой билан суваб қўйверган. Гагарка қўши тухумларини у инда йўқлигида индан нарироққа суриб қўйилса, қайтиб келгач, у ёғинасида турган тухумларига қарамасдан бўм-бўм инига келиб ётаверади. Қўндулар кўпинча сув ҳеч қачон камайиб кетмайдиган ҳавзаларга тўғон қурадилар, натижада сувни тўсиб кўпайтириш учун ҳеч қанақа заруриятга ўрин қолмайди.

Умуртқасиз ҳайвонлар, балиқлар, қўшлар, шунингдек, бошқа ҳайвонларда ҳам инстинктив хатти-ҳаракат улар психик фаолиятининг асосий формаси ҳисобланади. Одамда ҳам инстинкт бор. Аммо одамларда бу хилдаги хатти-ҳаракатлар одатда интеллект — ақлга бўйсунди.

3-§. ҲАЙВОНЛАРНИНГ КЎНИКМАЛАРИ

Ҳайвонлар хатти-ҳаракатининг кўп формалари ирсий йўл билан берилмайди, балки ҳайвоннинг ҳаёти давомида, шахсий тажрибасида ҳосил қилинади. Бирон фаолиятнинг такрорланиб туриши натижасида аста-секин ҳосил қилинган хатти-ҳаракатлар кўникмалар деб аталади. Уларнинг физиологик асоси шартли рефлекслардан иборат.

Нерв системасининг ривожланиши жиҳатидан ҳайвон қанчалик юқори ўринни эгалласа, у ўзида шунчалик мураккаб кўникмаларни ҳосил қила олади. Инстинкта қараганда кўникма хатти-ҳаракатнинг анча ағилувчан (ўзгарувчан) формаси ҳисобланади, яъни у ташқи шароитлар таъсирида ўзгариши мумкин. Малака аста-секинлик билан, тўғри амалга оширилган хатти-ҳаракатнинг кўп мартаба такрорланиши натижасида вужудга келади.

Ҳайвон ўргатувчилардан бири машҳур Владимир Дуров ҳайвонлар керакли ҳаракатни бажарган пайтда уларга овқат бериб рағбатлантирган, шу йўсинда уларни мураккаб ишларни бажаришга ўргатган. Унинг машҳур темир йўлида маймун машинистлик, чўчқа болалари кондукторлик қилинган, оқ каламушлар ва қўбнчалар эса йўловчи (пассажир) бўлишган.

Каламушлар билан ўтказилган мана шу тажриба ҳам ҳайвонларда малака ҳосил қилишнинг мисоли бўла олади. Каламуш солинадиган қафаснинг таги электр симидан тўқилади. Симдан электр токи юборилади, бу эса ҳайвонда оғриқ сезгиси ҳосил қилади. Каламуш тоқдан қочиб қутулиш учун ҳар томонга югуради ва беҳосдан туртиниб қафаснинг эшигини очиб юборади. Тажриба бир неча марта такрорланиши натижасида каламуш қафаснинг эшигини очиб, ташқарига чиқишни ўрганиб олади.

4-§. ҲАЙВОНЛАРНИНГ АҚЛИЙ ХАТТИ-ҲАРАКАТЛАРИ

Ҳайвонот оламининг юксак босқичдаги вакиллари (қуруқликда яшовчилардан одамсимон маймунлар, денгиз ҳайвонларидан — дельфинлар) мураккаб ҳаракатларни бажара олади, ҳайвонларнинг бундай хатти-ҳаракатларини интеллектуал (ақлий) ҳаракатлар деса бўлади. Ақлий хатти-ҳаракат ҳайвоннинг анча юксак формадаги психик фаолияти билан боғлиқ бўлиб, бундай хатти-ҳаракат туғма инстинктлар ва илгари ҳосил қилинган кўникмалар ҳайвоннинг янаш шароити талабларига жавоб бера олмаган тақдирда юзага келади.

Ҳайвонлар устида ўтказилган тажрибалардан бир неча мисоллар келтирайлик.

Маймун солинган қафас ёнига банан меваси келтириб қўйилади, банан маймуннинг янг сезимли овқатидир. Ҳайвон банани олишга уринади, аммо унга қўли етмайди. Қафас яқинида ётган ёғочни кўриб қолиб, маймун уни қўлига олади ва шу ёғоч ёрдамида банани яқинроққа суриб келтиради ҳамда олиб ейди. Бошқа бир тажрибада эса маймун фойдаланмоқчи бўлган ёғоч калталиқ қилади. Унинг ёнига яна ёғочлар ҳам ташлаб қўйилади. Маймун ана шу ёғочлар билан иш кўра бошлайди (улар билан ҳар хил ҳаракатлар қилишга киришади). Улар бамбук ёғочлари бўлгани учун янч ковак эди. Тасодифан маймун ёғочларини бирини иккинчиси ичига киргазиб улайди. Ушун ёғоч ҳосил бўлгач, маймун мевани ўзига томон суриб олади.

Қафаснинг шипига банан осиб қўйилади. Маймун тенага сакраб, мевани олмоқчи бўлади, аммо бўйи етмайди. Маймун теварак-атрофга кўз югуртириб ерда ётган яшиқни кўриб қолади, уни меванинг тагига суриб келтиради ва устига чиқиб, мевани олади. Бошқа бир тажрибаларда мевани янада баландроқ ерга осилади, яшиқ устига чиққан пайтда ҳам унга маймуннинг бўйи етмайди. Шунда маймун ерда ётган бошқа яшиқларни устма-уст қўйиб тахлайди ва уларнинг устига чиқиб, мевани олиб тушади.

Киши кўзига маймунлар нечоғли ақлли ҳайвон бўлиб туйилмасин,

а

б

в

г

3-Расм.

аммо уларнинг тафаккури ниҳоятда торайгани кўриш қийин эмас. Шундай бир тажриба ўтказилган. Маймуннинг сеvimли овқати сол устига қўйилди. Аммо уни олиш учун маймун аввал оловни ўчириши керак бўлади. Бир одам оловни ўчириб, овқат олиш йўлини маймунга кўрсатади: бакдаги сувдан кружкага қўйилиб, оловга сепилади. Шундан сўнг суз тўлдирилган идишни бошқа солга кўчирилади. Маймун бир солдан иккинчисига ўтиш учун бамбук ёғочларидан узун кўприк ясаб, кўприк орқали бошқасига ўтган ва бакдан кружкага сув тўлдириб ана орқасига қайтган, ниҳоят оловни ўчирган. Хўш нима учун маймун атрофида сув бўла туриб, ундан фойдаланмади? Гап шундаки, маймунда умумлаштириш қobiliяти йўқ, ҳар қанақа сув оловни ўчира олишини маймун мутлақо тушунмайди, у ўзи кўрган ишининггина (бакдан олинган сув билан оловни ўчиришни) қила олади холос (3-расмга қаралсин, а, б, в, г).

Юқорида келтирилган мисоллар шундан далолат берадики, ақл ишлатиш билан бирон-бир масалани ҳал қилишда маймун масалани ечишнинг барча зарур шартларни кўра олмайди, улардан фақат айримларинигина фаҳмлаб олади, холос. Олий босқичдаги ҳайвонлар тафаккурининг тор бўлиши сабабларидан бири ҳам ана шундадир.

Одам бирон-бир масалани ечишда одатда мантикий муҳокамалар юритиб, зарур хулосалар чиқарса, ҳайвон эса масалани тўғри ҳал қилиш йўлини тасодифий равишда топади, кўпгина ҳолларда синаб кўриш ва хато қилиш тарзида иш кўради.

5-§. ПСИХИКАНИНГ ЮКСАҚ ФОРМАСИ — ИНСОН ОНГИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Биз юқорида ҳайвонлар психикаси инстинктлар, кўникмалар, ақлий хатти-ҳаракатларнинг хусусиятлари билан танишиб чиқдик. Аммо ҳайвонлар психикаси ривожланишининг ҳатто энг юксак даражаси ҳам одам психикасига тенглаша олмайди.

Ҳайвонот одамнинг юксак босқичидаги вакиллари — маймунлар ва уларнинг аجدодлари жисмоний ҳамда психик жиҳатдан қай тарзда ривожланганки, бунинг натижасида улар орасида энг мукаммалари аста-секин ибтидоий одамга айланган? Қандай қилиб ҳайвоннинг мияси миллионлаб йиллар давомида тараққий этиш билан инсон мияси бўлиб қолган?

Бу саволга илмий жиҳатдан мукамал жавоб Энгельс томонидан унинг «Маймуннинг одамга айланиши процессида меҳнатнинг роли» асарида берилган. Бизнинг энг қадимги аجدодларимиз бўлмиш одамсимон маймунлар ҳақида гап юритилар экан, Энгельс илгари дарахт устида тирмашиб ҳаёт кечириш тарзи таъсирида маймунларнинг қўли оёқларига қараганда бошқача функцияларни бажарган бўлиши керак, деб ёзган эди, бинобарин улар кейинчалик ерда юришда қўлга таянишдан воз кеча бошлаган, тобора гавдани тик тутган ҳолда юришни ўзлаштириб борган. Шу туфайли қўл таяниш вазифа-

сидан қутулган ва энди у янгидан-янги ҳаракатларни ўзлаштира олган, бунда қўлнинг анча эпчил ҳаракатларни бажара олиш қобилияти наслдан-наслга берилган ва авлоддан-авлодга ортиб борган.

Бундан ташқари, бизнинг маймунсимон аجدодларимиз ижтимоий ҳайвонлар бўлган. Меҳнатнинг ривожланиши жамият аъзоларининг янада жипслашишларига имкон яратган, зотан шу туфайли одамларнинг ўзаро кўмаклашиши, ҳамкорлик билан иш бажариш қоллари янада кўпроқ юзага кела бошлаган ва бундай фаолиятнинг ҳар бир киши учун фойдалилиги равшанроқ англанган. Шундай қилиб, инсонлик қиёфасини эгаллай бошлагач, одамларда бир-бирларига нимаийдир айтиш эҳтиёжи туғилди. Маймуннинг ҳали унча тараққий қилмаган ҳиқилдоғи аста-секинлик билан, аммо оғишмаган қолда нутқ учун мослаша бошлайди, оғиз бўшлиғидаги органлар эса аста-секин нутқ товушларини бирин-кетин талаффуз этишга одатланиб боради.

«Аввало меҳнат, сўнгра у билан бирга бурро-бурро қилиб сўзлаш иккита энг муҳим сабаб бўлдики, бу сабаблар таъсири остида маймуннинг мияси секин-аста одам миясига айланди, лекин одам мияси маймун миясига ҳар қанча ўқшаса ҳам, катталиги ва камолотга етганлиги жиҳатидан маймун миясидан кўп даража устун туради. Миянинг янада тараққий қилиши билан бир қаторда, унинг энг яқин қуроллари бўлмиш сезги аъзолари ҳам тараққий қилиб борди»¹.

Нутқ туфайли одамларнинг биргалашиб иш бажаришлари муайян мақсадларга бўйсундирилди, одамлар келишиб иш кўрадиган, уларнинг хатти-ҳаракатлари маълум даражада олдиндан режалантириладиган бўлди. Инсон меҳнатиининг чинакам оқилона меҳнат бўлишининг боиси ҳам шундадир.

Меҳнат фаолияти процессида бизнинг қадимги аجدодларимиз меҳнат қуроллариини ясаганлар ва улардан фойдаланганлар. Коллективда бирон-бир ишни бажариш учун маълум услубда фойдаланишга мослашган предметларгина меҳнат қуроллари вазифасини ўтай олган.

Юқорида баён этилган тажрибалардан кўриб ўтганимиздек, маймун ҳам баъзан таёқ, яшик ва ҳоказолардан фойдаланади. Аммо маймуннинг бу ишни тасодифий ҳодисадир, бинобарин маймун фойдаланган предмет ана шу маймунда, қолаверса ундан ўрнак олган бошқа маймунларда маълум мақсадларга эришиш учун доимий восита бўлиб қолмайди. Шу сабабдан маймунлар ҳеч қачон қурооллар тайёрламайди ва уларни сақлаб қўймайди. Меҳнат коллективи масаласига келсак, айрим ҳайвонлар (чумолилар, қундузлар ва бошқалар) биргалашиб иш бажаради-ю, аммо уларнинг ишннн меҳнат деб аташ мум-

кин эмас, уларнинг хатти-ҳаракатлари инстинктив равишда содир бўлади.

Реал оламнинг инъикоси бўлмиш психиканинг фақат одамгагина хос бўлган ва одамда коллектив меҳнат процессида ривожланувчи олий формаси онг деб аталади.

Коллектив меҳнат ва инсоний нутқнинг майдонга келиши билан биргаликда пайдо бўлган онг одамларда ўзгармай қолмаган, у авлоддан-авлодга муттасил ривожланиб борган. Оғзаки нутқдан ташқари ёзма нутқнинг майдонга келиши ҳам онгнинг ривожланишига имкон яратган. Бир-бирларидан олис жойларда яшовчи одамлар ёзма нутқ туфайли ўзаро тажриба алмаша олдилар, бир авлод қўлга киритган билимлар ёзма нутқ туфайли келажак авлодларга етказилади. Онг фаолиятда намоён бўлади ва фаолиятда шаклланади ҳам.

Алоҳида олинган одам онгининг ривожланиши ҳамisha ижтимоий тарихий процессга боғлиқ бўлган, ижтимоий борлиқ, яъни муайян жамиятнинг турмуши томонидан белгиланган. Моддий ишлаб чиқарувчи кучлар, шу жумладан меҳнат қуроолларининг ривожланиш даражаси ана шу ижтимоий турмушнинг энг муҳим шароити ҳисобланади. Чунончи, тош асри кишининг онги бронза ва темирдан қурооллар ясаш ҳамда улардан фойдаланишни ўрганиб олган кишиларнинг онгига қараганда кўп даражада содда бўлган.

Такрорлаш учун саволлар

1. Материя ўзининг ривожланиш процессида қандай хусусиятларга эга бўлиб борди?
2. Инстинктлар нима? Уларнинг физиологик асоси қандай?
3. Ҳайвонлардаги кўникмалар нималардан иборат?
4. Ҳайвонларнинг ақлий хатти-ҳаракатига қисқача характеристика беринг.
5. Ф. Энгельс маймуннинг одамга айланиш процессини қандай тасвирлайди?
6. Одам онги деб нимага айтилади, одам онги нимаси билан ҳайвонлар психикасидан фарқ қилади?
7. Одамлар онгининг ривожланиши нимага боғлиқ?

Толишириқлар

1. Ҳайвонларнинг ўзингиз кузатган хатти-ҳаракатларини тасвирлаб беринг.
2. Ҳайвонларда ҳосил қилинган кўникмалардан мисоллар келтиринг.
3. Одам ва ҳайвонларнинг ақлий хатти-ҳаракати ўртасидаги фарқни мисол билан тушунтириб беринг.

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Танланган асарлар, 2-том, Ўздав-нашр, 1959, 84-бет.

II ҚИСМ

ШАХС ВА ФАОЛИЯТНИНГ УМУМИЙ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

V БОБ

ШАХС ВА УНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

1-§. ШАХС ҲАҚИДА МАРКСЧА-ЛЕНИНЧА ТУШУНЧА

Ҳар бир одам, катта ёшли ёки чақалоқ бола бўлишидан қатъи назар, индивид¹, биологик зот ҳисобланади.

Аммо ҳайвонлардан ўзининг онги билан фарқ қилувчи одам фақат индивидгина бўлиб қолмай, балки *шахс* ҳам ҳисобланади. Янги туғилган чақалоқ бола фақат индивиддир. Бошқа одамлар билан муомалада бўлиш, коллектив меҳнатда қатнашиш орқали одам ижтимоий, социал мавжудодга, яъни шахсга айланади. Шундай қилиб, шахс жамиятнинг аъзоси ҳисобланувчи бошқа одамлар билан муайян муносабатлар ўрнатган конкрет, тирик одам демакдир.

Одамнинг муайян бир жамият, синфга мансуб бўлиши унинг шахси ва фаолиятида маълум из қолдиради.

Капиталист одамнинг психикаси унинг ўзига хосдир (бойликка ташналик, бошқалар ҳисобига яшашга интилиш унинг психикасида катта роль ўйнайди), ишчида эса у мансуб бўлган синф учун типик ҳисобланувчи бошқа психик сифатлар (ўртоқларга ҳамдардлик, меҳнатга мойиллик ҳисси) устун туради. Аммо ҳар бир одам ўзи мансуб бўлган синф (ёки ўз миллати) га хос кўпгина умумий сифатларга эга бўлиши билан бир қаторда, ўзининг кўплаб шахсий хусусиятларига ҳам эгаки, бу сифатлар уни такрорланмас индивидуалликка² айлантиради.

Оламда шахсий фазилатлари жиҳатидан бир-бирига айнан ўхшаш икки одам мутлақо учрамайди.

Шахс ташқи турмуш шароитлари таъсирида шаклланади. Адам икки бола борди-ю бир шароитда тарбия қилинса ҳам,

¹ *Индивид*, индивидуум (латинча *individuum* — бўлинмас) — мустақил яшовчи организм демакдир.

² *Индивидуаллик* (психологияда) — маълум сифатларга эга бўлган шундай одамки, бу сифатлар фақат шу одамгагина хосдир.

улардан ҳар бири ўзининг шахсий хусусиятларига эга бўлиб қолади. Бунинг сабаби шундаки болаларнинг табиий қобилиятлари турличадир. Шундай қилиб, шахснинг шаклланишига социал факторлардан ташқари, биологик факторлар ҳам озми-кўпми таъсир кўрсатади. Бу факторларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш, уларни бир-бирига боғлиқ бўлмаган факторлар деб ҳисоблаш (чет эллик кўп психологлар худди шундай тушунтиради) нотўғридир. Шахснинг теварак олам таъсири натижасида ҳосил қиладиган хусусиятлари билан унинг табиий мавжуд хусусиятлари ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Ҳаёт ва фаолиятнинг ташқи шароитлари таъсирида одамнинг шаклланиши унинг ички шароитлари, яъни ана шу одам эга бўлган табиий ҳамда ҳаёти давомида ҳосил қилган хусусиятлар заминида содир бўлади.

ШАХС ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ БАРҚАРОРЛИГИ ВА ШАХСНИНГ АКТИВЛИГИ

Ҳар бир одам турли шароитларда ўзини турлича тутишига қарамай, унинг асосий шахсий сифатлари озми-кўпми *барқарор* бўлади, камдан-кам ўзгаради. Шу сабабдан ҳам одамни, унинг психик хусусиятлари билиб олинса, унинг бир-бир вазиятда ўзининг қандай тутишини олдиндан айтиб бериш мумкин.

Шу билан бир қаторда шахснинг психик процесслари, психик ҳолатлари ва психологик хусусиятлари ўртасида ўзаро чамбарчас алоқа мавжуддир ва улар бир-бирларига боғлиқдир. Масалан, идрок хусусиятлари шахснинг кузатувчанлик, теварак-оламни маҳус тарзда идрок қила олиш қобилияти сингари сифатларини белгилайди; диққат-этиборлилик диққатнинг хусусиятларига боғлиқдир; яхши эсда олиб қолиш процесси шахсда энг муҳим хусусият — яхши хотиранинг борлигидан далолат беради; тафаккур хусусиятлари одамнинг ақлини белгилайди, одамларнинг психик ҳолатлари уларнинг ҳис-туйғуларига боғлиқдир, иродавий процесслар характер хислатларида намоён бўлади ва ҳоказо.

Психик процесслар, ҳолатлар ва хусусиятларнинг ўзаро чамбарчас боғлиқлиги ҳамда алоқадорлиги одамдаги барча сифатларнинг бир бутунлигини таъмин этади, бошқача қилиб айтганда, *шахснинг психологик тузилишини* ташкил этади.

Шахсга *активлик* хусусияти, яъни теварак-атроф муҳитга таъсир кўрсатиш қобилияти хосдир. Аввало шахснинг қондирилиши лозим бўлган эҳтиёжлари, иккинчидан, ташқи оламнинг жавоб қайтариши лозим бўлган таъсирлари шахс активлигининг манбалари ҳисобланади.

Шахснинг эҳтиёжлари билан шахс яшайдиган шарт-шароитлар муттасил равишда ўзаро бир-бирига таъсир этиб туради. Одам ўзини (И. П. Павлов таъбири билан айтганда) тева-

рак-атроф муҳит билан «мувозанатлаштириб» туради. Одамнинг активлиги яна шу муҳитга боғлиқ бўлади.

Фикримизнинг далили сифатида мисол келтирайлик. Уйда бўлган пайтда одам қорни очтайдигини ҳис қилади. У ўзининг очлик эҳтиёжини қондиради, бунинг учун у холодильник, буфетдан таомларни олади. Мабо-до уйда овқат бўлмаса, унда одам дўконга боради ва у ердан ўзига таом келтиради. Бу ақала мисолда ҳам одам қандайдир активлик кўрсатган.

Худди шу одамнинг тунда қорни очиб қолди, деб фараз қилайлик. Одам уйда овқат йўқлигини ҳам, бу пайтда дўконлар ёпиқлигини ҳам ях-ин билади. Мазкур мисолда одам активлигининг битта манбаи—эҳтиёж-нинг мавжудлиги, аммо активлигининг иккинчи манбаи — тегишли шарт-шароитларнинг йўқлиги яққол кўриниб турибди. Бундай ҳолда одам актив-лик кўрсатмайди ва то тоғ отгунча чидашга ҳаракат қилади, эҳтиёжини қондириш учун имкониятни кутади.

Мазкур мисол одамнинг активлигини энг содда кўринишлари, ай-ни чоқда одам ҳаётининг ташқи шарт-шароитларига боғлиқлигини яққол кўрсатиб турибди.

Одам жамиятда яшайди, шу туфайли унинг активлиги ҳам шахсий, ҳам ижтимоий характердаги хилма-хил фаолият тур-ларида намоён бўлади.

Одамнинг активлиги ҳайвонларнинг активлигидан сифат жиҳатидан фарқ қилади. Яшаш воситаларини излаб топишда ҳайвонлар ҳам активлик кўрсатади. Аммо ҳайвонлар активли-гининг негизида фақат туғма физиологик эҳтиёжларгина ёта-ди ва ҳайвонларнинг активлиги ана шу эҳтиёжларни қонди-ришда тева-рак-атроф табиатдаги бевосита предметларга қара-тилган бўлади.

Одамнинг активлиги унинг фақат физиологик эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлиб қолмай, балки махсус эҳтиёжлар (мада-ният, билимларни эгаллаш, муомалада бўлиш, меҳнат қилиш ва шу сифгари бошқа эҳтиёжлар) билан ҳам боғлиқдир, одам-нинг махсус эҳтиёжлари инсоният жамияти босиб ўтган узоқ тарихий тараққиётнинг натижаси ҳисобланади¹.

Оила ва мактаб томонидан амалга ошириладиган таълим ва тарбия процесси шахснинг шаклланиши ҳамда ривожлани-шида айниқса муҳим аҳамиятга эгадир. Ота-оналар ва ўқитув-чиларнинг вазифаси болаларни активлик руҳида ҳам тарбия-лашдан иборатдир, бу активлик аввало уларнинг жамият ман-фаатлари йўлида қилинадиган овтги меҳнатида ўз ифодасини топиши лозим.

Коммунистик ишонч руҳида тарбиялашда шунини унутмас-лик керакки, ҳатто энг илғор идеология ҳам фақат омма ора-сида кенг томир ёйган тақдирдагина реал кучга айланади, одамларни актив иш кўришга руҳлантиради, уларнинг кунда-лик хатти-ҳаракатларининг нормаларини белгилайди.

3-§. СОВЕТ КИШИСИ ШАХСНИНГ АСОСИЙ СИФАТЛАРИ

Жамият, оила томонидан онгли равишда тарбияланувчи со-вет кишининг шахсий фазилатлари жумласига қуйидаги си-фатлар киради:

1. Ҳоявий йўналиш ва мақсадга интилиш, бу сифат мамла-катимизда коммунизм қуриш ишида актив иштирок этишда ифодаланади.

2. Совет ватанпарварлиги ва пролетар интернационализи, бу сифатлар ирқий ҳамда миллий хурофотлардан ёт бўлиб, бир халқни иккинчи халққа қарама-қарши қўймайди, балки халқ-ларни ягона аҳил оилага жипслаштиради. Совет ватанпарвар-лиги Социалистик ватанимиз учун, унинг маданият ва иқти-сод соҳасида эришган улкан ютуқлари учун фахрланишда, шу-нингдек, Ватанимизни душманлардан ҳимоя қилишга тайёр туришда, бунинг учун ўз кучи ва ҳатто жонини ҳам аямаслик-да ифодаланади.

3. Меҳнатга коммунистик муносабат. Совет кишиси меҳ-натга фақат ўзининг шахсий иши сифатида қарамасдан, балки уни ўзининг давлат олдидagi бурчи деб билади.

4. Коллективчилик ва социалистик гуманизм, бу сифатлар ҳар бир кишининг ўзи яшайдиган коллектив ва бутун совет халқи билан узвий боғлиқлигидан, ёлғиз ўзининг шахсий ман-фаатларини эмас, балки умум манфаатини тушунишдан, бош-қа одамлар билан дўстлашишдан, улар ҳақида ғамхўрлик қи-лишдан иборатдир.

Мамлакатда амалга оширилаётган умумий ўрта таълим, меҳнат фаолиятига профессионал тайёргарлик олиш учун кенг имкониятларнинг мавжудлиги ва жамиятнинг одамлар си-ҳат-саломатлиги ҳақида доимий ғамхўрлиги совет кишиси шах-сининг ҳар томонлама ривожланишига катта ёрдам кўрсат-моқда.

Шундай қилиб, совет кишиси маънавий бойлиқни, ахло-қий покликни ва жисмоний камолотни ўзида мужассамлаш-тирган шахсдир.

Такрорлаш учун саволлар

1. Индивид билан шахс ўртасида қандай фарқ бор?
2. Шахс қандай факторлар таъсирида шаклланиб боради?
3. Шахснинг активлиги нима?
4. Нима шахс активлигининг манбаи ҳисобланади?
5. Совет кишиси шахснинг муҳим сифатларини санаб кўрсатинг.

¹ Мазкур қўлланманинг 6-бобида эҳтиёжлар ҳақида муфассалроқ маълумот берилган.

ФАОЛИЯТ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

1-§. ШАХС ВА ФАОЛИЯТ

Бундан аввалги бобда одамнинг ўз эҳтиёжларини қондириш учун активлик кўрсатиши ҳақида гап юритилган эди. Аммо одамнинг ўз эҳтиёжларини қондириш ҳайвонларники сингари ҳамиша бевосита характерда бўлмайди, ҳайвонлар бевосита органик эҳтиёжлари таъсиридагина ҳаракат қилади. Одамда эса ҳатто табиий эҳтиёж бўлмиш овқатланиш ҳам инсоният томонидан ишлаб чиқилган ижтимоий тажриба таъсирида қондирилади. К. Маркс шундай деб ёзган эди: «Очлик албатта, очликдир, аммо пиширилган гўштни пичоқ ва вилка ёрдами билан еб қондириладиган очлик бошқа-ю, хом гўштни қўл, тирноқ ва тиш ёрдами билан ямлаб ютишга мажбур қиладиган очлик бошқа очликдир»¹.

Одамнинг у ёки бу эҳтиёжларини қондирган актив хатти-ҳаракатлар фаолият деб аталади. Ҳайвонлар томонидан амалга ошириладиган ҳаракатларга бу терминни татбиқ этиб бўлмайди. Инсон фаолиятининг ҳайвонлар хатти-ҳаракатидан фарқи шундаки, ҳайвонлар табиатга мослашади, инсон эса ўз эҳтиёжларини қондириш учун ўз фаолияти процессида тева-рак-атроф борлиқни актив равишда ўзгартиради.

Инсоннинг ижтимоий ва онгли характерга эга бўлган фаолияти натижасида бирон-бир муайян маҳсулот яратилади. Одам нимаики, иш қилмасин, бу ишининг кўп қисмини ўзи учун эмас, балки жамият учун қилади. Ўз навбатида маълум бир жамиятнинг аъзолари бўлмиш кўп кишилар ҳар бир шахснинг эҳтиёжларини қондиради. Аммо одам ҳатто шахсан ўзи учун бирон-бир иш қилган тақдирда ҳам у ўз меҳнатида бошқа одамларнинг тажрибасидан фойдаланади, улардан олган билимларини татбиқ этади.

Ҳозирги замон кишининг фаолияти аксарият ҳолларда коллективда амалга ошади, олдинга қўйилган мақсадга кўпчиликнинг кучи билан эришилади. Одам фаолиятининг натижалари жамият учун ё ижобий ёки салбий қимматга эга бўлади.

Онгли фаолият одамнинг фаолият мақсадини ҳамда шу мақсадга эришиш йўллари тушунишида ўз ифодасини топади. Меҳнат фаолиятининг айрим элементлари онгсиз равишда автоматик суратда ўтиши мумкин.

Одам шахси унинг фаолияти ҳамда хатти-ҳаракатларида намоён бўлади: у ўзининг ижобий ва салбий хусусиятларини кўрсатади. Н. Г. Чернишевский айтганидек, одамнинг хатти-

ҳаракатларини ўрганиш орқалигина унинг ақл-фаросати ва характери тўғрисида тўғри хулоса чиқарилади.

Аммо шу билан бирга, шахс фаолиятда шаклланади ҳам. А. С. Макаренко раҳбарлик қилган колониянинг меҳнат ҳаёти бунинг мисоли бўлиши мумкин. Бу колонияда тарбияланувчиларнинг оқилона уюштирилган фаолияти, тарбиявий тадбирлар ва тарбияланувчиларга таъсир кўрсатишнинг чуқур ўйлаб тузилган системаси уларда қимматли шахсий сифатларни шакллантирган.

2-§. ФАОЛИЯТНИНГ МАҚСАД ВА МОТИВЛАРИ

Одам ўз олдига *мақсад* қўяди, одам фаолияти шуниси билан характерланади. Борди-ю мақсад бўлмаса, фаолият ҳам йўқ, фақат айрим тасодикий ҳаракатларгина мавжуд демакдир. Одам ўз олдига мақсад қўймаган ҳолда бирон-бир ишни қилиб қўядиган пайтлар учраб туради. Масалан, одам қизиқ-қонлик билан бирор ишни қилиб қўяди-ю, кейин ўз қилмишидан афеусланиб юради. Одам қилган ишнинг оқибати кўнглисиз бўлиб чиқади.

Мазкур ҳолда одамнинг қилган иши фаолият эмас, балки *импульсив*¹ ҳаракат деб аталувчи хатти-ҳаракатнинг мисоли бўла олади.

Эҳтиёж асосида одамда фаолиятнинг *мотивлари*, яъни муайян эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлган ички туртки кучлар пайдо бўлади. Шундай қилиб, мотив одамни фаолиятга ундовчи сабабдир, мақсад эса одамнинг нимагадир интилиши, муайян ишни бажаришидир. Мақсад ҳамиша ҳам мотив билан мос келавермайди. Аммо одамнинг мақсади фаолиятининг мотивига айланган тақдирдагина муҳим омил бўла олади. Бунда одамда ўз олдига қўйилган вазифани мумкин қадар яхшироқ бажаришга интилиш пайдо бўлади. Бу эса унинг эҳтиёжи бўлиб қолади.

Фаолият процессида одам олдида одатда ёлғиз бир мақсад эмас, балки бир-бирига бўйсунувчи мақсадларнинг бутун бир системаси туради. Агар ўқувчининг алгебрадан мисол ечишини олсак, бунда унинг энг яқин мақсади — мисолни тўғри ечиш учун зарур бўлган омилларни бажаришдан иборатдир. Аммо бу бевосита вазифа заминида алгебраик услубни ўрганиб олишга интилиш ётади. Бу мақсад ўз навбатида янада кенгроқ вазифага — математикани ўрганиш вазифасига бўйсунди. Аммо бу ҳам ўқувчининг охириги мақсади бўла олмайди. Бу вазифа заминида янада умумий, асосий мақсад — маълумотли киши, билимдон мутахассис, коммунистик жамият қурувчиси ва аъзоси бўлишга интилиш ётади.

¹ *Импульсив* ҳаракат (латинча *impulsus* туртки, бирон-бир ишга ундаш) — биринчи ундов таъсирида қилинадиган ҳаракат.

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс, Соч. 12-т. 718-бет.

Бу системада мақсадлардан бири энг яқин, бошқалар олисроқ мақсадлар ҳисобланади. Фаолият мотивлари ҳам худди шу сингари энг яқин ёки қисқа муддатли ва олис мотивлар бўлади. Агар одам фақат қисқа вақтга мўлжалланган мотивлар билан иш кўрса, унинг фаолияти истиқболга эга бўлмаслиги мумкин. Бу эса одамнинг қизиқишлари чекланганлигидан ёки унда зарур принципиалликнинг йўқлигидан далолат беради. Энг яқин мотивларгагина амал қилган ҳолда иш тутувчи кишиларнинг одатда ўз олдиларига қўядиган мақсадлари ҳам энгил-елпи бўлади (уларнинг дарди-фикри ўзларининг моддий эҳтиёжларини қондириш, ҳузур-ҳаловат излашдан иборатдир). Бу тоифа одамлар одатда, заррача бўлса ҳам ўзларидан кечмайди, катта қийинчиликларни енгишга одатланмаган бўлади.

Олисни кўзлаб иш кўрувчи (олис мотивларга амал қилувчи) одам яқин мақсадларга ўз фаолиятининг бош мақсадига эришиш йўлидаги зарур босқич, поғона сифатида қарайди. Қийинчиликлар бундай одамларни ишдан воз кечтира олмайди, айрим муваффақиятсизликлар бундай кишиларнинг ўз олдиларига қўйган вазифаларини (бундай вазифа уларда бутун ҳаётининг мақсади ҳисобланади) амалга оширишларини сусайтирмайди, балки кучайтиради ҳолос. И. П. Павлов ўзини фаолиятга ундовчи сабаблар ҳақида гапириб, шулардан бири қўйилган мақсадга эришиш йўлида учровчи қийинчиликларни кўрсатиш бежиз эмас эди.

3. §. ФАОЛИЯТНИНГ ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ

Инсоннинг ҳар қандай фаолияти мураккаб психофизиологик процесслардан таркиб топади. Тетиклик ҳолатимизда биз муттасил ҳаракат қилиб турамыз, ана шундай ҳаракатларимиз фаолиятнинг энг содда таркибий қисмлари ҳисобланади.

Одам бажарадиган алоҳида ҳаракатлар мураккаб комплексларга бирикиб, амалларни ташкил қилади. Масалан, стол ясаш ёки расм чизиш учун одам кўп миқдордаги турли-туман мускул ҳаракатларини амалга оширади. Аммо алоҳида-алоҳида ҳаракатлар ва ҳатто амалларнинг ўзи ҳали фаолият бўла олмайди. Фақат ягона мақсад асосидагина бир-бири билан боғланган амаллар бирикмасини фаолият деб аташ мумкин. Фаолият маълум даражада узоқ муддатли бўлади. Педагогик фаолияти ҳақида гап юритилганда ўқитувчининг ёлғиз бир ишини эмас, балки унинг мактабда ҳар куни, системали равишда амалга оширадиган меҳнати назарда тутилади, бундай меҳнат педагогнинг бир қатор хатти-ҳаракатлари ва амалларидан ташкил топиб, ўқитувчи томонидан узоқ вақт давомида амалга оширилади.

Ҳар қандай фаолият қатор компонентлардан (таркибий қисмлардан) иборат бўлади. Масалан, мактаб ўқувчиси ўқув

фаолиятининг ишчи ёзиш сингари турида вазифани олдиндан белгилаб олиш фаолиятнинг таркибига киради. Одамнинг олдига қўйилган вазифа ишчи ёзиш лозим бўлган темада ифодаланади. Шундан сўнг ишнинг планини белгилаб олиш, унинг ҳар бир қисмини пухта ўйлаб чиқиш, материал топиш (китобдан, ўзининг шахсий тажрибасидан ва ҳоказо), ўз фикрларини ёзма равишда баён қилиш зарур бўлади. Ниҳоят ўқувчи ўз ишосини такроран ўқиб чиқади, стилистик ва орфографик хатоларини тузатади, ишнинг мантиқий тузилишига, хулосаларининг тўғрилиги ва аниқлигига алоҳида эътибор беради.

Инсон фаолиятининг кўпгина бошқа турлари ҳам қўйиладиганга ўхшаш тузилишга эга бўлади: *мақсадни (вазифани) белгилаб олиш, ишни планлаштириш, ишни бажаришнинг энг маъқул усулини топиш, ишни амалга ошириш, ишнинг натижасини текшириб чиқиш, хатоларни тузатиш, яқун ясаш.*

Фаолият такомиллаша борган сари (бу ҳол фаолиятни ўзлаштириб олиш ёки олдинга қўйилган вазифани амалга ошириш билан боғлиқ) унинг тузилиши ҳам ўзгариб боради. Унча мураккаб бўлмаган бирон фаолият кейинчалик анча мураккаброқ фаолиятнинг таркибига кириши мумкин. Масалан, биринчи синф ўқувчисига ёзиш процесси мустақил фаолият ҳисобланса, ёзув малакасини эгаллаган кишиларда эса хат ёзиш янада мураккаброқ бўлган фаолиятнинг (ўқиш, ижодий меҳнат ва бошқаларнинг) таркибий қисмига киради. Аксинча фаолиятни амалга оширишнинг кўникма ҳамда малакаларини эгаллаш муносабати билан фаолиятнинг илгари мураккаб ҳисобланган тузилиши кейинчалик содда тузилишга айланиши мумкин.

4. §. НАЗАРИЯ ВА ПРАКТИКА

Инсоний фаолият назарий ва амалий фаолият формасида ўтади. Олимнинг, математик ёки физикнинг ишчи назарий фаолиятга мисол бўла олади, улар ҳодисаларнинг умумий қонуниятларини формулалар, қондалар, тасвирлар, хулосалар, схемалар, таблицалар ва ҳоказолар шаклида ифодалаб беради. Амалий фаолиятга яна физикнинг ишини, аммо унинг тажрибадаги нарс ва ҳодисаларни кузатиш ҳамда эксперимент йўли билан ўрганиш ишини мисол қилиб келтириш мумкин.

Практика кўпгина ҳолларда моддий ишлаб чиқариш фаолиятидан иборат бўлиб, бу фаолият кишилиқ жамияти учун яшаш воситаларини ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш воситаларини яратишга бевосита йўналтирилади.

Аммо деярли ҳар қандай фаолиятда ҳам назарий, ҳам амалий фаолиятнинг таркибий қисмларини учратиш мумкин. Фаолиятнинг мақсад кўзлаш, ишни планлаштириш ва ишни амалга ошириш воситаларини танлаш сингари таркибий қисмларини назарий фаолият жумласига, бошқаларини эса амалий фаолият жумласига киритиш мумкин, Станокда ишловчи иш-

чининг меҳнатида ҳам назарий ва амалий иш элементлари мавжуддир. Деталлар ясашда ишчи шунчаки механик иш бажариб қолмай, балки ўз фаолияти устида фикр-мулоҳаза юритади, уни планлаштиради, ишни бажаришнинг яхши усуллариини излаб топади, ихтирочилик таклифларини илгари суради.

Назария практика асосига қурилади, аммо назария практикадан илгарилаб кетадиган ҳоллар ҳам кўпинча учраб туради. Олимларнинг ёлғиз назарий ҳисоблаш йўли билан ишлаб чиққан гипотезалар конкрет кузатишлар ва экспериментларда дарҳол исботланмаганлигини кўрсатувчи фактлар фан тарихида кам эмас. Масалан, Д. И. Менделеев янги химиявий элементнинг борлигини, бу элемент ҳали лабораторияда топилмасдан, анча аввалроқ тахмин қилиб, унинг хоссларини тасвирлаб берган эди. Шу муносабат билан Энгельс бундай деб ёзган эди: «Менделеев атом оғирликларига кўра жойлаштирилган ўхшаш элементлар қаторларида бўш жойлар борлигини ва шу жойларга янги элементлар кашф этилиши лозимлигини исботлади. У ана шу номаълум элементлардан бирининг умумий химиявий хоссаларини олдиндан таърифлади... Вир неча йилдан кейин Лекок де Буабодран ҳақиқатан ҳам шу элементни кашф этди...»¹

Марксистик психология фани назарий ва амалий фаолиятни ўзаро ҳамбарчас боғлиқ ҳолда бир-бирига таъсир кўрсатади, деб қарайди. Назарий тафаккур сингари назарий фаолият ҳам ҳиссий билиш (сезгилар, идрок) ва амалий фаолият натижасида эришилган билимлар асосига қурилади. Практикасиз тўғри, илмий назария бўлмайди ва бўлиши мумкин ҳам эмас. Шу билан бир қаторда назарий фаолият практика талабларини қондиришга хизмат қилади, практиканинг йўлини ёритади ва практикада синалади. Практик иш асосида пишиб етилувчи назария практикага бениҳоя улкан таъсир кўрсатади, уни такомиллаштиради, табиат ҳодисаларини, улар орасидаги боғланишларни чуқурроқ тушуниш, табиат ҳодисаларининг кейинчалик тараққий қилиш йўллариини олдиндан кўриш имконини яратади. Назария ва практика туфайли одамнинг фаолияти чуқур анланган, бинобарин муваффақиятли фаолиятга айланиб боради.

Аммо фаолиятнинг муваффақиятли бориши одамнинг ишдан кўзланган мақсади ва иш усуллариини фақат қай даражада англашигагина боғлиқ бўлиб қолмай, балки одамнинг иродавий активлик кўрсатишига, унинг ўз фаолиятига нисбатан муносабатига ҳам боғлиқдир. Одамнинг фаолиятга муносабати унинг ҳис-туйғуларида ифодаланади. Агар одам ўз ишини чинакам севса, ишидаги ютуқлар ва муваффақиятсизликлар уни тўлқинлантирса, у ўзини ишга сафарбар эта олса,

унинг фаолияти сермахсул бўлади. Кишининг жамият олдидаги ўз бурчини ҳис этиши унинг фаолиятида катта роль ўйнайди, одамнинг онгли фаолияти ана шу ҳисга бўйсунди.

5-§. ФАОЛИЯТ ТУРЛАРИ

Одамларнинг фаолияти жуда турли-тумандир. Моддий ва маънавий ҳаёт кечирishга зарур нарсаларнинг ҳаммасига эга бўлган ҳолда яшаш учун одам теварак-атрофни яхши билиши, табиат, жамият ҳақида тўғри тасаввурга эга бўлиши, теварак-атрофдаги одамларнинг ҳамда ўзидан аввалги авлодларнинг тажрибасини ўрнатириши керак, унинг изланиши ва фикр юритиши, билиши, тадқиқот қилиши, ҳуллас бир сўз билан айтганда, *билиш* фаолияти билан машғул бўлиши зарур. Одамнинг сезги органлари ва мияси унинг теварак-атроф олами идрок қилишга, илгари идрок қилинганларини хотирасида сақлашга, уларни қайта тиклашга (эсга туширишга), фикр юритишга имкон яратади ва ҳоказо. Шу сабабдан психик процесслар: идрок, хотира, тафаккур, ҳаёл — уларнинг барчаси инсон *билиш* фаолиятларининг кўринишларидир.

Нутқ фаолияти (оғзаки ва ёзма нутқ формасидаги) инсоннинг ҳаётида жуда катта аҳамиятга эгадир, нутқ туфайли одамлар бир-бирларига зарур хабарларни билдиради, ўзаро тажрибалар алмашинади ва бошқалар.

Аммо одам олами фақат билиши билангина ҳаёт кечири олмайди. Одамнинг яшаши учун моддий (озиқ-овқат, кийим-кечак, турар жой) ҳамда маънавий (санъат асари) бойликлар бўлиши мутлақо зарурдир, буларсиз одам нормал яшай олмайди. Моддий ва маънавий бойликлар *меҳнат* фаолияти процессида яратилади, бу фаолият жисмоний ва ақлий иш шаклларида амалга ошади. Аммо теварак-атроф олам ҳақида билимларга эга бўлиш ва ўзининг эҳтиёжларини қондира олиш учун одам илк ёшлик давридан бошлаб *ўқув* фаолияти билан шуғулланиши керак.

Агар одам ўқиш ва меҳнат фаолиятига ҳам жисмоний, ҳам психик жиҳатдан тайёрланган бўлса ва одам организми ана шу фаолият турлари билан етарли даражада шуғулланишга имкон берган тақдирдагина одамнинг меҳнати ва ўқиши муваффақиятли ўтади. Ҳаётга шу тариқа тайёргарлик кўришда болаларнинг *ўйин* фаолияти катта аҳамиятга эгадир. Одамнинг жисмоний кучларини мустаҳкамлаш учун жисмоний машқлар ҳам зарурдир.

Ниҳоят одамларнинг ўзаро бир-бирлари билан алоқада бўлиши инсон фаолиятининг муҳим формаларидан бири ҳисобланади. Одамларнинг ўзаро алоқалари фақат нутқда ифодаланиб қолмай, балки фаолиятнинг бошқа формаларида ҳам, жумладан санъат машғулотида ҳам кўринади. Рассом фақат ўзи учунгина расм чизмайди, композиторнинг музыка аса-

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Соч. 20-том, 389-бет.

ри яратиши, пионистнинг эса бу асарни ижро қилиши уларнинг асар яратиш ва куйга солишдангина иборат бўлган ўз эҳтиёжларини қондириш эмас, уларнинг ижоди минглаб бошқа кишиларга роҳат ва қувонч бағишлайди. Минглаб бошқа кишилар эса бадиий ижод орқали асар авторлари билан алоқада бўладилар, уларнинг гоёлар ҳамда образлар дунёси билан танишадилар.

Социал мавжудод бўлмиш инсон жамиятда яшайди ва иш кўради, бинобарин унинг фаолияти жамиятга бўйсунди, ижтимоий эҳтиёжларни маълум даражада қондиришга хизмат қилади. Фақат чинакам онгли фаолиятдагина одамнинг шахсий мотивлари ижтимоий мақсадлар билан умумлашиб кетади¹.

Такрорлаш учун саволлар

1. Фаолият деб нимага айтилади?
2. Фаолиятнинг ҳайвонлар хатти-ҳаракатидан фарқи нимада?
3. Фаолиятнинг мотивлари ва мақсадлари нима?
4. Улар ўртасидаги ўзаро муносабат қанақа?
5. Фаолиятнинг яқин ва олис мотивлари ўртасидаги фарқ нимада?
6. Фаолиятнинг асосий таркибий қисмларини кўрсатиб беринг.
7. Назарий ва амалий фаолият нимадан иборат?
8. Фаолиятнинг асосий турларига қиссий характеристика беринг.

7-БОБ

ДИҚҚАТ ОНГЛИ ФАОЛИЯТНИНГ ШАРТ-ШАРОИТИДИР

1-§. ДИҚҚАТ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Агар одам *диққат-эътиборини* ўзи идрок этаётган нарсага ёки бажараётган ишига тўшлай олмас экан, унда ҳеч бир психик процесс мақсадга йўналтирилган ва унумли бўла олмайди. Биз бирон бир предметга қараб турсак ҳам, уни кўрмаслигимиз мумкин ёки у нарса кўзимизга гира-шира чалиниб қолиши мумкин. Ўз фикр-муҳокамалари билан банд бўлган одам яқин атрофдаги кишиларнинг гапларини мутлақо эшитмайди, гарчи уларнинг овози қулоғига кираётган бўлса ҳам, улардан беҳабар қолади. Агар диққатимиз бирон бошқа нарсага қаратилган бўлса, биз оғриқни сезмаслигимиз мумкин. Аксинча, одам бирон-бир предмет ёки фаолиятга бутун диққат-эътиборини қаратса, бу ҳолда одам предметнинг миридан-сиригача билиб олади ва иши ҳам жуда унумли бўлади. Диққатимизни сезгиларимизга қаратиш билан биз ўз сезгиларимизни кучайтирамыз.

¹ Меҳнат, ўқиш ва ўйин фаолияти ҳақида муфассалроқ маълумот мажмур қўлланманинг 27-бобида берилади.

Диққатнинг ўзи нима?

Диққат онгнинг бирон-бир предмет, ҳодиса ёки фаолиятга қаратилиши ҳамда тўпланишидир.

Онгнинг қаратилиши деганда объектни танлаб олиш назарда тутилади, онгнинг бирон-бир нарсага тўпланиши эса ана шу объектга алдоқдор бўлмаган барча нарсаларни онг доирасидан ташқарида қолдириш маъносини билдиради.

Диққат субъектнинг атроф муҳитда муваффақиятли иш кўришига имкон яратади ва ташқи оламнинг инсон психикасида тўлароқ ҳамда равшанроқ акс этишини таъминлайди. Ўқув ишида диққатнинг аҳамияти каттадир. Ўқув ишининг муваффақиятли бориши ўқитувчининг ўқувчилар диққатини қанчалик жалб қила билишига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Агар ўқувчиларнинг диққати ўқув материалига қаратилса, улар материални янада яхшироқ тушуниб оладилар, ўзлаштирадилар, бундан ташқари дарсда болаларнинг диққат-эътибори билан ишлашлари синфда интизомни таъмин этади.

Бирон-бир предметга диққат-эътибор билан муносабатда бўлган тақдирда бу предмет онгимизнинг марказидан ўрин эгаллайди, бошқа барча нарсалар эса шу чоқда кучсиз, ноаниқ идрок қилинади (бошқача қилиб айтганда, идрок доирасидан «чеккада» қолади). Бунда диққатимизнинг йўналиши ўзгариб туриши мумкин. Шундай бир мунозарани тасаввур қилиб кўрайлик. Ўқувчи китоб ўқияпти деяйлик, унинг диққати китобнинг мазмунига қаратилган бўлади. Аммо хона ичида таралаётган радио товушлари ҳам ўқувчининг қулоғига эшитилиб туради. Айрим жумлаларнинг мазмунини англайди ҳам. Худди шу онда радиодан футбол ўйини ҳақида репортаж эшиттирилса борми, боланинг диққат-эътибори бутунлай радио-репортажга қаратилади-ю, китоб сатрларига эса механик равишда шунчаки кўз югуртиради, холос. Ўқувчи шу йўсинда бир неча саҳифани «ўқиб чиқади-ю», аммо бу ерда ёзилганларнинг маъносини мутлақо уқмайди.

Диққат одатда мимикада, ташқи қиёфада, хатти-ҳаракатда ифодаланади (вклейкага қаралсин). Диққат билан эшитиб турган кишини диққати паришон одамдан фарқ қилиш жуда осон. Аммо баъзи пайтда ўқувчи афтидан ўқитувчининг гапларини тинглаётганга ўхшаса ҳам, аслида унинг фикр-хаёллари синфда юз бераётган воқеа ҳодисалардан анча олисларда дайдиб юради.

Диққат психик процесслардан ажралган ҳолда содир бўла олмайди. Шу тўғрисида у мустақил психик процесс эмас. Биз диққат ёки эътиборсизлик билан *кўздан кечиришимиз, эшитишимиз* (яъни идрок қиламиз), *ўйлаймиз* (яъни фикр юритамиз) ёки бирон-бир ишни бажарамиз. Шундай қилиб, диққат турли психик процессларнинг фақат бир томони ёки *хоссасидир*.

Зотан тегик ҳолатида одам бирон-бир фаолият билан банд бўлади (бир иш қилади ёки бирон нарса ҳақида ўйлайди), би-

нобарин унинг диққати доимо бирон-бир нарсага қаратилади. Агар ўқувчи дарс мазмунига эътиборсизлик билан қараса, демак айни чоқда унинг диққати бошқа бирон нарсага йўналтирилган бўлади.

2-§. ДИҚҚАТНИНГ ФИЗИОЛОГИК АСОСЛАРИ

Биз юқорида мия катта ярим шарлари пўстлогидида икки процесс: қўзғалиш ва тормозланиш содир бўлиши ҳақида гапириб ўтган эдик. Агар одамнинг диққати бирон-бир нарсага қаратилса, демак бу ҳам унда мия пўстлогидида қўзғалиш ўчаги майдонга келганлигидан далолат беради. Бу пайтда миянинг бошқа участкалари тормозланган ҳолатда бўлади. Бундай ҳодиса нерв процессларининг индукция қонунига кўра юз беради. Шу сабабдан ҳам одам бирон-бир ишга қаттиқ берилиб кетган пайтда бошқа нарсани пайқамаслиги мумкин. Павлов айтганидек катта ярим шарларнинг *оптимол қўзғалиш*¹ содир бўлиб турган участкасида янги шартли боғланишлар осонлик билан юзага келади.

Айни чоқда миёдаги бошқа участкаларнинг фаолияти эса одамнинг одатда онгсиз, автоматлашган деб аталувчи фаолияти билан боғлиқ бўлади.

Ярим шарларнинг пўстлогидидаги қўзғалиш бир жойда қотиб қолмайди, балки муттасил кўчиб туради. Бу процессни Павлов образли қилиб кўрсатиш учун шундай тасвирлаган эди: «Агар бош суягига қараганда унинг ичидаги мия кўринадиган бўлса, агар катта мия ярим шарларида оптимал қўзғалиш учун энг яхши шароит тузилган нуқтаси йилтиллаб кўринадиган бўлса эди, анча соғлом бўлиб, бир нарсани ўйлаб турган одамнинг миёсига қараганимизда, унинг миёсининг катта ярим шарларида жуда ғалати жимжимадор форма бўлиб, сурати ва ҳажми ҳар лаҳзада бир ўзгариб, турланиб, жимир-жимир қилиб турувчи ёруғ нарсани у ёқдан-бу ёққа югуриб қимирлаб турганини ва мия ярим шарининг бу ёруғ нарса атрофидаги бошқа ерлари бир мунча хира тортиб турганини кўра эди»².

Диққатнинг пайдо бўлишида *ориентировка рефлекс*и деб аталмиш рефлекснинг аҳамияти каттадир. Бу рефлекс организмнинг теварак-атрофдаги ҳар қандай ўзгаришга тўғра реакциясидан иборатдир. Бу рефлекс одамларда ҳам, ҳайвонларда ҳам бор. Хона ичида шитирлаган товуш чиқиши биланоқ мушук боласи сапчиб ўрнидан туриб, ҳушёр тортади, товуш эшитилган томонга қарата қулоқларини диққайтириб, кўзла-

¹ *Оптимал* (латинча *optimus* сўзидан олинган)— энг яхши, энг қулай шарт-шароит. Мазкур мисолда оптимал қўзғалиш ўчоғи ҳаддан ташқари кучли ва кучсиз бўлмаган қўзғатувчи таъсири туфайли юзага келади.

² И. П. Павлов. Полное собрание сочинений, III том, I-китоб, 248-бет.

рини тикиб туради. Дарсда ўқувчилар педагогнинг ҳикоясини мароқ билан тинглаб туришган бўлсин. Худди шу пайт синф эшиги секин очилади, дейлик: гарчи ҳикоя қанчалик маҳлиё қилиб олган бўлишига қарамай, ўқувчиларнинг барчаси та ўқитувчининг ўзи ҳам беихтиёр равишда эшик томонга ўгирилиб қарайдилар. Бу рефлексни Павлов образли қилиб кўрсатиш учун «бу нима?» рефлексини деб атаган.

Ҳушёрлик қобилияти, баъзан теварак-атроф муҳитдаги салпал ўзгаришларга реакция қилишнинг сабаби ретикуляр формацияни катта ярим шарлар пўстлогининг турли участкалари билан боғловчи нерв йўллари тўқимасининг мия катта ярим шарларида мавжудлигидадир. Бу тўқималар орқали келувчи нерв импульслари сезги органлари йўлловчи сигналлар билан биргаликда пайдо бўлади ва мия пўстлогини қўзғатади, уни яна кутилган қўзғатувчиларга реакция қилишга тайёр туриш ҳолатига келтиради. Шундай қилиб диққатнинг дастлабки физиологик асоси ҳисобланмиш ориентировка рефлексининг зоҳир бўлишига ретикуляр формация анализаторлар (сезги органлари) билан биргаликда шарт-шароит яратади.

3-§. ДИҚҚАТ ТУРЛАРИ

Ихтиёрсиз диққат. Агар ўқитувчининг тушунтиришлари мазмунан қизиқарли бўлса, унда кўргазма материалларидан фойдаланилса, педагогнинг ҳикоясини ўқувчилар ҳеч бир қийиналмай, диққат билан тинглайдилар ва ўқитувчи намоён қилган материалларни қўнт билан кўзатадилар. Бу — *ихтиёрсиз* деб аталувчи *диққатнинг* кўринишидир. Бундай диққат пайдо бўлишида одам кўпинча фақат иродавий зўр бериш у ёқда турсин, бирон-бир нарсани кўришни, эшитишни ва шу кабиларни ўзига олдиндан мақсад ҳам қилиб қўймайди. Шу туфайли диққатнинг бу тури *мақсадсиз диққат* деб ҳам аталади.

Ориентировка рефлексини ихтиёрсиз (мақсадсиз) диққатнинг физиологик асоси бўлиб, одамни теварак-атроф муҳитда содир бўлаётган ҳодисаларга реакция қилишга ундайди.

Ихтиёрсиз диққатни пайдо қилувчи конкрет сабаблар нималардан иборат? Аввало ҳар қандай *кучли қўзғатувчилар* одатда ихтиёрсиз диққатни вужудга келтиради. Чунончи, кучли момақалдироқ ёки яқин атрофда отилган ўқ овози одамни диққатини шу товушларга қаратишга мажбур этади. Қўзғатувчининг *нисбий* кучи катта аҳамиятга эгадир. Сокин тунда кучсиз шитирлаш ҳам дарҳол сезилади.

Ҳатто у қадар кучли бўлмаса ҳам, қўзғатувчининг *бехосдан* (тасодифий) таъсир кўрсатиши диққатни жалб қилиш аҳамиятига эгадир. *Ҳаракатдаги* предметлар, шунингдек, *янгилик*, одатланилган шароитда юз берувчи ўзгаришлар сезилмай қолмайди. Масалан, дарсда янги кўргазма қўлланмалардан

фойдаланиш ўқувчилар диққатини кучайтиради. *Контраст* (бир-бирига зид, тесқари) нарсa ёки ҳодисалар ҳам шу йўсинда таъсир кўрсатади. Чунончи, бўйи пастроқ одамлар орасида турган новча одам диққатни ўзига кўпроқ тортади.

Одамнинг ички ҳолати ихтиёрсиз диққатнинг пайдо бўлишида катта аҳамиятга эга. Ошхонадан димоққа урилган таом киди қорни оч одамга дарров сезилса, қорни тўқ одам эса бунга эътибор ҳам бермайди. Бизда қизиқиш уйғотувчи, майл ва дидимизга мос тушувчи, ҳис-туйғуларимизга таъсир этувчи нарсаларнинг барчаси диққатимизни беихтиёр равишда ўзига тортади. Диққатни қаратиш, энг муҳими диққатни тутиб туришда одамдаги ўтмиш тажрибанинг аҳамияти каттадир.

Ихтиёрий диққат. Ихтиёрий деб аталувчи диққат бошқача характерга эга. Ихтиёрий диққат амалда бирон-бир нарсани идрок қилиш ёки иш бажариш мақсади, нияти пайдо бўлиши туфайли майдонга келади. Диққатнинг бу тури *олдидан кўзланган диққат* деб ҳам аталади. Масала ечишда ўқувчи диққатини бир нуқтага тўплашга қийналади, аммо мазкур масалани ечишга ўзини мажбур қилади, масала шартларини билиб олади, масала устида ўйлайди. Кўпинча ташқи қўзғатувчилар ўқувчи диққатини чалғитиб туради, аммо у иродасини ишга солиб, қунт билан ишлашга ўзини мажбур этади. Одамда ихтиёрий диққат меҳнат машаққатлари натижасида пайдо бўлган, шу туфайли у иродавий диққатдир. «Бирон меҳнатни бажаришда, — деб ёзган эди Маркс, — зўр бериладиган органлардан ташқари, бутун меҳнат давомида мақсадга мувофиқ диққат орқали ифодаланган ирода бўлиши шарт...¹».

Ихтиёрийдан сўнгги диққат. Қатор психологлар диққатнинг яна учинчи тури бор деб кўрсатишади, бу диққат одамда маълум иродавий зўр беришдан сўнг пайдо бўлади, аммо бунда одам гўё ишга «киришиб» кетади, ишга диққатини енгиллик билан тўплай бошлайди. Бу йўсиндаги диққатни совет психологи Н. Ф. Добринин *ихтиёрийдан сўнгги* (ёки иккиламчи) диққат деб атаган, чунки бу диққат одатдаги, ихтиёрий диққат ўрнини эгаллайди. Диққатнинг бу тури ихтиёрсиз диққатдан шуниси билан фарқ қилади: одамнинг анланган мақсади бўлади, шу туфайли диққат бир нуқтага тўпланади. Аммо ихтиёрийдан сўнгги диққат ихтиёрий диққат ҳам эмас: диққатнинг бу тури одамдан махсус иродавий зўр беришларни талаб этмайди. Ўқув ишида ихтиёрийдан сўнгги диққатнинг аҳамияти катта, ўқув иши бошида ўқувчи кўпгина ҳолларда ихтиёрий диққатни ишга солади. Кейин ўқувчи ишга қизиқиб қолади, бинобарин унинг диққати чалғийвермайди, у қунт билан шўғуллана бошлайди.

Юқорида айтиб ўтилганидек, ташқи қўзғатувчиларнинг си-
фатлари ва одам ички ҳолатининг хусусиятлари (унинг эҳти-

ёжлари, қизиқишлари ва ҳоказо) ихтиёрсиз диққатни вужудга келтирувчи шарт-шароитлар ҳисобланса, ихтиёрий диққатни ҳосил қилиш ва сақлаб туриш учун эса одам ўз фаолиятига онгли муносабатда бўлиши зарур. Аммо одамда онгли муносабат ҳам мавжуд, мақсад ҳам равшан бўлишга қарамай ва одам мақсадга эришиш зарурлигини билиб турса ҳам у ўз диққатини бир ерга тўплаб ишлай олмайдиган ҳоллар ҳам кўпинча учраб туради. Бундай ҳол иродаси заиф одамларда учрайди, улар диққат билан ишлаш учун маълум даражада иродавий зўр беришга одатланмаган бўладилар.

Мана шу кўрсатиб ўтилган шарт-шароитлар ихтиёрийдан сўнгги диққатнинг намоён бўлишга тааллуқлидир. Тўғри ихтиёрийдан сўнгги диққат билан иш кўриш одам учун унчалик қийин бўлмайди. Бу ўринда кўпинча одамга унинг одатланганлиги ёрдам беради, одатланганлик туфайли одам ишга анча тез киришиб кетади ва диққатини тез тўплай олади.

4-§. ДИҚҚАТНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Диққатнинг баъзи бир хусусиятлари бор бўлиб, бу хусусиятлар ҳар хил одамларда турлича даражада кўзга ташланади.

Баъзан одам ишга ёки кузатишга шу қадар берилиб кетадики, шундан бошқа ҳеч бир нарсани сезмай қўяди. Диққатнинг бу хусусияти диққат йўналтирилган томондаги нарсалардан биронтасини ажратиб олишдан иборат бўлиб, *диққатнинг тўпланиши* (ёки *концентрацияси*) деб аталади.

Диққатнинг *барқарорлиги*, унча-мунча таъсирларга чалғимаслиги, унинг муҳим хусусиятларидан ҳисобланади, диққатнинг шу хусусияти туфайли одам ўз диққатини узокроқ вақт давомида бирон-бир нарсa ёки иш устида тўплаб тура олади.

Нарсалар, рақамлар ва ҳарфлар сурати туширилган плакатни жуда қисқа вақт ичида (бир лаҳза) намоёиш қилинса, айрим кишилар бу объектлардан кўпроқ қисмини пайқаб олади (номини айтиб беради) бошқа кишилар эса камроғини. Бу кишилардан биринчисида диққат *кўлами* (ҳажми), яъни бир йўла идрок қилинган предметлар миқдори катта, иккинчи хил кишиларда эса диққат кўлами кичикроқдир. Агар идрок қилинувчи объектлар бирон йўсинда ўзаро бир-бири билан боғланса (масалан, ҳарфлар бирикиб, сўзни ташкил қилса), одам пайқаб олувчи объектлар миқдори кўпроқ бўлади.

Жуда кўп ҳолларда бизнинг ўз диққатимизни бир нарсaга эмас, балки бир неча предмет устида тўплашимизга ва бир йўла икки-уч ишни бажаришимизга тўғри келади. Масалан ўқитувчи дарсда ёлғиз бир ўқувчини эмас, балки 30—40 боланинг ҳаммасини диққат-эътибори доирасида тутиши, уларнинг ишини ва хулқини кузатиб бориши, ўқувчининг жавобини эътибор

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, XVII том, 198-бет.

билан тинглаши, унинг доскага нимани ёзаётганини кўздан кечириши, унинг ишини баҳолаши, дарснинг умуман боришини, вақтни, мўлжалдаги планнинг бажарилишини кузатиб туриши керак ва ҳоказо. Бир неча предметни ёки турли хилдаги ишларнинг бажарилишини бараварига кўра олиш қобилияти диққатнинг алоҳида хусусияти, унинг тақсимланиши ҳисобланади.

Ёлғиз ўқитувчилик иши эмас, балки бошқа кўпгина касб-ҳунарлар ҳам одамдан ўз диққатини тақсимлай олиш малакасига эга бўлишни талаб этади. Шофёр, учувчи, диспетчернинг иши ва бошқа кўпгина ишлар шулар жумласига киради. Ўқитувчининг тушунтиришларини ёзиб борар экан, ўқувчи ҳам ўз диққатини бўла билиши керак, зотан ўқитувчи айтган жумлаларни ёзиб бериш билан бир вақтнинг ўзида унинг яна айта бошланган гапларини эшитиб туришга ҳам тўғри келади.

Диққатни тақсимлаш одамнинг бир йўла бажарилиши зарур бўлган амаллардан ақалли биттасини пухта билиши катта аҳамиятга эгадир. Одатда одам ўз диққатини битта иш устида тўплаб туради, қолган бошқа амаллар деярли автоматик равишда бажарилади.

Фаолият жараёнида одам ўз диққатини бир объектдан иккинчи объектка, бир ишдан иккинчи бошқа ишга кўчиришга мажбур бўлади. Онгли равишда диққатни янги объектка қаратиш *диққатнинг кўчирилиши* деб аталади, диққатнинг муваффақиятли кўчиши аввалги ва янги фаолиятнинг хусусиятларига ҳамда одамнинг шахсий сифатларига боғлиқдир. Агар аввалги иш иштиёқ билан бажарилган бўлса-ю, кейинги фаолият кишида унчалик қизиқиш уйғотмаса унда диққатни кўчириш қийинчилик билан боради. Аксинча, агар одам янги ишга иштиёқ билан киришса, диққати ҳам осон кўчади.

5-§. ПАРИШОНЛИК

Ўқитувчилар кўпинча ўқувчиларнинг паришонлиги ҳақида шикоят қиладилар. Паришонлик шундан иборатки, болалар ўз диққатларини ишга яхши тўплай олмайдилар. Паришонлик ҳолатида одамнинг онги муайян йўналишга эга бўлмайди, бир предметдан бошқасига кўчиб туради, яъни тарқоқ бўлади.

Паришонлиликнинг икки хили бор. Биринчи хили диққат умумий барқарорлигининг натижасидир. Бу хил паришонлик кичик ёшдаги болаларга хосдир. Нерв системасининг заифлашуви ёки қаттиқ толиқиш, қониқиб ухламаслик ва шу кабилар натижасида катта ёшдаги кишиларда ҳам паришонлиكنинг бу хили юз бериши мумкин. Қунт билан ишлашга одатланмаган одамда ҳам бу хилдаги паришонлик пайдо бўлади.

Паришонлиликнинг иккинчи хили бутунлай бошқача характерга эга бўлади. У киши диққати бирон нарса билан банд

бўлганлиги сабабли бошқа нарсани сезмаган вақтида содир бўлади. Ўз иши билан банд бўлган кишилар шу хилдаги паришонлиги билан ажралиб туради.

6-§. ДИҚҚАТ-ЭЪТИБОРЛИЛИК (ЭИПРАКЛИК) ШАХСНИНГ ФАЗИЛАТИДИР

Агар одам барча ишларни диққат билан бажаришга одатланса, диққат доимий хусусиятга айланиб, *диққат-эътиборлик* даражасига кўтарилади, бу эса шахснинг фазилати сифатида, одамнинг умумий психик қиёфасида катта аҳамиятга эгадир. Бу фазилатга эга бўлган ҳар бир киши ўзининг кузатувчанлиги, теварак-атрофни яхши идрок қила олиш қобилияти билан ажралиб туради. Диққат-эътиборли одам ҳодисаларга тез жавоб қайтаради ва уларни кўпинча чуқур ҳис қилади, ўқиш-ўрганишга катта қобилиятлилиги билан ажралиб туради, қизиқишлари доираси, одатда эътиборсиз одамникига қараганда кенг бўлади.

Диққат-эътиборлилик одамда диққат хусусиятлари: диққат кўлами, тўпланиши, барқарорлиги ва тақсимланишининг юксак даражада ўсган бўлиши билан боғлиқдир. Диққат-эътиборлилик фазилатига эга одам ўз диққатини бир нуқтага тезда тўплай олади, унда ихтиёрий диққат яхши ривожланган бўлади. Ҳатто ишга қизиқиши бўлмаган тақдирда ҳам диққат-эътиборли одам ихтиёрий диққатни тезда ишга сола олади, оғир ва қизиқарсиз машғулотга ўзини жазм этишга мажбур қила билади.

Одатда буюк олимлар, ёзувчилар, ихтирочилар, яхши педагоглар умуман ижод қилувчи кишилар диққат-эътиборлиликлари билан ажралиб турадилар.

Машҳур табиатшунос Чарлз Дарвин ўзи ҳақида шундай деб ёзган эди: «Оддий одамлардан устунлигим шундаки, бошқалар эътибор бермайдиган нарсаларни кўра оламан ва уларни синчиклаб кузатиш қобилиятига эгаман»¹. Ўзига қарашли лабораториялардаги барча тажрибаларни ҳамиша жуда диққат билан кузатиб борган И. П. Павлов ҳам ўзи ҳақида шундай гапларни айта олиши мумкин эди. Шу билан бўлса керак, Павлов айрим экспериментларнинг натижалари ва тафсилотларини шу экспериментларни бевосита ўтказган ходимларига қараганда кўпинча яхшироқ билган.

Ёзувчилардан Л. Н. Толстой, А. П. Чехов, А. М. Горький, К. Г. Паустовский ва бошқалар теварак-атрофдаги кишиларни диққат-эътибор билан ўрганишда катта қобилият эгаси бўлишган. Улар бирон одам билан бир марта учрашганларидан кейин унинг жуда нозик тасвирини чизиб бера олганлар.

¹ Чарлз Дарвин. Воспоминания о развитии моего ума и характера (автобиография). М., СССР ФА нашриёти, 1957, 149—150-бетлар.

Умуман ҳамма нарсага эмас, балки муайян нарса ва ҳодисаларга нисбатан диққат-этиборлилик шахснинг йўналишидан далолат беради. Диққат-этиборлилик одамнинг барча психик процессларига муайян тус бериш билан бирга, уни маълум даражада яхлит шахс сифатидаги қиёфасини ҳам белгилайди. Бир хил одам борки ҳамма нарсага жуда қизиқувчан, тезда уқиб олувчан, топқир бўлади, бошқа бир одам аксинча, бутун диққат-этиборини аниқ бир соҳага йўналтиради, учинчи хил одам эса гоҳ у иш билан, гоҳ бу иш билан умрини ўтказди. Шуларни кўриб биз улар характери ва темпераментининг кўпгина томонлари шахсий фазилат бўлиши диққат-этиборлиликнинг ривожланиши билан борлиқлиги ҳақида ҳулоса чиқара оламиз.

Ниҳоят, бу хусусият одамнинг *ахлоқий сифати* ҳам бўлиши мумкин, зотан бу сифат одамларга диққат-этибор билан муносабатда бўлишда, изчилликда, бошқа одамлар тўғрисида ғамхўрлик қилишда, меҳрибонликда, бошқа одамнинг фазилатларини, талабларини, манфаатларини, эҳтиёжларини тушунишда ифодаланади. Аксинча, баъзан одамнинг ўзгаларга нисбатан бағритош, бемеҳр бўлишининг сабаби шундаки, у ўзгаларнинг ҳолатини сезмайди ва шу туфайли уларга ҳамдардлик қила олмайди, холос.

Такрорлаш учун саволлар

1. Диққат нима?
2. Одамнинг фаолиятида диққат қандай аҳамиятга эга?
3. Диққатнинг физиологик асослари нималардан иборат?
4. Ихтиёрсиз диққатни қисқача тушунтириб беринг.
5. Ихтиёрий, ихтиёрийдан сўнгги диққатлар нимаси билан характери?
6. Диққатнинг асосий сифатларини кўрсатинг. Уларга қисқача характеристика беринг.
7. Одамларда парижонлиқнинг қай турдаги икки хилини кузатиш мумкин? Уларнинг бир-биридан принципиал фарқи нимада?
8. Шахснинг фазилати бўлиши диққат-этиборлилик нима?

Топшириқ

Диққат кўлами кенг бўлишини талаб қилувчи касб-ҳунарларни айтиб беринг.

8-БОБ

СЕЗГИ

1-§. СЕЗГИ НИМА

Одамнинг тегишли сезги органларига моддий оламдаги нарса ва ҳодисалар таъсир кўрсатган пайтида улардаги айрим хоссаларнинг акс эттирилишидан иборат бўлган энг содда психик процесс сезги деб аталади.

Масалан, қаршимизда турган бирон-бир нарса, чунончи, стол билан иш кўраб эканмиз, кўриш ёрдамида биз унинг рангини, шаклини, катта-кичиклигини аниқлаймиз; туйиш орқали унинг қаттиқлигини, силлиқлигини биламиз; қўлда силжитиб кўриш билан унинг оғирлигига ишонч ҳосил қиламиз ва ҳоказо. Буларнинг барчаси мазкур моддий буюмнинг алоҳида сифатлари бўлиб, улар ҳақидаги маълумотларни бизга сезгилар беради. «Материя,— деб ёзган эди В. И. Ленин,— сезги органларимизга таъсир кўрсатиб, сезги ҳосил қилдиради»¹.

Сезгилар ленинча инъикос назариясига мувофиқ олам ҳақидаги барча билимларимизнинг биринчи ва зарурий манбаидир. «Биз модданинг ҳеч қандай формасини, ҳаракатнинг ҳеч қандай формасини сезгилардан бошқача йўл билан била олмаймиз»²— деб ёзган эди В. И. Ленин. Сезги *билиш* процесслари жумласига киради, чунки сезги туфайли одам оламни билади. Бошқа психик процесслар: идрок, хотира, тафаккур, хаёл учун керакли материаллар сезгилар орқали олинади.

Амалий нутқимизда шундай иборалар учраб туради «Мен оғриқни ҳис қилапман; у тотли мазани ҳис қилди; бу одам яхши ривожланган ҳис этиш органларига эга». Тилимиздаги шунга ўхшаш иборалар ҳали фанда «ҳиссиёт» ва «сезги» ту-

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 18-том, 54-бет.

² В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 18-том, 359-бет.

шунчалари бир-биридан аниқ фарқ қилинмаган даврлардан сақланиб қолган. Эндilikда биз уларнинг турли хилдаги психик процесслар эканлигини яхши тушунамиз, бинобарин эндиликда оғриқ, таъм-маза ҳисси деб эмас, балки оғриқ *сезгиси*, таъм-маза сезгиси деб аташ тўғри ҳисобланади. Худди шунингдек ҳис (кўриш, эшитиш, ҳид билиш, туйиш ва бошқаларни) органлари деб эмас, балки тўғрироғи *сезги* органлари деб аташ керак. Аммо психологияда одат тусига кириб қолган иборалардан ҳанузгача фойдаланиб келинмоқда.

Сезги процесси қандай содир бўлади? Сезгилар ҳамина бизнинг сезги органларимизга: кўзимизга, қулоқларимизга, теримизнинг устига ва бошқа органларимизга ташқи қўзғатувчилар (предмет ёки процесс) таъсир кўрсатиши туфайли вужудга келади. Чунончи, ёруғлик нури кўзнинг тўр пардасига тушиши билан у ерни қўзғатади, бу қўзғалиш нерв тодалари орқали миё катта ярим шарлари пўстлогига етиб келгач, одамда кўриш *сезгиси* содир бўлади.

2-§. СЕЗГИ ОРГАНЛАРИ

Атроф-муҳит одамга беқийс даражада турли-туман таъсир кўрсатиб туради. Ёруғлик ҳамда ҳаво тўлқинлари, иссиқлик ҳамда ультрабинафша нурлари ва бошқа қўзғатувчилар шулар жумласидандир. Аммо радиоаппарат қайси тўлқинларга мосланган бўлса, шу тўлқинларни қабул қилганидек, одам организми ҳам сон-саноксиз ташқи таъсирлар ичидан қайси хилига мувофиқ келувчи «приёмниги» бўлса, фақат шундай хилинигина тугиб олади. Жамики қўзғатувчиларнинг барчаси *гўё анализ* қилинади ва уларни тегишли аппаратлар қабул қилади (кўз ёруғликини, қулоқ товушларни қабул қилиб олади ва ҳоказо). Бу сезги органлари миё катта ярим шарлари фаолияти билан узвий боғланган бўлиб, нерв системасининг ташқи олам билан алоқа боғлаш системасидан иборатдир. И. П. Павловнинг ёзиниша, катта ярим шарлар қўзғатувчиларни анализ қилиш органидир. Шу сабабдан И. П. Павлов сезгиларнинг пайдо бўлишини таъмин этувчи барча физиологик аппаратни *анализатор* деб атаган.

Анализатор уч қисмдан иборат: 1) ташқи таъсирни қабул қилувчи асбоб ёки *рецептор* (чунончи кўзнинг ретина ёки сетчатка (тўрпарда) деб аталувчи нерв ҳужайралари ёруғликини қабул қилади ва кўриш рецептори ҳисобланади); 2) *ўтказувчи нерв йўллари* (афферент, марказга интилувчи нерв йўллари) рецепторда вужудга келган қўзғалиш шу нерв йўллари орқали миёга етказиб берилади; 3) миё катта ярим шарлари пўстлогигадаги махсус ҳужайралар (масалан, миё пўстлогининг кўриш маркази деб аталувчи қисмидаги ҳужайралар кўриш учун махсуслашган нерв ҳужайраларидир).

Агар анализаторнинг учта қисмидан биттаси зарарланса,

сезги вужудга келмаслиги мумкин. Масалан, агар кўз соққаси тагидаги ретина емирилса, ёки миёга борувчи кўз нерви, ёхуд катта ярим шарлар пўстлогининг энса қисмидаги кўриш маркази зарарланса, одам кўриш қобилиятини йўқотади.

3-§. СЕЗГИЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Одамда пайдо бўлувчи сезгиларни уч гурпуага ажратиш мумкин. Биринчи гурпуага танамизнинг ташқи томонига жойлашган сезги органлари (*экстероцепторлар*¹) орқали вужудга келувчи сезгилар киради. Бу сезгилар бизда ташқаридаги нарсаларнинг хусусиятларини акс эттиради. Кўриш, эшитиш, ҳид билиш, маза, тери ва туйиш сезгилари шундай сезгилар жумласидандир. Рецепторлари ички органларга жойлашган сезги органлари (*интероцепторлар*) орқали вужудга келувчи сезгилар иккинчи гурпуага киради. Органик сезгилар деб аталувчи сезгилар (қорин очликни, чанқашни сезиш) иккинчи гурпуага киритилиши керак. Учинчи гурпуага ҳаракат (ёки *кинестетик*) сезгилар киради, бу сезгилар ҳаракатлар ва гавданинг фазодаги ҳолати билан боғлиқдир. Ҳаракат анализаторларининг рецепторлари (*проприоцепторлар*) мускулларда ва пайларда жойлашган бўлади.

Сезгиларнинг биринчи гурпуаси

Кўриш сезгилари. Улар ҳаётимизда алоҳида аҳамиятга эга. Айрим биологларнинг одамини «кўрувчи ҳайвон» деб аташлари бежиз эмас. Кўриш сезгилари нарсаларга урилиши туфайли қайтарилган ёруғлик (электромагнит) тўлқинларининг таъсири натижасида вужудга келади. Ёруғлик тўлқинлари кўз қорачиги орқали ўтиб, кўриш рецептори ҳисобланувчи кўз тўр пардасига (ретинага) таъсир этади. Одам кўриш сезгилари орқали нарсаларнинг ранги ҳақида маълумотлар олади, кўриш сезгиси ҳаракат сезгилари билан бирга қўшилиши натижасида эса нарсаларнинг шакли, катта-кичиклиги, олис-яқинлиги, фазовий ҳолати ва ҳаракати тўғрисида хабардор бўлади.

Одам сезадиган ранглар *ахроматик* ва *хроматик*² рангларга ажралади. Қора, оқ ва қора билан оқнинг омехтаси бўлмиш кул рангининг барча турлари ахроматик ранглар ҳисобланади. Қизил жигар ранг, сариқ, яшил зангори, кўк ва бинафша рангларнинг барча туслари хроматик рангларнинг жумласига киради. Оқ ранг спектр таркибини ташкил қилувчи барча ёруғлик тўлқинларининг кўзга таъсир кўрсатиш натижасидир. Қуйидаги тажриба камалак таркибига кирувчи барча рангларнинг

¹ *Экстероцепторлар* (латинча *extremus* ташқи *receptor* — қабул қилувчи) — организмнинг ташқи томонига жойлашган анализаторларнинг периферик учлари.

² *Хроматик* (юнонча *chromatikos* — рангдор) — рангли, бўялган, ахроматик — рангсиз.

қоришувчи оқ ранг сезгисининг вужудга келтиришини исбот қилиши мумкин. Агар доирани еттита тенг бўлакка бўлиб, уларни камалакнинг етти хил рангидаги бўёқ билан бўйб чиқилса ва сўнгра доира тез айлантирилса, барча ранглар бир-бири билан киришиб кетади ва биз оқ рангли доирани кўрамиз.

Кўз тўр пардасининг марказий қисмида ёруғлик нуридан кўзгалувчи махсус нерв ҳужайралари бўлиб, улар *колбачалар* деб аталади. Ана шу нерв ҳужайралари туфайли биз спектр рангларини сезамиз. Оқ, қора ва кул ранглари акс эттириш учун кўзда *таёқчалар* деб аталувчи нерв ҳужайралари бор. Уларнинг кўпчилиги кўз тўр пардасининг чекка қисмларига жойлашган. Колбачалар ёрдамида биз фақатгина кундузги ёруғликда кўрамиз, таёқчалар билан эса кундузи ҳам, кечаси ҳам кўрамиз. Шу сабабдан тунда барча нарсалар кўзимизга (кундузгидек ҳар хил рангда эмас) қора ёки кул ранг тусда кўринади.

Колбача аппарати заифлашиб қолган ёки мутлақо ишламайдиган одамлар ҳам бор, шунинг натижасида улар хроматик рангларни яхши ажрата олмайди ёки мутлақо кўрмайди. Кўришдаги бу нуқсон биринчи марта инглиз физиги Дальтон томонидан қайд қилинган, унинг ўзи шундай нуқсонга эга бўлган, одамда тугма бўлувчи бу хусусият ўша даврдан бошлаб дальтонизм деб аталди.

Кўшгина ихтисослар (шоферлик, учувчилик, темир йўл машинисти, кўча ҳаракатини тартибга солувчилар касби ва шу каби бошқа ихтисослар) одамдан рангларни аниқ фарқлашни талаб этади. Шу сабабдан ҳам врачлар ана шундай касбда ишламоқчи бўлган кишиларнинг кўзини текширувдан ўтказишади.

Тўр пардада таёқчаларнинг етишмаслиги ҳам, улар функциясининг ҳар қанақа бузилиши ҳам ғира-ширада, айниқса қоронғида нарсаларни кўришни анча қийинлаштиради. Бу хилдаги кўз хиралашувини турмушда «шабкўрлик», русларда эса «куриная слепота» деб аталади. (Товуқлар ҳам худди кабутарлар сингари тунда кўрмайди: уларнинг кўз тўр пардасида таёқчасимон нерв ҳужайралари жуда кам миқдорда бўлади, аксинча, кўршапалаклар кундўз кунни деярли ҳеч нарсани кўрмайди: уларнинг кўриш аппаратида колбачалар етишмайди.)

Кўриш сезгилари қуйидаги ҳоссаларга эга. Кучли кўзгалувчининг таъсир кўрсатиши тугани биланоқ (масалан, чироқ ўчиши билан) сезги ҳам шу заҳоти йўқолмайди, балки яна бир неча дақиқа давом этиб туради. Бунга ёрқин ишонч ҳосил қилмоқчи бўлсак, кучли ёритилган электр лампочкага тикилиб қарайликда, кейин нигоҳимизни деворга йўналтирайлик. Шу заҳоти кўзимизга деворда ёрқин доғ кўринади, лекин у тезда кўздан ғойиб бўлади. Анализаторда вужудга келган кўзгалуш бир оз вақт давом этиб туради ва тезда сўниб қолмайди, шу туфайли одамда юқорида айтиб ўтилган ҳодиса юз беради.

Кўзгалувчининг таъсири тугагандан сўнг давом этувчи кўриш сезгисини *кетма-кет ҳосил бўладиган образ* деб аталади. Агар оқ варақ қоғозга қизил бўёқ билан чирилган квадрат расмига 10 секунд вақт давомида қараб туриб, кейин нигоҳимизни бошқа оқ варақ қоғозга кўчирсак, биз бир оз вақт давомида ана шу оқ варақ қоғоз юзида кўкимтир-яшил тусдаги квадратни кўрамиз. Бунинг сабаби шундаки, оқ қоғоздан келувчи нур спектрдаги барча ранглардан ташкил топган бўлади. Кўзнинг тўр пардасида қизил квадрат акс эттирилиши натижасида бу ерда қизил рангга бўлган сезгирлик бир оз вақтгача сусаяди. Спектр таркибидаги бошқа рангларнинг қоришмаси эса кўкимтир-яшил рангни вужудга келтиради. Биринчи тажрибада пайдо бўлган кетма-кет образ *мусбат* образ деб аталади, иккинчи мисолдаги кетма-кет образ эса *манфий* образ ҳисобланади.

Эшитиш сезгилари. Бу сезгилар ҳам одамнинг ҳаётида катта аҳамиятга эга. Эшитиш сезгилари туфайли биз нутқни эшитамиз, бошқа одамлар билан фикр алмашиниш имкониятига эга бўламиз.

Товуш тўлқинлари, яъни товуш чиқарувчи (тез тебранувчи, титровчи) жисмдан ҳар томонга тарқалувчи ҳаво тўлқинлари эшитиш сезгиларини ҳосил қилувчи кўзгалувчи ҳисобланади. Бу товуш тўлқинлари эшитиш анализаторига таъсир кўрсатади, *қулоқнинг кортиева органи* эшитиш анализаторининг рецентори (ташқи таъсирни қабул қилувчи органи) ҳисобланади: эшитиш нервининг сезувчи учлари ана шу органга жойлашгандир. Бизда қулоқларимизнинг ички қисмида мембрана (парда) мавжуд бўлиб, у тахминан 24000 кўндаланг толаларидан ташкил топган. Қулоққа келиб урилган товуш тўлқини мембрананинг ана шу толаларидан («торлардан») бирини кўзгатади. Бу кўзгалиш миёга етказилади, натижада одам товушни сезади. Бизнинг эшитиш аппаратимиз товушларнинг секундига 16 дан то 20000 мартагача тебранишдаги хилларини сеза олади.

Товушларнинг *баланд-паст* бўлиши товуш тўлқинлари тебранишининг тезлик даражасига боғлиқдир (тебраниш қанчалик тез бўлса, товуш ҳам шунчалик баланд бўлади). *Тўлқин амплитудаси* (чўзилиши, узунлиги) товушларнинг *кучини* белгилайди: ниҳоят товуш тўлқини *тебранишларининг шакли* товушларнинг *тембрини* (оҳангини) белгилайди. Одамлар сўзлашганда ёки ашула айтганида уларнинг товуш кучи ва баланд-пастлиги жиҳатидан гарчи бир хил бўлса ҳам, биз уларни бир-биридан фарқ қиламиз, товушларнинг оҳанги бунинг билан олишимизга имкон беради.

Биз эшитадиган товушларни икки гурппага ажратиш мумкин: *музыка товушлари* (бундай товушлар ашула айтганда, музыка асбоблари чалинганда, ҳаво тўлқинининг ритмик тебранишлари натижасида вужудга келади) ва *шовқинлар* (қарсиллаш, гумбурлаш, тақиллаш, шитирлаш). Одам нутқи тар-

кибида оҳангдор товушлар ҳам (асосан унли товушлар), шовқинлар ҳам (шипилловчи ва сиргалувчи ундошлар) бор.

Ҳид билиш сезгилари. Бу сезгилар бизга хушбўй ҳидлардан (гул, атир ва бошқа нарсаларнинг ҳидларидан) ҳузурланиш, шунингдек, саломатлик учун зарарли нарсалардан (масалан, эскириб қолган озиқ-овқатлардан) сақланиш имконини беради. Ҳидли моддаларнинг заррачалари ҳид билиш сезгисининг қўзғатувчилари ҳисобланади, улар ҳавога тарқалиб, бурун қавагида ҳид билиш ҳужайралари жойлашган шиллиқ пардаларга келиб урилади.

Таъм-маза билиш сезгилари. Оғзимизга олинган моддаларнинг заррачалари таъм билиш сезгиларининг қўзғатувчилари ҳисобланади ва улар тил, томоқ, танглай кичик тил юзасида жойлашган нерв учларига («таъм билиш куртаклари»га) таъсир кўрсатади. Таъм-маза сезгилари асосан тўрт хил бўлади: ширинни, нордонни, шўрни ва аччиқни сезиш. Таъм-маза сезгиларининг тўлиқ содир бўлишида ҳид билиш сезгиларининг аҳамияти каттадир. Агар одамнинг димоғи ҳидни сезмаса, одам овқат еган пайтида мазасини ҳам яхши била олмайди.

Тери сезгилари. Тери орқали ва оғиз ҳамда буруннинг шиллиқ пардалари ёрдамида бизда танамизга нарсанинг текканлигини билиш ёки *тактил* сезгилари, *иссиқни* сезиш, *совуқни* сезиш, *оғриқни* сезиш — вужудга келади. Бу сезгилардан ҳар бирининг майдонга келиши учун терида ва шиллиқ пардаларда махсус сезувчи нуқталар (нарсанинг тегишсини сезиш, иссиқни, совуқни ва оғриқни сезиш таначалари) мавжуддир. Гавданинг ташқи юзасида турли нуқталарга жойлашган нерв учлари тери сезгиларининг рецепторлари ҳисобланади. Бу нуқталар жуда кўп миқдорда бўлиб, улар махсус функцияларни бажаради. Масалан, 250 мингта махсус нуқталар ёрдамида одам фақатгина совуқни сезади, 30 мингта бошқа нуқталар билан эса фақат иссиқни сезади. Бу сезувчи нуқталар тери юзасида бир текис тақсимланган эмас: терининг айрим жойида бу нуқталар кўп миқдорда бўлса, бошқа жойларда камроқдир. Шу сабабдан ҳам одамдаги тери сезгирлиги тананинг турли жойларида ҳар хил. Елка ва бўйин терисининг оғриққа сезгирлиги анча кучли бўлади, бармоқ учлари ва қафт терисининг оғриққа сезгирлиги анча заифроқ. Тактил сезгирлиги бизда айниқса бармоқ учлари, шунингдек, тил учида анча кучлидир. Танамизнинг бу қисмлари кўпроқ ҳаракатда бўлиб туради ва кўпинча бошқа нарсаларга тегди. Терининг одатда кийим остида қолувчи бинобарийн иссиқ-совуққа унча чиниқмаган қисмлари (орқа, кўкрак, қорин, бел) иссиққа ҳам, совуққа ҳам анча сезгир бўлади.

Туйиш сезгилари. Бу сезгилар тактил ва ҳаракат сезгиларининг бирга қўшилишидан иборат бўлгани учун туйиш сезгилари комплексидан иборат. Қўл ёки тананинг бошқа қисми билан предметни пайпаслаб ҳаракат қилиш орқали одамда ту-

йиш сезгилари вужудга келади. Туйиш сезгиларининг махсус рецепторлари йўқ — ҳаракат ва тери сезгиларининг рецепторлари туйиш сезгиларининг ҳам рецептори бўлиб хизмат қилади.

Сезгиларнинг иккинчи группаси

Органик сезгилар. Қорни очликни, чанқашни, қорни тўқликни, кўнгил озиқсини сезиш органик сезгилар жумласидандир. Бу сезгилар ички органлардан биронтасининг нормал фаолияти бузилганлиги тўғрисида (касаллик, толиқиш натижасида ва ҳоказо) огоҳлантиради. Одатда танимиз соғлом, қорнимиз тўқ ва ҳеч нарса бизни безовта қилмаган пайтларда бизда оғриқ сезгилари деярли содир бўлмайди.

Сезгиларнинг учинчи группаси

Ҳаракат ёки кинестетик сезгилар. Бу сезгилар бизга ўзимиз қилган ҳаракатлар ҳақида хабар беради. Ҳар бир одам ҳатто кўзларини юмиб олган бўлса ҳам ўз қўли, оёғи, танасининг бошқа қисми қандай ҳолатдалигини сезиб туради. Ҳаракат сезгиларининг рецепторлари пайларда, бўгинларнинг устида ва асосан мускулларда жойлашган (шу сабабдан ҳаракат сезгиларини баъзан *мускул* сезгилари деб ҳам юритилади).

Мувозанат сезгилари. Бу сезгилар бошимизнинг, бинобарин, бутунлай гавдамизнинг ҳаракати ҳамда фазодаги ҳолати ҳақида дарак беради. Мувозанат сезгиларининг рецепторлари ички қулоққа жойлашган. Бу органларнинг нормал фаолияти издан чиққан пайтда одам ўзини нохуш сезади (масалан, боши айланади ёки «денгиз касаллиги» деб аталувчи дардга учрайди). Махсус машқларни бажариш натижасида одамда бундай ҳодиса батамом йўқолиши ёки камроқ юз бериши мумкин.

Вибрация сезгилари бошқа сезгилар орасида алоҳида ўринни эгаллайди, бу сезгилар нарсаларнинг тебраниши (вибрацияси) ҳақида хабар беради. Буюмларнинг ва ҳавонинг тебранишлари вибрация сезгиларининг қўзғатувчиларидир. Тананинг бутун устки юзаси қўзғатувчиларнинг таъсирини қабул қилади.

4. §. СЕЗГИРЛИК ВА СЕЗГИЛАРНИНГ ЧЕГАРАЛАРИ

Сези олиш қобилияти сезгирлик деб аталади. Ҳайвонларда сезгирлик қобилияти организм ҳаётининг ёлғиз биологик шарт-шароити таъсиридагина ривожлана боради. Масалан, қушларнинг кўзи ўткир кўради, асалариларда ҳид билиш сезгирлиги жуда кучлидир, итлар ҳидларни ва товуш шарпаларини сезишда ниҳоятда зийракдирлар.

Одамнинг сезгилари фақат биологик ривожланишнинг натижаси бўлибгина қолмай, балки инсониятнинг социал тарихи маҳсули ҳамдир.

Одамга сон-саноқсиз қўзғатувчилар таъсир этади, аммо уларнинг барчаси ҳам одамда сезги ҳосил қилавермайди.

Тун осмонида жуда кўп юлдузлар нур сочиб турса ҳам, биз уларнинг ҳаммасини кўравермаймиз, қўшни хонада бўлаётган оҳиста суҳбатни қўлоғимиз эшитмайди, чунки у ердан чиқаётган товуш тўлиқлари шу қадар кучсизки, гарчи улар бизнинг эшитиш апаратимизга етиб келса ҳам бизда сезги ҳосил қила олмайди.

Образли қилиб айтганда, анализаторлар, булар одам миясининг «очиқ эшикларидир», қўзғалишлар ана шу эшиклар орқали миёга боради. Аммо жуда кучсиз қўзғатувчилар сезгиларни ҳосил қила олмайди. Қўзғалишнинг сал-пал аниқроқ сезги ҳосил қила олувчи энг паст даражаси сезгирликнинг абсолют чегараси деб аталади. Қўшни хонада бўлаётган суҳбат товушларини эшита олмаслигимизга сабаб шуки, бизда эшитиш апаратимизнинг қўзғалиши сезги ҳосил қилиш чегарасидан пастдир. Сезгиларнинг чегараси қанчалик паст бўлса, бирон-бир органик сезгирлик даражаси шунчалик юқори бўлади.

Анализаторларимизнинг сезгирлиги жуда юқори ва у янада ривожланиши мумкин. Ҳаво агар тамомила тиниқ бўлса эди, бунда биз ёниб турган шам (катта-кичиклиги одатдагидек) нурини 25 километр масофадан туриб кўра олган бўлар эдик. Агар 1 л ҳаво таркибида 0,000 000 005 г мушк¹ аралашмаси бўлса, шунинг ўзи унинг ҳидини билишга кифоя қилади. Ҳид билиш сезгиларининг нақадар кучлилиги шу мисолнинг ўзидан яққол кўриниб турибди.

Сезгининг абсолют чегарасидан ташқари фарқ ажратиш чегараси ҳам бор. Агар тажриба ўтказилаётган одамнинг кафтига 100 г оғирликдаги тош қўйилиб, кейин унинг вазни кам-камдан ошириб борилса, одам бу ўзгаришларнинг ҳаммасини ҳам сезавермайди. Оғирлик органик сезиш учун ана шу вазнга камида 3—4 г қўпилиши лозим экан. Қўзғалишнинг сезгиде салгина фарқ юз беришга олиб келувчи сезилар-сезилмас даражада ўзгариши фарқ қилиш чегараси деб аталади. Бу чегара ёруғликни сезишда дастлабки қўзғалишнинг тахминан $\frac{1}{100}$ нисбатига тенг бўлса, товушларни сезишда $\frac{1}{10}$ босимни сезишда эса $\frac{1}{3}$ нисбатга тенгдир.

Бизнинг кўзимиз қўзғовчилар ўртасидаги фарқларни ажрата билишимизда ниҳоят даражада ўткирдир. Одамнинг кўзи рангларнинг тахминан ярим миллионга яқин тусларини ажрата олади.

¹ Мушк — кучли ҳид таратувчи хушбўй модда.

Одамда фарқ қилиш чегарасининг паст бўлиши кўпгина касблар учун муҳим аҳамиятга эгадир. Масалан, дегустаторлар¹да сезгирлик юксак даражада ўсган бўлади, шу туфайли ҳам улар вино, чой ва кофеларнинг ҳар хил навларини ажратиш ҳамда мазасини тотиб кўриш билан уларнинг қачон ва қерда тайёрланганини айтиб бера олади.

5-§. АДАПТАЦИЯ

Агар одам аввал ёруғ жойда бўлиб, кейин қоронғиликка кириб қолса, дастлабки пайтда кўзи ҳеч нарсани кўрмайди. Аммо орадан бир неча секунд ўтиши билан кўзи нарсанинг умумий қийфасини илғай бошлайди, яна бир неча вақтдан кейин эса кўпгина буюмларни равшанроқ ажрата бошлайди. Шунга ўхшаш ҳодиса бошқа сезгиларда ҳам учрайди. Масалан, чўмилишга борганимизда сувга тушишимиз билан биз аввалига сувнинг жуда совуқлигини сезамиз, аммо орадан бир неча секунд вақт ўтгач, назаримизда сув бир оз илиб қолгандек туюлади. Сезгиларда юз берувчи бу хилдаги ўзгаришларга сабаб шуки, организм муҳитнинг ўзгаришларига мослашиб қолади. Муҳит ўзгаришларига сезги органларининг шу йўсида мослашуви адаптация² деб аталади.

Сезги органларининг атрофдаги муҳит ўзгаришларига мослашувчанлик имкониятлари ниҳоятда катта. Масалан, кўзимизнинг ёруғлик нурларига бўлган сезгирлиги 200000 марта ортиши мумкин. Бунинг сабаби шундаки, одам ёруғ жойдан қоронғу жойга кирганида кўзининг қорачиғи анча катталашади. Бунда кўз қорачиғи 17 марта катталашини мумкин, ёруғлик нурлари эса ана шу қорачиқ орқали ўтади. Бундан ташқари, қоронғу жойда кўзнинг тўр пардасидаги таёқчасимон нервлар ишга тушади, улар ёруғлик нурига айниқса сезгир.

Баъзи кишиларнинг масалан, шоферларнинг, учувчиларнинг иши улардан кўриш сезгиларида адаптация тез ҳосил бўлишини талаб этади. Тунда ишлашга тўғри келганида уларнинг йўлга чиқишдан олдин бир оз вақт қоронғи хонага кириб туришлари ёки ёритилган хона ичида озроқ вақт давомида қизил кўзойнак тақиб туришлари фойдалидир. Ёруғлик нурлари қизил кўзойнак орқали ўтганида кўзнинг таёқчасимон апаратига таъсир кўрсатмайди, бинобарин кўзга дам берилади, шундан сўнг кўз қоронғида айниқса сезгир тартади.

Ҳид билиш сезгиларида адаптация айниқса кучлидир. Яхши шамоллатилмаган хона ичига киришимиз биланоқ биз бадбўй ҳидларни сезамиз, аммо тезда биз бу ҳидни сезмай қўямиз.

Эшитиш сезгиларида адаптация ҳодисаси кучсизроқ рўй беради.

¹ Дегустатор — (латинча degustare — таъм мазасини синаш) ҳар хил озиқ-овқат маҳсулотларининг сифатини аниқлаб берувчи мутахассис.

² Адаптация — латинча adaptatio («созламоқ, мосламоқ»).

Агар расмдаги (6-§ расмга қаранг) кул ранг тусли тўғри тўртбурчакларга назар солсак, чап томондагиси кўзимизга ўнг томондагисига қараганда оқшроқ бўлиб кўринади. Бунинг сабаби шундаки, чап томондаги тўғри тўртбурчак қора фонда жойлашган ва ўнгдагисига қараганда оқшроқ кўринади, оқ фонда жойлаштирилгани, ўнгдагиси эса қорамтирроқ бўлиб кўринади. Бу ерда биз қора рангни сезиш билан оқ рангни сезиш ўртасидаги ўзаро таъсирни кўрдик. Турмушда кўп учраб турувчи бу ҳодисани *сезгилар контрасти* деб аталади. Шираси ўткир сиропдан кейин оддий шакарли чой ичсак, чойнинг ширинлиги бизга унча сезилмайди. Ҳеч нарса аралаштирилмаган оддий сувни аччиқ хининдан кейин ичсак, ширинга ўхшаб туйилади. Совуқдан кейинги иссиқ бизга иссиқроқдек туйилади, ва аксинча.

Шундай бир тажриба қилиб кўрайлик. Битта стаканга иссиқ сув (40—50°), бошқасига сув (10—15°) ва учинчи стаканга ўртача ҳароратдаги сув (30°) солайлик. Биринчи стакандаги сувга чап қўлнинг бармоғини, иккинчи стакандаги сувга ўнг қўлнинг бармоғини туширайлик. Бармоқларни 1—2 минут давомида сув ичида тутиб тургач, кейин иккала бармоқни учинчи стакандаги сувга тиқайлик. Бунга қадар чап қўл бармоғи иссиқ сувга, ўнг қўл бармоғи совуқ сувга мослашиб қолган эди, энди эса назаримизда чап қўл бармоғи совуқ сувда, ўнг қўл бармоғи иссиқ сувда тургандек сезилади.

Кучли қўзғатувчилар айни чоғда баробар таъсир кўрсатиб турган бошқа қўзғатувчиларга одамнинг сезгирлигини сусайтиради: кучсиз қўзғатувчилар эса сезгирликни ошириб юборади, бунга ҳам сезгиларнинг ўзаро таъсири сабаб бўлади. Масалан, агар қаршимизда хира ёруғ сочаётган нуқталар кўп бўлса, шуларнинг ичидан равшанроғини ажратиш олиш унчалик қийин иш эмас. Аксинча жуда кучли, ўткир нур кўзга тушганида одам ҳеч нарсани кўра олмайди. Шу сабабли шоферлар қоронғида қарши томондан келаётган машина ҳайдовчисининг кўришига халал етказмаслик учун ўз машинасининг катта чироғини ўчириб, кучсизроқ ёритувчи чироқни ёқади.

Фақат бир турдаги сезгилар эмас, балки ҳар хил турдаги сезгилар ҳам бир-бирига таъсир кўрсатади. Масалан, кучли, қулоқни қар қилгудек товуш кўзнинг сезгирлигини камайтиради; кучсизроқ, оҳангдор товушлар эса кўриш сезгирлигини оширади. Вадан терисининг бирданига совитилиши ёки қиздирилиши кўришни хиралаштиради, терининг устки қатламини кучсиз қўзғатиш кўриш сезгирлигини кучайтиради. Шунинг учун қоронғи тунда нотаниш жойлардан ўтишга тўғри келгудек бўлса, у ерга йўл олишдан аввал юзни ва бўйинини илиқроқ сув билан ювиш фойдалидир.

Сезиш қобилияти одамларда турлича ривожланган бўлади. Анализаторларнинг сезгирлиги табиий-туғма сифатларга ҳам (одамлар айнан бир хилдаги эшитиш, кўриш ва бошқа анализаторларга эга бўлиб туғилмайди), шунингдек одам машғул бўладиган фаолиятга ҳам боғлиқдир. Шу сабабдан сезгирлик одамнинг шахсий хусусиятларидан бири ҳисобланади. Сезгиларнинг айниқса ўткир бўлишини талаб этувчи иш билан узоқ шуғулланиш сезгирликни оширади. Оддий одамлар қора рангнинг фақат бир неча тусинигина ажрата олса, тўқимачилик саноатининг айрим ишчилари эса 60 га яқин тусини яхши фарқ қила олади. Тажрибали лоцманлар олис масофадаги нарсаларни ҳам яхши кўра олиш қобилиятига эга бўладилар. Музикачилар товушларни оҳангига қараб яхши фарқ қиладилар.

Ҳозирги замон кишисида ҳид билиш сезгиси бошқача сезгиларга нисбатан сустроқ ривожланган, аммо асосан овчилик билан тирикчилик ўтказувчи айрим қabila кишиларида эса бу сезги юксак даражада ўсган бўлади. Масалан, африкалик бушменлар баъзан ҳид билиш сезгиларидан фойдаланганлари ҳолда йиртқич ҳайвоннинг изини кўздан қочирмайдилар.

Бирон-бир сезгисидан маҳрум бўлган кишиларда бошқа сезги органларининг фаолияти бу камчиликнинг ўрнини қоплайди (компенсация қилинади). Масалан, кўзи ожиз одамларда эшитиш, ҳид билиш ва туйиш сезгилари кучли бўлади. Кўзи ожизлар туйиш ёрдамида ёзувларни ўқийдилар. Улар учун бўртиқ ёзувли махсус китоблар нашр этилади, улар ҳарфларни пайпаслаб биладилар. Хонага кириб келган кишининг камлигини қадам товушларига қараб айтиб бера оладилар. Ҳам қар, ҳам кўзи ожиз одамларда ҳид билиш сезгисининг аҳамияти айниқса каттадир, уларда шунингдек тебранишни билиш сезгиси (вибрация сезгиси) ҳам ривожланади. Шу туфайли айрим қарлар музикани, айниқса роялда чалинган куйларни «тинглайдилар», бунда улар одатда кафтини роялнинг қопқоғи устига қўйиб олади ёки музика асбобига орқа ўгириб ўтиради. Бу ҳолат уларга товуш чиқарувчи торларнинг тебранишини яхшироқ идрок қилишларига имкон беради.

Такрорлаш учун саволлар

1. Сезгилар деб нимага айтилади? Уларнинг аҳамияти қандай?
2. Анализатор нима, у қандай таркибий қисмлардан ташкил топган?
3. Сезгиларнинг қандай турлари бор?
4. Кўриш сезгисини вужудга келтирувчи нарсани нима? Одамнинг нарсалар рангини ажрата олишига сабаб нима?
5. Кетма-кет образ нима? Нима сабабли бу ҳодиса юз беради?
6. Эшитиш сезгилари қандай содир бўлади?
7. Ҳид ва таъм билиш сезгиларини қисқача тасвирлаб беринг.

8. Тери ва туйиш сезгилари қандай содир бўлади?
9. Ҳаракат сезгилари ва органик сезги нима?
10. Сезгиларнинг абсолют чегараси деб нимага айтеледи? Фарқ ажратиш сезгиларидан унинг фарқи нимада?
11. Адаптация нима?
12. Сезгиларнинг ўзаро таъсири нимадан иборат?
13. Сезгирлик шахснинг сифати эканлигини нима билан изоҳлаш мумкин?
14. Сезгирлик қандай шароитларда ва нима ҳисобига ўзгаради?

Топшириқлар

1. Ёзилган сўз ёки ҳарфни то ҳира кўрингунга қадар аста-секин кўздан узоқлаштириб бориш. Шу йўл билан (ўзингизда ва ўртоқларингизда) кўриш сезгирлигининг чегарасини аниқланг.
2. Эшитиш сезгирлигининг чегарасини ҳам шу йўл билан аниқланг. Бунда қўл соатини қўлоқдан узоқлаштириб бориш.
3. Ўртоқларингизнинг оғирлигини фарқ қилиш сезгирлигини текшириб кўриш. Бунинг учун уларга нчига қадоқ топлар солинган қутичани кўтаришни таклиф этинг. Сўнгра қутичага яна қадоқ тош қўшиб, вазнини оғирлаштириб бориш (синовдан ўтаётган кишиларга қутичани вазнини неча граммга оширганингизни зинҳор айтманг).
4. Кетма-кет образ ҳосил қилиш учун китобда баён этилган тажрибани қилиб кўриш.
5. Маълум касб билан шуғулланиш натижасида сезгирликнинг ортиб боришини кўрсатувчи мисолларни ўзингиз излаб топинг.

9-БОВ

ИДРОК

1-§. ИДРОК ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Нарсаларнинг алоҳида-алоҳида сифатлари (ранги, товуши, қаттиқлиги ва ҳоказо) сезгилар туфайли мия катта ярим шарларида акс эттирилади. Аммо одамни қўршаб олган воқеликдаги ҳар бир нарса ёки ҳодисада турлича сифатлар ва хусусиятларнинг ахлит комплекси мужассамлашган бўлади. Анализаторлар орқали ҳосил бўладиган сезгилар нарса ва ҳодисаларни тўғрироқ акс эттириш учун мия пўстлогидида бир-бири билан бирикади ва одамда нарса ёки ҳодисанинг ахлит образи яратилади.

Айни чоқда сезги органларга таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларнинг акс эттирилишидан иборат бўлган психик процесс идрок деб аталади. Сезгиларга қараганда идрок воқеликни акс эттиришнинг анча юксак формасидир.

Катта ярим шарлар пўстлогидида вужудга келувчи мураккаб шартли рефлекс боғланишлари идрокнинг физиологик асоси ҳисобланади. Ташқи қўзғатувчилар таъсири натижасида юзага келувчи қўзғалишлар катта ярим шарлар пўстлогидида синтез қилинади (бирлаштирилади). Идрок қилишда бир неча анализаторларнинг иши билан организмнинг қатор

қўзғатувчилар комплекси таъсирига жавобан реакцияси бир-бири билан уйғунашади. Масалан, биз атир гулни идрок қилар эканмиз бир вақтнинг ўзида биз унинг чиройли формасини ҳам, ажойиб рангини ҳам кўраемиз. Гулнинг хушбўй атрини ҳидлаб биламиз, гул барглариининг майинлигини туйиб сезамиз ва ҳоказо. Алоҳида-алоҳида бўлган бу сезгиларнинг барчаси мия пўстлогидида ахлит комплекс бўлиб бирикади. Бундан ташқари, биз бу нарсанинг атир гул эканлигини таниймиз, яъни бу ерда хотира процесслари ҳам иштирок қилади. Гул ҳиди бизга ҳузур бағишлайди, бизда ёқимли ҳис уйғотади. Ниҳоят идрок процесси таркибига тафаккур ҳам киради: мазкур гул атир гулнинг қандай нави эканлиги ҳақида ўйлашимиз мумкин, дастлабки содда хулоса чиқарамиз.

Идрокда қайси анализатор устунлик қилишига қараб идрок кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм-маза, туйиш ва кинестетик идрок турларига ажратилади.

2-§. ИДРОКНИНГ БАЪЗИ БИР ХУСУСИЯТЛАРИ

Идрок одамнинг фаолияти билан чамбарчас боғлиқ актив процессдир. Агар биз бирон расмга маҳлиё бўлиб, унинг қаршисида қимирламай турсак ҳам, бари бир бирор ақлий ишни амалга оширамиз, акс ҳолда на ҳеч нарсани англай олмаган, на нигоҳимиз қаратилган жойдаги нарсани кўрмай қолган бўлур эдик.

Одатда бизнинг онгли равишда идрок қилишимиз — бу шунчаки пассив мушоада этишдан иборат эмас, балки билиб олинини лозим бўлган қандайдир конкрет масалани ечишдан иборатдир. Уни махсус перцептив¹ фаолият деб аташ ҳам мумкин.

Деярли ҳар қандай объект шу объектни қўршаб олган фон билан биргаликда идрок этилади. Дарс бошида ўқитувчи бутун синфга, парталарда ўтирган кўплаб болаларга назар ташлаб турибди, деб фараз қилайлик. Аммо шундай бир лаҳза юз бердики, ўқитувчининг нигоҳи ана шу ўнлаб ўқувчилар орасидан биттасини ажратиб олади, уни кузатиб боради. Бу ўқувчи дарсда ўқитувчи идрокнинг объектига айланади, қолган бутун синф эса шу объектни қўршаб турган фон вазифасини ўтайди.

Баъзан объект билан фон ўзаро ўрин алмашибди. туриши мумкин. Бу ҳол 4-расмда берилган тасвирларда (а, б, в, г) айниқса яққол кўзга ташланади. Агар 4-расмнинг а сида берилган тасвирнинг ўрта қисми идрокнинг объекти бўлса, бу ҳолда биз қора фондаги оқ вазани яққол кўраемиз. Борди-ю

¹ Перцептив (латинча perceptio — идрок) идрок қилиш билан алоқадор.

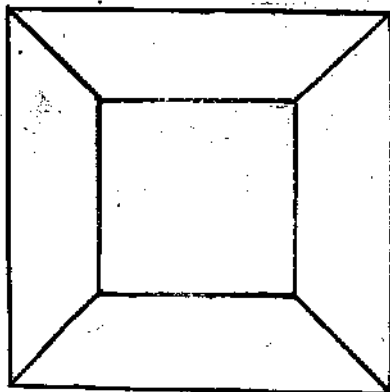
a

b

c

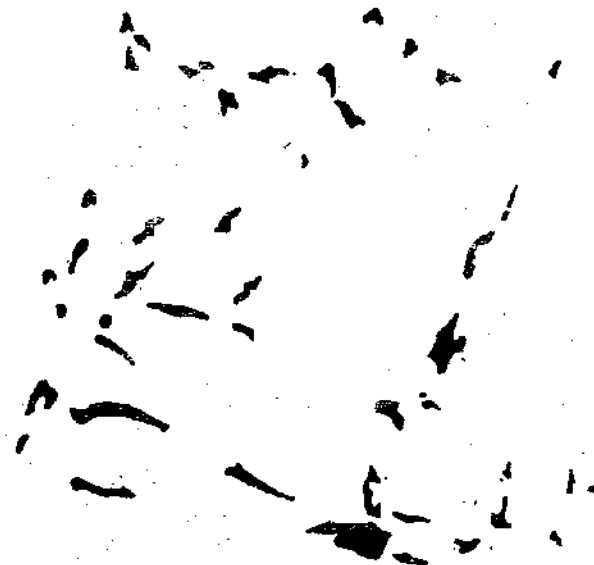
d

4-расм

расмда қора ранг билан нима тасвир этилганини билингани ичтилсак, иккита одам афтининг ён томонидан кўриниши (профили) оқ фонда берилгани кўзимизга ташланади.

4-расмнинг б сида қуён ёки ўрдакчани, в сида эса кампир ёки аёлнинг расмини кўриш мумкин. 4-расмнинг г сида ё кесилган пирамидани кўриш мумкин, унинг учи кўрувчи одамга қаратилган, ёки хонанинг ички кўриниши кўзга ташланади; унда хонанинг ён деворлари, поли, шипи ва орқа девори кўришиб турибди. Баъзи ҳолларда бундай расмларни *иккиланувчи тасвирлар* деб аталади.

Анализаторларимизга келувчи кўпдан-кўп қўғалишлар орасидан қайси бирига диққатимиз қаратилса, фақат шунисинигина биз айти чогда идрок қиламиз. Бу ҳол идрокнинг *тан-*

5-расм

лаб (ажратиб) *олувчанлик* хоссаси деб аталади. Биз учун қандайдир қимматга эга бўлган, қизиқарли нарсалар одатда диққатимизни ўзига тортади, бинобарин диққатнинг йўналиши одам психик ҳаётининг умумий мазмунига, жумладан одамнинг ўтмиш тажрибасига боғлиқдир.

Идрокнинг ўтмиш тажрибага боғлиқлиги *анперцепция* деб аталади. Турли касб кишилари битта нарсанинг ўзини турлича идрок қилади. Чунончи даладан узиб олинган гулни кўздан кечирар экан, рассом гулдаги рангларнинг уйғунлигига кўпроқ эътибор беради; ботаник эса гулга маълум синфга мансуб ўсимликларнинг вакили сифатида қарайди; гул агрономни ем-хашак ўтлар туркумига кириши нуқтаи назардан қизиқтиради.

Идрок процессида биз одатда нарсанинг айрим-айрим элементларини яхлит қилиб бирлаштирамиз. Бунда нарса қисмларининг бир-бирига яқин жойлашгани эмас, балки уларнинг муайян нарсанинг хусусиятлари эканлиги муҳим аҳамиятга эгадир. Қаршимизда ёнма-ён турган иккита ёғоч оёқни кўряпмиз, деб фарз қилайлик: уларнинг иккаласи ҳам бир хил материалдан тайёрланган ва бир хил рангга бўялган. Аммо биз уларнинг иккисини яхлит нарса қилиб бирлаштирмаймиз, балки, аксинча, бир-биридан фикран ажратамиз, улардан бирини столнинг оёғи деб, иккинчисини эса шунга ёнма-ён турган

¹ *Анперцепция* — латинча ар (тааллуқли) + *perceptio* (идрок демакдир).

стулнинг оёғи деб биламиз. Бизнинг бу йўсинда иш кўришимизнинг боиси шундаки, биз бу нарсаларни илгаридан яхши биламиз ва уларни идрок қилишда онгли муносабатда бўламиз.

5-расмдаги тасвир гарчи чизиқлар ва нуқталардан иборат бўлса ҳам, биз унга қараган пайтимизда ит ёнида ўйинчоқ милтиқ ушлаб турган ўғил бола суратини кўрамиз. Бу ўринда идрокнинг *ахлитлик* ва *онглилик* сингари хоссалари кўзга ташланади. Идрокнинг онглилиги ҳам ўтмиш тажрибамизнинг натижаси ҳисобланади.

Агар деразадан биз олис-олислардаги телеграф сим ёғочларига назар ташласак, уларнинг сурати кўзимизнинг тўр пардасида жуда кичрайиб акс этади, у ҳатто олдимизда ётган қаламни кўзимиз тўр пардасига тушган аксидан ҳам кичик бўлади. Лекин биз симёғоч ва қаламга қанчалик масофадан туриб қарамайлик, улардан биринчисини биз ҳаминча катта нарса сифатида, иккинчисини эса кичик нарса тарзида идрок қиламиз. Бу ҳол идрокимиз образларининг нисбий *константливидан*¹, яъни доимийлигидан далолат беради.

3-§. КУЗАТИШ

Нарса ва ҳодисаларни планли, изчил суратда, маълум бир мақсад кўлаб идрок қилиш кузатиш деб аталади. Одамнинг ҳаётида идрокнинг аҳамияти жуда каттадир. Кузата олиш қобилияти кишининг вазиятни яхшироқ фаҳмлаб олишига, нарсаларни янада аниқроқ идрок этишига, одамларни дурустроқ тушунишига, уларни ташқи хусусиятлари ва ички психик сифатларини пухтароқ билиб олишига имкон беради. Буларнинг барчаси одамга янада тўғрироқ иш кўриш, тева-рак-атрофимизни қуршаб олган олам томонидан кўрсатувчи таъсирларга оқилона жавоб қайтариш имкониятини яратади.

Кузатишни ҳамма одам ҳам уддалайвермайди. Қўйидаги шартларга риоя қилинган тақдирда кузатиш тўғри ўтказилиши мумкин:

а) кузатишдан кўзланган мақсадни одам тушуниб етган бўлиши зарур. Борди-ю бироқ кимсага: «кузатинг!» — десак-у, нимани ва нима мақсадда кузатиш лозимлигини тушунтириб бермасак, унинг кузата олмаслиги муқаррардир;

б) кузатиш ўтказувчи одам ўзи кузатмоқчи бўлган нарса-син ҳақида озми-кўми билимга эга бўлиши зарур. Кузатишнинг лозим бўлган нарса ҳақида аввалдан ҳеч нарсани билмасак, кузатишда анча қийналишимизга тўғри келади;

в) кузатишни системали равишда, план бўйича ўтказиш талаб этилади. Кузатиладиган объектни тартибсиз равишда

кўздан кечириш камдан-кам ҳолдагина зарур натижаларга эриштиради;

г) кузатиш мумкин қадар мукаммал ва чуқур бўлмоғи керак. Кузатиладиган объектдаги энг муҳим томонларини топиш ва нарсани тўғри тушунишда аҳамиятли бўлган деталларни синчиклаб кўздан кечириш зарур.

4-§. ФАЗО ВА ВАҚТНИ ИДРОК ҚИЛИШ

Теварак-атрофимизни қуршаб олган моддий оламдаги барча нарсалар фазода жойлашган бўлиб, *фазода* муайян ўринни эгаллаб туради, улардан ҳар бирининг ўз *катта-кичиклиги*, *ҳажми* ва *шакли* бор, улар бизга ва бошқа нарсаларга нисбатан маълум масофада туради. Нарсаларнинг ана шундай фазовий ҳолатларини онгимизда акс эттиришимиз *фазони идрок қилиш* деб аталади.

Бундан ташқари, моддий оламдаги нарсалар доимо ҳаракатда ва ўзгаришдадир. Бу ҳаракат ва ўзгаришлар маълум бир вақт ичида юз беради. Нарсалар ҳаракати ва ўзгаришидаги олдинма-кетинлик ҳамда давомийликнинг одам онига акс этиши *вақтни идрок этиш* деб аталади.

Олам материядан иборатдир, материя ҳаминча фазо ва вақт ичида мавжуддир ёки философлар таъбири билан айтганда яшаш формаларидир.

Бир қанча сезги органлари ва мия катта ярим шарлари пўстлогининг биргаликда иш бажариши фазо ва вақтни идрок қилишнинг физиологик асоси ҳисобланади. Биз нарсаларнинг фазовий хусусиятларини қандай идрок қиламиз? Бу хусусиятларни биз аввало кўриб биламиз. Аммо бу хусусиятларни идрок қилишда ёлғиз кўришнинг ўзи кифоя қилмайди. Кўзимизнинг тўр пардасида шар текис доира сифатида, куб эса квадрат шаклида акс этади: бу йўсинда акс эттириш орқали маъкур буюмларнинг ҳажмини идрок этиб бўлмайди. Турлича масофадаги нарсаларни идрок қилишда ҳам шунга ўхшаш ҳодиса рўй беради, уларнинг кўз тўр пардасига тушувчи аксин катта-кичиклиги жиҳатидан тенг бўлиши мумкин. Бу эса уларнинг катта-кичиклиги ҳамда уларгача бўлган масофа ҳақида аниқ тасаввур бера олмайди. Кўриш ва мускул-ҳаракат сезгиларининг бирга қўшилиши туфайли биз нарсаларнинг фазовий ҳолатлари ҳақида тўғри маълумотга эга бўламиз. Масалан, ҳаракат қилиш соҳасида ҳам етарли даражада тажриба орттирмаган гўдакнинг фазони тўғри тасаввур эта олмаслигининг боиси ҳам шундадир. Гўдак ўзидан анча олисдаги нарсага томон қўл чўзиб, уни ушлашга ҳаракат қилади. Туғма кўрлар операциядан кейин кўра оладиган бўлгач, улар дастлабки пайтда кўриш идроки ёрдамида шар билан доирани бир-биридан фарқ қила олмайди. Нарсаларни қўл билан пай-

¹ *Константлик* — латинча *constans* (доимий).

паслаб кўргандан кейингина улар нарсаларнинг фазовий хусусиятларини тўғри айтиб бера оладилар.

Одамнинг бинокуляр кўриши¹ нарсаларнинг ҳажмини идрок қилишида катта аҳамиятга эгадир. Бинокуляр кўришда кўз тўр пардасида биз кўраётган нарсанинг икки хил тасвири ҳосил бўлади: ўнг кўзда нарсанинг кўпроқ ўнг томони акс этса, чап кўзда — кўпроқ чап томони акс этади. Бу тасвирлар онгимизда яхлит бир тасвир ҳолатига келтирилади, шу туфайли ҳам биз нарсанинг ҳажмли эканини биламиз. *Стереоскопнинг* тузилиши кўришимизнинг ана шу сифатига асосланган, бу оптик асбоб нарсанинг иккита расмда берилган (турлича томондан туширилган) тасвирини бизга битта, аммо рельефли тасвир қилиб кўрсатади.

Кўришимизнинг бинокулярлиги масофани идрок қилишимизда ҳам ёрдам беради. Нрсаларнинг узоқ-яқинлигини идрок қилишда икки кўздаги кўриш ўқларининг йўналиши туфайли содир бўлувчи сезгилар катта аҳамиятга эга, икки кўз ўқининг бир нарсага томон йўналтирилиши *конвергенция*² деб аталади. Яқин масофадаги нарсаларга қараганимизда кўриш ўқларининг йўналиши қаншарга томон бир оз бурилади, олисдаги нарсаларга қаралган пайтда кўриш ўқларининг йўналишини бир-биридан узоқлаштирамиз (уларни йўналишга параллел тўғри чизиқлар шаклига яқинлашади). Кўзнинг бу ҳаракатлари ихтиёрсиз равишда юз беради. Аммо кўз мускулларининг қисқаришидан туғилувчи сезгилар, шунингдек, бошқа белгилар ҳам (тасвир равшанлиги ёки хиралигининг кучайиши ҳамда камайиши ва ҳоказо) нарсанинг биздан қанчалик олис ёки яқинлигини билдиради.

Вақтни идрок қилиш бизга воқеликдаги ҳодисаларнинг давомийлиги, тезлиги ва кетма-кетлиги ҳақида тасаввур беради. Табиатдаги даврий ҳаракатлар ва бир меъёрга юз берувчи ўзгаришлар (Ёрнинг айланиши, кундуз ва кечанинг алмашиниши, йил фасллари) вақтни (ой, йил, сутка) аниқ ўлчаш имконини беради. Вақтнинг қисқача бўлакларини (соат, минут, секунд) аниқлашда биз асбоблардан (соатдан) фойдаланамиз, соатнинг миллери маълум вақт бирлигида (ичида) бир хилдаги йўлни босиб ўтади. Бу йўсинда вақтни ўлчаш вақтни билишнинг *объектив усулидир*, бу тарада вақтни ўлчаш биздан ташқарида, яъни объектив равишда содир бўлувчи процесслар ёрдамида амалга ошади.

Бироқ вақтни баҳолаш *субъектив* характерда ҳам бўлади, яъни маълум баҳоланадиган вақт оралиғи давомида юзага келувчи тасаввур ҳамда кечинмалар бизнинг вақт ҳақидаги фикримизни белгилайди. Агар ана шу вақт оралиғи давомида

одамда тасаввур ҳамда кечинмалар пайдо бўлса, вақт секин ўтаётгандек туюлади. Аксинча агар биз кўпроқ таассуротлар олсак, масалан, сайр ёки экскурсия қилсак, назаримизда вақт жуда тез ўтиб кетгандек бўлади.

Вақтни бевосита идрок қилиш процессида одамнинг вақт ҳақидаги фикри билан уни эслаган пайтдаги фикри бир-биридан фарқ қилади. Шундай даврлар бўладик, унда одам жуда кўп ранг-баранг янги таассуротлар орттиради ва вақтнинг қанчалик тез ўтиб кетганини сезмай қолади. Аммо худди шу даврнинг ўзини кейинчалик эслайдиган бўлсак, у қисқа эмас, балки анча вақтни эгаллаганини пайқаймиз. Одам учун зерикарли ўтган ва кўпга чўзилган вақт кейинчалик эсланган пайтда қисқа вақт бўлиб чиқади. Вақт ҳақидаги субъектив хулоса чиқаришнинг ўзига хос томонлари шулардан иборатдир.

Фазо ва вақтни идрок қилишнинг ривожланишида одамнинг фақат имкониятлари эмас, балки унинг ўқиш ва меҳнат фаолияти, касб-хунари ҳам катта аҳамиятга эгадир. Олис-яқинликни яхши чамалай билиш қобилияти айрим иш турлари учун айниқса зарурдир. Чунончи транспорт ҳайдовчилари, овчиларнинг меҳнати одамдан шундай қобилиятга эга бўлишни талаб этади. Бошқа касб-хунарлар одамдан ишнинг тезлиги ва қанча вақт давом этганлигини аниқ билиб боришни талаб этади. Шундай кишилар борки, уларда «вақт сезгиси» ниҳоятда ўсган бўлади, бундай одамлар ҳарбийлар, темир йўл хизматчилари, лекторлар, ўқитувчилар орасида кўпроқ учрайди.

5-§. ИЛЛЮЗИЯЛАР

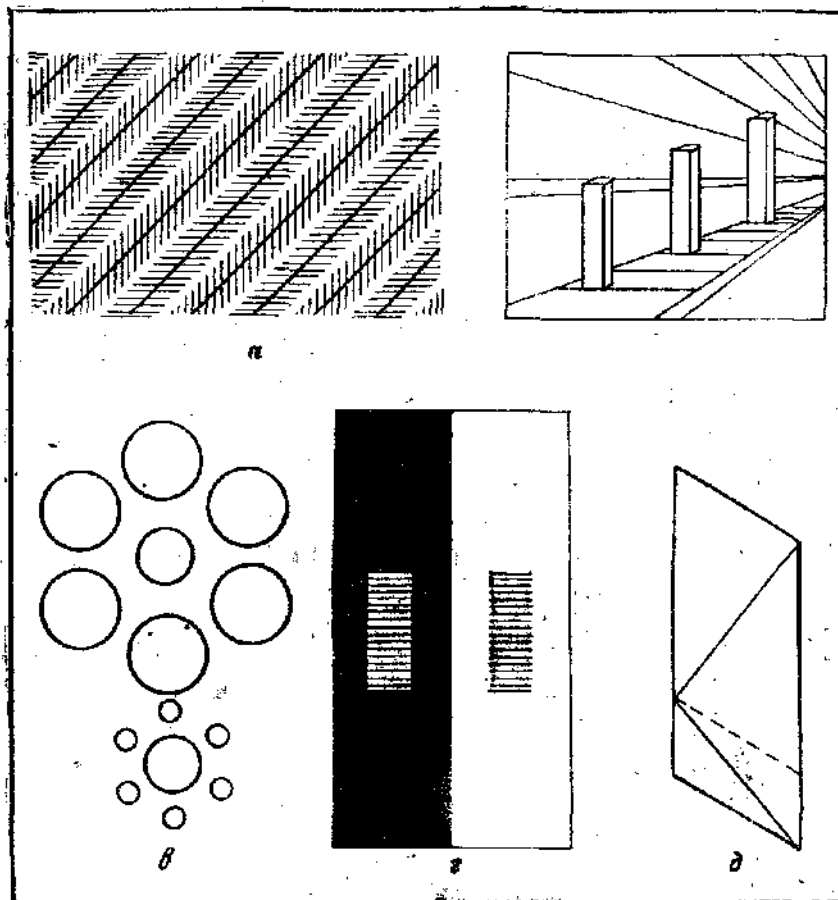
6- (а, б, в, г, д) расмга қаранг. Тўғри тўртбурчакдаги юқоридан пастга ўтказилган ва ётиқ узун чизиқлар кўзимизга параллел эмасдек кўринади (6-расмнинг а сига қаралсин). Ҳақиқатда эса улар ўртасидаги оралиқ ҳамма жойда бир хилдир.

6-расмнинг б сигаги биринчи устунга қараганда иккинчиси, иккинчисига қараганда учинчиси узунроқ бўлиб кўринади. Аслида эса бу устунлар баландлиги жиҳатидан бир-бирига тенг. 6-расмнинг в сига катта ва кичик доиралар ўртасида берилган иккита тенг доирадан биттаси — катта доиралар ўртасида берилгани кичик доиралар орасида берилганига қараганда кичикроқ бўлиб кўринади. Буларнинг барчаси нотўғри идрокнинг мисолларидир. Нрсаларни нотўғри, бузиб идрок қилиш *иллюзия* деб аталади. Бу сингари расмларни кўздан кечиришда бошқа одамлар ҳам албатта хатога йўл қўяди, чунки бу иллюзиялар сезгиларимиз ва идрокимизнинг хусусиятларига (қонуниятларига) боғлиқдир. Иллюзиялардан айримларининг номларини айтиб ўтамиз:

а) *очиқ (ёрқин) ва бўғиқ ранг иллюзияси*. Ёрқин рангли нарсалар бўғиқ рангли нарсаларга қараганда каттароқ бўлиб

¹ Бинокуляр кўриш (латинча) binі — иккитадан, okuluz — кўз) — икки кўз билан кўриш.

² Конвергенция — латинча convergere (яқинлашиши, туташини).

6-расм

кўринади. Ориқ одам оқ кўйлак кийганда тўлишиброқ кўринишининг, тўлароқ одам қора костюмда ихчамроқ бўлиб кўзга ташланишининг боиси ҳам шундадир. Деворларига ҳаво ранг обой қоғози ёпиштирилган хона қизил обой қоғози ёпиштирилган худди шундай хонага қараганда каттароқ бўлиб туюлади;

б) контрастлик иллюзияси (6-расмнинг в сига қаралсин);
в) бутун хусусиятларнинг бўлакка кўчиши иллюзияси (6-расмнинг г сига қаралсин). Бунда тасвир этилган параллелограммнинг диагоналлари бир-бирига тенг бўлса ҳам, уларга қараган пайтимизда катта параллелограммнинг диагонали кўзимизга узунроқ бўлиб кўринади);

г) нарсалар тепа қисмининг катталашиб кўриниши иллюзияси. 3 ва 8 рақамларнинг тепадаги ярим бўлаги пастки ярми билан баробардек кўринади, аслида эса тепа қисми кичикроқдир;

д) чизиклар йўналишининг ўзгариши иллюзияси (6-расмнинг а сига қаралсин);

е) перспектива иллюзияси (6-расмнинг б сига қаралсин). Муайян шароитларда барча одамларда вужудга келувчи иллюзиялардан ташқари, баъзи пайтда одамда у кечираётган руҳий ҳолат таъсирида ҳам махсус иллюзиялар пайдо бўлади. Масалан, қоронғи ўрмонда қаттиқ қўрқув таъсирида одамнинг кўзига тўнка бўри бўлиб кўриниши мумкин.

Нотўғри идрок қилиш ҳоллари ўқувчининг ўқув ишида ҳам учраб туради. Биринчи синф ўқувчилари баъзан ҳарфларни бузиб ёзади, ҳарф чизикларини тескари томонга қарата буриб юборади (бундай ёзувни ҳарфлар тасвири тескари акс эттирилган ёзув деб аталади), масалан, б ва 9 рақамларини, 3 ва Е ҳарфларини бир-бири билан чалкаштириб қўяди. Баъзида болалар бўғинларни чапдан ўнгга томон ўқимасдан балки аксинча, масалан «ус» деб ўқиш ўрнига, «су» деб ўқийдилар ва ҳоказо. Ўқувчиларнинг шу йўсиндаги нотўғри идрок қилишларига йўл қўймаслик учун улар диққатини бажараётган ишга жалб этиш, ўз ишларини текшириб кўришлари (сўзларни бўғинларга, бўғинларни ҳарфларга ажратиш) зарурлигига уларни ишонтириш керак.

6-§. ИДРОКНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ ШАХСНИНГ ХИСЛАТИДИР

Одамлар ташқи оламни идрок қилиш қобилиятларига кўра бир-бирларидан фарқ қиладилар. Айрим кишилар яхши кузата олади, уларнинг бу фазилати кузатувчанлик деб аталади. Бошқа кишилар бу сифатга эга бўлмайди.

Одатда билишга қизиқувчан одамлар кузатувчан бўлади. Кузатувчанлик қобилияти одамда бирон-бир нарсани кузатишни аввалдан ўз олдига махсус равишда мақсад қилиб қўйишдагина эмас, балки одатдаги кундалик шароитларида, кузатиш нияти бўлмаган шароитларда ҳам кўзга ташланади. Бунда кузатувчан одам нарсаларни анча аниқ идрок қилади, аксинча бу қобилиятга эга бўлмаган киши кўпгина нарсаларни пайқамайди, идрокда эса кўпинча хатога йўл қўяди. Шахснинг хислати бўлмиш кузатувчанлик фаолиятнинг ҳамма турлари учун зарурдир. И. П. Павлов шахснинг кузатувчанлик фазилатини юксак даражада қадрлаган. Унинг Ленинград шахри яқинидаги лабораторияларидан бири жойлашган бинонинг пештоқига шундай сўз ёзиб қўйилган: «Кузатувчанлик ва яна кузатувчанлик». Рассом ва ёзувчининг муваффақияти кўп жиҳатдан уларнинг ана шундай шахсий фазилатга эга бўлишларига боғлиқдир; улар ўзлари-

нинг ижодий ишлари учун доимо кузатиб, материал тўплайдилар.

Айрим кишиларнинг кузатувчанлиги моддий нарсалар билан кўпроқ алоқадор бўлади. Улар буюмнинг сифатига, унинг қандай материалдан тайёрланганлигига кўпроқ эътибор беради, буюмнинг афзал томонларини яхшироқ кўради. Бу хилдаги зеҳни ўткирлик *нарсаларга нисбатан кузатувчанлик* деб аталади. Бошқа одамлар шахснинг психик хусусиятларини яхши пайқаб олади, одамнинг ички дунёсини яхши билади. Бу одамларда *психологик кузатувчанлик* ўсган бўлади. Айрим кишилар кузатувчанликнинг икки турига ҳам эга бўладилар.

Кузатиш процессида айрим кишилар факторларга кўпроқ эътибор бериб, уларни яхши тасвирлайди, аммо факторларни тушунтириш билан унча қизиқмайди. Бошқалар, аксинча, нарса ёки ҳодисаларнинг айрим томонларини пайқамасликлари мумкин, аммо аниқланган хусусиятларни тушунтиришга, ҳодисаларнинг сабабини очипга ҳаракат қиладилар. Ниҳоят, айрим кишилар бирон-бир нарсани ўрганишда аввало унинг деталларини аниқлаб оладилар ва шу асосда уни тўлиғича билиш йўлидан боради. Бошқалар эса, аксинча, нарсани аввало яхлитлигича билиб олишга ҳаракат қилади, сўнг унинг айрим элементларини идрок қилади.

Одамлар идрок қилиш соҳасида бир-бирларидан яна шуниси билан фарқ қиладиларки, кузатувчи кишиларнинг айримлари нарсани ўрганишда унга объектив равишда ёндашиб, идрок этилаётган нарсага ҳолисона муносабатда бўлишга ҳаракат қилади. Уларнинг идроки аниқ бўлади, воқеликка мувофиқ келади, улар идрок процессида ўзларидан ҳеч нарса қўшмайдилар. Бошқаларда эса идроклари мазмунига, эҳтимол ҳис-туйғулари ва бошқа шу кабилар таъсирида кўпгина шахсий, субъектив муносабатлари қўшилиб кетади. Вундай одамлар ҳодисаларни кўпинча ёрқин, рангдор қилиб тасвирлайдилар-у, аммо уларнинг тасвири одатда нотўғри бўлади, унчалик аниқ бўлмайди.

Одамларнинг теvarак-атрофдаги барча нарсаларга нисбатан қанчалик ўткир мушоҳадалиги ҳам идрокнинг сифатларига боғлиқ. Ўткир мушоҳадалик шахснинг муҳим хусусияти бўлиб, таълим процессида унинг аҳамияти каттадир.

Такорлаш учун саволлар

1. Идрок деб нимага айтилади?
2. Идрокнинг физиологик асослари қандай?
3. Идрокнинг қандай хусусиятлари бор?
4. Кузатиш деб нимага айтилади? У қандай аҳамиятга эга?
5. Кузатишни тўғри ўтказиш учун қандай шартларга амал қилиш зарур?
6. Кузатувчанлик деб нимага айтилади? Кузатувчанлик соҳасида одамлар бир-бирларидан қайси жиҳатларига кўра фарқ қиладилар?

7. Биз фазони қандай идрок қиламиз?
8. Нрсаларнинг ҳажми ва олмас-ақалигини идрок қилиш нималарга боғлиқ?
9. Вақтни идрок қилиш қандай содир бўлади?
10. Иллюзияларга мисоллар келтиринг. Уларни тушунтириб беришга уриниб кўринг.

10-БОБ

ХОТИРА

1-§. ТАСАВВУРЛАР

Теvarак-атрофдаги биз идрок қилган нарса ва ҳодисалар онгимизда изсиа йўқолиб кетмайди, балки мия пўстлоғида образлар тарзида сақланиб қолади, кейинчалик нарса ва ҳодисаларнинг ўзи кўз олдимизда бўлмаган пайтда ҳам биз бу образларни онгимизда қайта тиклай оламиз. Чунончи Москва-ни бориб кўргач, биз Кремлни ҳам, Лениннинг ҳайкалини ҳам, Катта театрни ҳам, эътиборимизни ўзига тортган кўпгина нарсаларни равшан тасаввур қила оламиз.

Биз илгари идрок қилган нарса ва ҳодисалар образини айни чоғда фикран қайта тиклашимиз тасаввурлар деб аталади.

Нарса ёки ҳодисаларни идрок қилишда катта ярим шарлар пўстлоғида вужудга келган қўзғалишлар, муваққат боғланишлар «изларининг» жонланиши тасаввуримизнинг физиологик асосидир.

Тасаввурлар қуйидаги хилларда бўлади: *кўриш тасаввурлари* (қаршимизда йўқ бўлган нарсаларни гўё кўз олдимизга келтирамиз), *эшитиш тасаввурлари* (ўзимизга таниш кишининг овозини, музыка товушларини аниқ эшитиб тургандек бўламиз), *ҳид тасаввурлари* (яқин атрофимизда мавжуд бўлмаган бирон-бир ҳидли модданинг ҳидини тасаввур этамиз), *тери-туйиш тасаввури* (баданимизга теккан бирон-бир нарсанинг қаттиқлигини, юмшоқлигини фикран гўё сезгандек бўламиз).

Тасаввурлар идрок билан ўхшаш бўлиб, идрок асосида майдонга келади, аммо улар, одатда, идрокка қараганда бирмунча хирароқ, рангсиз бўлади ва унчалик тўлиқ бўлмайди. Нрсаларнинг белгиларини нотўлиқ, ҳатто рангсиз тасаввур қилишимиз мана бу мисолда яққол кўзга ташланади. Бир ўқувчидан ўзи ҳар кuni миниб юрадиган велосипеднинг расмини чизиб бериш илтимос қилинган. Йигитча расмини чизишда жуда қийналган, бунда унинг расмини чиза билмаслиги эмас, балки педалнинг қандай ўрнатилганлигини, велосипедни ҳаракатга келтирувчи қисмнинг қандай тузилганлигини эслай олмаганлиги ва ҳоказолар сабаб бўлган. Тасаввурларда нарса ва ҳодисаларнинг фақат айрим томон

ларигина аке этипи мумкин баъзан улар *узук-юлук* фрагментлар характериға эға бўлади. Ниҳоят тасаввурлар *бекарордир*, улар тез ўзгариб туради. Ўзингизга яхши таниш бўлган бирон-бир нарсани масалан, ўзингиз яшайдиган уйни бир минут давомида фикран тасаввур қилиб туришга уриниб кўринг. Бу образ бир зумда йўқолиб, фикрингиз бошқа бирон-бир нарса билан банд бўлиб қолганлигига ўзингиз теда ишонч ҳосил қиласиз. Тасаввурларнинг бу кўрсатиб ўтилган хусусиятлари кўпчилик одамларда учрайди. Аммо айрим кишиларнинг тасаввури худди идроки сингари ёрқин бўлади. Рассомлар, ёзувчилар ёрқин тасаввурга эға бўлган кишилардир.

2. §. ХОТИРА ҲАҚИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

Одамда тасаввурларнинг мавжудлиги бизнинг идрокларимиз мия пўстлогига қандайдир излар қолдиришидан, улар маълум вақт давомида мияда сақланиб туришидан далолат беради. Фикрларимиз ва ҳис-туйғуларимиз ҳам мияда из қолдириб, сақланади. *Ўтмиш тажрибаларимизда нимаики ҳодиса юз берган бўлса, шунини эсда олиб қолиш, эсда сақлаш ва кейинчалик эсга тушириш ёки таниш хотира деб аталади.*

Агар одамлар ўзларининг ўтмиш тажрибаларини эсда сақлай олмаса ва қайта тиклаш қобилиятига эға бўлмаса борми, бу ҳолда улар ақлий жиҳатдан ривожланишнинг, билимларни эгаллашнинг ҳар қандай имкониятидан маҳрум этилган ва уларнинг ақли ҳамиша чақалоқ боланинг ақли даражасида қолаверган бўлар эди. Шу сабабдан ҳам ҳар бир одамнинг вазифаси ўз хотирасини бойитишдан иборатдир. В. И. Ленин мана бу сўзларни бежиз айтмаган: «Инсониятнинг яратган барча бойликларини билиб, ўз онгини бойитиш тақдиридагина коммунист бўлиш мумкин»¹.

Эсда олиб қолиш процессида одатда бир нарса ёки ҳодиса билан бошқа нарса ёки ҳодиса ўртасида ўзаро *алоқа* боғланади. Масалан, биз янги танишган кишининг исмини эсда қолдиришда бу исми ҳамиша мазкур киши билан, унинг ташқи қиёфаси ва бошқа хусусиятлари билан боғлаймиз. Маълум бир тарихий фактни ўзлаштиришда уни бошқа тарихий ҳодисалар билан боғлаймиз, унинг маълум бир даврга тааллуқли эканини аниқлаймиз ва ҳоказо. Чет тилидан бирон-бир сўзни масалан, *das Haus* сўзини эсда олиб қолиш бу сўзни «уй» тушунчаси билан боғлаш демакдир. Шундай қилиб, эсда қолдириш — бирон-бир янги нарсани илгаридан одам онгида мавжуд бўлган бошқа нарса билан боғлашдан иборат.

Хотиранинг моҳияти нарса ва ҳодисалар ўртасида алоқа ўрнатишдан иборат эканлигини қадим замонлардаёқ греклар

тушуниб етган эди. Бундай алоқаларни *ассоциациялар*¹ деб атаб келинади. Ассоциациялар уч хил бўлади. а) *издошлик* (ёки кетма-кетлик) *ассоциацияси*; масалан, ўзим туғилиб ўсган уй ҳақида ўйласам, уйимизга туташган қўшни боғни ҳам эслайман; бирор ҳодиса эсга келтирилган пайтда шу даврда юз берган бошқа фактлар ҳам хотирада гавдаланади; б) *ўхшашлик ассоциацияси* (танишимнинг портретини кўрганимда унинг ўзини ҳам эслайман) ва в) *контрастлик ассоциацияси* (шовқин суронли шаҳарга келиб қолсам, мен тинч қишлоқ ҳаётини эслайман). Қадим замондаёқ грек философи Аристотель (эраимиздан аввалги 384—322 йиллар) ассоциацияларни шу йўсинда уч хилга ажратган.

Бу боғланишлардан ташқари, *маъно боғланишлари* деб аталувчи алоқаларга психологияда катта эътибор берилади. Маъно боғланишлари ҳам аслида ассоциациялардан иборат, аммо улар анча мураккаб (комплекс) ассоциациялардир. Уларнинг асосида бир ҳодисанинг бошқа ҳодиса билан боғлиқлигини тушуниш (сабаб-оқибат боғланишларини тушуниш) ётади. Масалан, ўқувчи теоремани ўзлаштирмасдан туриб, геометрия масаласини еча олмаслигини яхши билади. Бу боғланиш (теорема ва масала ўртасидаги) маъно боғланиши, сабаб-оқибат боғланиши ҳисобланади. Одам ҳаётида бундай боғланишларнинг аҳамияти каттадир.

3. §. ХОТИРАНИНГ ФИЗИОЛОГИК АСОСЛАРИ

Материални эсда қолдириш, уни эсда сақлаш ва кейинчалик эсга эсга тушириш — миямизнинг ажойиб хусусиятларидан биридир. И. М. Сеченов хотирани «хайвон ва айниқса инсон тузилишининг мислсиз энг муҳим мўъжизаси» деб бежиз айтмаган.

Ташқи ва ички қўзғатувчилар таъсир кўрсатиши туфайли мияга келувчи қўзғалишлар мияда «излар» қолдиради, бу излар узоқ йиллар (баъзан бутун ҳаёт) давомида сақланиб қолиши мумкин. Ярим шарлар пўстлогига қўзғалишлар учун гўё йўл очилади, бунинг натижасида нерв боғланишлари кейинчалик осон ва тез вужудга келади. Агар қўзғалишлар такрорланиб турса нерв боғланишлари сақланади ва жонланади, аксинча қўзғалишлар такрорланмаса нерв боғланишлари сўнади. Нерв боғланишлари сўнса илгари эсда қолдирилган материаллар унутилади. Вақтинча нерв боғланишларининг вужудга келиши ва сақланиши хотиранинг физиологик асосини ташкил этади.

Ҳозирги даврда нейрохирурглар томонидан ўтказилган тажрибалар ташқи таассуротларнинг одам миясида алла

¹ В. И. Ленин. Асарлар 31-том, 295-бет.

¹ Ассоциация — латинча associatio (боғланиш, алоқа).

қандай «излар» қолдиришдан далолат беради. Электр токи юбориш йўли билан мианинг айрим қисмлари қўзғатилганида бемор илгари ўзи иштирок этган ҳодисаларни эсига келтирган.

Ярим шарлар пўстлоғида боғланишларнинг тез ҳосил бўлиши, пухта сақланиши мианинг таъсирларга реакция қилиш ҳамда илгари юз берган қўзғалишлар «изларини» сақлаб қолиш қобилиятига боғлиқдир. Бу ерда нерв системасининг табиий сифатлари билан бир қаторда одамнинг қандай фаолият билан шуғулланиши, машқлар, тренировкалар қилиши ҳам катта роль ўйнайди. Ақлни актив равишда ишга солиш, мия пўстлоғида кўп миқдорда нерв боғланишларининг мавжудлиги янги ассоциацияларнинг тез вужудга келишига ёрдам беради. Фаннинг бирон-бир соҳаси бўйича яхши билимга эга бўлган мутахассисларнинг шу соҳага тааллуқли янги маълумотларни осон ва пухта ўзлаштиришларининг бойси ҳам шундадир. Илгари ўтилган материалларни яхши билдиб олган ўқувчи ҳам янги ўқув материални яхши эсда олиб қолади.

4-§. ЭСДА ОЛИБ ҚОЛИШ

Хотира қуйидаги психик процесслардан: эсда олиб қолиш, ўзлаштирилган материални эсда сақлаш, таниш ва эсга туширишдан иборатдир.

Хотира процесслари *эсда олиб қолишдан*, яъни нарса ва ҳодисалар ўртасида алоқа ўрнатишдан иборатдир. Эсда олиб қолишнинг физиологик асоси катта ярим шарлар пўстлоғида вужудга келувчи вақтинча нерв боғланишларидир.

Хотирамизда нимаки сақланаётган бўлса, шуларнинг кўпчилигини биз *ихтиёрсиз* равишда эсимизда олиб қолганмиз. Бу эса *ихтиёрсиз* деб аталувчи *эсда олиб қолишнинг* натижасидир. Одамда қизиқиш уйғотувчи ёки унинг ҳис-туйғулари билан алоқадор нарсалар хотирада айниқса яхши сақланиб қолади. Агар ўсмирни автомобиллар қизиқтирса, у машина қисмларининг номларини, тузилишини, вазифаларини ва бошқаларни айниқса осонликча ўзлаштириб олади, уларни ёд олиб қолиш мақсадида махсус усуллардан фойдаланиб ўтирмайди. Шунингдек, турмушда бирон-бир ҳодиса бизни қувонтирса ёки ташвишлантирса, у ҳам хотирада пухта сақланиб қолади.

Аммо одамнинг ҳаёти ва фаолияти ундан *ихтиёрий эсда олиб қолишни* талаб этади, бунда киши эсида қолдиришга ўзини-ўзи мажбур этишига тўғри келади. Мактабда фан асосларини ўрганиш, бирон-бир касб бўйича ишга тайёргарлик кўриш одатда *ихтиёрий эсда қолдиришни* талаб этади. *Ихтиёрий эсда қолдиришсиз* зарур билимларни эгаллаб бўлмайди ва малакалар ҳамда одатлар ҳосил қилинмайди.

Эсда қолдиришнинг маъносига тушуниб ва механик эсда олиб қолиш хиллари бор.

Маъносига тушуниб эсда олиб қолишда тафаккур процессларининг аҳамияти каттадир. Маъносига тушуниб эсда олиб қолимоқчи бўлган материални тушунишга, янги материални илгари ўзлаштирилган материал билан, нотанишни илгаридан таниш бўлган материал билан боғлашга ҳаракат қилади. Масалан, теореманинг исботини эсда олиб қолишда дарсликда ёзилганларни қуруқ такрорлайверишдан ҳеч бир маъно чиқмайди, бунда аввало теоремада гап нима ҳақида юритилаётганини тушуниб олишга ҳаракат қилиш, теорема исботи математика соҳасидан илгари ўрганилган қандай қоидаларга асослангани тўғрисида ўйлаб кўриш керак. Фақат шундан кейингина уни такрорлашга киришиш керак, бунда материал яхшироқ эсда қолади.

Фақат такрорлаш билан эсда олиб қолиш механик эсда олиб қолиш деб аталади, бунда кўпгина ҳолларда одам ўзлаштирилиши лозим бўлган материални тушунмаган ҳолда такрорлайверади. Бу йўсиндаги такрорлаш оқибатида ўқувчи қийин, ноаниқ материални қуруқ ёдлаб олади, холос. Қуруқ ёдлаш йўли билан эсда қолдиришда одатда одам кўп қийналишига тўғри келади, кишидан кўп вақт сарфлаш талаб этилади, ўзлаштирилган материал тез унутилади. Айрим пайтларда механик эсда қолдириш усулидан ҳам фойдаланишга тўғри келади. Чунончи бир неча марта такрорлаш йўли билан биз телефон номерини ёки танишимизнинг адресини, шунингдек чет тили сўзларини, қийин терминларни ва шу кабиларни эсда олиб қоламиз. Лекин бунда ҳам одам эсда олиб қолмоқчи бўлган нарсани илгаридан ўзига таниш бўлган нарса билан боғламоғи, оқилона ўзлаштирмоғи лозимдир, зотан маъносига тушуниб эсда олиб қолиш механик эсда олиб қолишга қараганда анча пухтароқ бўлади.

Муайян билимларни эгаллаш учун систематик ва ихтиёрий равишда эсда қолдириш уқиб олиш деб аталади. Уқиб олиш мактаб ўқувчилари ўқув ишининг муҳим қисми ҳисобланади.

5-§. ЎЗЛАШТИРИЛГАН БИЛИМЛАРНИ ЭСДА САҚЛАШ ВА УНУТИШ

Биз нимани эсда олиб қолган бўлсак, шундан нисбатан озроқ қисмигина хотирада узоқ вақт давомида, баъзан бир умрга сақланиб қолади. Ўзлаштирилган материалларнинг кўпчилиги эса илгари содир бўлган қўзғалишларнинг мустақамланмаслиги туфайли аста-секин унутила боради. Шу сабабдан, ўзлаштирилган материални хотирада сақлаш учун уни *такрорлаб туриш* керак. Маъносига яхши тушуниб ўзлаштирилган материал маъносига яхши тушунилмаган ҳолда

сўзма-сўз ўзлаштирилган материалга қараганда хотирада анча яхши сақланади.

Эсда сақлаш процессида баъзан ўзига хос бўлган шундай ҳодисани кузатишга тўғри келади: эсда қолдирилган материал орадан озгина вақт ўтиши билан эмас, балки бирмунча вақт (бир кун, икки кун ёки ундан кўпроқ вақт) ўтгандан сўнг яхшироқ эсга келтирилади. Эсда қолдирилган материал бу вақт ичида мия пўстлоғида гўё мустаҳкамланади. Бинобарин уни эсга тушириш осонлашади. Мия пўстлоғидаги тегишли ҳужайраларнинг чарчаши бу ҳодисанинг қисман сабабидир. Фақат орадан маълум вақт ўтгандан кейингина чарчоқ йўқолади, шундан сўнг мия пўстлоғида зарур қўзғалишлар вужудга келиши, тегишли нерв боғланишлари ҳосил бўлиши мумкин.

Агар ўқувчиларга ўқув материални ўзлаштириб олганларидан сўнг шунга ўхшаш бошқа бирон нарсани эсда олиб қолиш таклиф қилинса (масалан, ўқувчи адабиёт билан шуғуллангандан кейин тарихни ўқиса), ўхшаш материални эсда олиб қолиш қийин бўлади. Аввалги ишига қараганда кейингиси билан одам активроқ шуғулланса, кейинги иш одамни кучлироқ тўлқинлантирса, бунда ҳам одам аввалги материални бутунлай ёки қисман унутиши мумкин. Бунинг сабаби шундаки, кейинчалик қилинадиган иш аввал эсда олиб қолиш натижасида мия пўстлоғида сақланган «изларни» гўё ўчириб юборади.

Агар материал кундузи ўзлаштирилиб, кейин эса ухлаш олдидан ва эрта билан уйқудан уйғонгандан сўнг такрорланса, у хотирада яхши сақланиб қолади. Чунки одам ухлаган пайтида у илгари ўзлаштирган материалларни сиқиб чиқара олувчи, ўчириб ташловчи кучли таассуротлар юз бермайди.

Биз ўзлаштирилган материални хотирада пухта ва узоқ сақлаб қолиш зарурлиги ҳақида гапирдик. Аммо гапдан унутиш одамнинг ҳаётида фақат салбий аҳамиятга эга экан, деган маъно келиб чиқмайди. Агар биз ҳеч қачон ҳеч нарсани унутмасак борми, бу аҳволда миямиз кераксиз информациялар билан тўлиб-тошган, бу эса янги фойдали боғланишларнинг майдонга келишини қийинлаштирган бўлур эди, холос. Унутиш бизга хотирамизда ўзимиз учун бирон-бир қимматга эга бўлган нарсаларнигина сақлаш имконини беради.

8-§. ЭСГА ТУШИРИШ ВА ТАНИБ ОЛИШ

Биз идрок этган ёки бажарган ишларнинг кўпчилиги ҳеч бир зўр берилмаган ҳолда, беихтиёр эсимизга тушади (қайта тикланади). Масалан, тарих дarsi билан шуғулланар экан, ўқувчи ўзи илгари ўқиб чиққан тарихий романини эслаши мумкин. Бу *ихтиёрсиз* (ёки олдиндан мақсад қилиб қўйилмаган) *эсга туширишдир*.

Аммо кўпгина ҳолларда биз бирон-бир нарсани бир оз қийинчилик билан эсга тушираемиз. Масалан, ўқувчи Пифагор теоремасини дарҳол эсга тушира олмаслиги мумкин. У дарслик китобида берилган чизмани хотирасида тиклашга ҳаракат қилади, гап тўғри бурчакли учбурчак ҳақида, учбурчакларнинг томонларига қўрилган квадрат ва шу кабилар ҳақида кетаётганини эсга келтиради. Ниҳоят, у теореманинг мазмунини эсга туширади. Бу — *ихтиёрий* (ёки олдиндан мақсад қилиб қўйилган) *эсга туширишнинг* мисолидир. Одам нарса ва ҳодисаларни кўпинча, айниқса ўқув ишида шу йўсинда эсга туширишга тўғри келади.

Одамнинг анчагина продавий куч сарфлаши билан боғлиқ бўлган, ундан маълум даражада зўр беришни талаб қиладиган эсга тушириш хотирлаш деб аталади. Хотирлашда одам актив фикр юритади ва агар одам эсга туширмоқчи бўлган нарса ёки ҳодисанинг идрок қилиш пайтидаги факт ҳамда вазиятларни эсга тушира олса, хотирлаш ҳам осон бўлади.

Таниб олиш эсга туширишнинг алоҳида формасидир. У такрор идрок қилишда содир бўлади. Масалан, кўчада биз қаршимиздан келаётган кишини кўраемиз. Назаримизда бу одам билан илгари қаяқдadir учрашганлигимизни билиб тураемиз. «Ассалому алайкум!» сўрашади у. Шундагина биз у одамни овозидан таниймиз, ўтган йили у билан дам бўлиш уйида бирга бўлганлигимиз эсимизга тушади.

Таниб олиш ҳам *ихтиёрсиз* ва *ихтиёрий* бўлади. Таниб олиш процесси эсга туширишга қараганда одатда осонроқ бўлади, чунки таниб олиш такрор идрок қилишга асосланади. Шу сабабли хотирлаш вақтида таниб олишдан фойдаланамиз. Масалан, таниш кишининг исмини унутиб қўйган пайтимизда одамларнинг ҳар хил исmlарини хаёлимиздан ўтказамиз: Петя, Валя, Серёжа. «Коля» деган исми ичда талаффуз этиш биланок, бу сўз танишимизнинг йсми эканлигини топиб оламиз.

Аммо таниб олиш эсда қолдиришнинг пухталлиги ва тўлаллигини белгилувчи мезон (ўлчов) бўла олмайди. Баъзан ўқувчиларга ўқув материални такрор ўқишдан материал тўлиқ ўзлаштириб олингандай бўлиб туюлади. Ҳақиқатда эса материал уларга таниш бўлади, холос. Агар ўқувчилар материални китобга қарамасдан эсга туширишга ҳаракат қилсалар, материал ҳали эсда яхши қолдирилмаганлиги равшанлашади. Шу сабабдан эсда қолдиришнинг сифати ҳақида фақат эсга туширишгагина қараб хулоса чиқариш мумкин.

7-§. ХОТИРА СИФАТЛАРИ ВА ТУРЛАРИ

Хотира сифатлари. Хотира сифатлари дейилганда: а) *хотира кўлами*, яъни муайян вақт ичида одам эсда қолдирадиган нарсалар ёки фактлар миқдори; б) эсга туширишнинг

аниқлиги; в) эсда олиб қолиш тезлиги; г) ўзлаштирилган материалнинг қанчалик узоқ эсда сақланиши ва д) хотиранинг тайёрлиги, яъни талаб этилган нарсани тезда эсга тушира олиш қобилияти назарда тутилади. Хотиранинг ана шу кўрсатиб ўтилган хусусиятлари кимдаки етарли даражада ривожланган бўлса, шу одамнинг хотираси яхши хотира ҳисобланади. Аммо бундай ҳол нисбатан кам учрайди. Одатда одамларда хотиранинг баъзи сифатлари яхши ривожланган бўлса, бошқалари унча ривожланмаган бўлади. Айрим кишиларда хотира кўлами кенг бўлса ҳам, улар материални суст эсда қолдиришлари ва тез унутиб қўйишлари билан ажралиб турадилар, бошқалар эса материални тез ўзлаштира оладилар-у, аммо нисбатан кам миқдордаги материални ўзлаштирадилар, шунда ҳам материални етарли даражада аниқ тиклай (эслай) олмайдилар.

Хотира турлари. Ўзлаштириш ва эсга тушириш хусусиятларига кўра хотира бир неча турларга ажратилади. Масалан, шаҳар ташқарисига уюштирилган экскурсияни эслар эканмиз, ўзимиз кўрган нарсаларнинг образини ва ўзимиз гувоҳи бўлган ҳодисаларни фикрлан кўз олдимизда гавдалантирамиз. Бу — *образ хотирасидир*. Бунда биринчи сигнал система катта роль ўйнайди.

Экскурсия раҳбарининг тушунтиришларини, у билан ўтказилган суҳбатларни, экскурсияга бирга борилган ўртоқлар билан ўзаро фикр алмашувларни эслаш чоғида биз *маъно хотирасидан* ёки сўз — мантиқ хотирасидан, яъни сўзларда ифодаланувчи фикрлар билан алоқадор хотирадан фойдаланамиз.

Бу хотира иккала сигнал системасининг ўзаро бир-бирига таъсир кўрсатишига таянади, бунда иккинчи сигнал системаси доминантлик (устунлик, етакчилик) родини ўйнайди.

Агар биз ўз дўстимизнинг бошига тушган бахтсизликни эсласак, бунда биз яна янгидан ғамгинлик ёки ҳатто мусибат ҳиссини кечирамиз, бу — эса *эмоционал хотиранинг*, ёки *ҳис-туйғулар билан алоқадор хотиранинг* кўринишидир.

Фаолиятимизнинг кўп қисми бизда ёд бўлиб кетган ҳаракатлардан ташкил топади, бу ҳаракатларнинг аксарияти (юрish, югуриш, товушларни талаффуз этиш, бунинг учун зарур бўлган тегишли тил, ҳиқилдоқ ҳаракатлари ва ҳоказо) бизга илк ёшлик чоғимизданоқ ёд бўлиб қолган.

Ҳаракатлар билан алоқадор хотирани *мотор ёки ҳаракат хотираси* деб аталади.

8-§. ХОТИРА ХУСУСИЯТЛАРИ ШАХСНИНГ ФАЗИЛАТИДИР

Хотира хусусиятлари шахсий фазилат сифатида одам қобилиятларининг ривожланишига, фаолиятига таъсир кўрсатади. Нарсаларни осон эсда олиб қолувчи кишига қараганда

хотираси у қадар яхши ривожланмаган одамнинг вақти ҳам, кучи ҳам кўп сарф бўлади. Кўпгина касб-ҳунарлар учун яхши хотира керак.

Эсда олиб қолиш ва ўзлаштирилган материални хотирада сақлаш хусусиятларига (хотира сифатларига) кўра одамларни *тўрт* гурппага ажратиш мумкин: а) материални тез ва пухта эсда қолдирувчи, секин унутувчи кишилар (хотираси яхши); б) материални тез, аммо бўш ўзлаштирувчи, тез унутиб қўювчи кишилар; в) материални секин эсда қолдирувчи, аммо ўзлаштирган материални хотирасида узоқ вақт сақлаб турувчи кишилар; г) материални суст ўзлаштирувчи ва тез унутувчи кишилар (энг кучсиз хотира).

Материални ўзлаштириш ва эсга тушириш процессида одатда анализаторлари кўпроқ иштирок этишига кўра ҳам одамлар бир-бирларидан фарқ қиладилар. Чунончи, айрим кишилар нимаики эсда олиб қолса, ўзи шу нарсани ё албатта кўздан кечириш ёки шуни албатта ўқиб чиқиши шарт. Бу тоифадаги одамлар материални эсга туширишда илгари ўқиб чиқилган текстни гўё кўз олдида кўриб турадилар, мазкур текст қайси саҳифада босилганини, бу саҳифада тасвир этилган расмларни яхши эслайдилар. Бундай кишилар ҳақида гап юритилганда уларнинг хотираси *кўрув* хотираси типига мансуб деб айтилади.

Бошқа кишилар эсда олиб қолишлари лозим бўлган текстни кимдир овоз чиқариб ўқиб берган пайтда яхши ўзлаштирадилар. Улар материални ўзлаштиришда текстни ўқиб берган кишининг гапларини гўё эшитиб тургандек бўлади ва унинг гапларини такрорлайди. Булар хотиранинг *эшитиш* типига эга бўлган кишилардир.

Айрим кишиларга материални эсда олиб қолишларида бирон хилдаги ҳаракатларни бажаришлари ёрдам беради: масалан, бундай кишилар чет тили сўзини эсда олиб қолишда бу сўзни ҳеч бўлмаганда бармоқ билан стол устига ёки ҳавода ёзиб кўришга ҳаракат қиладилар.

Бундай кишиларда хотиранинг *ҳаракат* билан боғлиқ бўлган ёки *мотор* типи яхши ривожлангандир.

Одамнинг бирон-бир фаолият турига қанчалик лаёқатлиги унда эсда олиб қолиш ва эсга туширишнинг у ёки бу типи нечоғли устун роль ўйнашига боғлиқ бўлгани сингари, ўз навбатида муайян касб-ҳунар ҳам одамда фаолияти учун зарур бўлган хотира типининг ривожланишига ёрдам кўрсатади. Шу сабабдан рассомларда кўпинча кўрув хотираси, музикантларда эса эшитиш хотираси яхши ривожлангандир. Ҳаракат (мотор) хотираси спортчиларда яхши тараққий қилган бўлади.

Шундай кишилар ҳам учрайдики, уларда иш (профессия) фаолиятлари билан боғлиқ равишда хотиранинг ёлғиз бир типи бениҳоя кучли тараққий этган бўлади.

Чунончи, Рахманинов ҳақида шундай бир нақл бор. Бу ҳодиса Рахманинов консерваторияда ўқиб юрган чоғида юз берган эди. Кунларнинг бирида унинг устози Танеев ҳузурига композитор Глазунов келиб ўзининг янги асарини унга ижро этиб бермоқчи бўлибди. Рахманиновнинг музыка хотираси ниҳоятда кучли эканлигини яхши билган Танеев Глазунов билан ҳазиллашиш мақсадида ўз шогирдини қўшни хонага яшириб қўяди. Глазунов ўзи яратган мураккаб музыка пьесасини ижро этади. Орадан бир оз вақт ўтгач Рахманинов кириб келади. Глазунов билан саломлашиб, у рояль ёнига ўтиради ва композиторнинг ана шу янги асарини роялда чалиб беради.

Кўпчилик одамларнинг хотираси *аралаш типга* мансубдир, аралаш типдаги хотирада кўрув, эшитиш ва мотор хотирасининг элементлари бирга қўшилган бўлади.

9.8. ПУХТА ЭСДА ҚОЛДИРИШНИНГ АЙРИМ ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ

Эсда олиб қолишнинг йўллари билмайдиган ва пухта эсда қолдириш учун зарур шарт-шароитларни ҳисобга олмайдиган кишилар кўпгина ҳолларда ўз хотираларининг ёмонлигидан нолиб юрадилар.

1. Эсда олиб қолимоқчи материалга қизиқиш ва материални ўзлаштириш ҳамда эсга тушириш процессида одамнинг диққат-эътиборини ишга солиш ўқув материални тез ва узоқ вақт давомида эсда олиб қолишнинг муҳим шартидир. А. С. Пушкиннинг поэзияга қизиқиши ниҳоятда кучли бўлган. У шеърларни жуда севган, мароқ билан ўқиган ва шу сабабдан осон эсда қолдирган. Замондошларининг айтишига кўра А. С. Пушкин бир саҳифа шеърни бир-икки марта ўқиб чиқиши биланоқ уни кейинчалик тўлиғича ёддан айтиб бера олган. Поэтик асарларни эсда қолдириш қobiliяти Владимир Маяковскийда ҳам ниҳоятда кучли бўлган.

2. Эсда олиб қолишда ҳис-туйғуларнинг аҳамияти каттадир. Одам бефарқ муносабатда бўлган нарсага қараганда уни қувонтирган, хафа қилган, ғазаблантирган нарсаларни одатда яхши эсида олиб қолади.

3. Ўзлаштириш лозим бўлган материални тушуниш уни яхши эсда қолдиришнинг муҳим шартидир. Агар ўқувчи эсда олиб қолмоқчи бўлган фикрларнинг маъносини яхши тушунмаса, уларни механик равишда сўзма-сўз ёдлашга киришса: бу хилда дарс тайёрлаш ўқувчининг ақлий жиҳатдан ривожланишига зарар етказади холос, зотан бу йўсинда эсда қолдирилган материаллар тезда унутилади ҳам.

4. Одамнинг материални пухта ва узоқ муддат эсда сақлаб қолишни ўз олдига мақсад қилиб қўйиши ҳам уни яхши ўзлаштиришда жуда муҳим роль ўйнайди. Агар ўқувчи эртага ўқитувчи сўраган пайтда жавоб бериш мақсадидагина дарс тайёрласа (кейин эсдан чиқса ҳам майли деб ўйласа), у тах-

литда ўзлаштирилган материал хотирдан ҳам тезда кўтарилади. Ўқувчи дарс тайёрлашда мазкур материални узоқ вақтга мўлжаллаб эсга олса, материал кейинчалик ҳам турмушда керак бўлиб қолишини ўйлаб иш кўрса, бу ҳолда материални у анча тез ва пухта ўзлаштириб олади.

Тажриба ўтказилиб, бир группа ўқувчиларига адабий текстдан бир хил қийинликдаги икки нарса ўқиб берилган, бунда биринчи парча улардан эртага сўралиши, иккинчиси эса бир ҳафтадан кейин сўралиши огоҳлантирилган. Аммо ҳақиқатда иккала парча ҳам орадан икки ҳафта ўтгандан кейин ўқувчилардан сўралган. Шу нарса аниқланганки, ўқувчилар биринчи парчани эсда қолдиришда беихтиёр равишда қисқа муддатни (эртани) мўлжаллаб иш кўрганликлари туфайли уни батамом унутиб юборишган, иккинчи парча эса уларнинг хотирасида яхши сақланган (бу ерда улар материални анчагача унутмаслигини ўз олдиларига мақсад қилиб қўйишган эди).

5. Эсда қолдиришни фаолият билан бирга қўшиб олиб бориш ўқув материални ўзлаштиришда катта аҳамиятга эга. Одамнинг фаолияти эса ундан фикр юритишни, активлигини талаб қилади. Агар ўқувчи эсда олиб қолиш процессида таққосласа, умумлаштирса, хулоса чиқарса бунда ўзлаштириш процесси айниқса онгли бўлади ва бинобарин муваффақиятлироқ ўтади. Шундай тажриба ўтказилган. Имлонинг маълум қондалари асосида тузилган бир неча жумлалар ўқувчиларга ўқитилган. Ўқитиш пайтида ўқувчилардан мазкур жумлалар қандай қондалар асосида тузилгани сўралган. Шундан кейин ўқувчиларга ана шу қондалар асосида ўзлари мустақил равишда жумла тузишлари таклиф этилган. Орадан бир неча кун ўтгандан кейин ўқувчиларнинг ана шу барча жумлаларни қанчалик эсда олиб қолганликлари текшириб кўрилган. Шу нарса аниқланганки, ўқувчилар ўқиш учун берилган тайёр жумлаларга қараганда ўзлари ўйлаб топган жумлаларни уч ҳисса кўпроқ эсда сақлаб қолганлар.

6. Ўқувчининг мактабда ўқитиладиган фанларни яхши билиши ҳам шу фанлар бўйича ўзлаштирилиши лозим бўлган материални пухта эсда қолдириш учун қулай шароит бўлиб хизмат қилади, чунки бунда янги материал ўқувчининг илгаридан мавжуд билимлари билан осон ва мустаҳкамроқ боғланади.

7. Эсда қолдириш меҳнатдир, баъзи ҳолларда эса у анча қийинчиликлар билан боғлиқ бўлган меҳнатдир, бинобарин ишни қунт билан бажариш, сабр-матонатлик, ишни ярмида чала қолдирмасдан, балки тўлиқ ва пухта эсда қолдиришга эришиш ўқув материални ўзлаштиришнинг муҳим шарти ҳисобланади. Булар — иродавий сифатлар бўлиб, бу сифатларга эга бўлмасдан туриб, одам жиддий ақлий ишнинг улдасидан чиқа олмайди.

Такрорлаш учун саволлар

1. Тасаввурлар деб нимани айтаме? Тасаввурларнинг қандай хиллари бор?
2. Тасаввурлар қандай хислатларга кўра идрокдан фарқ қилади?
3. Хотира нима? Одам ҳаётида хотиранинг қандай аҳамияти бор?
4. Ассоциациялар деб нимага айтаме?
5. Хотиранинг физиологик асослари қандай?
6. Ихтиёрки ва ихтиёрсиз эсда қолдиришнинг бир-биридан фарқи нимада?
7. Унуттишни қандай тушунтириш керак?
8. Хотирадаги индивидуал фарқлар нималардан иборат?
9. Пухта эсда қолдиришнинг айрим шарт-шароитларини кўрсатиб бериңг.

Тоншириқлар

1. Ассоциацияларга (ўхшашлик, контраст ассоциацияларига) мисоллар келтириңг.
2. Эсга тушириш ва тавнишга мисоллар келтириңг. Улар ўртасидаги фарқни тушутириб бериңг.
3. Ўз хотирағизининг хусусиятларини таҳлил қилиб кўриңг.

11-БОБ

ТАФАККУР

1-§. ТАФАККУР ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Ташқарида об-ҳаво қанақа эканлигини билиш учун мен уйдан ҳовлига чиқишим ва совуқ ёки иссиқлигини бевосита юзим, қўлларим териси, бутун танам билан сезишим мумкин. Бу теварак-атроф оламни сезгилар ҳамда идрок орқали тўғридан-тўғри, *бевосита* билиш йўлидир. Аммо биз об-ҳаво масаласини уйдан ташқарига чиқмай туриб ҳам еча оламиз. Чунончи, ҳовли томонда осиглиқ турган термометрга деразадан қараш орқали биз ташқари анча совуқ эканлигини, дарахт шохларининг тебранаётганини кўриб, шамол эсаётганини биламе. Бу хилдаги билишни *бевосита* билиш йўли деб аталади, чунки бу ерда билим тўғридан-тўғри (бевосита) йўл билан эмас, балки воситали равишда, айрим ҳодисаларни (термометр найидаги симобнинг баландлигини, дарахт шохларининг шамолдан тебранишини) кузатиш ҳамда бу ҳодисалар билан об-ҳаво ўртасидаги алоқани тушуниш орқали ҳосил бўлади.

Билим эгаллашнинг иккинчи йўли анча мураккаб, аммо у сезгилар ҳамда идрок нарса ва ҳодисалар ҳақида тўғридан-тўғри маълумот бермаган шароитда ҳам улар ҳақида билимлар олиш имконини яратади.

Фан тарихида шундай воқеа маълумки, астроном — олим планетанинг ўзини ҳали кўрмасдан туриб, унинг қаерда бўлиши лозимлигини математик ҳисоблашлар орқали аниқлаб берган. Ҳақиқатдан ҳам орадан бир неча йиллар ўтгандан

кейин олимлар жуда кучли телескоп ёрдамида бу планетани кўрганлар. Плутон планетасининг кашф этилиши тарихи худди шундай бўлган.

Яна бир бошқа мисолни олиб кўрайлик. Қайноқ сувни шиша стаканга солишим зарур бўлиб қолди, деб фараз қилайлик. Бунда стакан ёрилиб кетмаслиги учун мен-аввалига сувни стаканга аста-секин қуя бошлайман. Қайноқ сув солинган пайтда стакан ёрилиб кетишини илгари ўзим кўп марта кўрганман ва шу сабабдан ҳам ҳозир қилган ишим нима билан тугагини олдиндан била олмайман. Бу сифатни (иссиққа чидамсизликни) мен ҳаминша шиша стаканларга хос деб умумлаштирдим.

Аммо умумлаштириш учун «қайноқлик», «майда бўлақларга парчаланиш» ёки «совуқлик», «ўз ҳолатини сақлаб қолиш» каби сифатларни аввало ажратиб олиш, мавжумлаштириш зарур, бу хилдаги ишларни амалга оширмасдан туриб умумлаштириб бўлмайди. Ана шу йўсинда мавжумлаштириш (абстрактлашдан) кейингина биз предметнинг ажратиб олинган хусусиятларини маълум гуруҳдаги буюмларга (синфга) татбиқ этаме, яъни умумлаштираме.

Шундай қилиб факт ва ҳодисаларни мавжумлаштирган, умумлаштирган ҳолда ва воситали равишда акс эттиришдан, улар ўртасига алоқа ҳамда муносабатларни аниқлашдан иборат бўлган билиш процесси тафаккур деб аталади.

Тафаккур нутқ билан чамбарчас боғлиқдир.

Тафаккур туфайли биз факт ва ҳодисаларни фақат билибгина қолмай, балки улар мавжудлигининг сабабларини ҳам тушуна оламиз. Тафаккур бизга бўлғуси воқеаларни олдиндан кўра олиш имконини беради: булутни кўриб, биз, ёмғир ёгади, деб ҳулоса чиқарамиз. Илмий асосда олдиндан кўра билиш турмушда айниқса катта аҳамиятга эгадир. Чунончи, Ернинг сунъий йўлдоши ҳали осмонга учирилмасдан анча аввалроқ олимлар унинг орбитасини аниқ айтиб беришган.

Агар билиш процесси фақатгина сезгилар ва идрок орқали ҳосил қилинувчи билимлар билан чегараланиб қолгудек бўлса, одам ўзи учун зарур маълумотларни жуда кам миқдорда қўлга киритган бўлур эди. Биз ўтмишда бўлиб ўтган ҳодисаларни идрок қила олмаслигимиз туфайли ҳам Ерда бизга қадар юз берган ҳодисаларни била олмаган бўлур эдик; биз Ер билан Қуёш ўртасидаги масофани аниқлай олмас эдик; чунки бу масофани бевосита ўлчаб бўлмайди-ку ахир ва ҳоказо. Одам миёсида содир бўлувчи нерв процессларини ҳам кўз билан кўриб бўлмайди, ҳолбуки И. П. Павлов шартли рефлексларни ўрганиб, миёа фаолиятининг айрим муҳим қонунларини кашф этган.

Фақат инсоний тафаккургина одамларни билим қудрати билан қуроллантирди, уларга табиат кучларини ўзларига бўйсундириш имкониятини яратди. Аммо тафаккур процесслари

бизда сезгилар ва идрок орқали ҳосил қилинувчи ҳамда хотирамизда сақланувчи билимларга асосланади. Бу психик процессларсиз тафаккур ҳам майдонга келмаган бўлур эди.

2-§. ТАФАККУРНИНГ ФИЗИОЛОГИК АСОСЛАРИ

Катта ярим шарлар пўстлоғида ҳосил бўлувчи муваққат нерв боғланишлари (шартли рефлекслар) тафаккурнинг физиологик асоси ҳисобланади. Бу шартли рефлекслар реал воқеликни акс эттирувчи иккинчи сигналлар (сўзлар, фикрлар) таъсирида майдонга келади, аммо улар албатта биринчи сигналлар системасига (сезгилар, идрок, тасаввурларга) асосланган ҳолда майдонга келади. И. П. Павловнинг ёзишича, нутқ органларидан бош миёна пўстига ўтувчи махсус кинестезик¹ қўзғалишлар, иккинчи сигналлардир, сигналларнинг сигналдир. Улар воқеликдан мавҳумлашишдан иборат бўлиб, умумлаштиришни тақозо қилади, бинобарин улар бизнинг ортиқча махсус инсоний, юксак тафаккуримиздир...². Иккинчи сигнал боғланишлари нарсалар ва ҳодисалар ўртасидаги турлича муносабатларни акс эттирувчи анча мураккаб система бўлиб, улар шуниси билан сезгилардан, идрок ва хотирадан фарқ қилади.

Тафаккур жараёнида ҳар иккала сигнал системаси бир-бири билан ҳамбарчас боғланиб кетади. Иккинчи сигнал системаси теварак-атрофдаги оламни яхшироқ билиб олиш имконини беради; ана шу сигнал системаси воситасида «одамнинг юксак даражада мослашуви — фан» ҳам юзага келади (Павлов). Аммо иккинчиси сигнал системаси биринчисига таянади. Одам учун муайян реал маъносини йўқотган, одам уларни қандайдир конкрет буюмлар ва ҳодисалар билан боғлай олмайдиган сўзлар воқеликнинг сигналлари бўла олмай қолади.

Тафаккур ҳар иккала сигнал системаси иштирок этган, лекин иккинчи сигнал системаси етакчи роль ўйнаган тақдирдагина нормал ишлайди, чунки сўз ўз мазмунига кўра жуда бой сигнал бўлиб, мавҳумлик ва умумлаштириш жараёнлари билан боғланиб кетган.

3-§. ТАФАККУРНИНГ СОЦИАЛ ТАБИАТИ

Тафаккур юқорида айтиб ўтилганидек, фикрлаш фаолиятимизнинг қуроли бўлган нутқ билан узвий равишда боғланиб кетган. Одам ўйлаётганда гўё ўз фикрларини айтаётгандек бўлади. Баъзан шу тарзда «гапириш» ўз ичида узундан-узоқ жумлалар айтиш тариқасида юз беради, бироқ фикр кўпинча

¹ Кинестезик ёки кинестетик (юнонча kinētikos — ҳаракатларга алоқадор) — ҳаракатли.

² И. П. Павлов. Полн. собр. соч. III том, 2-китоб, 232—233-бетлар.

қисқа-қисқа сўз ва жумлалардан ифодаланадики, биз ҳамма вақт ҳам ана шу ич-ичдан айтилган фикрни сезавермаймиз.

Одамнинг фикрлаш фаолияти социал характерга эгадир. Одамлар ўз тараққиётлари жараёнида, меҳнат қуроллари тайёрлаш ва уларни қўлланиш пайтида ўз фикр-мулоҳазаларини бошқалар билан ўртоқлашишга эҳтиёж сездилар ва ана шу муомалада ўйлаш ҳамда гапириш қобилияти юзага келди.

Иккинчи сигнал системасининг ривожланиши, бинобарин, тафаккурнинг тараққий этиши ҳам одамнинг социал ҳаёти шароитларида юзага келди ва содир бўлди. Нутқ туфайли тафаккур маҳсулотларининг изчиллиги, улардан келажак авлодни хабардор қилиш усуллари юзага келди. Ана шу тажриба авлоддан-авлодга ўтмаса (айниқса босма асарлар тарзида), инсон тафаккури фан, техника ва маданиятни юзага келтира олмаган бўлур эди. Тафаккур самараларининг оғзаки ва ёзма нутқда мустақамланиши болаларга муваффақиятли таълим бериш, билимларни илгари егалланган тайёр билимлар тарзида бериш ҳамда уларнинг ўзларини мустақил фикрлаш фаолиятига жалб этиш имконини яратади.

4-§. ТАФАККУР ОПЕРАЦИЯЛАРИ

Кишиларнинг фикрлаш фаолиятлари жараёнида усуллар ёки операциялар, тафаккур юзага келди. Улардан баъзи бирларини кўриб чиқамиз.

Анализ ва синтез. Бирор буюмни ўрганаётган вақтимизда кўпинча (айниқса буюм мураккаб бўлса) уни қисмларга ажратамиз ва ундан кейин ҳар бирини алоҳида-алоҳида кўриб чиқамиз. Хўш, мактаб ёшидаги кичик болаларни ўсимликлар билан қандай таништирадилар. Уни қисмларга: поя, шох, барг, илдизларга ажратиш тавсия этилади. Ана шундан кейин бу қисмлардан ҳар бирининг вазифаси аниқланади. Бутун бир нарсани (буюм ёки ҳодисани) шу тарзда қисмларга бўлиш усули анализ деб аталади. Буюм ва ҳодисаларни фикран ҳам қисмларга ажратиш мумкин.

Лекин ақлий иш жараёнида одамга тескари фикр юритишга: буюмнинг айрим қисмлари ёки элементларини бирга қўпишга ҳам тўғри келади. Масалан, агар ўсимликнинг айрим қисмларини (пояси, барги, шохлари, илдизларини) бир бутун нарса қилиб фикран бирлаштирилмаса, ўсимлик ҳақида тасаввур олиб бўлмайди. Айрим элементлар ёки қисмларни бир бугун нарса қилиб бирлаштириш усули синтез деб аталади.

Анализ ва синтез энг муҳим фикрлаш усуллари. Фикрлашнинг кўпгина жараёнлари уларни ўз ичига олади.

Одамнинг ақлий фаолияти, академик Павлов айтганидек, аналитик-синтетик фаолиятдир.

Одамда фикран анализ ва синтез қилиш буюмлар билан амалий иш кўриш натижасида юзага келди. «Енгоқ чақишнинг ўзиёқ,— деб ёзган эди Энгельс,— анализнинг бошланишидир»¹. Жуда оддий ақлий операцияларда ҳам, ижодиёт билан боғлиқ бўлган ниҳоятда мураккаб фикрлаш жараёниларида ҳам анализ ва синтез қўлланилади.

Таққослаш. Буюмларнинг айрим сифатларини фикран қисмларга ажратиш (анализ), шунингдек айрим элементларни бир бутун нарса қилиб бирлаштириш (синтез) буюмлар ва ҳодисаларни бир-бири билан таққослаш имконини беради. *Таққослаш буюмлар ўртасидаги ёки уларнинг айрим элементлари ва белгилари ўртасидаги ўхшашлик ҳамда тафовутларни аниқлашдир.* Таққослаш тафаккур жараёниларида муҳим аҳамият касб этади. Таққослаш ҳар қандай тушуниш ва ҳар қандай фикрлашнинг негизидир, дунёдаги ҳамма нарсаларни бир-бири билан таққосламасдан била олмаймиз, деб ҳисоблар эди К. Д. Ушинский.

Нарса ва ҳодисаларни қандайдир бирор белгисига қараб ёки бир қанча белгилари ҳамда хоссаларига қараб таққослаш мумкин; масалан, икки мамлакатнинг иқлимини ўртача йиллик температурага қараб бир-бири билан таққослаш мумкин, шунингдек ёгингарчилик миқдорига, об-ҳавонинг барқарорлигига, шамол кўп бўлишига, аҳолининг саломатлигига таъсири ва бошқаларга қараб таққослаш мумкин.

Абстракция ва конкретлаштириш. Тафаккур жараёнида буюмларнинг бир қанча белгиларидан ёки буюмларнинг ўзидан чалғиб, қандайдир бир белги ёхуд хусусиятни ажратишга тўғри келади. Масалан, биз кўк ранг ҳақида, одамнинг кўриш сезгисига самарали таъсир кўрсатадиган умуман ранг сифатида гапиришимиз, кўкка бўяб қўйилган конкрет буюмларни кўрсатмаслигимиз мумкин. Ёхуд, «куч — муҳим сифат», деймиз, аммо гап қандай куч ҳақида бораётганини: одамнинг, ҳайвоннинг, машинанинг кучи, ернинг тортиш кучи ва шунинг сингарилар ҳақида бораётганини тушунтириб ўтирмаймиз. Ҳар иккала ҳолда ҳам биз муайян хусусиятларга эга бўлган бир қанча буюмлардан чалғиб ўтиб кетамиз, бинобарин, умуман хусусият ҳақида гапирамиз. *Буюмларнинг бир қанча хоссаларидан фикран чалғиш ва қандайдир битта, ўзимиз учун кераклисини ажратиш олиш абстракция дейилади.* Юқорида келтирилган мисоллардаги «ранг» ва «куч» абстракт тушунчалар бўлади.

Бироқ, агар биз муайян буюмни кўрсатсак, ёки бу буюмнинг конкрет белгисини таъкидлаб ўтсак, бунда *конкретлаштириш* деб аталган жараён юз беради. Масалан, биз хонадаги гулқорознинг кўк ранги ҳақида гапирамиз ёки ўртоғимизнинг жисмоний жиҳатдан кучли эканлигини айтиб ўтамиз. У ҳолда

ҳам, бу ҳолда ҳам биз конкрет тушунчаларга (гарчи улар, юқорида келтирилганидек, абстракт тушунчалар («ранг», «куч») ҳам ўша сўзлар билан ифодаланган бўлса-да) дуч келамиз.

Умумлаштириш. Одамда *умумлаштириш* жараёни натижасида, яъни *умумий хоссаларга эга бўлган буюмлар ва ҳодисаларни фикран бирга қўйиш* натижасида тушунчалар ҳосил бўлади. Буюмлар ва ҳодисалар муҳим белгиларига қараб бирлаштирилган вақтда умумлаштириш тўғри бўлади. Масалан, «металл» тушунчасини фикрлаш — темир, пўлат, чўян, мис ва шунинг сингарилар эга бўлган умумий белгиларни ажратиш ва уларни битта умумлаштирувчи сўз — «металл» билан бирлаштириш демакдир. Лекин ҳамisha ҳам муҳим белги умумлаштиришга асос қилиб олиनावермайди. Баъзан тасодифий белгилар асосида бирлаштирилади. Болалар кўпинча ана шундай хатоларга йўл қўядилар.

Ёзувчи айрим кишилардаги баъзи хусусиятларни олиб, уларни бир шахс тимсолида бирлаштириб, шу йўл билан адабий қаҳрамоннинг типик образини яратган вақтида умумлаштириш усулини қўлланади (А. М. Горький, бирор синфнинг вакили портретини тахминан тўғри тасвирлаш учун қандайдир синфнинг тегишли кишиларини жуда синчиклаб кўздан кечириб лозим, деган эди.)

5-§. ТАФАККУРНИНГ АСОСИЙ ФОРМАЛАРИ

Бирор нарса ҳақида ўйлаётганимизда ҳамisha *тушунчаларга* асосланиб иш кўрамыз. *Тушунча* нарса ёки ҳодиса ҳақидаги фикр бўлиб, ўша нарса ёхуд ҳодисанинг умумий ва айни вақтда муҳим хусусиятларини асос эттиради. Агар тахталардан таркиб топиб, тўрт оёқ устида турган буюмни кўрсам, бу буюмнинг вазифаси нимадан иборат эканлигини тушунаман, ана шунда менда «стол» тушунчаси пайдо бўлади. Тушунчада айрим конкрет белгилар, масалан, столнинг ранги, катта-кичиклиги, яшиқларнинг бор-йўқлиги ҳисобга олинмаслиги мумкин.

Тушунча буюм образи бўлган тасаввурдан фарқ қилади. Мен ўзим яшаётган уйни тасаввур этганимда, ана шу уйнинг бутун хусусиятлари билан (янгилиги, хом гиштлардан қурилганлиги, беш қаватлилиги билан) фикран кўз олдимга келтираман. Мен «уй — одам турадиган жой».— деб фикр юритаётган вақтимда қандайдир муайян уй турини назарда тутмайман, балки ҳар қандай уйларни умумлаштирувчи тушунчадан фойдаланаман. Шунинг учун тушунча тасаввурга қараганда анча кенгроқ нарсадир. Тушунчаларда биз кўрсатмалилик тарзида тасаввур қила олмайдиган нарсаларимизни ифодалай олишимиз мумкин. Масалан, мингта бурчаги бўлган геометрик шаклни биз фикран кўра олмаймиз, лекин «минг бурчак» деган тушунча бор, биноба-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., 20-том, 537-бет.

рин, ана шундай шакл ҳаётда бўлиши мумкин эканлигини биз биламиз.

Тушунчалар сўзлар воситасида ифодаланади. Бироқ, тушунча билан сўзни бир-бирига ўхшаш нарсаси, деб ҳисоблаш ярамайди. Биринчидан, бир тушунчанинг ўзи ҳар хил сўзлар воситасида ифодаланиши мумкин. Масалан, «самолёт», «аэроплан» деган сўзлар биргина нарсанинг ўзини билдиради. Иккинчидан, бир сўзнинг ўзи баъзан ҳар хил тушунчаларни ифодалаши мумкин. Масалан, «ўт» деган сўз майса ва ўт (олов) маъносини англатади, географияда эса ярим оролни ернинг сувга ёриб кирган кичкинагина бўлаги, яъни саёз жойи тариқасида тасаввур этиш мумкин. Ниҳоят, ҳар хил тилларда бир тушунчанинг ўзи турлича сўзлар билан ифодаланиши мумкин (русча «стол» сўзини инглиз тилида — the table, немис тилида эса — der Tisch дейилиши мумкин ва ҳоказо).

Нарсалар ва ҳодисалар тўғрисидаги, улар орасидаги алоқалар ва муносабатлар ҳақидаги фикрларимизни ҳукмлар тариқасида, масалан, «Кўчада ёмғир ёяпти»; «Ўқувчи масалани ечмади» тарзида ифодалаймиз.

Ҳукм бирон нарсани тасдиқлаш ёки инкор этишдан иборат бўлган фикрлаш формасидир. Ҳукмларда кўпгина тушунчаларнинг мазмуни ёритилади: «Психология — одам психик ҳаётининг қонунлари тўғрисидаги фан». Бу ҳукмда «психология» тушунчасининг мазмуни ёритилади.

Битта ёки бир неча ҳукмлар асосида кўпинча қандайдир хулоса чиқарилади. Масалан, биз иккита ҳукмни айтдик: «V синфдагиларнинг ҳаммаси пионерлардир»; «Иванов — ана шу мактабнинг V синф ўқувчиси». Биринчи ва иккинчи ҳукмларга асосланиб, «Бинобарин, Иванов — пионер», — деган учинчи ҳукм чиқарамиз.

Бир ва бир қанча ҳукмлардан янги ҳукм чиқариладиган тафаккур формаси хулоса чиқариш деб аталади. Геометриядан олинган теоремаларни исботлаш хулоса чиқаришга мисол бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Хулоса чиқариш индуктив ва дедуктив бўлади. Индуктив хулоса чиқариш ёки, уни одатда айтганларидек, индукция — мулоҳаза юритиш усули бўлиб, унда бир қанча айрим фактлар (жузъий мулоҳазалар тарзида ифодаланган фактлар) асосида хулоса чиқарилади, умумий ҳукм айтилади. Масалан, сувга ташланган биринчи, иккинчи, учинчи ва ҳоказо буюмларни аниқлаб олгандан кейин унда сувга ташланган ҳар қандай жисм сувда қанчалик оғирлигини йўқотиши (Архимед қонуни) ҳақида хулоса чиқариш анча енгиллашиб қолади.

Дедуктив хулоса чиқариш, ёки айтишларича, дедукция — мулоҳаза юритиш усули бўлиб, унда умумий қоидалардан жузъий хулосаларга ўтади. Масалан, барча жисмлар қизи-

ган пайтида кенгайишини билиб олгандан кейин темир рельслар ҳам иссиқ вақтида бирмунча чўзилиши ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

Мулоҳазаларнинг ҳар иккала тури ҳам (индуктив мулоҳазалар ҳам, дедуктив мулоҳазалар ҳам) одамга теварак-атроф ҳақидаги ўз билимларини кенгайтиришда ёрдам беради.

Хулоса чиқариш тўғри мулоҳазаларга қаттиқ асосланган тафаккур жараёни мантиқий тафаккур, тўғри тафаккур формалари ва қонунлари тўғрисидаги фан эса мантиқ (логика) деб аталади. Хулосаларнинг мантиқийлиги, уларни пухта аргументлаштириш¹ мантиқий тафаккурнинг характерли хусусиятларидир. Мантиқий тафаккур жараёнида кўриладиган ҳодисалар ишончли тушунтиришларга эга бўладилар, сабабият ва оқибатлар хатосиз аниқланади. Мантиқий тафаккур йўли билан тушунчалар ўртасидаги алоқа ва муносабатлар ёритилади. Бу алоқа ва муносабатлар тўғри эканлигини инкор этиб бўлмайдиган ҳукмларда ифодаланади.

Ўзидан кейинги ҳамма нарсалар ўзидан олдинги қоидаларга асосланадиган бири албатта иккинчисидан келиб чиқадиган геометрияга ва бошқа математик хулосаларга доир теоремаларнинг исботлари қатъий мантиқий тафаккурнинг ёрқин мисоли бўлиб хизмат қилиши мумкин.

6-§. ТУШУНИШ ЕТИШ

Бошқалар томонидан айтилган бирор буюм, воқеа ёки фикрнинг моҳиятини тушуниш одам фикрлаш фаолиятининг мақсадларидан биридир.

Баъзи ҳолларда тушуниш кўз ўнгимиздаги буюмдан иборат бўлган нарсани аниқлаб олишдан ташкил топади. Масалан, биолог далада топган ўсимлигини ўсимлик турининг тегишли синфига (ёки турига) киритгандагина, у қандай ўсимлик тури эканлигини билиб олади. Бошқа ҳолларда тушуниш бирор воқеанинг сабабияти, воқеалар ва ҳоказолар ўртасидаги алоқаларнинг ўрнатилиши тарзида юзага келади. Масалан, машинанинг нима учун ишламай қолганлигини механик тушуна олади.

Ақлий ишда қўтқни (ҳам оғзаки, ҳам ёзма нутқни) тушуниш муҳим аҳамият касб этади. Тушуниш тингловчи ёки ўқувчида тегишли буюмлар ва ҳодисаларнинг тасаввурлари юзага келган, янгиликнинг олдиндан таниш ва тушунарли бўлган нарсалар билан боғланган ўзга кишиларнинг сўзлари ва гапларидан иборат бўлади. Масалан, чет тилидаги жумлаларни одам ундаги ҳар бир сўзларни тушунган ва бундан

¹ Аргументация (латинча argumentatio деган сўздан олинган) — бирор кишининг фойдасига қилинган далиллар (исботлаш учун асос бўлиб хизмат қиладиган мантиқий далиллар исботи) йиғиндиси.

ташқари, муайян жумладаги сўзлар ўртасидаги алоқани аниқлаган пайтдагина тушуна бошлайди.

Тушуниш учун билимлар, илгари ортирилган тажриба ҳоат муҳим аҳамият касб этади, чунки шундай билим ва тажрибага эга бўлгандан кейин янгиликни эскилик билан боғлаш, тушунарсиз нарсаларни тушунарли нарсалар билан, нотаниш нарсаларни таниш бўлган нарсалар билан боғлаш имконияти туғилади.

7-§. ФИКРЛАШ МАСАЛАЛАРИНИ ЕЧИШ

Фикрлаш одамнинг конкрет фактларни кузатиб, умумлашмалар қилишга интилишидан, воқеаларнинг сабабларини аниқлашдан, келажакни кўришидан бошланади. Билиш жараёнилари сезги ва идрок маълумотларига асосланади. Аммо фикр қилувчи одам сезги ҳамда идроклар билан чекланмайди, балки хулосалар чиқариб, кейин уларни амалий фаолият жараёнида текшириб кўради. В. И. Ленин фикрлаш жараёниларининг ана шу *босқичларини* қуйидагича тарзда жуда аниқ ва равшан қилиб тасвирлаб берган эди: «Жонли мушоҳададан абстракт тафаккурга *ва ундан практикага* — ҳақиқатни билишнинг, объектив реалликни билишнинг диалектик йўли ана шундадир»¹.

Хўш, ҳаётини масалалар ҳал этилаётган пайтда фикрлаш жараёнилари қандай юз беради?

а) Аввало ҳал этилиши керак бўлган масала аниқлаб олинади. Ана шундай масала бўлмаса, одам ҳеч нарса ҳақида ўйламайди, унинг олдида ҳеч қандай проблема бўлмайди. Одам ҳал қилиши лозим бўлган масала қанчалик аниқ бўлса, уни тўғри ҳал этиш йўлини у шунчалик тезроқ топади. Хусусан, мактаб ёшидаги кичик болалар берилган масала мазмунини атрофлича тушуниб олмаганликлари, масала шартлари таҳлилини текшириб кўрмаганликлари, нима берилгани ва нимани топиш кераклигини аниқлаб олмаганликлари учун кўпинча масала қўя олмайдилар. Улар шошилиб қоладилар, бу эса масаланинг шартини ўйлаб олишга халақит беради.

б) Сўнгра масалани ечиш учун зарур бўлган билимлар (қоидалар, фактлар, қонулар) ишга солинади. Худди шундай ва шунга ўхшаш ҳоллардаги илгариги тажрибадан фойдаланилади.

в) Фикрлаш фаолиятининг муҳим босқичи шундаки, гипотеза белгилаб олинади, яъни масалани ечиш мумкинлиги тўғрисида тахмин қилинади.

г) Бундан кейинги босқич — ана шу гипотезани текшириш жараёни.

д) Агар гипотеза нотўғри бўлса, у йўқ қилинади ва бошқа тахминлар олинади. Кўпинча гипотезалар дилда текшириб кўрилади. Масалан, конструктор техниката оид масалани ечаётганида уни ўзича ўйлаб кўради, машина қурилмалари ҳар хил вариантларини хаёлан кўздан кечиради, шундан кейин эса бу вариантлардан энг ахшиси устида тўхталиб ўтади.

е) Кўпгина масалаларни ечиш амалда олинган натижаларни текшириш билан тугалланади.

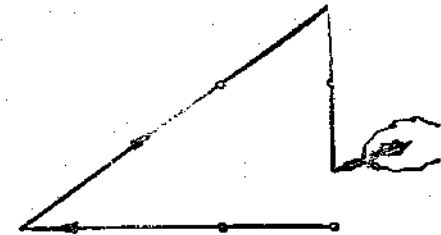
Фикрлаш масалаларини ечишдаги қийинчиликлар жуда хилма-хил сабаблар асосида юз беради. Бу қийинчиликлардан иккитасини кўрсатиб ўтамиз.

1. Баъзан масалани ечувчи масаланинг баъзи маълумотларини сезмай қолади.

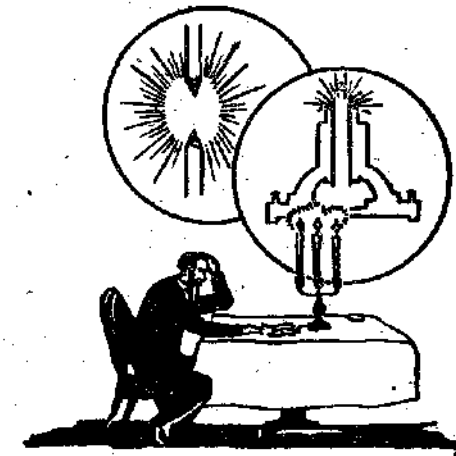
Мана бундай бир масала келтирамиз: «Икки ўртоқ оралиғидаги масофа 30 км бўлган А пунктдан В пунктига қараб йўлга чиқди. Улардан бири соатига 6 кмдан пиёда босди, бошқаси эса соатига 13 км тезликда велосипедда юрди. Велосипедчи В пунктига етиб боргандан кейин велосипедчи пиёда йўловчи томонга қараб бурди. Велосипедчи пиёда йўловчига дуч келгандан кейин велосипедда ана В пунктига қараб йўл олди, у ердан ана ўртоғи томонига қараб юрди, пиёда йўловчи В пунктига етиб борганига қадар шу тарада жораверди (ҳар иккала дўст тўхтовсиз ва бир текисда юрдилар, деб тахмин қилинади). Велосипедчи неча километр масофани босиб ўтди?»

Баъзи ўқувчилар бу масалани ечишда қийналадилар, улар велосипедчининг пиёда йўловчи билан биринчи учрашувига, иккинчи учрашувига ва ҳокazo учрашувига қадар неча километр йўл босганини ҳисоблаб чиқмоқчи бўладилар. Ваҳоланки, масала ечувчилар ҳар иккала ўртоғининг йўлда 5 соатдан бўлганлигига эътибор берганларида эди (30 км) 6 км (соат), велосипедчининг 65 км (13 км · 5 = 65 км) йўл босганлиги маълум бўлиб қолар эди.

2. Баъзан масалага унда бўлмаган қандайдир ортиқча талаб (шарт) киритганликлари учун масалани еча олмайдилар.

7-расм

8-расм

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 38-том, 171—172-бетлар.

Тўртта нуқта орқали қаламни қогоздан олмай туриб учта тўғри чизик тортиш талаб этиладиган графика масаласи бор. Масала ечувчилар ўз қаламларининг ҳаракатини кўпинча тўғри бурчак апрофлари билан чеклаб қўйганликлари учун ҳам бу масала қийинчилик туғдиради, ваҳоланки, масалада бундай шарт қўйилмаган. Агар тўғри чизиклар давом эттирилса, масала жуда осон ечилади (7-расмга қаралсин).

Олимлар, кашфиётчилар, конструкторлар ҳам жиддий проблемаларни ечатганларида шунга ўхшаш қийинчиликларга дуч келадилар.

Масалан, биринчи электр лампочкасининг ихтирочиси П. Н. Яблочков масала партияга ортқича талаб киритиш билан катта қийинчиликка учраган. У лампочканинг битта вертикал чизикқа жойлашган бурчаклари ўртасидаги масофа ёниш пайтида кўпайиб кетмаслиги учун нима қилиш кераклиги ҳақида узоқ ўйлади (8-расмга қаралсин). Аке қолда токнинг улар орқали ўтиши тўхтаб электр лампочкаси ўчиб қоларди. Бурчакларни бир-бирига яқинлаштирувчи механизм ясаб кўрмоқчи бўлдилар, лекин бу жуда қимматга тушадиган ва мураккаб мослама бўлиб чиқди. Қулардан бир куни Яблочков тасодифан иккита қаламни стол устига ёнма-ён қилиб қўйди. Ана шунда, лампочкадаги бурчакларни параллел ҳолда жойлаштирилса-чи, деган фикр пайдо бўлиб қолди (8-расм). Ихтирочи ортқича шартни—бурчакларни бир тўғри чизикда вертикал ҳолда жойлаштириш шартини йўқ қилганидан кейин масала ечилди.

8-§. АҚЛНИНГ СИФАТИ ШАХСНИНГ ФАЗИЛАТИДИР

Фикрлаш фаолияти шахснинг ақлий хоссаларини тавсифлаб беради. Ақлнинг энг муҳим сифатлари ҳақида тўхталиб ўтамиз.

а) Фикрнинг *чуқурлиги*, яъни назария ва практиканинг энг қийин масалалари моҳиятига кириб бора олиш, уларни билиб, воқеалар сабабларини тушуниб олиш, ҳодисаларнинг бундан кейинги жараёнини олдиндан кўриш.

Ақлга тескари бўлган чуқурлик сифати одам арзимаган нарсаларга эътибор бериб, асосий нарсани кўрмаган вақтда чиқарилган ҳукм ва хулосаларнинг юзакилигидир.

б) Фикр *кенглиги* одамнинг муайян ишининг моҳиятига тушунибгина қолмасдан, балки у нима билан боғлиқ эканлиги ҳақида ҳам ўйлайдиган, аини вақтда жараён ёки ҳодисаларнинг икки-чирларини назардан ҳам қочирмайдиган умуман масалани қамраб олиш қобилиятидан иборатдир.

в) Ақлнинг *ўткирлиги*, яъни ўзгарган шароитга қараб ўз хулоса ва қарорларини қайта кўриб чиқа олиш, олинган фикрлардан ташкил топган масалани ечишда тайёр андазаларнинг йўқлиги. Ана шу сифати билан ажралиб турмайдиган кишилар фақат бир андаза асосидагина ўйлай ва ишлай олади-лар, фикрларида сусткашлик бўлади, янгиликлардан қўрқадилар.

г) Ақлнинг *танқидийлиги*, яъни ҳар бир фикрга (ўз фикрига ҳам, ўзганинг фикрига ҳам) ишонавермаслик, балки унга танқидий қараш, унинг учун ва унга қарши ҳамма далилларни ўлчаб кўриш, ана шундан кейингина муайян фикрга рози бўлиш ёки уни рад этиш. Танқидий ва талабчан ақл эгаси бўлган одам ўз бошига биринчи марта келган фикрни тўғ-

ри фикр деб ҳисоблашга мойил одамга қараганда ҳар бир масалада тезроқ тўғри қарор қабул қилади.

Ақлнинг фикрлаш *тезлиги* ва *мустақиллиги* сингари сифатларни ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин. Мана шу барча хусусиятлар фикрлаш фаолиятида муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Одам ақлий сифатларининг ўсиши олинган *билимларга* боғлиқдир. Бироқ ақл билан билимларга бир-бирига ўхшаш нарсаси деб қараш ярамайди. Кўпгина билимларга эга бўлиш, лекин уларни қўллана олмаслик мумкин. Ақлни шахснинг *активлиги* билан, ўз ақлий кучларини фойдали фаолиятда қўлланишга тайёр туриш билан бирга қўйиш муҳим аҳамиятга эга. Ақлли, аммо ақли худди ўлик сармоя сингари керакли жойда қўлланмасдан қолиб кетаверадиган жуда пассив кишилар ҳам бўлади.

Ақлли одам учун характерли нарсаси ўз билимларини фойдаланиш мумкин бўладиган системага сола олишдир. К. Д. Ушинский, ақлни билимларнинг яхши йўлга қўйилган *системаси*, деб бекорга айтган эмас.

Ақл катта ишлардагина, мураккаб назарий ва амалий проблемаларни ҳал этишдагина эмас, балки одамнинг жуда оддий, одатдаги ишларида ҳам, масалан, алоҳида ақл сарфлашни талаб этмайдиганга ўхшаб кўринган шунчаки жисмоний ишда ҳам намоён бўлади.

Бу жиҳатдан юнон файласуфи Демокрит ҳаётидан олинган бир воқеа анча қизиқарлидир. Қулардан бир куни у жуда усталик билан боғланган катта бир бойлам ўтинни оира қийналмасдан кўтариб кетаётган йигитни учратиб қолди. Демокрит ўша йигитдан ўтинни сочиб ташлашни ва яна илгаригидек қилиб тахлаб-бойлашни илтимос қилди. Йигит Демокритнинг илтимосини бажо келтирганидан сўнг у бундай деди: «Ҳой, йигит, сен шунчалик зўр ақл эгаси экансанки, юксак ишлар билан шуғулланишни керак». Шундан кейин Демокрит йигитни ўзига шогирд тушишга таклиф этди. Йигит кейинчалик машҳур файласуф бўлиб етишган Протагор эди.

Ақлли одам, одатда, ўз фаолиятида камроқ хатоларга йўл қўяди, лекин гап фақат камроқ хатоларга йўл қўйишда эмас. Бу хатоларга оқилона муносабатда бўлиш, одам хато қилганидан кейин уни тузата олиши муҳимдир.

Юқорида айтиб ўтилган шахснинг хусусиятлари бўлган ақлнинг ҳамма сифатлари фаолият жараёнида таркиб топади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Тафаккур деб нимага айтилади?
2. Тафаккурнинг физиологик асослари нимадан иборат?
3. Тушунча нима? Тушунчаларга мисоллар келтиринг.
4. Ҳукм деб нимага айтилади? Ҳукмларга мисоллар келтиринг.
5. Хулоса чиқариш нима? Мисоллар келтиринг.

6. Қандай хулосалар бор? Индукция ва дедукцияни таърифлаб беринг. Мисоллар келтиринг.
7. Мантиқий тафаккур қандай хусусиятлари билан фарқ қилади?
8. Ақлий анализ ва синтез усуллари нимадан иборат?
9. Таққослаш нима? Мисоллар келтиринг.
10. Абстракция ва конкретлаштириш деб нимага айтилади?
11. Умумлаштириш жараёни қандай юз беради? Мисоллар келтиринг.
12. Тушуниш деб нимага айтилади?
13. Масала ечиш пайтидаги фикрлаш жараёнларига қисқача характеристика беринг.
14. Одам ақлининг энг муҳим сифатларини айтинг.

Топшириқлар

1. Воқеликни безосита ва билвосита билишга мисоллар келтиринг.
2. Анализ ва синтезга мисоллар келтиринг.

12-БОБ

НУТҚ

1-§. НУТҚ ҲАҚИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

Кишиларнинг тил воситасида ўзаро муносабатда бўлиш жараёни нутқ деб аталади.

«Нутқ» ва «тил»ни айни бир нарса деб ҳисоблаш ярамайди. Нутқ одам бошқа кишилар билан муносабатда бўлиш мақсадида тилдан фойдаланадиган фаолиятдир. Ҳар бир одам бу муомалани ўзича амалга оширади. Лекин бу муомала муайян миллат фойдаланадиган ўша бир хил тил воситалари ёрдамида юз беради. Тил эса ана шу воситалар (товушлар, сўзлар, жумлалар, шулар ўртасидаги алоқалар) системаси, яъни товуш ва сўз бойлиги, шунингдек грамматик формалардир. Тил ижтимоий ишлаб чиқариш тараққиёти давомида кишилар ўртасидаги нутқ воситасидаги муомала жараёнида пайдо бўлади ва уни одам тайёр ҳолида ўзлаштириб олади.

Нутқ коллективда биргаликда меҳнат қилиш жараёнида, кишиларда «бир-бирларига ниманидир айтиш эҳтиёжи» туғилган вақтда¹ юзага келди. Кишилар нутқ ёрдамида ўз замондошларига муайян вақтда нималар юз бераётганини хабар қилибгина қолмайдилар, балки инсоният тўплаган билимларнинг ҳамма бойлигини авлоддан-авлодга берадилар ҳам. Бола нутқни эгаллаб олганидан кейин ўзи туғилган жамият ҳаётида кишилар билан муносабатда бўлади. Агар бола бирор сабабларга кўра нутқни эгаллаб олмаса, унинг ақлий камолоти жуда паст даражага тушиб қолган бўлур эди.

ПСИХИК ҲОЛАТЛАР

Болаларнинг театрдаги группавий (яъни) диққати

Шахмат ўйини жараёнидаги диққат (гроссмейстер Б. В. Спасский).

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., 20-том, 489-бет.

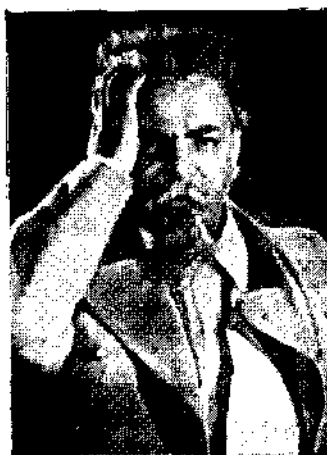
Кўриш диққати, синчиклаб
кузатиш (артист
Б. А. Смирнов).

Мураккаб вазиятни муло-
ҳаза қилиш (артист
В. И. Качалов).

Ўйчанлик, ҳаёлга бери-
лиш ҳолати (артист
Б. Н. Ливанов).

Ҳавотирланиш ҳолати
(артист А. Н. Грибов).

Болалар ҳаётларининг дастлабки йилларидаёқ одам нутқини мутлақо эшитмаган ва инсоният жамиятидан ажралиб қолган ҳоллар ҳам (тўғри, жуда камдан-кам ҳоллар) бўлган. Масалан, Ҳиндистонда турли вақтларда гўдаклик ёпидаёқ маймунлар орасига тушиб қолиб, уларни эмган бир неча бола топилган эди. Бу болалар ўз ақлий камолотларига кўра ўзларининг тарбиячилари — маймунлар билан бир даражада турар эдилар. Кейинчалик, одамлар орасида яшай бошлаганларидан кейин, бундай болалар жуда секин ривожланганлар. Бу фактлар нутқ (умуман социал муҳит ҳам) ҳаётнинг худди дастлабки йилларида одам тараққиёти учун қанчалик аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради.

Юқорида айтиб ўтилганидек, тафаккур ва нутқ бир-бири билан узвий равишда боғланиб кетган. Одам ўйлаётганида одатда фикрларни ичида сўзлар, жумлалар тарзида, ички нутқ деб аталган нутқ тарзида ифода этади. Дарҳақиқат, бир-икки сўзни ичингизда айтмасдан туриб, бирор нарса ҳақида ўйлаб кўринг-чи. Сиз бунга эриша олмайсиз.

Бироқ шундай ҳоллар ҳам бўладики, одам фикрини сўзлар билан ифода эта олмай қолади. Бундан, фикр сўзлар ифодасисиз мавжуддир, деган маъно чиқмайди. Бу ҳолда одам ички нутқдан ташқи ифодага ўтишда ҳамда ўз фикрини бошқа кишиларга тушунадиган қилиб баён этишда қийналади.

Нутқ фаолияти фақат одамга хос нарсадир. Ҳайвонларда шундай товуш сигналлари борки, улар ҳам ўша сигналлар ёрдамида ўзлари учун муҳим ҳаётий аҳамиятга эга бўлган воқеалар тўғрисида (хавф туғилганлик ҳақидаги, овқатнинг бор-йўқлиги тўғрисидаги сигналлар) бир-бирларига хабар қиладилар, шунингдек ўз эмоцияларини (қўрқувлари, жанговар кўзгаллишлари, қажр-ғазабларини) ҳам ифодалайдилар. Лекин бу сигналлар биринчи сигнал системаси жумласига киради.

Ҳозирги замон фани ҳайвонот оламида, масалан, дельфинларда сигнал системаси, яъни сигналлар ёрдамида муомала қилиш системаси анча тараққий этган, деб ҳисобламоқда. Масалан, дельфинлар сув остида юрганларида ҳар хил товушлар (тақирлатиш, ҳуштак чалиш, чагиллаш тарзида) воситасида муомила қиладилар, очиқ ҳавода бўлган пайтларда эса қаттиқ қичқирадилар ва айюҳаннос соладилар. Дельфинлар бу товушларни яхши тушунадилар.

Маймуларда ҳам муомаланинг товуш системаси анча яхши ривож топган. Сўнгги вақтларда ҳайвонот оламининг ҳатто қуйи намоёндаларида ҳам кўпгина товуш сигналлари маълум бўлмоқда. Масалан, қарғаларда 800 га яқин товуш сигналлари борлиги аниқланган. Ҳатто чигиртка ҳам сакраб, қанотлари устидаги қанот қалқонидан чиққан оёқлари билан тецинаётганида кўпгина ҳар хил товушлар чиқаради.

Ҳайвонларни бундан буён ҳам ўрганиш улар ўртасидаги товушли муомала хусусиятларини янада кўпроқ ёритиб беради. Аммо ҳайвонлар чиқарадиган сигналлар қанчалик кўп

бўлмасин, бу сигналлар одам нутқидан тамомила фарқ қилади: ниҳоятда хилма-хил ҳайвонлар тили биринчи сигнал системаси бўлиб қолаверади, холос.

2-§. НУТҚНИНГ ФИЗИОЛОГИК МЕХАНИЗМЛАРИ

Одам нутқи бойлигининг сабабларидан бири одамларда нутқ воситасида муомала қилиш (нутқ органи) учун юксак даражада тараққий этган ва жуда нозик анатомик-физиологик *аппаратнинг* мавжудлигидир. Бу аппарат узоқ авлод-аждодаларимизнинг одамга айланиши жараёнида аста-секин юзага келди. Ф. Энгельс бундай деб ёзган эди: «маймуннинг тараққий қилмаган ҳиқилдоғи аста-секин, лекин тўхтовсиз модуляция¹ йўли билан, борган сари тараққий қилган модулляция учун ўзгариб турди, оғиз органлари аста-секин аниқ ва равшан товушлар чиқаришга ўрганди»².

Агар сезгилар, идрок ва тасаввурлар биринчи сигнал системаси бўлса, унда нутқ фақат одамдагина тараққий этган формада мавжуд бўлган иккинчи сигнал системасидир. И. П. Павлов бундай деб ёзган эди: «Одамга, унинг пешана қисмига ҳайвонларда одамлардагидек ҳажмда учрамайдиган махсус бошқа сигнализация системаси, биринчи система сигнализацияси — нутқ қўшилмоқда, деб ўйлаш мумкин...»³. Олимнинг гапларига қараганда, одамларда «иккинчи даражали сигналлар, ана шу биринчи сигналларнинг талаффуз этиладиган, эшитиладиган ва кўриладиган тарздаги сигналлари юзага келди, ривожланди ҳамда ниҳоятда такомиллашиб борди. Бу янги сигналлар пировард натижада кишилар бевосита ҳам ташқи дунёдан, ҳам ўз ички дунёсидан идрок этадиган ҳамма нарсаларни англатадиган бўлиб қолди ва кишилар уларни ўзаро муносабатлардагина эмас, балки ёлғиз қолган вақтларида ўз-ўзлари билан муомала қилиш пайтида ҳам қўлландилар»⁴.

Нутқ жараёнида бошқа кишиларга қаратилган сўзлар ва жумлаларни талаффуз этамиз, яна, бунинг устига, ўзганинг нутқини *идрок* қиламиз, ўзимиз билан муомала қилаётган кишиларнинг сўзлари ҳамда гапларини тинглаймиз.

Нутқнинг ҳаракатлантирувчи маркави (тил, ҳиқилдоқ ва бошқа нутқ органларини бошқарувчи марказ) миyanинг пешана қисмида, пешананинг бурма-бурма бўлиб турган пастки

¹ Модуляция — латинча *modulatio* (ўлчаш, ўлчов) сўзидан олинган. Музикада — бир тоналликдан бошқасига ўтиш.

² К. Маркс ва Ф. Энгельс. Маймуннинг одамга айланиши процессида меҳнатнинг роли. «Ўзбекистон» нашриёти, 1968, 7-бет.

³ И. П. Павлов. Полн. собр. соч., III том, 2-китоб, 214—215-бетлар.

⁴ Уша китоб, 345-бет.

қисмида бўлади. Нутқни идрок этишни бошқарадиган марказ (эшитиш маркази) эса миyanинг чап чекка қисмига жойлашган.

3-§. НУТҚ ТУРЛАРИ

Овоз чиқариб талаффуз этиладиган нутқни *ташқи* нутқ деб аташ мумкин. Лекин биз, юқорироқда айтиб ўтдикки, ўйлаётган пайтимизда овоз чиқармасдан ҳам нутқдан фойдаланамиз. Бу нутқ *ички* нутқ деб аталади. Ташқи нутқ орзак ва ёзма бўлади.

Орзак нутқ монологик ва диалогик нутқ бўлиши мумкин.

Монологик нутқ, номининг ўзи кўрсатиб турганидек, битта одамнинг нутқидир. У кўпинча бошқа кишиларга, тингловчиларга (лекция, доклад, ҳикоя, мажлисда сўзга чиқиш ва ҳоказолар тарзида) қаратилган бўлади, лекин тингловчилар йўқ пайтида ҳам ўзи учун овоз чиқариб талаффуз этилиши мумкин. Монологик нутқ тингловчиларга қарата айтилаётган вақтда улар учун тушунарли бўлиши керак. Шунинг учун бошқаларга қарата гапираётган одам ўзининг нутқи қандай идрок этилаётганини ҳисобга олиб бориши зарур.

Ўқитувчи дарсда материални монолог тарзида баён этиши мумкин. Шунини айтиш керакки, бошланғич синфларда нутқнинг монолог формасини сунистеъмол қилмаслик лозим. Кичик ёшдаги ўқувчилар жонли суҳбат жараёнида айтилган материални лекция тарзида баён этилган материалга қараганда анча дурустроқ идрок этадилар, тушунадилар ва ўзлаштириб оладилар.

Диалогик нутқ икки ёки ундан кўпроқ кишининг суҳбатидан иборат бўлади. Ҳар бир сўзловчининг фикрлари одатда алмашилиб туради ва монологик нутқдек анча давомли бўлмайди. Баъзан диалогик нутқ бирор масала аниқлаб бериладиган диспут¹, мунозара формасини касб этади.

Ёзма нутққа алоҳида талаблар қўйилади. Китобхон, одатда, автор йўқлигида нутқ мазмуни билан танишади, шунинг учун нутқ жуда тушунарли, аниқ бўлиши керак. Бундан ташқари, ёзма нутқда нутқни аниқроқ қилишга ёрдам берадиган тегишли интонация, мимика, имо-ипоралардан фойдаланиш имкони бўлмайди. Шу муносабат билан ёзма нутқ анча қийинчиликлар туғдиради. Орзак нутқ анча қисқароқ бўлиши мумкин, чунки тингловчи суҳбатдошидан тушунар-сиз нарсани ҳаминша аниқлаб олиш имконига эга бўлади, ёзма нутқни эса тўлиқ, кенгайган ҳолда тузиш зарур. Орзакки ёки ёзма нутқ одамга ҳар хил талаблар қўяди. Бир хил кишилар яхши гапира оладилар-у, ёмон ёзадилар, бошқа хил-

¹ Диспут латинча *disputare* (мунозара, баҳслашиш, аниқлаш) деган сўздан олинган.

лари ўз фикрларини ёзма равишда яхши баён қиладилар-у, лекин уларнинг оғзаки нутқларида (айниқса кўпчилик, аудитория олдида гапиришга тўғри келса) нуқсонлар бўлади.

Нутқнинг айтиб ўтилган ҳамма турлари *актив* нутқ тушунчасига киради. Аммо *пассив* нутқ ҳам бўлади, бунда одам гапирмай (ёзмай) фақат тинглайди. Пассив нутқ бошқа кишининг нутқини идрок этиш ва тушунишни ўз ичига олади. Бунинг учун тил воситаларини (товушлар, сўзлар, уларнинг бирикмаларини), ана шу воситалар билан ифодаланадиган фикрларни ҳам аниқлаб олиш зарур.

4-§. НУТҚ СИФАТЛАРИ

Нутқ муомаланинг ишончли воситаси бўлиши учун муайян талабларга жавоб бериши, зарур сифатларига эга бўлиши керак. Бу сифатларни икки гурӯҳга ажратиш мумкин.

Нутқни лексика (лугат состави), фонетика (сўзлар таркиб топадиган товушлар) нуқтан назаридан тўғри қиладиган сифатлар, жумлаларнинг талаффуз этилиши, тузилиши, ноаниқ, нотўғри ва керакмас сўзларнинг, масалан, паразит, маҳаллий сўзларнинг (унчалик маълум бўлмасдан, фақат муайян бир жойда қўлланиладиган) ҳамда вульгар (қўпол, суҳбатдош учун нохуш сўз ва иборалар) сўзларнинг йўқлиги биринчи гурӯҳга киради.

Иккинчи гурӯҳга нутқнинг шундай сифатлари кирадики, улар туфайли сўзловчининг фикрлари тингловчининг онтига қадар етиб боради ва тингловчига қутилган таъсирни кўрсатади, унда ишонч ҳосил қилади. Нутқнинг мазмундорлиги, аниқлиги, тушунарлилиги, баён этишнинг тўғри формаси, маътиқийлик, образлилиқ, эмоционаллик, ишонарлилиқ шундай сифатлар жумласига киради. Маълумки, баён этиш формаси биринчи гурӯҳга талабларига риоя қилишга ҳам боғлиқдир.

Одамнинг фикрлари ва ҳис-туйғуларини тўғри ифодалаган нутқни тингловчи қийналмасдан идрок қилади. Агар гапирувчининг фикрлари унинг ўзига тушунармас бўлса ёки уларга бефарқ муносабатда бўлса, у фикрлар ҳам худди шу тарзда идрок этилади.

М. И. Калинин VIII — X синфлар ўқувчиларнинг сўзлаган нутқларини эшитиб, уларнинг нутқлари грамматик жиҳатдан тўғри қурилган бўлиб, ҳеч қаерига эътироз билдириб бўлмайди, ҳеч кимга қаттиқ тегмайди, чунки уларнинг нутқлари сира оригинал эмас, ўқувчилар ўз сўзлари билан эмас, балки олдиндан тайёрлаб қўйилган ўзгачаларнинг сўзлари билан гапирадилар, деган эди. Ўқувчиларнинг нутқларида шахсий, жонли фикр айтилмайди. М. И. Калинин ўқувчилар-

нинг нутқларини кишини иситмайдиган ой нури билан таққослаган эди.

Ўқитувчининг нутқига аниқса катта талаблар қўйилади. Ўқитувчининг нутқи тушунарлилиги, аниқлиги, жонлилиги, ишонарлилиги, тўғрилиги ва ҳоказолари билан ажралиб туриши керак; агар унда ҳаммадан қолган, бир қолипдаги фикрлар кўп бўлса, бу нутқ яхши натижа бермайди. К. Чуковский ўқитувчи нутқининг автоматизми меъёридан ортиб кетган, лекин бирорта ҳам янги, сийқаси чиқмаган сўз айтилмаган дарслар ҳақида алам билан ёзган эди.

Нутқнинг таъсирчан бўлиши учун, унинг болаларга таъсир этиши учун интонация муҳим аҳамиятга эга. А. С. Макаренко, оддийгина «Кетишинг мумкин» деган гапни тажрибали педагог 50 усулда айтиши, унга суҳбатдошига бўлган турли муносабатини киритиши мумкин, деган эди.

5-§. НУТҚ ВА ШАХО

Гарчи одамни унинг иши тўлиқроқ тавсифлаб бера олсада, шахснинг кўпгина хусусиятлари нутқда намоён бўлади. Нутққа қараб одамнинг дилкаш ёки биқиклиги ҳақида ҳукм чиқариш мумкин, нутқда одамнинг ақли, ҳис-туйғулари ва иродаси акс этади. Одамларнинг айтган фикрларига қараб уларда ўзлари гапираётган фактлари ёки ҳодисалари ҳақида ўйлашга майл бор-йўқлиги тўғрисида бир фикрга келиш мумкин.

Табиатига кўра таъсирчан, воқеа ва фактларни кучли ҳамда чуқур ҳис этувчи кишилар одатда нутқларига ҳам ўз тингловчиларига берадиган кўпгина ҳис-туйғуларини киритадилар. Кичик ёшдаги ўқувчилар ёрқин, образли ва эмоционал нутқни яхши идрок қиладилар.

Бир ўқитувчи болаларга тоғлар, музликлар ҳақида ҳикоя қилаётиб, бу материални шу қадар таъсирли ва жонли қилиб гапирдики (айниқса сайёҳлар ҳақида сўзлаётганида), болаларнинг кўзлари қувончдан порлаб кетди, улар танаффус вақтида ҳам ҳикояни давом эттиришни илтимос қиладилар ва эртасига дарс темасига доир саволлар билан мурожаат этдилар. Болалардаги бундай қизиқишга сабаб баён этиш услубининг ёрқинлиги ва образлилигига эмас, балки ўқитувчининг нутқига акс этган кечинмалар қамдир.

Маълумки, нутқ маълумотларни (ахборотни) бошқа кишиларга етказиш учунгина эмас, балки уларнинг қарашлари, эътиқодлари ва хатти-ҳаракатларига таъсир этиш учун ҳам хизмат қилади. Бу ҳолда одамнинг айтилаётган сўзнинг тўғрилигига ва унинг маслаҳатлари ҳамда кўрсатмаларига амал қилиш зарурлигига ишончи катта роль ўйнайди.

Нутқда одам характерининг кўпгина белгилари (хушфеъллик ва тошюраклиқ, мулоимлик ҳамда қўполлик, жасурлик ва журъатсизлик акс этиши мумкин. Кишилар билан муносабатда жиссакиликка мойиллик ёки уларга вазмин муноса-

бат, ҳатто нутқнинг темпи ҳам одам темпераментининг хусусиятлари билан узвий равишда боғлиқдир. Шундай қилиб, нутқ бошқа психик жараёнлар билан бир қаторда шахсдаги кўпгина индивидуал сифатларнинг ёрқин ифодасидир.

Такрорлаш учун саволлар

1. Нутқ деб нимага айтилади?
2. Нутқнинг тилдан фарқи нимада?
3. Одам ҳаётида нутқнинг, аҳамияти қандай?
4. Нутқ билан тафаккурнинг бир-бирига муносабати қандай?
5. Ҳайвонот оламида муносабат қандай юз беради?
6. Нутқнинг физиологик асослари ҳақида гапириб беринг.
7. Нутқнинг қандай турларидан фойдаланамиз? Улардан ҳар бирининг хусусиятларини қисқача тавсифлаб беринг.
8. Огаки нутқ қандай турларга бўлинади? Улар бир-биридан нима билан фарқ қилади?
9. Нутқнинг аъжобий сифатларини кўрсатинг. Уқатувчининг нутқига қандай талаблар қўйилади?
10. Шахс хусусиятлари нутқда қандай акс этади?

13-БОБ

ХАЁЛ

1-§. ХАЁЛ ОБРАЗЛАРИ

10-бобда кишида илгари идрок қилинган нарсалар ёки ҳодисаларнинг образлари фикран вужудга келадиган хотира тасаввурлари тўғрисида гапирилган эди. Лекин шундай ҳоллар ҳам бўладики, биз ҳеч қачон идрок қилмаган нарсаларнинг фикрий образлари ҳам пайдо бўлади. Бу *хаёл тасаввурлари* ёки образларидир. У фақат кишиларга хос хусусиятдир. Масалан, ҳайкалтарош ўзи ясайдиган ҳайкални кўра олмаган бўлса ҳам, лекин уни жуда аниқ тасаввур қилган бўлади. К. Маркс кишининг жониворлар ҳулқ-атворидан фарқ қиладиган меҳнатини характерлаб бундай деб ёзган эди: «Ургимчакнинг иши тўқувчининг ишини эслатади, асарлари ҳам мумдан уя солиб, баъзи кишиларни — архитекторларни уятга қолдиради. Лекин энг ёмон архитектор ҳам энг яхши асаларидан ҳаммадан аввал шу билан фарқ қиладики, у мумдан уя ясашдан олдин, бу уяни миёсида қуради. Меҳнат процессининг охирида бу процесс бошланмасдан олдиноқ юмушчининг тасаввурида, яъни идеал равишда мавжуд бўлган натижа ҳосил бўлади»¹.

2-§. ХАЁЛ НИМА

Предметлар ва ҳодисаларнинг образлари гарчи кишининг хаёлий тасаввурларида (образларида) илгари у шу ҳолда идрок қилмаган тарзда вужудга келса ҳам, бироқ бу образлар

ҳамиша киши ҳаётда кузатган элементлар, қисмлардан ташкил топган бўлади. Киши бирор янги предметни, масалан машинани яратар ёки ихтиро қилар экан, уни ўзи қаердадир кўрган, унга (назарий ёки амалий жиҳатдан) таниш бўлган қисмлар ва деталлардан тузилганлигини фикран тасаввур қилади.

Ҳатто фантаст-ёзувчилар ҳам ўз асарларининг ғайритабиий, ақлга тўғри келмайдиган қаҳрамонларини ҳаётда кузатган нарсаларининг элементларидан яратадилар. Масалан, Герберт Уэллс «Дунёлар кураши» деган фантастик романида боши металл цилиндрга ўхшаган, қўшнинг тумшуги сингари тумшуги бўлган, оёқлари жуда катта ҳашаротнинг қўл-оёқларини эслатувчи Марс одамларини тасвирлайди. Марслик киши умуман олганда улкан спрутга¹ ўхшайди. Бу нарса эртақларда, дostonларда ва ҳоказоларда халқ фантазияси билан яратилган образларга ҳам тааллуқлидир. Жумладан, суъ парилари думли балиққа ўхшаган аёллар, дев эса узун соқолли ва шохлари бўлган қарияни эслатади. Шундай қилиб, ижод жараёнида ҳамиша илгари идрок қилинган нарсаларнинг қайта ишланиши рўй беради.

Биз илгари идрок қилмаган предмет ва ҳодисаларни яратишдан иборат бўлган психик жараён хаёл деб аталади. Хаёлни кўпинча фантазия деб атайдилар, ҳолбуки баъзан «фантазия» деган сўз билан ҳақиқий ҳаётга кам алоқадор бўлган хаёлни тушунадилар. Хаёлни боилиги идрок қилиш кўникмасига, предметлар ва ҳодисаларнинг образларини куватини ва хотирада сақлаб қолишга боғлиқ бўлиб, улар кейинчалик қайта ишлаб чиқилади. Бу жараёнда тафаккур муҳим роль ўйнайди. Тафаккур фантазия натижаларига тузатишлар киритади, уни танқидий баҳолайди. Ҳис-туйғулар ҳам хаёлга таъсир кўрсатадилар ва уларнинг ўзлари кўп жиҳатдан хаёлга боғлиқ бўлади. Ниҳоят, кишининг хаёли билан яратилган ижодий ниятларини амалга ошириш учун ирода зарур бўлади.

Хаёлни физиологик асоси — мианинг катта ярим шарлар пўстлоғида илгари ҳосил бўлган муваққат боғланишлар ўртасида янги бирикмаларнинг пайдо бўлишидир. Аввалги боғланишларнинг тикланиши — бу хотира жараёнлари (эслаш, билиб олиш)дир. Хаёлни ишлаши учун бу боғланишларнинг мия пўстлоғида ҳали мавжуд бўлмаган, лекин у ерда бор бўлган қўзғалишларнинг қолдиқларидан ташкил топадиган бирикмали янги системалари вужудга келиши зарур.

Хаёл иккала *сигнал системасининг* фаолияти билан мустақам боғланган. Агар киши тегишли сезгилар, идрокларга эга

¹ Спрут — зоол., сўргичли саккизта катта пайпаслагичлари бўлган денгиз ҳайвони — Реб.

¹ К. Маркс. «Капитал», I том, Ўздавишпр, 1955, 202-бет.

бўлган, яъни атрофдаги воқеликнинг дастлабки сигналларини олган тақдирдагина, унда нарсалар ва ҳодисалар тўғрисидаги образлар, тасаввурлар ҳосил бўлиши мумкин. Оғзаки ва ёзма нутқ, *илкинчи сигнал* системаси ҳам хаёл учун кўп материал беради. Суҳбатдошим менга рўй берган бир факт ҳақида сўзлаб беради ва мен гарчи тасвирланаётган воқеанинг гувоҳи бўлмасам-да, ҳамма нарсани унинг сўзларидан жонли равишда тасаввур қиламан.

3-§. ХАЁЛНИНГ АҲАМИЯТИ

Хаёл (фантазия) киши фаолиятининг ҳар қандай турида зарур бўлади. В. И. Ленин фантазия тўғрисида бекорга бундай деб ёзмаган эди: «Бу қобилият фақат шоирга керак, деб беҳуда ўйлайдилар. Бу — аҳмоқона хурофот! Бу фантазия ҳатто математикада ҳам керак, фантазиясиз ҳатто дифференциал ва интеграл ҳисоблашни кашф этиш ҳам мумкин бўлмаган бўлур эди. Фантазия — энг қимматли истеъдоддир...»¹.

Ҳақиқатан ҳам олимнинг гипотезалар яратиши, ҳодисаларнинг сабаблари тўғрисида тахминлар қилиши, воқеаларни олдиндан кўриши ва ҳоказолар учун унга хаёл зарур бўлади. Ёзувчи кейинчалик адабий асарда кўрсатиш учун ўз тасаввурда қаҳрамонлар образини яратиши лозим; расом ўзи чизадиган суратни фикран кўради; ўқитувчи дарсга тайёргарлик кўрар экан, унинг боришини тасаввур қилади, ўқувчиларнинг эҳтимол тутилган таъсирланишларини уларнинг савол ва жавобларини олдиндан пайқаб олади. Педагог тарбия иши билан шуғулланар экан, муайян психик сифатларга эга бўлган кишининг фикрий образини яратади, ўз ўқувчисидан кимни етиштириб чиқаришни истаса, гўё унинг шахсини мўлжалида тасаввур қилади.

Хаёл етарли даражада ривожланмаган бўлса, мактаб ўқувчисининг ўқув иши ҳам муваффақиятли бўлмайди. Ўқувчи бадий асарларни ўқиш ёки айтиб бериш билан шуғулланар экан, автор гапирган нарсаларни фикран тасаввур қилади. Бола географияни ўрганаётганда, хаёлида ўзига нотаниш бўлган табиат манзарасини тасаввур қилади. Ўтмишдаги кишилар ва ҳодисаларни тасаввур қилмасдан туриб, тарихга оид ҳикояларни тушуниб бўлмайди. Баъзан ўқувчи ўқитувчи гапирган ёки дарсликда ёзилган нарсани фикран тасаввур қила олмаслиги сабабли ўқув материални ўзлаштира олмайди. Мактаб ўқувчисининг ишро ёзишдаги (айниқса эркин темада ишро ёзишдаги) иш жараёнида хаёлнинг роли каттадир.

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 38-том, 326-бет.

Хаёл мактаб ўқувчиси шахсининг умумий ривожланишига, хусусан, ахлоқий тарбиясига таъсир кўрсатади. Хаёл таъсири остида қаҳрамоннинг идеал образи (ҳаётдан ёки адабиётдан олинган образ) яратилади ва киши ана шу образга ўхшаш учун интилади. Кўпгина ўсмирлар ва ўспиринларнинг Павел Корчагинга ва севимли китобларининг бошқа қаҳрамонларига ўхшашга интилишлари бежиз эмас.

4-§. ХАЁЛНИНГ ТУРЛАРИ

Бошқа психологик жараёнлар сингари хаёл ҳам *ихтиёрий* (олдиндан ўйланган) ва *ихтиёрсиз* (олдиндан ўйланмаган) бўлади. Ихтиёрий хаёл қандайдир ижодий меҳнат билан банд бўлган киши ўз хаёлини ишлашга мажбур қилганда рўй беради. Бу ҳол бадий асарларни яратиш жараёнида, ихтиёричи, конструкторнинг фаолиятида ва ҳатто қилаётган нарсани ўйлаб кўриш ва яхши тасаввур қилиш зарур бўлган оддий ишда ҳам юз беради.

Ихтиёрсиз хаёл кишининг олдида ҳеч қандай вазифа турмаган вақтда, лекин у беихтиёр равишда орзу қилиб, хаёл сура бошлаган пайтда пайдо бўлади. Баъзан бу жараёнлар *ширин орзу* характерида эга бўлади ва онгнинг тўлиқ назорати остида ўтмайди. Хаёлнинг ихтиёрсиз фаолиятига *туш кўриш* ҳам киради, тушларда воқеликнинг образлари кўпинча жуда ғалати характер касб этади.

Образларнинг мустақиллиги ва оригиналликка қараб хаёл *эсга туширадиган* ва *ижодий* бўлади.

Эсга туширадиган хаёл (уни тасаввур хаёли ёки *репродуктив*¹ хаёл ҳам деб атайдилар) бошқалар томонидан бажарилган тасвирлашлар ёки акс эттиришлар (масалан, чизмалар, схемалар ва ҳоказолар) асосида пайдо бўлади. Биз китоб ўқир эканмиз, табиат манзарасини ёки воқеаларни тасаввур қиламиз, автор тасвирлаётган кишиларни фикран кўраемиз. Ўқувчи дарслик бўйича тарихни ўрганар экан, ўз хаёлида узоқ ўтмишни қайта эсга туширади. Эсга туширадиган хаёл ҳаётда, меҳнатда ва ўқув ишида зарурдир. Агар биз ўзимизга бошқа кишилар маълум қилмоқчи бўлган предметлар, ҳодисалар ва ҳаракатларнинг образларини хаёлимизда етарли даражада аниқ вужудга келтира олмасак, бир-биримизни кам тушунган ва бошқалар тажрибасини мутлақо ўзлаштириб олмаган бўлардик.

Ижодий хаёл образларни (албатта, илгариги идроклар асосида) мустақил равишда яратишдан иборатдир. Бу хаёл кишининг ижодий фаолияти билан боғланган. Хаёлнинг ана шу тури эсга туширадиган хаёлдан мураккаброқдир. Масалан, ҳар бир киши «Евгений Онегин» романини ўқир экан,

¹ Репродуктив — латинча productio (ишлаб чиқариш, асар).

унда тасвирланган ҳамма нарсани фикран тасаввур қилади (репродуктив хаёл). Лекин бу асарни Пушкиннинг даҳосигина ўзининг ижодий хаёл кучи билан ярата олди.

Олим, ихтирочи, конструкторнинг ва умуман бирор янги, оригинал нарсани яратиш билан банд бўлган ҳар қандай кишининг фаолиятини ижодий хаёلسиз тасаввур қилиб бўлмайди.

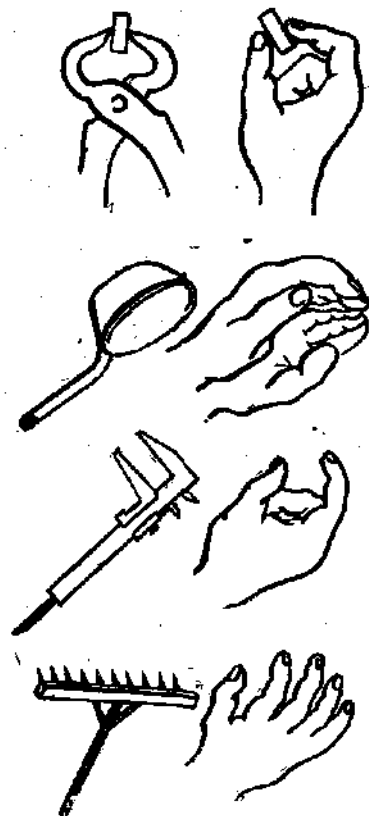
6-§. ХАЁЛ ЖАРАЁНЛАРИДА ЯНГИ НАРСАЛАРНИ ЯРАТИШ ЙУЛЛАРИ

Эҳтиёжлар кўпгина ижодий жараёнларнинг ҳаракатлантирувчи кучидир. Инсоният тараққиётининг бошларидаёқ кишилар ўз эҳтиёжларини қондириш мақсадида янги нарсаларни ўйлаб топган, ихтиро қилган эдилар. Кишилар қўл-

лари билан ишлар эканлар, энг оддий меҳнат қуролларини ихтиро қила бошладилар, бу қуроллар қўлларнинг вазифасини яхшироқ ва тезроқ бажарадиган бўлишди. Масалан, одам икки кафтини бирлаштиришни, у шундай қилиб ичиш учун сув олар эди, идиш билан алмаштирди; мушт билан сиқилган қўл болға тимсоли бўлди; буюмларни сиқиб ушлаб турадиган бармоқлар омбирлар ва ҳоказоларни яратиш фикрини туғдирди (9-расмга қаранг).

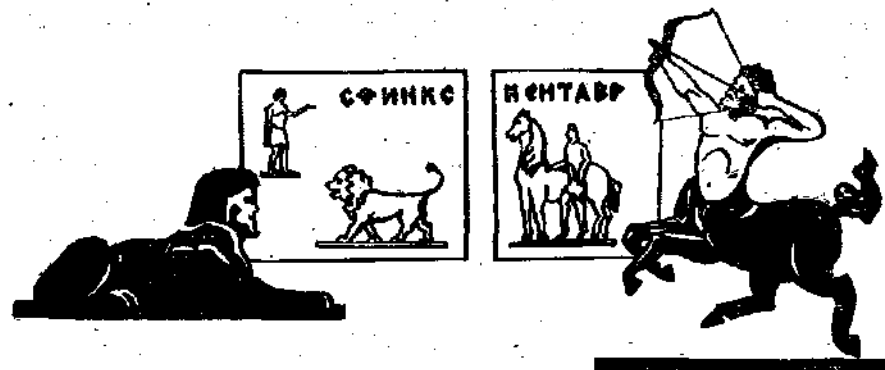
Ижодий хаёл минг йиллар давомида кишиларга меҳнат қуролларини тобора кўпроқ тақомиллаштиришда ёрдам бериб келди.

Айрим санъат асарлари предметлардан бир хил хусусиятлар ва хоссаларни ажратиб олиш ва уларни янгидан бирлаштириб, бошқача уйғунлаштириш йўли билан ҳосил қилинган. Бу усулни *агглютинация*¹ деб атайдилар. Грек сфинкси — одам боши ва кўкрагининг кучук гавдаси ва арслон оёқлари билан бирлашти-

9-расм

¹ *Агглютинация* (латинча *agglutinare* — ёпиштириш) — турли объектларнинг қисмларини бирлаштириш йўли билан янги образ яратиш усули.

10-расм

рилишидир, кентавр эркак кишининг боши, кўкраги ва қўллари билан бирлаштирилишидан тузилган (10-расмга қаранг).

Фан ва техника соҳасидаги кўпгина ихтиролар турли предметларнинг айрим қисмларини бирга қўшиш натижасида вужудга келган. Масалан, кишилар трамвай билан автобуснинг баъзи бир хусусиятларини бирлаштириб, троллейбус яратдилар. Аэроплан деталларининг чаналар билан бирлаштирилиши аэрочаналар ихтиро қилишга олиб келди ва ҳоказо.

Янги фантастик образлар яратиш усулларидадан бири предметларни *катталаштириш* ёки *кичрайтириш*дир. Халқ эртакларида жимитдек бола ўйлаб топилган, машҳур ёзувчи Свифт дилингулар орасидаги улкан киши ва жуда катта одамлар орасидаги кичик киши бўлган Гулливер образини яратган.

Хаёлнинг ишлаши учун *билимлар* ниҳоятда зарур бўлади. Хаёли жамият учун фойдали бўлган нарсаларни яратишга қаратилган кишиларда билим айниқса кўп бўлади. Хаёл бундай кишиларни ижод қилишга, гипотезалар яратишга, уларни текшириб кўришга ундайди, билимлар, тажриба эса кишининг фикр доирасини кенгайтириб, фантазия учун бой материал беради. Ажойиб олим ва ихтирочи К. Э. Циолковский ўзи ҳақида бекорга бундай деб айтмаган эди: «Космик саёҳатларга интилиш менда фантастик асарларни ўқиганимда пайдо бўлган... Истак кетидан ақлнинг фаолияти вужудга келди. Албатта, бу фаолият, агар фан томонидан ёрдам олмаганда, ҳеч нарсага олиб келмаган бўлар эди.

Актёрнинг иши учун, кимнинг образи яратилаётган бўлса, уни чуқур билиш наъзадар муҳим эканлиги артист А. Ф. Борисовнинг сўзларидан кў-

риниб турибди: у «Академик Иван Павлов» кинофильмида олимнинг ролини ўйнаган эди. Актёр кинода буюк Павловнинг образини яратиши керак эди. Олим ҳақида, унинг геннал таълимоти тўғрисида кўп нарса билиш учун Борисов китоб ўқишга киришди ва Павлов тўғрисида нимаки ёзилган бўлса,— илмий ахборотлардан тортиб газетадаги хроника материалигача ҳаммасини ўқиб чиқди, кейин эса Иван Петровичнинг ўзи ёган асосий асарларни ўқий бошлади. Сөкин-аста актёр тасаввурда айрим деталардан улугъ фан сиймосининг, жаҳон физиологларининг ҳамма томонидан танилган бошларининг образи қарор топди.

6-§. ОРЗУ

Хаёлнинг алоҳида бир тури орзу деб аталади. У ҳам мустақил тарзда янги образлар яратишдан иборатдир, лекин орзу ҳаминча келажакка қаратилган бўлиб, кишининг истакларини ифодалайди. Ижодий хаёлдан фарқли ўлароқ, орзу айни вақтдаги фаолиятга бевосита қиритилмаган бўлади. Орзу қилишнинг икки хили: фойдали ва зарарли орзулар бўлади. Уларни машҳур революцион демократ Д. И. Писарев таърифлаб берган: «Менинг орзуим ҳодисаларнинг табиий жараёнини қувиб етиши ёки ҳодисаларнинг ҳеч қандай табиий жараёни етиб бора олмайдиган мутлақо бошқа томонга тортиши мумкин. Биринчи ҳолда орзу ҳеч қандай зарр келтирмайди; у меҳнаткаш кишининг ғайратини ошириши ёки кучайтириши мумкин...».

Лекин шундай кишилар ҳам борки, улар ўз орзулари қанчалик реал ва фойдали эканлигини ўйлаб кўрмасдан, орзу қилишни яхши кўрадилар. Езувчи Н. В. Гоголь «Улик жонлар» поэмасида ана шундай хаёлпараст помещик Манилов тўғрисида ёзади: «Баъзан у зинапойдан ҳовлига ва ҳовузга назар ташлар экан, агар бирданига уйдан ер ости йўлига ўтказилса ёки ҳовуз устига тошдан кўприк қурилиб, унинг икки томонига дўконлар ўрнатилиб, уларда савдогарлар ҳар кил майда-чуйда молларни сотиб ўтирсалар, қандай яхши бўлар эди, дерди... Хуллас, бу хаёлларнинг ҳаммаси қуруқ сўзлар билан тугар эди, холос».

Муайян мақсадга интиладиган, кишиларнинг бахт-саодатли бўлишини истайдиган кишиларнинг орзулари бутунлай бошқача характерга эга бўлади. Улар орзуларининг амалга ошажигига ишонадилар ва бунинг учун кураш олиб борадилар. Озодлик ҳақида орзу қилган А. С. Пушкин бундай кишилар ҳақида қуйидагича ёзган:

Дўстим! Ишон: шаксиз балқиб қалқажак,
Дилбар бахтиёрлик ёруғ юлдузи.
Россия уйқудан тез уйғонажак,
Ҳам ҳокими мутлақ вайронасига
Византнинг номинини албат ёзажак!

Шоирнинг орзуси орадан 100 йил ўтгач, Улугъ Октябрь социалистик революцияси натижасида амалга ошди.

Хаёл шахснинг бошқа психик жараёнлари ва хусусиятлари билан маҳкам боғланган. Хаёл одатда кечинмаларга бой бўлади. Хаёлда тасвирланадиган ёрқин манзаралар кўпинча юксак таъсирчанлик оқибатида вужудга келади. Қўрқув туйғуси кишини хаёлий хавф-хатарларни тасаввур этишга мажбур қилади ва, аксинча, бу хавф-хатарларни хаёл қилиш қўрқув туйғусини кўп марта кучайтириши мумкин. Бу нарса қувонч ёки қайғу эмоцияларига ҳам тааллуқлидир. Хаёл уларни кучайтиради, бу кечинмаларнинг ўзи эса хаёлни кучли равишда ишлашга ундайди.

Кишининг ақли билан хаёли ўртасида катта боғлиқлик мавжуддир.

Шахснинг юксак ақлий даражаси кўпинча ниҳоятда ривожланган хаёл билан қўшилиб кетади. К. Д. Ушинский ёзганидек, «кучли, фаол хаёл суриш буюк мутафаккирга хос бўлган зарур нарсадир; лекин бу, албатта, фақат шундай хаёлки, унинг материаллари соғлом ақл, шоирона туйғу, маънавий интилишлар ва ҳоказолар томонидан ниҳоятда қайта ишланган бўлади ва, бундан ташқари, уларни одамнинг ўзи бошқариб туради... Агар хаёл бир қанча аҳмоқона, қуруқ, фойдасиз ва бемаъни тасаввурлар билан тўла бўлса, унинг равшанлиги ва кучи, айниқса ирода заиф бўлган тақдирида, фикрлаш жараёнини бутунлай ёмон томонга буриб юбориши мумкин»¹.

Хаёл шахснинг иродавий сифатлари билан мустаҳкам боғланган бўлиши мумкин, унинг фойдаси ёки зарари кўп жиҳатдан хаёл суриш жараёнлари кишининг онги томонидан қанчалик назорат қилинишига боғлиқ бўлади.

Ижодий хаёл шахснинг психологик характеристикаси учун айниқса катта аҳамиятга эгадир. Ижодда зарур бўладиган улкан кўтаринки куч ва ҳис-туйғулар бағишлайдиган илҳомланиш сингари психик ҳолатлар одатда хаёлнинг ишлаши билан маҳкам боғланган бўлади.

Хаёлнинг хусусиятлари шахснинг маънавий қиёфаси тўғрисида ҳукм чиқариш учун ҳам маълум даражада имкон беради. Фактлар, ҳодисалар ва ҳоказоларни ноаниқ кўрсатишга, бўрттириб юбориш ёки камайитиришга мойиллик кўпинча хаёл устидан назоратнинг йўқлиги туфайли рўй беради. Бу сифат айрим болаларда мавжуд бўлиб, улар ёлгон гапирганларида баъзан ҳақиқий нарса билан хаёлдаги нарсани аралаштириб юборадилар. Лекин йиллар ўтиши билан тўғри тарбияланган болалардаги бу камчилик йўқолади. Бундай сифат катта ёшдаги кишида авж олса, анча ёмонроқ бўлади. Бу киши ўзи-

¹ К. Д. Ушинский Собр. соч., 8-том, М.—Л., РСФСР ПФА нашриёти, 1950, 624-бет.

га-ўзи баҳо беришда ҳақиқатда ўзида йўқ бўлган устунлиқни мавжуд деб тасаввур қилиши мумкин. Бундай киши ўз камчиликларини сезмайди ва атрофдаги кишилар нафратини қўзғатувчи мақтанчоқ бўлиб қолиши мумкин. Аксинча, онг томонидан назорат қилиб туриладиган ҳаёл ўз-ўзини танқидий баҳолашга ёрдам беради, чунки киши ўзининг қандай бўлмоқчи эканлигини аниқ тасаввур қилади. Бу нарса уни анча камтар қилади ва ўз устида ишлашга ундайди.

Бошқа кишининг ҳолатини яхши тасаввур қиладиган киши унга ҳамдард бўлишга, ҳайрихоҳлик кўрсатишга қодир бўлади. Бу нарса уни сезгир, меҳрибон, ҳушмуомала ва сажий кишига айлантиради. Лекин ҳаёли заиф бўлган ва шунинг учун ҳам ўзини бошқа кишилар ўрнига қўя олмайдиган киши фақат ўзи ҳақида ўйлашга одатланади ва тегишли ша-роит бўлганда ўзига бино қўйган худбин кишига осонгина айланиб қолиши мумкин.

Айрим болаларнинг заиф ўртоқларини хафа қилишга, уларни тақдирлашга, шунингдек жониворларни азоблашга инти-лишга баъзан бу болаларнинг бағритош эканликлари эмас, балки улар бошқа мавжудотнинг психик ва жисмоний ҳола-тини тасаввур қила олмасликлари, унинг ўрнига ўзларини қўя олмасликлари сабаб бўлади. Тегишли суҳбатлар ва ахлоқий машқлар ўтказиш болаларнинг кишилар ва жониворларга ёмонлик қилишига онд ана шу мойилликни йўқотилишга ёрдам беради.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ҳаёл тасаввурлари (обраалари) хотира тасаввурларидан нима билан фарқ қиладилар?
2. Ҳаёлниң физиологик асослари нималардан иборат?
3. Киши ҳаётида ҳаёл қандай аҳамиятга эга?
4. Тасаввур (репродуктив) ҳаёли билан ижодий ҳаёл ўртасидаги фарқ ни-мадан иборат?
5. Ҳаёл образларини яратишнинг айрим усулларини айтиб беринг.
6. Орзу ҳаёлниң бошқа турларидан нима билан фарқ қилади?
7. Шахсни ҳаёлниң қандай хусусиятлари характерлаб беради?

Тошпириқлар

1. Фанда ижодий ҳаёлга онд мисол келтиринг.
2. Фойдали орзу ва фойдасиз ҳаёл суриш ҳақида гапириб беринг, бунинг учун ҳаётий кузатишлардан ёки бадиий адабиётдан фойдаланинг.

IV Қ И С М

ШАХС ВА ФАОЛИЯТНИНГ ЭМОЦИОНАЛ ПРОДАВИЙ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

14-БОБ

ҲИС-ТУЙГУЛАР

1-§. ҲИС-ТУЙГУЛАР ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Кишилар идрок қилаётган (кўраётган, эшитаётган) нар-саларда, бажараётган, ўйлаётган, орзу қилаётган нарсалари-га бефарқ бўлмайдилар. Бир хил предметлар, шахслар, ҳара-катлар, воқеалар бизни қувонтиради, бошқалари хафа қилади, яна бошқалари ғазаб-нафратимизни қўзғатади. Биз хавф ости-да қолганимизда қўрқувни ҳис қиламиз, душман устидан ғалаба қозониш ёки қийинчиликларни енгиш завқ, шодлик уйғотади. Ҳар бир киши яшаб, меҳнат қилар экан, ўз олди-га қўйилган мақсадларга эришиш учун интилиб, кураш олиб борар экан, ана шундай ва бошқа кўпгина кечинмаларни бошдан ўтказади.

Одамларнинг ўзи билаётган ва бажараётган нарсага ўз муносабатини бошдан кечириши ҳис-туйғулар (ёки эмоция-лар)¹ дейилади.

Ҳис-туйғуларнинг манбаи биз идрок қиладиган, иш кўра-диган предметлар ва ҳодисаларнинг хусусиятлари вужудга келтириладиган эҳтиёжлар, интилишлар, истаклардир. Биз-нинг фаолиятимиз ҳам (меҳнат, ўқиш, ўйна) унинг муваффа-қият ва мағлубиятлари ҳам ҳис-туйғулар уйғотади.

Оддий нутқда «сезиш», «ҳис қилиш» тушунчаларини ара-лаштириб юборилади. Биз: «мен қўрқувни сезяпман», «ог-риқни ҳис қиляпман» деймиз, қолбуки, «қўрқувни ҳис қил-

¹ «Ҳис-туйғулар» ва «эмоциялар» (латинча *emovere* — қўзғатиш, ҳая-жонга солиш) деган сўзларни баъзан синонимлар сифатида ишлатади-лар. Лекин, айрим олимлар (академик И. П. Павловдан ўрнак олиб) *ҳис-туйғулар* деб фақат одамга хос бўлган юксак кечинмаларни, масалан, ва-танпарварлик туйғусини атайдилар, *эмоциялар* деб одамга ҳам ҳайвон-ларга ҳам хос бўлган бирмунча оддийроқ кечинмаларни (қўрқув, ғазаб, шодлик ва бошқалар) ҳисоблайдилар.

япман», «огрикни сезяпман», дейиш тўғрироқ бўларди. Сезгилар бизга нарса ва ҳодисаларнинг хоссаларини билдиради, ҳис-туйғулар эса кишининг ички ҳолатини, унинг ана шу нарса ва ҳодисаларга муносабатини англатади.

Ҳис-туйғулар барча психологик жараёнлар билан маҳкам боғланган бўлиб, кўпинча улар томонидан келтириб чиқарилади ва ўз навбатида уларга таъсир кўрсатади. Сезгилар ҳис-туйғуларнинг манбаларидан бири бўлиб, сезгиларнинг ўзи ҳам кўпинча кечинмаларимиз таъсири остида ўзгаради. Киши кайфиятига қараб айни бир хил предметни баъзан турлича идрок қилади. Ваҳший ҳайвонлар тўғрисидаги ҳикоялардан қўрқиб кетган бола қоронғида шох-шаббани ҳам бўри деб қабул қилиши мумкин, ҳолбуки у одатда ана шу жойдан кетаётганда ҳеч қандай қўрқувни ҳис қилмайди. Эмоциялар хотира билан ҳам мустаҳкам боғлангандир. Биз бошдан кечирган, яъни муайян ҳис-туйғу билан идрок қилган ҳамма нарса эсимизда яхши сақланади, бинобарин ўтмиш ҳақидаги хотиралар кўпинча бизда бирор ҳис-туйғу уйғотади.

Одам — ижтимоий мавжудотдир. Шунинг учун унинг ҳис-туйғулари ҳам *социал* характерга эга бўлади. Улар жамиятнинг тараққий этиши билан ўзгариб боради. Бир-бирига ўхшаш ҳодисалар ва фактларга турли вақтларда яшаган кишилар ҳар хил муносабатда бўладилар.

Ҳис-туйғулар кишиларни фаолиятга ундайди. Ҳар қандай ишнинг муваффақияти кўп даражада ана шу ишга бўлган муносабатга боғлиқ. Иш натижаларига бефарқ, бепарво муносабатда бўладиган кишининг иш сифати ҳам паст бўлади. Ҳис-туйғулар ижодий ишда алоҳида аҳамиятга эгадир. Шоир, рассом, олим, ихтирочи ўз иши жараёнида бошдан кечирадиган кўтаринкилик, илҳомланиш ҳолати ҳис-туйғулар билан маҳкам боғлангандир. Улар кишининг барча билиш жараёнларида катта роль ўйнайди. В. И. Ленин, «кишиларнинг эмоциялари»сиз ҳеч маҳал кишиларда ҳақиқатни *қидириш* бўлмаган, бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас»¹, деб ёзган эди.

Педагог ҳис-туйғуларнинг *таълим* ва *тарбиявий* ишларидаги аҳамиятини эсда тутиши лозим. Ўқувчиларда кучли ижобий эмоциялар уйғотадиган билимлар бола бепарволик билан қарайдиган материалга нисбатан тезроқ ва мустаҳкамроқ ўзлаштирилади. Эришилган муваффақиятлар ва яхши хулқ-атвор учун айтиладиган мақтовли гаплар одатда ўқувчида ёқимли ҳис-туйғу уйғотади, у ўқишда янада куч-гайрат сарфлаш учун рағбатлантирувчи восита бўлиб хизмат қилади; маъқулдамаслик, танбеҳ, жазолаш, одатда ўқувчида ёқимсиз эмоционал ҳолатнинг вужудга келишига сабаб бўлади ва бун-

дай кечинмаларнинг такрорланмаслиги учун ҳаракат қилишга ундайди. Тажрибали ўқитувчи боладаги салбий эмоциялардан ҳам усталик билан фойдалана олади.

2-§. ҲИС-ТУЙҒУЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Эмоциялар ва ҳис-туйғулар кишининг ташқи қиёфасида сезиларли равишда намоён бўлади; улар кишининг хулқ-атвори ва ҳолатига, шунингдек, унинг ички аъзолари фаолиятга таъсир кўрсатади. Биз ҳаяжонланган вақтимизда юрагимиз кучли уриб турганлигини, томирларимиз уриши тезлашганлигини ҳис қиламиз, нафас олишимиз қийинлашади, қўл, оёқларимиз титрайди, баъзан одамнинг ҳарорати кўтарилади; аксинча ҳам бўлади, пешанани совуқ тер босади, киши жунжика бошлайди, кўздан ёш оқади. Ҳис-туйғулар *мимикада* ҳам акс этади. Халқ мақолида: «Юз кўнгил ойнаси», деб бекорга айтилмаган. Юзимизнинг мускуллари жуда ҳаракатчан бўлиб, улар кишининг ички ҳолатига қараб юз ҳолатини ҳар хил қиёфага келтиради. Ёпиштирилган варақлардаги расмларга назар ташланг. Уларга қараб, айни дақиқада киши қандай ҳис-туйғуларни бошдан кечираётганлигини аниқлаш қийин эмас. *Пантомимика*, яъни имо-ишоралар, кишининг қомати, баданининг ифодали ҳаракатлари, гавда ҳолати ҳам ҳис-туйғуларни англатиб туради. (Ёпиштирилган вараққа қаранг.)

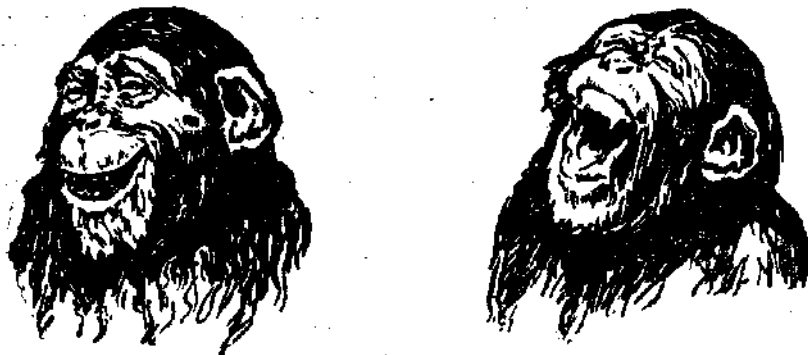
Эмоцияларни нутқимиз ҳамма нарсадан кўра тўлиқроқ ифодалай олади. Сўзларда фақат фикрлар эмас, балки хилма-хил туйғулар — севгидан тортиб ғазабгача, қўрқувдан тортиб то ғалаба тантанасигача акс этади. Шоирона нутқ эмоцияларни айниқса ёрқин ифодалайди. Интонация ҳам кам роль ўйнамайди. Айни бир жумлани шундай айтиш мумкинки, унда қувонч ёки қайғу, ё бўлмаса ғазабланиш акс этади. Нотаниш чет тилидаги нутқни эшитиб, уни гапираётган киши қандай кайфиятда эканлигини тушуниш қийин эмас.

Санъат, айниқса *музыка* ҳис-туйғуларни ифодалаш учун катта воситаларга эга. Музыка кўпинча туйғуларни нутққа қараганда чуқурроқ ифодалаш, тингловчида сўз билан ифодалаш жуда қийин бўлган кайфиятларни ҳосил қилиши мумкин.

Ҳис-туйғулар ташқи ифодаланиши туфайли бошқаларга осонгина ўтади. Биз йиғлаётган кишини кўрганимизда, гарчи унинг қайғусига нима сабаб бўлганлигини кўпинча билмасак ҳам, ҳақиқатда ўзимизни ҳамгин ҳис қиламиз. Аксинча хурсанд, қувноқ кишиларнинг қиёфаси бизнинг кайфиятимизни ҳам яхшилайди.

Ҳайвонларда ҳам эмоциялар мавжуд бўлади, лекин улар ниҳоятда оддийдир. Сиртдан ҳайвонларнинг эмоциялари овоз ва ҳаракатлари билан ифода қилинади. Агар занжирга боғлаб қўйилган ит олдида унинг эгаси ва нотаниш киши

¹ В. И. Ленин, Асарлар, 20- том, 272- бет.

11- расм

туришган бўлса, ит улардан бирига қувонганидан вангиллаб ўзини ташласа, бошқасига эса ғазаб билан акиллаб қўяди. Маймунда ҳам одамнинг кулиши ёки йиғлашига ўхшаган мимикани кузатиш мумкин (11-расмга қаранг).

Чарлз Дарвин маймунлар ва одамда эмоциянинг ташқи ифодасида кўпгина умумий нарсалар борлигини аниқлаган. У эмоцияларни ифодалайдиган айрим ҳаракатларимиз узоқ аجدодларимиз бўлган ҳайвонлардаги ҳужум ва ҳимоя қилиш ҳаракатларининг қолдиқларидан (рудиментларидан) иборат, деб ҳисоблаган. Ҳақиқатан ҳам, киши ниҳоятда ғазабланган вақтда баъзан беихтиёр муштлари маҳкам қисилади; қўрқувни ҳис қилганда у тўё буришгандек бўлади, бошини қуйи солади, худди яширинмоқчи ёки қочмоқчи бўлади.

3-§. ҲИС-ТУЙҒУЛАРНИНГ ФИЗИОЛОГИК АСОСЛАРИ

Энг оддий эмоциялар асосида мураккаб *шартсиз рефлекслар*, мия пўстлоғи остида рўй берадиган процесслар ётади. Лекин мия пўстлоғи остининг фаолияти мия катта ярим шарлари пўстлоғининг иши билан назорат қилиб турилади. У И. П. Павловнинг сўзлари билан айтганда, «баданда рўй берадиган барча ҳодисаларни ўз ихтиёрида ушлаб туради». Бунда иккинчи сигнал системаси катта роль ўйнайди. Айнан сўз, фикр, ҳаётга ёки номақбул эмоцияларни вужудга келтирувчи бирор ҳодисага онгли муносабатда бўлиш, кишига уларни енгил учун, умуман ҳис-туйғуларни бошқариш учун куч бағишлайди. Эмоцияларнинг ташқи ифодаси ҳам рефлекторлик характерига эга бўлади.

Катта ярим шарлар пўстлоғидаги *шартли рефлексларнинг*, муваққат алоқаларнинг системалари анча мураккаб ҳис-туйғуларнинг физиологик асосидир. Ҳис-туйғуларнинг пайдо бўлиши учун динамик стереотиплар катта аҳамиятга эга. Павлов бундай деб ёзган эди: «Шундай деб ўйлаш керакки, дина-

мик стереотипни аниқлаш ва унинг давом этиб туриши вақтида ярим шарларнинг нерв процесслари одатда икки асосий категорияга — ижобий ва салбий категорияга эга бўлган *ҳис-туйғулар* деб аталувчи нарсадан иборат...¹. «Менимча, одатдаги яшаш тарзи ўзгарганда, одат бўлиб қолган машғулотлар тўхтаб қолганда, яқин кишилардан жудо бўлганда, кўпинча кечириладиган оғир ҳис-туйғулар (ақлий кризислар ва ишончнинг йўққа чиқиши ҳақида гапирмаганда ҳам) айнан эски динамик стереотипнинг ўзгаришида, бузилишида ва янги стереотипни вужудга келтиришнинг қийинчилигида маълум даражада ўзининг физиологик асосига эга бўлади»².

Павлов тўқнашувлар, қўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг «турткилари» ёқимсиз кечинмаларнинг сабаби бўлади, деб ҳисоблаган. «Агар мен, — деб ёзган эди Павлов, — масалан, бирор нарса билан банд бўлиб турганимда, мени муайян қўзғатувчи жараён йўлга солиб туради. Агар, ана шу вақтда менга «фалон нарсани қил», десалар, мен ўзимни поқулай сезаман. Бу мени банд қилиб турган кучли қўзғатувчи жараённи тўхтатишим, сўнгра бошқасига ўтишим керак, деган гапдир. Инжиқ болалар деб аталувчи болалар бу жиҳатдан классик мисол бўла олади. Сиз уларга бирор нарса қилишни буюрасиз, яъни боладан бир қўзғатувчи жараённи тўхтатиб, бошқасини бошлашни талаб қиласиз. Аҳвол шу даражага бориб етадики, бола ўзини полга отиб, оёқлари билан уни тепа бошлайди ва ҳоказо»³.

Эмоционал ҳаётда *пўстлоқ остининг*, хусусан *кўриш-бўртмаси* деб аталувчи нарсанинг фаолияти ҳам бирмунча роль ўйнайди. Катта ярим шарлар пўстлоғи томонидан назорат қилинадиган қўзғалишлар ўша жойдан бошланади. Агар мия пўстлоғи томонидан қилинадиган ана шу назорат ва тормозланиш заифлашиб қолса (касалланиш ёки бошқа сабабларга кўра), киши ҳар қандай сабабларга кўра аффект ҳолатига келади, у ана шу ҳолатни тўхтатиб қола олмайди.

*Симпатик нерв системаси*⁴ ҳам эмоциялар учун муҳим аҳамиятга эгадир. Тажрибаларда шу нарса аниқланадики, кучли таъсирланган (қўрққан, кучли тўлқинланган, ғазабланган ва ҳоказо вақтларда) кишида (ёки ҳайвонда) буйрак ўсти безларидан алоҳида бир модда — *адреналин* ажралиб чиқади. Унинг таъсири остида қонга кўпроқ қанд моддаси кела бошлайди. Буларнинг ҳаммаси қўзғалиш вақтида актив ҳаракат қилиш учун зарур бўлган мускуллар ишини кучайтиради.

Мия пўстлоғи остида ички аъзоларнинг ишига раҳбарлик қиладиган вегетатив нерв системасини бошқарувчи марказлар

¹ И. П. Павлов. Полн. собр. соч. III том, 2-китоб, 230-бет.

² Уша жойда, 243—244-бетлар.

³ Уша жойда, 27-бет.

⁴ Симпатик нерв системаси (вегетатив нерв системасининг бўлими) ички секреция безлари ишини бошқариб туради.

жойлашганлиги сабабли, эмоционал ҳолатлар ана шу аъзолар фаолиятида ҳам ўзгаришлар келтириб чиқаради.

Ҳайвонлар устида ўтказилган экспериментлар шуни кўрсатдики, электр токи билан миянинг битта қисмига (мутлақо аниқ қисмига) таъсир қилганда қўзғалиш, бошқа қисмида қўрқув, учинчи қисмида роҳатланиш туйғусини уйғотади. Шундай қилиб, ҳайвонлар миясининг бирор қисмига электр токи юбориб уларнинг эмоцияларини бошқариш мумкин экан.

4 §. ҲИС-ТУЙҒУЛАР ВА ФАОЛИЯТ

Ҳис-туйғуларнинг асосий манбаи кишининг фаолиятидир. Бу фаолиятда *билиш жараёнлари* катта ўрин эгаллайди. Биз атрофимизни ўраб олган ҳаётни идрок қиламиз (ўзимиз учун ёқимли бўлган нарсаларни, чиройли ёки хунук, ёқимсиз нарсаларни кўрамиз ва эшитамиз, фойдали ёки зарарли, хавфли ва ҳоказо нарсаларни сезамиз), натижада бизда тегишли ҳис-туйғулар: ижобий ёки салбий ҳис-туйғулар пайдо бўлади. Нарсалар ёки ҳодисаларнинг туйғумизга таъсири кўп жиҳатдан ўзимизга, идеалларимиз, эҳтиёжларимиз, дидимиз ва қизиқишларимизга, интилишларимиз, истакларимиз, орзумизга боғлиқ бўлади. Масалан, айтим бир бадий асарни идрок қилиш бир кишида қувончли кечинмалар уйғотса, бошқа кишида ёқимсиз ҳислар уйғотади. Олинган уч баҳо аълочи ўқувчини хафа қилади, ўзлаштирайдиган ўқувчига эса катта қувонч бағишлайди. Кишининг ўтмишдаги тажрибаси, унинг эсдаликлари ҳам эмоцияларнинг вужудга келиши учун муҳим аҳамиятга эгадир. Чунончи, қишлоқдаги оддийгина уй уни биринчи марта кўрган кишида ҳеч қандай ҳис-туйғу уйғотмайди, лекин киши болалик йилларини ана шу уйда қандай ўтказганлигини эсласа, бу уйнинг кўриниши кўпгина қувончли ёки ғамгин кечинмаларга сабаб бўлади.

Кишининг *меҳнат, ўқув ва ўйин фаолияти* ҳам унинг эмоциялари манбаи бўлиб хизмат қилади. Севимли иш билан шуғулланиш кишига қувонч келтиради; ёқимсиз меҳнат кишининг кўнглини қолдириши, ноқулай кечинмалар билан боғлиқ бўлиши мумкин. Иш жараёнида вужудга келадиган қийинчиликлар кишиларда ҳар хил эмоциялар уйғотади. Айрим ҳолларда кишида пушаймонлик, ожизлик, ўз кучларига ишонмаслик пайдо бўлади; бошқа ҳолларда қийинчиликлар кишининг ғайратини оширади, ёқимли таъсирланиш, кучли бардамлик, курашиш ва тўсиқларни енгиш қувончларини алоҳида ҳис қилишга сабаб бўлади.

Кишилар меҳнатдаги муваффақиятсизликка ҳам ҳар хил муносабатда бўладилар. Вировларнинг руҳи тушиб кетади, пашти пасаяди, умидсизланади ва қўрқувни ҳис қилади, бошқалар тегик кайфиятларини сақлаб турадилар, кучларини

сафарбар қиладилар, ишда шодиёна кўтаринкиликни бошдан кечирадилар. Бу кечинмаларнинг ҳаммаси маълум даражада кишининг ўз олдидан турган вазифага бўлган муносабатига, бурч туйғусига, кишининг қўйилган мақсадга эришиш зарурлигини қанчалик тушунишига боғлиқ бўлади.

Агар фаолият ҳис-туйғуларнинг манбаи бўлса, улар фаолиятнинг турли кўринишларига ҳам катта таъсир кўрсатадилар. Масалан, агар ўқитувчининг ўзи таажжуб ёки қувонч туйғусини (масалан, илмий кашфиёт олдидан), ҳайратланиш туйғусини (бадий асар олдидан) бошдан кечирса, у тегишли ўқув материални ҳам чуқур ўйлаб кўради ва уни ўқувчиларга ишонарлироқ, таъсирчанроқ баён қилиб беради. Шуни унутмаслик керакки, агар нутқ ҳис-туйғуга бой, эмоционал бўёққа эга бўлса, айтишга кучли таассурот қолдиради. Гапираётган кишининг (артист, нотик, ўқитувчининг) кучли туйғулари одатда тингловчиларга ҳам ўтади.

5 §. ҲИС-ТУЙҒУЛАРНИНГ АСОСИЙ СИФАТЛАРИ

Кишининг ҳис-туйғулари сифатлари, хусусиятлари ва ҳатто турларининг жуда хилма-хиллиги билан фарқ қилади.

Ҳис-туйғуларнинг хусусиятларидан бири — уларнинг *зиддиятчилиги*, яъни бир-бирига қарама-қаршилигидир. Масалан, қувонч учун зиддиятли туйғу — қайғу, хурсандчилик учун — азоб чекиш, севги учун нафрат, қўрқув учун — мардлик, жанговар руҳга эга бўлишдир.

Ҳис-туйғуларни биз учун ёқимли ва ёқимсиз бўлган ҳис-туйғуларга ажратиш мумкин. Ёқимли ҳис-туйғулар, уларни бошдан кечираётган кишининг нуқтаи назари билан қараганда, *ижобий* ҳис-туйғулар, ёқимсиз — *салбий* ҳис-туйғулар бўлади. Улар ўртасида биринчи ва иккинчи ҳис-туйғуларга киритилиши мумкин бўлган кўпгина оралиқ ҳис-туйғулар мавжуддир. Масалан қўрқув баъзан жанговар руҳни, ўзини ҳимоя қилиш учун актив ҳаракат қилишга тайёрликни ўз ичига олади; қўрқув ҳисси орқага қайтишга ҳам, дадил ҳужум қилишга ҳам ундаши мумкин. Муваффақият қувончига баъзан маъюслик ҳамроҳ бўлади. Айрим кечинмалар шу қадар мураккаб, кўп қиррали бўладики, уларни ёқимли ёки ёқимсиз ҳис-туйғуларга киритиш мумкин ёки мумкин эмаслигини айтиш қийин. А. С. Пушкин: «Ғамгинман ва енгилман, *дилим қайғуси* равшан», — деб ёзган эди.

Ҳис-туйғулар *актив* ёки *пассив* бўлиши мумкин. Агар киши ҳаяжонланган, диққати кучайтирилган бўлса (масалан, имтиҳон олдидан турган ўқувчи) ёки алоҳида кўтаринкиликни (ижодий иш даврида) ҳис қилса, унинг туйғулари актив бўлади. Аксинча, кишининг ҳолати ноаниқ бўлса, ҳис-туйғулари ҳам суст, кеч ўтиб боради. Ҳис-туйғуларнинг

активлиги уларни *стеник*¹ туйгуларга айлантиради. Улар кишининг куч ва ғайратини оширади. Аксинча, ҳис-туйгуларнинг пассивлиги шунда ифодаланадики, улар *астеник*² туйгуларга айланиб, ишчанликни, ғайратни пасайтиради. Стеник туйгуларга мардлик, жанговар руҳ, ғалаба қувончини киритиш мумкин, астеник туйгулар — қайғу-ҳасрат, умидсизлик, лоқайдлик ва ҳоказолардир.

Ҳис-туйгулар *интенсивлик* ва *давомийликнинг* турли даражасига эга бўлади. Баъзан улар узоқ давом этса ҳам, лекин суст бўлади. Бошқа вақтда худди шу кишида улар жуда кучли давом этиб, уни етарли ўйлаб кўрилмаган ҳаракатлар қилишга ундайди.

6-§. ЭМОЦИОНАЛ ҲОЛАТЛАР

Эмоциялар кўпинча кишининг ҳулқ-атворида алоҳида бир ҳиссий оҳанг бағишлайди, маълум даражада давом этадиган, анча мустақкам кечинмаларни вужудга келтиради. Баъзан ҳис-туйгулар бирданига пайдо бўлиб шиддатли ва нисбатан тез ўтади. *Ана шу узоқ давом этадиган ёки қисқа муддатли кечинмалар психик ёки эмоционал ҳолатлар деб аталади.* Улар жумласига кайфиятлар, аффектлар (қаттиқ ҳаяжонланиш), ҳирслар, стрессли ҳолатлар кирилади.

Кайфиятлар деб нисбатан заиф, лекин одатда анча давом этадиган, кишининг психик жараёнларида ва унинг бутун ҳулқ-атворида акс этадиган умумий эмоционал ҳолатларга айтилади. Кимнинг кайфияти ёмон бўлса, ўзини ғамгин ҳис қилади ёки ҳар қандай асоссиз сабаблар билан жаҳли чиқади. Баъзан эса киши алоҳида сабаблар бўлмаса ҳам қувноқ кўринади. Ана шу вақтда унга ҳамма нарса чиройли бўлиб кўринади. У бошқача кайфиятда бўлган вақтда эътибор бермаган нарсаларидан қувонади. Биринчи қарашда бундай ҳолатларнинг сабабини аниқлаш мумкин эмасдай бўлиб туюлади.

Француз ёзувчиси Мопассан бундай деган эди: «Бизнинг вақти чоғлигимизни қайғуга, лақмалигимизни азобга айлантирадиган ўша сирли таъсирлар қаердан келиб чиқади? Мен жуда хурсанд бўлиб уйғонаман, қўшиқ айтгим келади. Бунинг сабаби нима? Дарё бўйлаб дастга тушман ва унчалик кўп сайр қилмай, тўсатдан уйга ғамгин бўлиб қайтаман, гўё уйда мени қандайдир фалокат кутаётгандек. Бунинг сабаби нима?»

Бу авторга сабабсиз бўлиб туюлган типик кайфиятнинг намунасидир. Ҳақиқатда эса, кишининг психикасидаги ҳамма нарсанинг сабаби бор. Эҳтимол, ёмон кайфиятга қандайдир кўнгилсиз учрашув ёки организмнинг физиологик ҳолати

¹ Стеник (грекча sthenos — куч) — куч, ғайрат уйғотувчи.

² Астеник (грекча astheneia — заифлик, кучсизлик) — бўшаштирувчи.

сабаб бўлса керак. Агар бундай пайтда киши батамом соғлом бўлса ва ёз вақтида дарё ёқасида бўлса, у чўмилиш билан тетик қолга келиши мумкин эди, шунда, эҳтимол унинг ёмон кайфияти йўқолган бўларди. Тўғри кун тартиби, жисмоний машқлар, сув процедуралари ва ҳоказолар кайфиятни тетик қолда сақлашга яхши таъсир қилади.

Кишининг кайфиятига у яшаётган ва ишлаётган коллектив катта таъсир кўрсатади. Муваффақиятли ўқиш ва севимли машғулот соғлом қордиқ чиқариш билан ўз вақтида алмаштириб турилса, одатда кишида тетик ва қувноқ кайфият ҳосил қилади.

Баъзан кишиларда психик ҳолатларнинг шундай бир тури пайдо бўладики, у тез ўтиб кетади, лекин кучли ва жуда шиддатли намоён бўлади. Булар аффектлар¹ деб аталувчи ҳолатдир. Одатда улар бирдан авж олиш ёки портлаш (ғавабланиш, қувонч ва ҳоказолар) характерида эга бўлади, бу вақтда кўпинча киши ўзини қамраб олган туйғуга берилиб, ўзини бошқара олмай қолади. Подшо Иван Грознийнинг ўз ўғлини ўлдирганлиги кучли аффектив ҳолатнинг ёрқин мисолидир. Ана шу пайтга расом И. Е. Репин «Иван Грозний ва унинг ўғли Иван» деган картинасида акс эттирган.

Аффектив ҳолатнинг пайдо бўлиши мия пўстлоғида кучли қўзғалиш манбаининг вужудга келиши билан боғлиқдир. Бунинг натижасида тормозланиш жараёнлари сусаяди ва катта ярим шарлар пўстлоғи пўстлоқ ости марказларидан келаётган шиддатли импульслар оқимини назорат қилиш, бостириш имконига эга бўлмай қолади. Шундай қилиб, мия пўстлоғи билан пўстлоқ ости фаолияти ўртасидаги зарур мувозанат бузилади. Лекин ҳар бир киши бу эмоционал таъсирланишга қарши кураша олиши мумкин. Масалан, газабнинг ошганини ҳис қилган вақтингда ўз фикрининг қандайдир бошқа бир предметга қаратишга интилиш аниқса муҳимдир. Бу аффект ҳолатига унинг бошланиш вақтидаёқ барҳам беришга, дастлабки таъсирланишнинг тезда босиш қийин бўладиган кучли туйғуга айланишининг олдини олишга ёрдам беради.

Аффект ҳолатига тушган ўқитувчи ўқувчиларига қандай жазо беришни шу заҳотиёқ белгиламаслиги керак, чунки мана шу пайтда педагог ноҳақ, адолатсиз бўлиши мумкин, берилган жазони эса тузатиш қийин бўлади. Бундай ҳолларда ўқувчига: «Кетавер, сени қандай жазолашни ўйлаб кўраман», дейиш яхшироқ бўлади. Бирмунча вақт ўтгач, ўқитувчи гуноҳ қилиб қўйган ўқувчисининг хатти-ҳаракатига батамом объектив баҳо беради ва ҳатто, эҳтимол, уни жазолашни лозим топмаслиги ҳам мумкин. Ўқувчи қандай жазо олишини кутиб, ўз хатти-ҳаракатини ўйлаб кўради. Эҳтимол,

¹ Аффект — латинча affectus (яъни ҳаяжонланиш, эҳтирос).

бу нарса ўз айбини бўйнига олишга сабаб бўлиши мумкин, бу ҳолда жазо беришнинг ўзи зарур бўлмай қолади.

Мактаб ўқувчиларининг аффектив ҳолатлари баъзан ёмон баҳо олганда ҳам бошланади. Масалан, бола қаттиқ йиғлай бошлайди. Айрим ўқитувчилар бола ўз-ўзидан тинчиб қолади, деб бу нарсага эътибор бермайдилар. Ҳақиқатан ҳам, маъна шундай вақтда ўқувчига мурожаат қилиш унинг аффект ҳолатини кучайтирган ҳоллар ҳам бўлади. Бироқ сезимли ўқитувчисининг илиқ, ёқимли сўзлари, баҳосини тўғрилаш учун кейинги галда сўрашни ваъда қилиши кўп ҳолларда болага тинчлантирувчи таъсир кўрсатади ва унинг аффектив ҳолати ўтиб кетади.

Психик ҳолатларнинг алоҳида бир тури эътирос (ҳавас), яъни кучли ва шу билан бирга узоқ вақт давом этадиган, қандайдир бир қизиқиш, интилиш ва фаолият билан боғлиқ бўлган барқарор ҳис-туйғулардир. Масалан, киши фан, музика, спортга ҳавас қўйиши мумкин.

Кишиларда уларнинг психик ва жисмоний ҳолатига ёмон таъсир кўрсатадиган ҳаваслар ҳам бўлади. Улар орасида ичкиликбозликка, наркотикларга, қимор ўйинларга ҳирс қўйишни кўрсатиш мумкин. Агар киши ўзида ана шу ҳавасларни енгиш учун ирода кучини топа олмаса, улар унинг соғлиғига зарар етказади ва ҳатто ҳалокатга ҳам олиб бориши мумкин.

Айрим ҳаваслар анча барқарор бўлиб, узоқ давом этади ва кишини ҳалжонлантириб, нисбатан осойишта ўтади. Лекин, шундай ҳис-туйғулар ҳам борки, улар кимда пайдо бўлса, уни айниқса кучли ва чуқур ларзага келтиради. Психологиядаги бундай эмоционал ҳолатларни *стресс*¹ ҳолатлар деб аташ қабул қилинган. Улар кучли психик зўр беришларда: хавф-хатар вақтида, ортиқча жисмоний ва ақлий меҳнат қилишда, фаолиятнинг жуда қийин ва масъулиятли дамларида вужудга келади.

7. §. ЮКСАК ҲИС-ТУЙҒУЛАР

Мазмун нуқтаи назаридан ахлоқий, интеллектуал ва эстетик ҳис-туйғулар бўлади. Уларни қўрқув, асосиз ғазабланиш сингари эмоциялардан, организмнинг ҳолати, масалан, оч қолиш, касаллик туфайли вужудга келган эмоциялардан фарқ қилиб юксак туйғулар деб атайдилар.

Ахлоқий ёки маънавий ҳис-туйғулар — ҳаракатлар, ҳулё-атворга жамиятда қабул қилинган ахлоқ асосида баҳо бериш билан боғлиқ бўлган кечинмалардир.

Совет кишиларининг ахлоқи буржуа ахлоқидан фарқ қилиши сабабли, бизнинг маънавий ҳис-туйғуларимиз ҳам бош-

қача характерга эгадир. Буржуа ахлоқи асосида худбинлик, кишининг фақат ўзи ҳақида ғамхўрлик қилиши, ҳаётдаги, ўрин учун, яшаш ҳуқуқи учун бошқа кишиларга қарши кураш этади. Антагонистик жамиятнинг бу ахлоқи «Киши-кишига — бўри», «Ҳар ким ўзини ўйлайди, худо эса ҳаммани ўйлайди» деган мақолларда акс этган.

Социалистик жамиятда кишиларнинг ўзаро муносабатларига хос бўлган асосий принцип: «Киши-кишига дўст, ўртоқ ва биродар», «Бир киши ҳамма учун — ҳамма бир киши учун» деган принципдир. Бу ахлоқий қоидалар кишиларнинг ҳис-туйғуларида ҳам акс этади.

Совет кишисининг баъзи бир маънавий ҳис-туйғуларини санаб ўтамиз.

1. *Ватанга муҳаббат, совет ватанпарварлиги ва пролетар интернационализми.* Бу ҳис-туйғу туғилган жойлар ва яқин кишилар билан кўпдан-кўп алоқалардан вужудга келади. Биз ўз Ватанимизнинг халқнинг қаҳрамонона жасоратларига тўла ўтмиши учун севамиз; халқ ўз мамлакатини душманларнинг ҳамлаларидан неча бор ҳимоя қилган. Бизнинг совет Ватанига бўлган муҳаббатимиз айниқса қизғиндир, унда Октябрь революциясининг ғалабасидан кейин адолатли социалистик тузум барпо этилган, кишининг киши томонидан эксплуатация қилиниши тугатилган.

Буржуа жамиятининг вакиллари ҳам ватанпарварлик туйғуси тўғрисида гапирадилар. Лекин буржуазиянинг ўз ватанига бўлган муҳаббати тор миллатчилик характерига эга бўлиб, бир миллатнинг бошқа миллат устидан ҳукмронлигини сақлаб қолишни кўзда тутаяди.

Совет ватанпарварлиги туйғуси социалистик Ватанга содиқлик ва садоқатда, ўз халқига ва Совет Иттифоқи составига кирган бошқа миллат кишиларига бўлган муҳаббатда намоён бўлади. Совет ватанпарварлиги бошқа мамлакатларнинг меҳнаткашларига пролетар ёрдами кўрсатишни назарда тутаяди. Ватанпарварлик туйғуси кишини жонажон мамлакатни шон-шухрати йўлида меҳнатда ва жангда жасоратлар кўрсатишга илҳомлантиради. «Комсомольская правда» газетасининг ўқувчиларидан бири бундай деб ёзади: «Менимча, Ватанга бўлган муҳаббат — бу аввало ўз қишлоғингга, унинг меҳнаткашларига бўлган муҳаббатдир. Агар сен ўз ҳамқишлоқларингни севмасанг, қандай қилиб бирданга бутун халқни сева оласан? Ахир, халқ сен билан ёнма-ён яшаётган кишилардир. Улар саҳроларни гуллаб-яшнашга мажбур қилмоқдалар, коинот ташқариларига чиқмоқдалар. Менинг яшашдан мақсадим — ўз куч ва билимларимни севиқли Ватанимга бағишладан иборат; ўз бахтимни бошқалар бахтида, ўз халқим бахтида кўришдан иборат»¹.

¹ Стресс — инглизча stress (зўр бериш).

¹ «Комсомольская правда»нинг 1962 йил 15 февраль сони.

2. *Бурч туйғуси.* Бу ўзининг жамият, коллектив, оила олдидagi вазифаларини аниглаш туфайли вужудга келган кечинмадир. Бу туйғу кишини ўз бурчини бажаришга ундайди. Бунга виждон деб аталувчи алоҳида бир кечинма ёрдам беради. Кишининг ўз бурчи айтиб турган нарсанинг бажарилмаслиги, нотўғри, ножўя хатти-ҳаракатлар, жамиятнинг ахлоқ нормаларини бузадиган фаолият виждонни азоблайди ва кишини пушаймон қилади. Сизгир кишилар бундай ҳолатларга тушиб қолганда азоб чекадилар ва уларнинг таъсири остида ўз хулқ-атворларини яхшилаш томонига ўзгартирадилар.

3. *Коллективизм, дўстлик ва ўртоқлик ҳис-туйғуси.* Бу ҳис-туйғу социалистик жамиятда кенг ривожланган. Меҳнат кишиларининг бирлашганлиги, А. М. Горькийнинг сўзлари билан айтганда, ишчиларнинг энг яхши келажак учун биргаликда олиб борган курашининг натижаси бўлди.

Чинакам дўстлик туйғусини ошначилик муносабатлари ва сохта ўртоқчиликда рўй берадиган юзаки кечинмалар билан аралаштириб бўлмайди. Айрим кишилар дўстлашиш — кишига эрк беришдан, унинг истаклари салбий истаклар бўлса ҳам, уларни қондиришдан иборатдир, деб ҳисоблайдилар. Дўсти ўз хатти-ҳаракати учун жавобгар бўлмаслиги учун уни ҳимоя қилишга интилиш, бу дўсти подонлик қилиш демакдир. Чинакам дўстлик яқин кишига нисбатан адолатли муносабатда бўлишни талаб қилади. Дўст киши ўз ўртоғига камчиликларини биринчи бўлиб кўрсатиши ва улардан қутилишда ёрдам бериши лозим.

4. *Муҳаббат туйғуси.* Бу туйғу дўстлик туйғусига яқиндир. Чинакам муҳаббат кишининг кўнглини кўтарадиган гўзал ҳис-туйғу бўлиб, у ўз-ўзини мукаммаллаштиришга ундайди, фақат сеvimли киши учунгина эмас, балки бошқа кишиларнинг бахт-саодати учун ҳам жасорат кўрсатишга чақиради. Шунинг учун бир-бирини чинакам севган кишилар яхшироқ бўлишга интиладилар.

Интеллектуал ҳис-туйғулар ақлий фаолият жараёнида вужудга келади ва билиш жараёнлари ҳамда ижод билан боғланган бўлади. Бу — бирор проблемани ҳал қилиш вақтидаги изланиш қувончи, баъзан эса уни ҳал қилиш мумкин бўлмаганда қаноатланмасликдан иборат оғир ҳис-туйғудир. Ҳар қандай ижодий иш интеллектуал ҳис-туйғулар билан боғлиқ бўлади. Билимга қизиқиш ва унинг қондирилиши ҳам шундай эмоцияларни вужудга келтиради. Улар фақат катта ёшдаги ўқувчиларда эмас, балки кичик ёшдаги ўқувчи болаларда ҳам бўлади. Болалар ўқитувчидан: «Бизга масалани қандай ечишни айтманг, ўзимиз ўйлаб кўрамиз», деб илтимос қилар эканлар, бу улар ўқув иши жараёнида ижобий интеллектуал туйғуни бошдан кечираётганликларини билдирадики, ўқитувчи буни ҳар томонлама рағбатлантириши лозим. Ажаб-

ланиш, шубҳаланиш ёки бирон қийин масалани ечиш вақтида пайдо бўладиган ишонч туйғуси ҳам интеллектуал туйғуларга киради.

Эстетик ҳис-туйғулар — бу, биз табиатда, санъатда ва умуман ҳаётда идрок қиладиган гўзал ёки хунук нарсаларни ҳис қилишдир. Улар билан маҳкам боғлиқ бўлган ахлоқий ҳис-туйғулар сингари эстетик кечинмалар ҳам социал жиҳатдан шарт қилиб қўйилган бўлиб, жамиятнинг тараққиёт даражасини акс эттиради.

8-§. ҲИС-ТУЙҒУЛАР СОҲАСИДАГИ ИНДИВИДУАЛ ФАРҚЛАР

Ҳис-туйғулар кишиларда ҳар хил кечади ва бир мақсадни кўзлаши, чуқурлиги, барқарорлиги ва таъсирчанлиги билан ажралиб туради.

Кечинмаларимизнинг предметини, уларни ҳосил қиладиган нарсаларни белгилаб берадиган ҳис-туйғуларнинг бирор мақсадни кўзлаши жуда муҳимдир. Шундай кишилар ҳам борки, арзимаган майда-чуйдалардан хурсанд бўлиб кетадилар ёки қайғурадилар. Одатда бундай кишилар юзаки кишилардир.

Ҳис-туйғуларнинг бирор мақсадни кўзлаши кишининг принципиаллигига, унинг дунёқараши, эътиқодларига боғлиқдир. В. Г. Белинскийнинг ҳис-туйғулари беғаразлик ва адолатга асосланган, принципиал характерга эга бўлган ҳис-туйғуларга мисол бўлиб хизмат қилиши мумкин; у шахсан ўзига етказилган дилсиёҳлик ва озор учун бирор кишидан хафа бўлмас, лекин кишиларни эътиқодларининг ҳар хиллиги ёки камчилик ва нуқсонлари учун (булар унинг ўзига зарарсиз бўлса ҳам) улардан нафратланишга қобил эди.

«Дўстлар билан ёзишмалардан танлаб олинган жойлар» китобида реакцион фикрларни айтган ёзувчи Н. В. Гоголга ниҳоятда бетоб бўлиб ётган Белинский газаб билан бундай деб жавоб беради: «Агар сиз менинг ҳаётимга суиқасд қилганингизда ҳам, сизни мана шу шармандали сатрларингиз учун ёмон кўрганимдан ортиқроқ ёмон кўрмаган бўлардим», «Бу ерда гап менинг ёки сизнинг шахсиятингиз ҳақида эмас, балки фақат мендагина эмас, балки ҳатто сиздан ҳам анча юқори турадиган нарса ҳақида боради: бу ерда гап ҳақиқат тўғрисида, рус жамияти тўғрисида, Россия ҳақида боради».

Принципиал кишиларда ҳис-туйғу эътиқодларга бўйсунмади, у пайдо бўлиши, кучайиши ёки, аксинча, ўзи қаратилган предметга берилган ахлоқий баҳога қараб сусайиши ёки, ҳатто тўхтаб қолиши ҳам мумкин. Н. Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди» деган романида Павел Корчагиннинг Тоняга бўлган муҳаббати тасвирланган. Павел ўзи севадиган қиз

шахсиятпараст эканлигини, бу қиз ҳеч маҳал унинг маслаги-га қўшилмаслигини билгач, Корчагин у билан алоқасини узади.

Кишилар бир-бирларидан ҳис-туйғуларининг *чуқурлиги* ва *кучи* билан фарқ қиладилар. Бу сифатлар киши ички дунёсининг бойлиги ва мазмунан чуқурлиги билан боғлиқдир. Юзаки табиатли кишилар одатда бирор нарсага берилишга қобилиятли бўладилар, лекин чинакамига сева олмайдилар ҳам, нафратлана олмайдилар ҳам. Улардаги туйғулар, фикрлар, интилишлар билан, ўз ҳаётлари қандай қурилганлиги, ўз олдларига қўйган вазифалари билан кам боғланган бўлади. Чуқур ҳис-туйғу кишининг бутун вужудини қамраб олади, унинг ҳаётини янада тўлиқроқ ва одатда янада бахтиёрроқ қилади. Бундай туйғу ярим-ёрти ва ноаниқ бўлиши мумкин эмас. Ажойиб революция фидокори Ф. Э. Дзержинский ўзи ҳақида гапириб: «Мен чала-ярим ёмон кўришни ёки чала-ярим севишни билмайман. Мен қалбимнинг фақат ярминини беришни билмайман. Мен бутун қалбимни бера олишим ёки ҳеч нарса бера олмаслигим мумкин», деб ёзган эди.

Чуқур ва кучли ҳис-туйғулар одатда *барқарорлиги* билан ажралиб туради. Улар тез ўзгарадиган ишқибозлик эмас. Шахсий ҳаётда чуқур ҳис-туйғулар кишига зўр қаноат бағишлайди. Кимда-ким ўзида чуқур ва мустаҳкам ҳис-туйғуларни тарбияламаган бўлса, у гоҳ бир кишига, гоҳ бошқа кишига нисбатан юзаки, тез ўтиб кетадиган севгига майл қўяди. Бу киши ҳақиқий, жиддий ҳис-туйғу бахш этадиган қувончдан секин-аста маҳрум бўлади, у ёшлигидаёқ севган кишининг яқинлиги ва самимий дўстлиги туфайли бахш этилган севгидан ажралиб қолади. Бундай кишиларнинг оқибат натижада ҳаётдан кўнгли совийди, улар кўпинча жуда бахтсиз бўлиб қоладилар.

Шоир Степан Шчипачёв худди ана шундай енгил табиатли ёшлар ҳақида бундай деб ёзган:

Тамакининг аччиқ дудлари аро
У қиздан, бу қизга чўзилар лабинг,
Эҳтимол, таъна ҳам бўлар бемаъно,
Шоирнинг ўғитдан бўлак матлаби.
Аммо муҳаббатни чақадек сочиб,
Кўринган кимсага улашган зотлар —
Оғир кексаликдан кетолмас қочиб.

Айрим кишилар жуда бардошли бўладилар, уларнинг ҳис-туйғулари узоқ давом этадиган, барқарор характерга эга бўлади, лекин фаолиятга деярли ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди. Бошқача тарздаги кишилар ҳам борки, уларнинг ҳис-туйғулари таъсирчан бўлади. Агар улар бирор кишини севсалар, бу туйғуни актив равишда намоён қиладилар, сеvimли кишилари тўғрисида ғамхўрлик кўрсатадилар, уни деб жонини

фидо қилишга тайёр турадилар. Уларнинг нафрати ҳам шунчалик таъсирчан бўлади, душманларга қарши курашга оғлантиради, ўзларини кучли ва жасур қилади.

9-§. ҲИС-ТУЙҒУЛАР ВА ИНСОН ШАХСИ

Тафаккур ва ирода билан бир қаторда ҳис-туйғулар ҳам кишини характерлаб берадиган энг муҳим психик жараёнлардир. Ҳақиқатан ҳам шахс тўғрисида кўпинча унинг нимани ва қандай қилиб бошдан кечиришга қараб хулоса чиқариш мумкин. Унинг ҳис-туйғуларининг сифатлари катта аҳамиятга эга. Ҳаёт ва фаолият жараёнида ҳис-туйғуларнинг бу хусусиятлари шахсининг ҳислатларига айланади. Ҳис-туйғуларнинг бирор мақсадни кўзлаши ва принципиаллиги, шунингдек, уларнинг таъсирчанлиги кишини сўзи билан иши бир бўлган *баркамол шахсга* айлантиради. Кўп нарсани бошдан кечирса ҳам, лекин пассив бўлиб қоладиган, ўз туйғуларига мувофиқ равишда ҳаракат қилиш учун ҳеч бир чоратадбир кўрмайдиган кишиларни эса *сентиментал* кишилар деб атайдилар.

Одатдаги (ёки кўпинча такрорланиб турадиган) психик ҳолатларига қараб, кишиларни кўпинча аффектив ҳолатларни бошдан кечирадиган жаҳлдор, жиззаки кишиларга ажратадилар. Кўпроқ учраб турадиган кайфиятларга қараб кишиларни қувноқ кишиларга (уларнинг кўпинча «кўнгли чоғ бўлиб юради» дейдилар) ва кўпинча маънос бўлиб юрадиган кишиларга ажратиш мумкин. Маънос кишилар жуда камдан-кам хурсанд бўладилар, қайгули ва ҳатто қовоғи солиқ бўлиб юрадилар.

Маънавий ҳис-туйғулар шахсни жиддий характерлаб беради. Агар улар кишини муайян ижобий ҳаракатларга ундайдиган бўлса, бу ҳол шахсининг юксак маънавий даражага эга эканлигидан далолат беради. Меҳнаткашларга, ватанга, оилага бўлган муҳаббат туйғуси, ўртоқлик ва дўстлик туйғуси, коммунизм ишига, садоқат, коллективизм, ватанпарварлик, инсонпарварлик, сахийлик, меҳрибонлик каби юксак маънавий сифатларга айланади.

Қарама-қарши ҳис-туйғулар: кишиларга ғаразгўйлик ва ҳатто нафрат билан қараш, ранги совуқлик — кишини тошқорак, шафқатсиз, ўзидан бошқани севмайдиган, бефарқ шахсиятпарастга айлантиради. Бундай кишиларни қайта тарбиялаш зарур, улар коллективдаги дўстона ҳаётга халақит берадилар.

Агар киши нафрат туйғусини Ватан душманларига, эксплуататорларга, текинхўрларга, жамиятимизга зарар етказадиган ҳамма кишиларга қаратса — бу бошқа гап. Бундай кишиларга қарши кураш олиб бориш халқ бахт-саодати учун зарурдир. Бундай нафрат туйғусига меҳнаткашлар тўғриси-

да гамхўрлик қилиш сабаб бўлган ва шунинг учун ҳам у ижобий фазилат ҳисобланади.

Ўзининг эмоцияларини бошқара билиш киши ҳаётида катта аҳамиятга эгадир. Ўзининг ҳис-туйғуларини яхши босиб тура оладиган шахс майда, тубан, кишини эзадиган кечинмалардан анча юқори туради ва чинакамига бахтиёр бўлади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ҳис-туйғулар (ёки эмоциялар) деб нимага айтилади?
2. Ҳис-туйғуларимизнинг манбалари нималардан иборат ва уларнинг социал характери нимада?
3. Ҳис-туйғулар кишилар ҳаётида қандай аҳамиятга эга?
4. Ҳис-туйғулар қандай ифодаланади?
5. Ҳис-туйғуларнинг физиологик асослари нималардан иборат?
6. Киши кечинмаларининг айрим манбаларини кўрсатинг.
7. Ҳис-туйғуларнинг асосий сифатларига қисқача характеристика бериш.
8. Қандай ҳис-туйғулар юксак туйғулар дейилади? Мисоллар келтиринг.
9. Ҳис-туйғуларнинг бирор мақсадни кўзлаши, чуқурлиги, барқарорлиги ва таъсирчанлиги нималардан иборат?
10. Ҳис-туйғулар шахсни қандай характерлаб беради?

Топпириқлар

1. Ҳис-туйғуларнинг киши фаолиятига таъсирига оид мисол келтиринг.
2. Бадиий адабиётдан ҳар қил эмоционал ҳолатларга оид мисоллар топинг.
3. Ҳис-туйғуларнинг таъсирчанлигига оид ўз мисолларингизни келтиринг.

15-БОБ

ИРОДА

1-§. ИРОДАВИЙ ЖАРАЁНЛАР ТУТҲИСИДА ТУШУНЧА

Уқувчи кутилмаганда қаламдонини полга тушириб юбориб, синфдаги тинчликни бузди; ўқитувчи беихтиёр унга бақириб берди-ю, кейин бундан ўзи афсусланди; офицерга дуч келиб қолган солдат беихтиёр унга честь берди, ҳолбуки у буни қилмаслиги лозим эди, чунки фуражкиси йўқ эди; ўспирин ўз суҳбатдошининг ғамгин ҳикоясини эшитар экан, унинг тўзиб кетган сочларига эътибор берди ва гарчи ўртоғини хафа қилиб қўйиши мумкин бўлса ҳам кулиб қўйди. Бундай ҳаракатлар кутилмаган, беихтиёр, бехосдан бўлган, рефлексив ҳаракатлар дейилади. Кишининг ҳамма таъсирланганлиги рефлексив ҳаракатларга эга бўлади, лекин юқорида таъсирланган ҳаракатлар онгнинг назоратисиз ёки унинг етарли иштирокисиз, махсус ниятни кўзламай амалга оширилган бўлади ва шу сабабли *ихтиёрсиз ҳаракат ёки атайлаб қилинмаган ҳаракатлар* дейилади.

Лекин ҳар бир киши жуда кўп оддий ҳамда мураккаб ҳаракатларни амалга оширадики, улар батамом онгли равишда бажарилади ва муайян мақсадни кўзлайди. Бундай ҳаракатлар *ихтиёрий ёки атайлаб қилинган ҳаракатлар* дейилади. Уларнинг аталишининг ўзиёқ бу ҳаракатларда ироданинг иштироки этишини кўрсатади.

Онгли равишда амалга ошириладиган ва муайян мақсадни кўзда тутган барча ихтиёрий ҳаракатлар иродавий ҳаракатлар деб аталиши мумкин. Киши сув ичгиси келиб стаканга қўл узатди, унга сув қуйиб ичди. Бу гарчи бажариш қийин бўлмаса ҳам аниқ мақсадга қаратилган ва шу сабабли иродавий ҳаракатдир. Лекин ҳар бир кишининг қандайдир қийинчиликларини, қўйилган мақсад йўлида ров бўлиб турган тўсиқларни енгиш лозим бўладиган кўпгина ҳаракатларни амалга оширишига тўғри келади. Бундай ҳаракатлар *чинакам иродавий ҳаракатлар* дейилади. Уларда онгнинг иштироки этиши билан боғлиқ бўлган шахсий активлик намоён бўлади.

Кишининг ўз олдига қўйилган мақсадга эришиш учун ички ва ташқи тўсиқларни ҳаракат ёрдамида енгиш вақтида вужудга келадиган психик жараёни сўзнинг асл (тор) маъносида ирода деб аташ қабул қилинган.

Киши енгадиган ташқи тўсиқлар деганда, ишнинг ўзига хос бўлган объектив қийинчиликлар, унинг мураккаблиги, ҳар қил халақит беришлар, бошқа кишиларнинг қаршилиги кўрсатиши, ишнинг оғир шароитлари ва шу кабилар тушунилди.

Ички тўсиқлар — киши ўзини ишлашга, ялқовликни, чарчовни, бажарилиши керак бўлган вазифага алоқаси бўлмаган бошқа бирор нарса билан шуғулланиш истагини енгишга мажбур қилиши қийин бўлган вақтда белгиланган нарсани бажаришга халақит берадиган субъектив, шахсий майллардир. Ички тўсиқларга зарарли одатлар, майллар, истаклар қирадики, улардан сақланиш керак. Киши иродавий зўр бериш туфайли уларни енгади.

Лекин «ирода» термини билан шахснинг қийинчиликларни енгиб, астойдил ва аниқ мақсадни кўзлаб ҳаракат қилиш қобилиятини ҳам атайдилар.

«Зўр ирода», — деб ёзган эди А. С. Макаренко, — бу бирон нарсани қилишга интилиш ва унга эриша олишгина эмас, балки шу билан бирга, зарур бўлиб қолганда ўзини бирон нарсдан воз кечишга мажбур қила олиш ҳамдир. Ирода — бу шунчаки истак ва унинг қондирилиши эмас, балки бу — ҳам истак, ҳам уни тўхтатиш, ҳам истак ҳам айна вақтда ундан воз кечишдир».¹

¹ А. С. Макаренко. Соч., IV том, РСФСР ПФА нашриёти, 1957, 463-бет.

Киши ҳаётида ироданинг аҳамияти ниҳоятда каттадир. Ирода оддий, кундалик ҳаётда ҳамда айниқса катта қийинчиликларни енгишга тўғри келадиган қийин пайтларда зарур бўлади. Жангдаги ёки меҳнатдаги ҳар қандай жасорат кишидан кучли иродани талаб қилади. Аксинча иродаси заиф кишилар улкан ишларни бажармаслик у ёқда турсин, кундалик ҳаётда учрайдиган вазифаларнинг ҳам уйдасидан чиқа олмайдилар, етарли даражада ишчан бўлмайдилар, бошқаларнинг ёрдамига, васийлик қилишга муҳтож бўладилар. Улардан айримлари ярамас ҳирсларнинг, салбий одатларнинг қурбони бўладилар, уларда ана шу хусусиятларни енгиш учун ирода кучи етишмайди (ичкиликбозлар, гнёвандлар).

Кучли иродага эга бўлган киши оқилона меҳнат ҳаётини олиб боришгагина қобилиятли бўлиб қолмасдан, чинакам қаҳрамонона хатти-ҳаракатларни амалга оширишга ҳам қодир бўлади. Улуғ Ватан урушида кўрсатилган жасоратлардан, Ватан ҳимоячиларининг иродавий хатти-ҳаракатларидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Жасорат кўрсатган ва иродавий хатти-ҳаракатлар қилганлар орасида Йигит ва қизлар жуда кўп эди. Зоя Космодемьянская, Олег Кошевой, Александр Матросов, Юрий Смирнов, Лиза Чайкина ва бошқа қаҳрамонларнинг номлари бутун мамлакатда машҳурдир.

Иродавий зўр бериш барча психик жараёнларнинг фаолиятини сафарбар қилиб ва активлаштирибгина қолмасдан, балки ички аъзоларнинг ишини кучайтириши, ҳушидан кетиб қолишни ва ҳатто ўлимни ҳам тўхтатиши мумкин. Улуғ Ватан уруши даврида ниҳоятда огир ярадор бўлган учувчи ўлишини сезса ҳам, қўлидан самолёт штурвалини қўйиб юбормаган. У ўзи билан бирга бортдаги ярадорлар ҳам ҳалок бўлишини тушунган. У ироданинг мўъжизавий кучи билан, ниҳоят самолётни ерга қўндирган.

Бизнинг мамлакатимизда мардлик, жасорат, сабр-тоқат, қатъиятлилиқ ва бошқа иродавий сифатлар жамият учун фойдали ишларга қаратилган бўлсагина юксак даражада қадрланади. Мабодо киши ўз иродасидан бошқалар ҳисобига яшаш учун, шахсий ҳузур-ҳаловати йўлида бошқаларга азоб бериш учун фойдаланса, бундай иродани шахснинг ижобий сифати деб бўлмайди.

2-§. ИРОДАНИНГ ФИЗИОЛОГИК АСОСЛАРИ

И. М. Сеченовнинг сўзлари билан айтганда ҳар қандай хатти-ҳаракатнинг дастлабки сабаби ташқи ҳиссий қўзғалишдир. Фаолиятнинг *детерминизми*¹ ана шундан иборат бўлиб, унга кўра, кишининг ҳар қандай ҳаракати ўз сабабига эга бўла-

¹ *Детерминизм* (латинча (determinare — аниқлаш) — табиат ва жамиятдаги ҳодисаларнинг сабабли боғланиши тўғрисидаги таълимот.

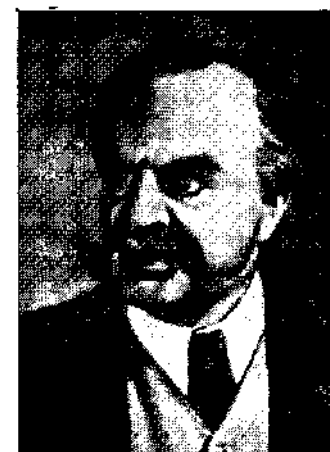
Гам-гусса, хафагарчилик ҳолати (артистка К. Н. Еланская).

Кўнгил хушлиқ, қувноқлик кайфияти (артистка К. Н. Еланская).

Нафратланиш, даргазаб бўлиш (артистка А. П. Георгиевская).

Ғазабланиш ҳолати (артист М. И. Прудкин).

Алам хисси (артист
А. Н. Грибов).

Такаббурлик (артист
В. В. Грибов).

Даҳшат (артист
Ф. И. Шалагин).

Виждон азоби (артист
Ф. И. Шалагин).

ди. Сеченов дастлабки сабаб ҳақида гапиради. Лекин кейинчалик, ҳаёт тажрибаси асосида, кўпгина хатти-ҳаракатлар бевосита ҳиссий қўзғалмасдан ёки ҳатто унга қарама-қарши тарзда амалга оширилади. Жумладан, ташқи қўзғатувчи, масалан, телевизор кишини қизиқарли эшиттиришни томоша қилишга ундайди, у бўлса бурч ҳақидаги ёки агар иш бажарилмай қоладиган бўлса, рўй берадиган ноқулай оқибатлар ҳақидаги фикрга амал қилиб, ишлаш учун ўтиради.

Иродавий ҳаракатнинг физиологик асоси мия пўстлоғида аввалги тажриба натижасида илгари ҳосил бўлган нерв алоқаларининг иккинчи сигнал системаларидир. Бу системалар иродавий ҳаракат пайтига келиб, актуаллашган (қўзғалган) бўлади, бу эса айрим ҳаракатларни амалга оширишга имкон беради, натижада киши ўзини, гарчи телевизион эшиттириш қизиқарли бўлса ҳам, уни кўришга эмас, балки ишлашга маълум қилади.

Қўзғатувчи восита бўлган сўз иродавий ҳаракатда алоҳида роль ўйнайди. Сўз кишига ташқаридан таъсир қиладиган сигнал бўлиши мумкин (масалан, ўқитувчининг кўрсатмаси), лекин у кўпинча кишининг ўз-ўзига бўлган ички талаби, мустақил буйруғи ҳам ҳисобланади. И. П. Павлов, сўзлар фақат эшитиладиган ёки кўриладиган (ўқиш пайтида) бўлиб қолмасдан, балки ақлда, киши ўзи ёлғиз қолганда айтиладиган сўзлар ҳам бўлади, деган эди. Ҳамма ҳолларда улар жавоб тариқасидаги ихтиёрий ҳаракат учун реал қўзғатувчи бўладилар. Қўзғалишнинг барқарор манбаи мавжуд бўлганда киши ўз олдига қўйилган мақсадига эришади.

Бизнинг ҳаракатларимизни бошқариб турадиган мия ҳужайралари катта ярим шарлар пўстлоғидаги бошқа ҳужайралар билан ҳамisha боғланган бўлади.

Бир киши етарли даражада ирода кучига эга бўлиб, қандай иш қилинадиган бўлса, унга ўзини мажбур қила олишига, бошқа киши эса бунга қила олмасдан заиф иродали эканлиги билан ажралиб туришига сабаб нима? Бунинг физиологик изоти қуйидагичадир: бир хил кишиларнинг бош мия пўстлоғида арқарор алоқалар системаси, бошқаларнинг бош мия пўстлоғида эса унчалик барқарор бўлмаган алоқалар системаси ҳосил бўлган.

Юқорида айтиб ўтилгандек, ҳар қандай бошқаришни назоратсиз ёки тузатиш киритмасдан амалга ошириб бўлмайди. Киши ўз ҳаракатлари ва ишларини бошқаришга қодир бўлади ва ҳақиқатдан ҳам бошқара олади, бунга сабаб шуки, мия ҳужайралари, бир томондан, гавда мускулларига импульслар юбориб туради, иккинчи томондан эса, ҳаракат аъзоларидан амалга оширилган иш тўғрисида қайтиш сигналларини олиб туради. Мия пўстлоғида ана шу ахборотлар қайта шланади ва у ердан ҳаракатга киритилиши лозим бўлган узатишлар ҳақида яна сигналлар келади. Ана шу теска-

ри *перв алоқаси* кишига ўз ҳаракатларини назорат қилиш, уларни онгли ва ихтиёрий равишда бошқариш, яъни *иродавий* фаолиятни амалга ошириш имконини беради.

Катта ярим шарлар пўстлоғидаги тормозланиш жараёнлар ортиқча ихтиёрсиз ҳаракатларни тўхтатиб қолади. Бу жараёнлар ҳаддан ташқари қўзғалишни (масалан, аффект ҳолатидаги қўзғалишни) бостириб туради ва вазминлик, ўзини тута билиш, чидам, ҳаракатлар изчиллиги ва ҳоказоларнинг пайдо бўлишига ёрдам беради.

Умуман ирода катта ярим шарлар пўстлоғининг мия пўстлоғи остининг иштини бошқариб туриш қобилиятига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлади. Мия пўстлоғининг ости киши организмидаги кўпгина қўзғатувчи жараёнларнинг (инстинктлар, майлар, аффектлар ва ҳоказоларнинг) манбаи ҳисобланади.

3-§. ИРОДАВИЙ ҲАРАКАТНИНГ МАНБАЛАРИ

Бевосита иродавий ҳаракатга ундайдиган сабабларга кишининг эҳтиёжлари, унинг мотивлари ва мақсадлари, иштиёқлари, истаклари ва ҳоказолар киради.

Бирор нарсага зарурат сезиш бўлган *эҳтиёж* фаолиятга ундовчи бошлангич (мотив) сабабдир. Эҳтиёж асосида *баҳона*, яъни ҳаракат қилишга ундайдиган сабаб пайдо бўлади. Киши интиладиган нарса унинг амалга оширадиган ҳаракатларининг *мақсади* бўлади. Агар киши интиладиган мақсад ва уни шунга ундайдиган мотивлар сабаб-баҳоналар аниқ бўлса, бундай интилиш *истак* дейилади. Англанмаган интилишлар ҳаваслар деб аталади. Ҳавас истакка қараганда кишининг иродавий ёрдамини камроқ олади ва шу сабабли ҳаваснинг мақсади кўпинча реал амалга ошмайди.

Ҳис-туйғулар иродавий ҳаракатларга ундайдиган муҳим сабабдир. Улар қийинчиликларни енгишга, ўз олдига қўйилган мақсадга сабот билан эришишга ундайди.

Инсониятнинг ижтимоий тарихий тараққиётида *меҳнат* иродавий сифатларни тарқиб топтириш учун жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Кишилар айна меҳнат жараёнида ўз иродаларини тарбиялаганлар ва тарбияламоқдалар, бусиз ҳеч қандай ишни тасаввур қилиб бўлмайди. Кишининг меҳнати энг бошланишидавоқ коллектив меҳнат бўлиши муҳимдир. Коллектив аъзоси бўлган киши ҳаёт учун кураш олиб борган, бошқа кишилар билан биргаликда тирикчилик воситаларини ишлаб топган. Коллектив меҳнат унга муайян социал (ижтимоий) вазифалар юклаган. Бу эса кишида *бурч туйғусини* ривожлантиришга олиб келган. Худди ана шу туйғу бизни ўз вазифаларимизни адо этиш учун ташқи ва ички тўсиқларни енгишга ундайди. Соғлом, яхши уюшган коллективда ижтимоий бурчни бажариш кишининг табиий, социал жиҳатдан шарт бўлган эҳтиё-

жига айланади. А. С. Макаренко, бизда эҳтиёж бурчининг тугишган синглизидир, деган эди.

Кишининг қарор топган *қарашлари*, *дунёқараш* иродавий хулқ-атворнинг муҳим сабабидир. Коммунистик эътиқодлар, ватанпарварлик туйғуси, инсоният бахт-саодати учун курашга интилиш совет кишиларини иродавий хатти-ҳаракатлар қилишга ундайди.

Ёзувчи Николай Островскийнинг ҳаёти улкан қийинчиликларни енгишга ёрдам берадиган коммунистик мақсадга интилишнинг ёрқин мисоли бўлиб хизмат қилиши мумкин. Островский ёшлик йилларидан бошлаб меҳнаткаш халқни сеҳди ва бутун кучини революция ғалабаси учун курашга бағишлади. Жиддий яраланган Островский оғир шароитларда ишлашни давом эттирди. Ҳатто кўзи ожиз бўлиб қолиб, ҳаракат қилиш қобилиятини йўқотганда ҳам, у азобларни енгиб, ўз Ватанига фойдали киши бўлишга аҳд қилди. Энди у қўлига мийтиқ ўрнига қалам олиб социализм ғалабаси учун курашга бошлади.

Эрнст Штаталовнинг ҳаёти иродали кишининг мардлигини намойиш қилувчи мисол бўлиши мумкин: у ҳали ўсмирлик пайтидаёқ ҳаракат қилиш қобилиятини йўқота бошлади ва 25 ёшида Н. Островскийга ўхшаб ўрнидан туролмай қолди. Лекин у жамиятимизнинг фойдали аъзоси бўлиш учун ўанда куч топа билди.

«Эрнст Штаталовнинг ҳаёти қисқа, мураккаб, қаҳрамонона ҳаётдир,— деб ёзади Б. Полевой.— Ҳа, гарчи Штаталов дот амбразурасини кўкка билан бекитмаган, қаердадир узоқ олмос ўлкасида бўлажак шаҳарнинг биринчи биносига пойдевор қўймаган ва космик фазода инсоният учун янги йўл очмаган бўлса ҳам унинг ҳаёти қаҳрамонона ҳаётдир... Лекин ҳаётда жасорат учун ҳақиқатан ўрин бор, деб айтилгани бежиз эмас. Бинобарин Эрнст Штаталов ҳам ўзининг жасоратини, маънавий жасоратини, юксак инсоний қалб жасоратини амалга оширдик, унинг бутун фожиаи ҳаёти ана шундай жасоратдан иборат эди... Еш совет граждани Штаталовнинг ҳаёти ва ўлими ҳақидаги қисса фақат хайрихоҳлик уйғотиб қолмасдан, балки букилмас иродали инсон учун фахрланиш туйғусини ҳам уйғотди. Гарчи тақдир... Эрнстин ёшлигининг барча қувончларидан маҳрум қилган бўлса ҳам, у актив ва тўла қонли ҳаёт кечира бошлади, ўқиди, ишлади, мамлакатнинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётидан хабардор бўлиб турди, жамиятнинг фойдали аъзоси бўлиб қолди... У актив, интеллектуал ҳаёт билан яшайди. У инсониятни ҳаяжонлантирадиган проблемалар устида тўхтовсиз ва астойдил бош қотиради. Ақалли унинг педагогнинг юксак вазифаси ҳақидаги мулоҳазаларини олайлик... У ўзининг аччиқ қисмати учун мотам тутган киши сифатида эмас, балки фикр-ўйларга ва амалга ошмаган режаларга тўлиб-тошган кучли инсон сифатида ҳаётдан кўз юмади...»¹

4-§. ИРОДАВИЙ ҲАРАКАТНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Иродавий жараёнлар *оддий* ва *мураккаб* бўлади. Оддий иродавий жараёнларга шундай жараёнларни киритиш мумкинки, унда киши ҳеч иккиланмасдан кўзлаган мақсад сари боради, у нимага ва қандай йўл билан эришаётганини аниқ билади. Лекин кўпинча хилма-хил, баъзан эса зиддиятли сабаб-баҳоналар бўлганда ҳаракат мақсадини танлашда иккиланишга ёки қандай ҳаракат қилишни аниқлашда қийинчиликларни бош-

¹ «Юность», 1968, № 12, 19-бет.

дан кечиришга тўғри келади. Бундай ҳолларда иродавий ҳаракат мураккаб характерга эга бўлади ва икки босқичдан: 1) тайёргарлик ҳамда 2) бажарилиш босқичларидан ташкил топади.

Тайёргарлик босқичи *ниятни, мақсадни англашни, баъзан мотивлар курашини бир қарорга келишни*, иш олиб бориладиган *методларни танлашни* ўз ичига олади. Масалан, агар ёш йигит олий ўқув юртига киришни ният қилар экан, ўз мақсадини белгилаб олади, у ана шу мақсадга эришиш учун олий маълумотга эга бўлишни истайди, қандай ўқув юртига, қайси факультетга кириш ва ҳоказолар масаласини ҳал қилади, у институтга киришга қандай тайёргарлик кўришни: мустақил тайёргарлик кўрадими ёки олий ўқув юртига тайёрлаш курсига кирадими, — ана шунини ўйлайди. Бу масалаларнинг ҳаммасини ўйлаш вақтида унда *мотивлар кураши* деган кураш пайдо бўлиш мумкин: улардан айримлари кишини кундузги бўлимга, бошқалари кечки бўлимга киришга ундайди ва ҳоказо.

Ниҳоят мақсад аниқ бўлди. Бир қарорга келиш билан ҳаракатнинг тайёргарлик босқичи тамом бўлади, лекин агар бу ҳаракатнинг кетидан қарорнинг *бажарилишидан* иборат бўлган иккинчи босқич келмаса, у иродавий ҳаракат бўлмайди. Мазкур мисолда қарорнинг бундай бажарилиши кириш имтиҳонларини топириш, белгиланган олий ўқув юртига киришдан иборат бўлади.

Иродавий ҳаракатда мотивлар кураши фақат ҳаракат мақсадини ёки иш усуллариини танлаш вақтидагина эмас, балки ана шу мақсадга эришиш жараёнининг ўзида ҳам бўлиши мумкин, бу вақтда белгиланган ҳаракатга тўсиқ бўладиган бошқа истаклар пайдо бўлади. Бунда бурч туйғуси билан бошқа ниятлар ўртасида тез-тез кураш рўй бериб туради. Кишининг иродаси ўз олдига қўйилган мақсадга эришиш учун халақит берадиган истакларни енгиш ва унинг амалга оширилиши учун қатъий ният билан астойдил ҳаракат қилиш қобилиятидан иборатдир.

5-§. ШАХСНИНГ ИРОДАВИЙ СИФАТЛАРИ

Киши фаолият жараёнида иродавий хатти-ҳаракатларни амалга оширар экан, ўзида ўз шахсини характерлаб берадиган ва ҳаёти ҳамда меҳнати учун жуда катта аҳамиятга эга бўлган иродавий сифатларни ҳосил қилади. Айрим хусусиятлар кишини янада актив қилади, бу ҳол ярим шарлар нўстлоғида қўзғалиш жараёнларининг устунлик қилиши билан боғланган бўлади, бошқа сифатлар ёқимсиз психик жараёнларга ва ҳаракатларга халақит беришда, уларни тўхтатиб қолишда, йўқ қилишда намоён бўлади.

1. Активлик билан боғлиқ бўлган сифатларга қатъийлик, дадиллик, сабот-матонат, мустақиллик киради.

Қатъийлик — ортиқча иккиланмасдан ўз вақтида ва қатъий қарорлар қабул қила билишдир. Қатъийлик ўйлаб кўрилмаган, шошилиш қабул қилинган ҳаракатларда эмас, балки етарли даражада чамалаб кўрилган, асосланган хатти-ҳаракатларда намоён бўлади. Қатъий киши бошқача эмас, балки айни шундай иш қилиш кераклигига чуқур ишонади. Қатъийлик кўрсата билиш (педагогик назорати мавжуд бўлганда) — ўқитувчининг муҳим фазилатидир. А. С. Макаренко, болалар ён беришлари, қандай ҳаракат қилиш керак бўлса, ана шундай ҳаракат қилишлари кераклигини қатъий, дадил, иккиланмай талаб қилиш етарли эканлиги ҳақида гапирарди.

Дадиллик — кишининг кўрқиниш ва довдириб қолиш туйғусини енгиш қобилиятидир. Дадиллик фақат киши ҳаёти учун хавфли пайтлардаги ҳаракатлардагина намоён бўлиб қолмайди, дадил киши мураккаб ишдан, катта масъулиятдан чўчимади, муваффақиятсизликдан қўрқмайди. Дадиллик аҳволга оқилона, соғлом муносабатда бўлишни талаб қилади. Баъзан кишининг ҳаёли унга ҳақиқатда йўқ бўлган хатардан дарак бериши мумкин. Лекин у ирода кучи билан асоссиз қўрқувни енгади ва зарур деб ҳисоблаган нарсасини бажаради.

Дадилликни кишининг мардлик кўрсатмоқчи бўлиб хавф-хатарли ишга қадам қўйиши билан аралаштирмаслик керак. Бундай кишиларни иродали кишилар деб бўлмайди. Иродали кишининг ҳақиқий дадиллиги — қўрқувни енгиш ва хавф солаётган хатарларни ҳисобга олишдан иборат. Бундай киши ўз имкониятларини билади ва қандай ҳаракат қилишни етарли даражада ўйлаган бўлади. А. В. Суворов: «Дадиллик ва ҳушёрлик ҳаммиса бир-бирига ҳамроҳ бўлади», деб бежиз айтмаган эди.

Дадил киши одатда *мардликка*, яъни хавф-хатар вақтида руҳи тетикликка, ўз йўлида учрайдиган қийинчиликлар ва мусибатларга қатъий бардош бера олиш маҳоратига эга бўлади.

Сабот-матонат — бу шундай сифатки, қўйилган мақсадларга эришиш йўли қанчалик узоқ ва қийин бўлмасин, уларга эриша билишдан иборат. Сабот-матонат ташқи ва ички тўсиқларни енгишда намоён бўлади. Иродали киши ўз кучларини эър бериб сарфлашга қобилиятли бўлади, бунда қийинчиликлар, И. П. Павлов айтиб ўтганидек, унинг ўз ишини давом эттириш истагини орттиради, холос. Сабот-матонат педагогик ишида ҳам жуда зарурдир. Сабот-матонатни киши ўзининг арзимаган манманлик туйғуси туфайли хато қарордан бош тортишга қобилиятли бўлмаган вақтдаги *ўжарлик* билан айнан бир нарса деб бўлмайди. *Ўжарлик* — шахснинг салбий хусусиятидир.

Мустақиллик — кишининг бошқалар таъсирига берилмасдан қарор қабул қилиш ва белгиланган ҳаракатни бажариш қобилиятидир. Ана шу иродавий сифати билан ажралиб тур-

майдиган кишилар одатда ўз йўлларида учраган қийинчиликлар олдида ўларанин йўқотиб қўядилар. Бундай заифликка кўпинча мактаб ёшидаги тарбиянинг хусусиятлари сабаб бўладики, болага мустақил ишлаш малакасини ўргатишмаган ва унда ўз ҳаракатлари ишлари учун масъулиятдан қочишга интилиш авж олган бўлади. Мустақиллик одамнинг бошқа кишилар билдирган оқилона мулоҳазаларга бажону дил қуроқ солишини ва агар уларнинг маслаҳатини тўғри деб топса қабул қилишини истисно қилмайди. Лекин иродали киши таъсирга берилувчанлик каби салбий сифатга эга бўлмайди, бундай сифат мавжуд бўлганда кишилар ўз фикрларидан жуда осонлик билан қайтадилар, бутунлай бошқаларга бўйсуниб қоладилар. Чинакам мустақиллик билан *негативизм*¹, яъни қандай қилиб бўлса ҳам ташқаридан бўладиган таъсирга қаршилик кўрсатишга интилиш ўртасида ҳеч қандай умумийлик йўқ. Агар таъсирга берилувчанлик кишини ўзининг ниятлари ва эътиқодларига мувофиқ келмайдиган хатти-ҳаракатларга ундаса, негативизм уни бошқаларга қарама-қарши ўлароқ номақбул ҳаракатлар қилишга ундайди. Таъсирга берилувчанлик ва негативизм — ирода кучининг белгилари эмас, балки унинг заифлигига оид белгилардир.

Мустақил ҳаракат қилиш — ўз хатти-ҳаракатларини коллективнинг фикри ва иродасига бўйсундирмаслик керак деган маънони билдирмайди. Бироқ, «подага ўхшаб ҳаракат қилиш туйғуси» деган туйғуга ҳам берилмаслик керак, бундай вақтда киши номақбул мода ёки ўртоқларининг зарарли таъсири натижасида ўз эътиқодларидан воз кечади. Бунда ҳам ироданинг етишмаслиги ўз таъсирини кўрсатади, чунки киши ўзи ҳақида бошқаларнинг қандай ўйлашаётганлиги ва у ҳақда нима дейишаётганлиги тўғрисида бош қотириб ўтирмасдан, ўз нуқтаи назаридан воз кечади, гарчи уни тўғри деб ҳисобласа ҳам. Кўпгина ёмон одатлар (ичкиликбозлик, чекиш ва ҳоказолар) иродаси заиф кишиларга, айнан мустақилликнинг етишмаслиги туфайли таъсирга берилишга ва тақлид қилишга мойил бўлган кишиларга ёпишиб олади.

Ҳаракатларни мустақил бажариш ўз кучига *ишонч* ҳосил қилишда ёрдам беради, бу ишонч кишининг муҳим иродавий хусусиятидир.

2. Номақбул психик жараёнлар ва ҳаракатларнинг тормозланиши билан боғлиқ бўлган ирода сифатларига чидам (ўзини тутта билиш), бардошлилик, сабр-тоқат, интизомлилик ва уюшқоқлик киради.

Чидам ёки *ўзини тутта билиш* — бу кишининг ўз-ўзини бошқара олишидир. У ўзининг хулқ-атвори устидан тўлиқ назорат қилиш хусусиятини сақлаб қолар экан, ўзидаги номақбул ниятларни, беихтиёр ҳаракатларни, аффектларни (масалан,

¹ *Негативизм* — латинча *negativus* (салбий) деган сўздан.

газабланиш, қўрқувни) енгади. Чидамнинг мавжудлиги кишини ўз-ўзига танқидий қарашга ўргатади, оқилона бўлмаган хатти-ҳаракатлардан ўзини тийишга ёрдам беради. Чидам, ўзини тутта билиш ўқитувчи учун жуда зарурдир. Боаларнинг хулқ-атвори, уларнинг ўқув материаллини тушунмаслиги кўпинча ўқитувчининг жаҳлини чиқаради ва бунда вужудга келган вазият талаб қиладиган даражада йўл тутиш учун аўр чидам зарур бўлади. Ўзини тутта билиш ўқитувчига қаттиқ жаҳли чиқишдан ўзини тийишга, хижолатни, саросималикни босишга, журъатсизлик, сиқикликни ва коллектив билан ишлашда айрим кишиларда вужудга келадиган бошқа психик ҳолатларни енгитишга ёрдам беради.

Бардошлилик ва *сабр-тоқат* сингари иродавий сифатлар ҳам ўзини тутта билишга яқин туради. Бунда киши қийинчилик ва азоб чекишни (касаллик, оғ қолдиш, совуқ, ишнинг оғир шароитлари туфайли) енга олишга қодир бўлади. Иродали киши қийинчиликларга қарамай ўз олдига қўйилган мақсадга эришиш учун интилаверади.

Албатта, шахснинг барча иродавий сифатларини қўзғалиш ёки тормозланиш процессларининг устуңлигига қараб қатъий икки гурппага бўлиш мумкин эмас. Баъзан киши бир хил ҳаракатларни чеklang, бошқалар борасида активлик кўрсатади. *Интизомлилик* ва *уюшқоқлик* сингари ирода сифатлари ана шу томон билан фарқ қилади. Интизом аввало коллектив талабларига бўйсунибдан иборат бўлади. Уюшқоқ киши ўзини, агар керак бўлса, бошқаларни ҳам самарали ишлашга мажбур қила олади. Тартибсизлик, ноаниқлик (масалан, ишга кечикиб келиш), ўз вазифаларига бефарқ, совуқ муносабатда бўлиш — буларнинг ҳаммаси интизомсизлик ва уюшқоқсизликнинг кўринишлари бўлиб, улар ирода кучининг етишмаслигини билдиради. Интизомсиз киши бошқаларнинг ишига ҳам муваффақиятли раҳбарлик қила олмайди.

К. Д. Ушинский ёзганидек, иродага фақат ирода таъсир қила олади ва интизомни фақат интизомли кишигина сақлай олади. Мактабда намунали тартиб сақлаш учун ўқитувчининг ўзи интизомда ўрнак бўлиши лозим. РСФСРда хизмат кўрсатган ўқитувчи Е. В. Мартянова: «Синфга белгиланган вақтдан икки минут (узрсиз сабаб билан) кеч қолган ўқитувчи ўқитувчи бўла олмайди», деб бежиз айтмаган эди.

Бағартиблик, аниқлик, пухтали ҳамма соҳада намоён бўлади, улар кундалик хулқ-атворда ва ҳатто майда-чуйда бўлиб туюлган нарсаларда ҳам сезилиб туради.

Бир кун бир ёш йигит учувчилар мактабига қандай киришда маслаҳат сўраб машҳур совет учувчиси М. Громовга мурожаат қилди. Громов у билан суҳбатлашадиган вақтни белгиледи, йигит соатни бурашни унутиб қўйганлигини баҳона қилиб, суҳбатга кечикиб келди. Громов унутувчанлик учувчилик ишида қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигини аслатиб ўтди. Учувчи ўспиринга бир муассасанинг адресини ёзиб олишни таклиф қилганди, у узок вақт қаламини излади, лекин топа олмади. Уй

эгасининг қалами билан у ўқиб бўлмайдиган шундай бир нарсани ёзиб қўйдики, ундаги 7 рақам 4 га ўхшар эди.

«Эртага сиз мурожаат қилишингиз лозим бўлган муассасани топа олмайсиз,— деди Громов.— Сиз унинг номерини тала-партиш ёздингиз».— «Ҳа сиз тўғри айтдингиз. Бу, эҳтимол, бирмунча ҳаяжонланганимдан бўлса керак». Громов учувчи ҳаяжонланган вақтда ҳам диққат-эътиборли ва пухта бўлиши кераклигини айтди. «Унинг орқасидан эшик ёпилгач,— деб ҳикоя қилди Громов,— бу йилги ҳали ҳаётга ва айниқса ўзи танлаган соҳага нақадар тайёргарлик кўрмаганингизни беихтиёр ўйладим...».

6-§. ИРОДАНИ ТАРБИЯЛАШ

Ҳар бир киши иродасини тарбиялаш устида ишлаши зарур. А. М. Горький киши баданини қандай машқ қилдириб турса, ақли ва иродасини ҳам шундай машқ қилдиришни маслаҳат берган эди.

Барча атоқли кишилар буни яхши тушунганлар, ёшлик йилларидаёқ иродани мустаҳкамлаш устида кўп ишлаганлар.

Успирин Ушинский кунлар ва соатлар бўйича машғулотлар рўйхатини тузиб чиққан эди. Унинг кундалигида ўзи ўқимоқчи бўлган китоблар рўйхати бор. У ўзи учун хулқ-атвор қоидаларини белгилаб олган бўлиб, уларнинг бажарилишини қатъий назорат қилар эди.

Ун тўққиз ёшли Л. Н. Толстой ҳам ўзига «Иродани ри-вожлантириш учун қоидалар» тузиб олган эди. У бу қоидаларга бутун ҳаёти давомида амал қиладиган қатъий кун тартибини ва муайян овқатлар рационини киритган эди.

Н. К. Крупская ўз-ўзини назорат қилишга катта аҳамият берар эди. У ўз меҳнатининг самаралилик даражасини таңқидий баҳолаш ва қайси нарсга тугалланмай қолганигини аниқлаш учун кун бўйи қилинган ишларни ҳар кун кечқурун қисқача ёзиб қўяр эди.

Иродани тарбиялашга коллектив, атрофдагиларнинг фикри, уларнинг киши хулқ-атворига ижобий таъсири ёрдам беради.

Одатдаги, кундалик меҳнат, шу жумладан ўқув меҳнати ҳам иродани мустаҳкамлаш учун яхши мактаб бўлиши мумкин. Агар ишда ёки ўқишда кўпгина қийинчиликлар мавжуд бўлса, уларни енгиш иродавий сифатларни тарбиялашнинг ажойиб воситаси бўлиб хизмат қилади. Совет Иттифоқи Қаҳрамони учувчи А. П. Маресьев ёшларга мурожаат қилиб, бу ҳақда жуда яхши гапларни айтган: «Баъзан мендан: айтиб беринг-чи, қандай қилиб сиз совуқ олдирган оёқларингиз билан эмаклаб бордингиз ва қандай қилиб сизда яна самолётни бошқариш учун сабот-матонат пайдо бўлди... деган саволлар беришади. Мен эса бунга жавобан: сизларга суффикслар ҳақида гапириб берганим яхши бўлмасмики?— деб айтгим келади. Ҳа, ростдан ҳам, суффикслар ҳақида, чунки мен буларни то пухта ўзлаштириб олгунча роса қийналганман. Урушдан кейин академияга кириб ўқий бошлаганимда мак-

табда ўтилган фанлардан айримлари бутунлай хотирадан кўтарилиб кетган экан. Айниқса грамматикадан ҳеч вақо билмас эканман. Мен уни ўрганиб олгунимча жуда кўп тер тўқдим. Албатта, дарслик устида бош қотириш бошқа-ю, самолётни жангга олиб бориш тамомила бошқа нарсга, лекин ана шу бир-бирига тамомила ўхшамаган ишларни яхшидаб бажариш учун талаб қилинадиган ирода сифатлари баъзи ҳолларда бир-бирига жуда ўхшаш бўлади».

Шундай қилиб, иродани тарбиялаш учун ўз устида доимий, мунтазам иш олиб бориш керак, бу ишни иложи борица эрта бошлаш зарур. Шахснинг иродавий сифатлари иродавий фаолиятда таркиб топишини унутмаслик керак. Шунинг учун меҳнат ҳамиша иродани мустаҳкамлашнинг энг яхши воситаси бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади. Ҳар бир ишни охирига етказиш, ўз ҳаракатларини пухта ўйлаш, бажариб бўлмайдиган қарорлар қабул қилмаслик, лекин қарор қабул қилгач, қандай қилиб бўлса ҳам унинг бажарилишига эришиш жуда муҳимдир. Иродани тарбиялаш киши ўз олдига қўядиган мақсадга ҳам боғлиқдир. Қўйилган мақсадни англаш иродани чиниқтиришда ёрдам беради.

Шунингдек, киши ўзини қатъий назорат қилиш, ўз ишини ва хулқ-атворини назорат қилиш одатини ҳам ўзида тарбияламоғи керак. Ўз иродасини, аввало ўз камчиликларини (дангасалик, тартибсизлик, ёмон одатлар ва ҳоказоларни) енгиш билан чиниқтириш керак. Бу соҳадаги ҳар бир муваффақият кишининг ўзига бўлган ишончини оширади, уни янада иродалироқ қилади. Бунда тўғри ҳаёт кечириш, кун тартиби, нерв системасини умумий мустаҳкамлаш, ўзининг ирода кучини доимий машқ қилдириб боришдан иборат бўлган жисмоний ва психик чиниқиш ёрдам беради.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ирода деб нимага айтилади?
2. Иродавий ҳаракат вақтида қандай тўсиқларни енгишга тўғри келади? Уларнинг фарқи нимада?
3. Киши ҳаётида ирода қандай аҳамиятга эга?
4. Ироданинг физиологик асослари тўғрисида нималарни биласиз?
5. Иродавий ҳаракатнинг манбалари нималардан иборат?
6. Иродавий ҳаракатни таҳлил қилиб беринг.
7. Ироданинг асосий сифатларини айтиб беринг ва улардан ҳар бирини қисқача таърифлаб беринг?
8. Иродани мустаҳкамлаш ишларини қандай олиб бориш керак?

Топпириқлар

1. Тўсиқларни (ташқи ёки ички тўсиқларни) енгишни талаб қиладиган иродавий ҳаракатга оид (ҳаётдан ёки адабиётдан) мисоллар келтиринг.
2. Мотивлар жураши (ўз ҳаётингиз ёки бошқа кишилар ҳаётдан) тўғрисида гапириб беринг.

ШАХСНИНГ ИНДИВИДУАЛ-ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

18-БОБ

ШАХСНИНГ КЎЗЛАГАН МАҚСАДИ.

1-§. КИШИЛАРНИНГ ЭХТИЁЖЛАРИ

Умумий мақсадни кўзлаш, яъни эҳтиёжлар, қизиқишлар, эътиқодлар асосида вужудга келадиган мақсадлар, интилишлар, мотивлар ҳар бир киши шахсини характерлаб беради. Ана шу кўзланган мақсад кишини актив, фаол бўлишга ва атрофдаги муҳитга муайян муносабатини билдиришга ундайди.

Шахснинг кўзлаган мақсади эҳтиёжлар, яъни одам бирор нарсага зарурият сезиши таъсири остида таркиб топади.

Эҳтиёжлар киши организмнинг овқат, кийим-кечак, уй-жой, ҳаракат қилиш, дам олиш ва ҳоказоларга бўлган талаб билан боғлиқ биологик эҳтиёжлар ва социал эҳтиёжлар бўлади (шу жумладан маънавий, маданий эҳтиёжлар бўлади; маданий эҳтиёжлар билишга, интеллектуал талабларни, эстетик дидни қондиришга, кишиларнинг бир-бири билан алоқада бўлишга интилишини ўз ичига олади). Биологик эҳтиёжлар организмнинг соф физиологик эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлиб, улар ҳайвонларда ҳам мавжуддир. Лекин одамда ҳатто бу эҳтиёжларнинг ўзи ҳам кўп жиҳатдан олинган тарбияга, атрофдаги социал муҳитнинг таъсирига боғлиқ бўлади. Одамдаги биологик эҳтиёжлар ижтимоий-шахсий эҳтиёжлар ҳисобланади. Уларнинг қондирилиши одатда социал характерга эга. Ҳатто бошқа жинс вакилига интилишдан иборат биологик эҳтиёж одамда ҳайвонлардагидан бошқачароқ тарзда кечади. Бу эҳтиёж кишиларнинг бир-бирларига бўлган муҳаббати ва чуқур ҳурмат туйғуси билан боғлиқ бўлиб, жамиятнинг дастлабки ячейкаси бўлган оила қуришни тақозо қилади, атрофдаги социал муҳитда мавжуд бўлган қонунлар ва урф одатларга бўйсунган бўлади.

Кишининг маънавий эҳтиёжларини икки гурппага бўлиш мумкин: 1) ахборотга бўлган эҳтиёжлар ва 2) эстетик кечинмаларга бўлган эҳтиёжлар; бу эҳтиёжлар бизнинг табиат устидан кузатишларимиз, бадний адабиёт ўқишимиз, санъат билан шуғулланишимиз ва ҳоказолар билан қондирилади.

Эҳтиёжларнинг алоҳида бир тури — меҳнат фаолиятига, ақлий ва жисмоний ишга, ижодга, янги бойликлар яратишга бўлган эҳтиёжлардир. Меҳнат кишининг моддий ва жисмоний эҳтиёжларини қондириш учун ҳам, унинг нормал психик ҳолати учун ҳам зарурдир.

Агар биологик эҳтиёжлар ҳайвонларда ҳам бўлса, маънавий эҳтиёжлар ва меҳнатга бўлган эҳтиёж фақат одамга хосдир.

Эҳтиёжлар ҳис-ҳаяжонлар билан маҳкам боғлангандир. Эҳтиёжларнинг қондирилиши ёки қондирилмаслиги тегишли ҳис-туйғуларни вужудга келтиради. Бу туйғулар, ўз навбатида, муайян эҳтиёжларни вужудга келтириши, уларни кучайтириши ёки йўқ қилиши мумкин. Баъзан ана шу туйғуларни бошдан кечиришнинг ўзи ҳам кишининг мақсади бўлиб қолади, кишидан ана шундай кечинмага эҳтиёж туғилади. Масалан, маданий кишида эстетик туйғулар эҳтиёжга айланади, у бу эҳтиёжни қондиришга интилади.

Шахснинг таркиб топишида эҳтиёжларнинг қанчалик роль ўйнаяжagini билган ҳолда, болани тарбиялаш жараёнини шундай ташкил этиш керакки, унга нисбатан қўйиладиган талабларнинг бажарилиши унинг эҳтиёжи бўлиб қолсин. Бу нарса боланинг ўзига нисбатан қўйилаётган талабларнинг аҳамиятини тушунгандагина ва уларни мустақил бажаришни одат қилгандагина рўй беради.

2-§. ҚИЗИҚИШЛАР ВА МАЙЛЛАР

Кишиларда эҳтиёжлар асосида қизиқишлар ва майллар вужудга келадики, улар шахснинг кўзлаган мақсадини маълум даражада белгилаб беради. Қизиқиш деганда кишининг нимагадир эътибор беришга, қандайдир предмет ва ҳодисаларни билишга интилиши тушунилади. Қандайдир фаолиятга интилиш майл деб аталади.

Қизиқиш ва майллар кишининг эмоционал ҳаёти билан маҳкам боғлиқдир. Қандайдир бир қизиқиш ёки майлни қондириб бўлмаслик ноқулай, салбий эмоциялар уйғотади. Бирор қизиқарли нарса одам учун қулай бўлса, унинг билиш ёки меҳнат фаолиятининг мавзуси бўлиб қолса, унда ижобий эмоциялар ҳосил бўлади.

Эҳтиёжлар ва қизиқишлар шахе активлитининг, яъни ана шу эҳтиёжлар ва қизиқишларни қондириш мақсадида унинг маълум бир фаолиятга интилишининг манбандир.

Ҳайвонлар ҳам активдирлар. Лекин уларнинг активлиги инстинктлар (овқат ейиш, жинсий, ўзини ҳимоя қилиш инстинктлари) билан боғлиқдир. Ҳайвонлар ана шу инстинктив эҳтиёжларни қондириш жараёнида атрофдаги муҳитга мослашадилар, ана шу муҳитдан яшаш учун керакли воситаларни тайёр, табиий ҳолда оладилар. Одамнинг активлиги эса шундан иборатки, у табиатга мослашибгина қолмасдан, уни ўзига бўйсундиради, ўз эҳтиёжларини қондириш учун ишлаб чиқариш фаолияти жараёнида табиатни ўзгартиради.

Эҳтиёжлар асосида вужудга келадиган қизиқишлар, эҳтиёжлар каби моддий ва маънавий қизиқишларга бўлинади. Бироқ эҳтиёжлар асосида вужудга келган қизиқишларнинг ўзлари ҳам янги эҳтиёжлар ва майлларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлиши мумкин. Масалан, поэзияга қизиқиш одамнинг ўзида ҳам шеър ёзишга эҳтиёж уйғотиши мумкин.

Бирор предметга қизиқиш ёки бирор нарса билан шуғулланишга бўлган майл *тўғридан-тўғри (бевосита) ёки билвосита (воситали)* бўлиши мумкин. Тўғридан-тўғри қизиқиш бўлган чоғда кишини предметнинг ўзи ёки иш жалб қилади. Лекин кўпинча шундай ҳол ҳам бўладик, кишининг, масалан, математикага тўғридан-тўғри қизиқиши йўқ бўлади, бироқ у техника билан қизиқади ва бу соҳада математикасиз ҳеч нарса қилиб бўлмаслигини тушунади. Кишида техникага бўлган қизиқиш воситасида математика билан шуғулланиш учун ҳам қизиқиш пайдо бўлади. Лекин бу қизиқиш энди тўғридан-тўғри қизиқиш бўлмасдан, *билвосита* қизиқиш бўлади.

Қизиқишлар кишининг маънавий ва жисмоний жиҳатдан камол топишининг энг муҳим шартлари бўлиб, уни ўз билим доирасини кенгайтиришга, билимларни эгаллашга ундайди. Бу қизиқишлар унинг фаолиятини осонлаштиради, юқори натижаларга эришувида ёрдам беради. Агар киши бирор нарса билан қизиқса, сеvimли иши билан шуғулланиш учун катта қийинчиликларни енгишга тайёр туради. Ўқувчининг ўқув ишини ташкил этганда буни ёдда тутиш керак. Ўқувчи қизиқарли фан билан бажону дил шуғулланади ва одатда ана шу фандан яхши ўқийди.

Фаолият жараёнида қизиқишлар майлларга айланади.

3-§. ҚИЗИҚИШЛАР ШАХСНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИДИР

Кишиларда шахсий хусусиятлар бўлган қизиқишлар хилма-хил бўлиб, улар кишининг ҳаёти ва фаолиятига турлича таъсир кўрсатадилар. Қизиқишларнинг хусусиятлари шахснинг хусусиятларини ҳам характерлаб беради.

Қизиқишларнинг *мазмун*и кишининг бирор йўлни тутганлигини, у ҳаётда ўз олдига қўядиган мақсадларни билдиради.

Қизиқишларнинг *чуқурлиги* кишининг умумий ривожланиши, ақли билан узвий боғлиқдир. Қизиқишлари жуда

юзак, майда-чуйда, жуда оддий бўлган кишилар ҳам учраб туради. Уларнинг қизиқишлари баъзан органик эҳтиёжларни қондиришдангина иборат бўлади.

Н. В. Гоголь «Ўлик жонлар» поэмасида помещик П. П. Петухни тасвирлайди; Петух ўз меҳмони Чичиков уникида овқатланмаслигидан аччиқланади, чунки Чичиков овқатланган ва умуман иштаҳаси ҳам яхши эмаслигини айтади. «Овқатланган экансиз, сиз билан нима ҳам қилардим?» — деб хитоб қилади Петух ва ҳаётнинг бутун маъносини ўзининг яхши овқат ейиши ва меҳмонни пазандалик маҳорати билан ҳайрон қолдиришдан иборат, деб ҳисоблайди. Зеркиш ҳақида гап борганда Петух ёқасини ушлайди: эрталаб ҳам, кундуз кун иш ҳам, кечқурун ҳам ошпазга овқат буюришдек қизиқарли иш билан банд бўлганиндан кейин, қандай қилиб зеркиш мумкин.

Бизда ҳам қизиқишлари фақат ташқи безакдан, майда-чуйдаларни сотиб олишдан, мешчанлик дидини қондиришдан иборат бўлган кишилар ҳали ҳам учраб туради, албатта. Лекин бундай кишилар бармоқ билан санарли даражада бўлиб, улар мамлакатимизда йил сайин камайиб бормоқда.

Қизиқишларнинг *кенглиги* киши ҳаётида муҳим роль ўйнайди. У шахснинг маънавий ҳаётининг бойлигидан, унинг интеллектуал эҳтиёжларининг хилма-хиллигидан далолат беради.

Машҳур табиатшунос олим К. А. Тимирязев бундай деган эди: «Ҳамма нарса тўғрисида оз-оздан билиш керак ва оз нарса ҳақида ҳамма нарсани билиш керак». Бунинг маъноси шуки, киши ҳамма нарса билан қизиқиши лозим, лекин унинг асосий, *энг муҳим қизиқиши*, бу киши нима билан жиддий шуғулланаётган бўлса, ўз ҳаётини нимага бағишлаётган бўлса, худди шу битта нарсатга қаратилган бўлиши лозим.

Қизиқишларнинг кенг бўлиши айрим касб кишилари учун айниқса зарурдир. Чунончи, А. М. Горький адабиёт иши билан шуғулланувчи ходимлар ҳамма нарса билан қизиқишлари, ҳамма нарсатга чуқур кириб боришлари лозим, деб ҳисоблаган эди.

Ўқитувчининг маданий талаблари ҳам кенг бўлиши лозим. Агар интеллектуал қизиқишлар уни турли соҳалардаги билимларни эгаллашга ундаса, бу ҳол ўқувчилар кўз ўнгиде педагогнинг обрўсини айниқса оширади. Тажрибали ўқитувчидан ёш педагоглар: яхши ўқитувчи бўлиш учун нима қилиш керак, деб сўраганларида у мана бундай жавоб берган: «Менимча, бунинг учун аввало чинакам, тўлақонли ва оқилона ҳаёт билан яшамоқ керак, яъни табиатни ўрганиш ва кузатиш, китоблар ўқиш, музыка тинглаш, театрларга бориш, саёҳат қилиш керак. Педагогнинг қалби кейинчалик бошқаларга кўпроқ нарса бериш имконига эга бўлиши учун ўзига кўп нарсани қамраб олиши лозим. Шунинг учун ҳам мен китоблардан, одамлардан, табиатдан тинимсиз ўрганаман, доимий равишда, астойдил ўрганаман».

Айрим кишилар жуда кўп нарсалар билан қизиқадилар, лекин уларнинг қизиқишлари тезда ўзгаради, қатъий бўлмайди, бу қизиқишлар юзаки ва саёз бўлиб қолади, бир лаҳзали қизиқишлар характерига эга бўлади. Агар одамнинг асосий қизиқишлари ҳам ана шундай тез ўтиб кетадиган қизиқишлар бўлганда эди, у ҳаётда айтарли ҳеч нарсани амалга оширмаган бўлар эди.

Шунингдек, кишининг қизиқишлари фаоллиги билан ҳам ажралиб туриши жуда муҳимдир. Пассив қизиқишга эга бўлган киши шу қизиқишни жиддий равишда қондириш учун ҳеч нарса қилмайди. Бундай киши тегишли адабиётларни кам мутолаа қилади, ўқиб-ўрганмайди. М. В. Ломоносовнинг ҳаёти фанга фаол қизиқишнинг намунаси бўлиб хизмат қила олади. Бу қизиқиш уни ўзи турилиб ўсган жойлардан кетиб қолишга ва мисли кўрилмаган қийинчиликларни енгиб, фанда ўзига йўл очишга ундаган.

Қизиқишлар ортиши, ривожланиши мумкин. Агар кишида бирон фойдали нарсага, масалан, бадий адабиёт ўқишга, санъатга қизиқиш етарли даражада бўлмаса, бу қизиқишни тарбиялаш мумкин, даставвал киши ўзини тегишли машғулотлар билан шуғулланишга мажбур этиши керак, сўнгра билим доирасининг кенгайиши билан қизиқиш секин-аста ортиб ва чуқурлашиб боради.

Лекин агар киши қизиқишларни қўллаб-қувватлаш тўғрисида ғамхўрлик қилмаса, уларни вақт-вақти билан қондириб турмаса, бу қизиқишлар секин-аста сусайиши ва, ниҳоят, бутунлай йўқолиши мумкин. Қизиқишларнинг бундай атрофияси¹ ҳатто улкан ақл эгалари бўлган кишиларда ҳам рўй беради.

Олим Чарлз Дарвин ўз автобиографиясида бундай деб ёзган эди: «Уттиз ёшимгача ва ҳатто кейинроқ ҳам ҳар қандай поэзия менга зўр хурсандчилик бағишлар эди... Илгарилари мен тасвирий санъатдан ва музикадан катта завқ олардим. Бироқ орадан кўп йил ўтгач, энди мен ўзимни бир сатр ҳам шеър ўқишга мажбур қила олмайман. Мен тасвирий санъат ва музикага бўлган ҳавасимни ҳам деярли йўқотдим.

Агар менга ўз ҳаётимни янгидан бошлашга тўғри келганда, қандайдир миқдорда шеърлар ўқишни ва ҳеч бўлмаганда ҳафтада бир марта қандайдир миқдорда музика эшитишни ўзим учун қоида қилиб қўяр эдим; эҳтимол, ана шундай (домний) машғулни билан ўз мияминг эдиликда ўтмаслашиб қолган қисмларининг активлигини сақлаб қолишга муваффақ бўларман. Ана шу ҳаваслардан ажралниш бахтдан ажралошга тенг бўлиб, бу эҳтимол, ақлий қобилиятларга ҳам, тагин ҳам аниқроғи — маънавий сифатларга ҳам зарарли таъсир қилса керак, чунки улар табиятимизнинг татсиқланувчи томонини сусайтиради»².

Космонавт Герман Титовнинг отаси, поэзиянинг жозибасини тушунмайдиган, музикани ҳис этмайдиган инженер, конс-

труктор, ҳар қандай киши ўз-ўзини ўғирлаган кишидир, деб ҳисоблар эди. У ўз ўғлига бой маънавий ҳаёт билан яшашни, гўзалликни кўра билишни ва ундан завқлана олишни маслаҳат берган эди. Бинобарин, ўғли Герман ўз отасининг маслаҳатларига қулоқ солди: уни адабиёт ҳам, музика ҳам, спорт ҳам, математика ҳам, физика ҳам қизиқтирар, лекин техника ва учувчи бўлиш тўғрисидаги орзуси уни ҳаммадан кўпроқ жалб қилар эди.

4 §. ДУНЁҚАРАШ

Кишида ўспирилик ёшидаёқ идеаллар, яъни у юксак қадрланадиган ва ўрнак олиши мумкин бўлган кишилар образи пайдо бўлади.

Ҳаёт ва фаолият жараёнида, атрофдаги социал муҳитнинг ва ҳосил қилинган билимларнинг таъсири остида, эҳтиёжлар ва майлларнинг ривожланиб бораётганлиги натижасида кишида эътиқодлар, яъни теварак-атрофида рўй бераётган ҳодисаларга, шунингдек, унинг ўзига ва ўз фаолиятига муайян қарашлари қарор топади. *Одамнинг дунё, жамият ва ўз-ўзига бўлган қарашлари системаси дунёқараш дейилади.* Бу шахснинг кўзлаган мақсадини аниқлаб берувчи энг муҳим сифатдир. Дунёқараш мотивлар танлашга ва қизиқишларнинг ривожланишига таъсир қилади. Дунёқараш туғма бўлмайди, балки кишининг ҳаёти ва фаолияти, унинг бошқа кишилар билан алоқаси жараёнида, фикр юритиши, ўқиши, мустақил равишда ўз билимини ошириши ва ҳоказолар натижасида пайдо бўлади. «Тайёр эътиқодларни саҳий кишилардан сўраб олиб ҳам бўлмайди, китоб дўконидан сотиб олиб ҳам бўлмайди. Уларни мустақил тафаккур жараёнида ҳосил қилиш мумкин», — деб ёзган эди Д. И. Писарев.

Айрим кишининг дунёқарашини одатда жамиятдаги, бу киши яшаётган муҳитдаги қарашлар ва ғояларни акс эттиради. Совет кишилари учун Маркс, Энгельс, Ленин таълимотига асосланган коммунистик дунёқараш характерлидир. Ана шу дунёқарашга эга бўлган киши ҳаётга, табиятга, инсоний муносабатларга оқилона ва тўғри қарайди. Бу кишига ўтмишнинг зарарли сарқитлари, диний қарашлар, ҳар хил бидъатлар ётдир. У атрофдаги ҳаётнинг барча ҳодисаларини ўзаро алоқада ва бир-бирига боғлиқ ҳолда олиб қарайди, фақат фактларни кузатибгина қолмасдан, уларни изоҳлашга, уларнинг сабабларини очишга интилади. Марксча-ленинча дунёқараш кишини фойдали жамоат арбоби бўлишга, мамлакатимизда коммунизмнинг актив қурувчиси бўлишга ундайди. Шундай қилиб, бу дунёқараш совет кишининг асосий, энг муҳим хусусияти бўлган коммунистик маслакни ривожлантиришни тақозо қилади.

¹ *Атрофия* (грекча *atrophéo* — қурйман) — ўтмаслашиш, йўқолиш.
² Чарлз Дарвин. Воспоминания о развитии моего ума и характера (автобиография). М., СССР ФА нашраёти, 1957, 147—148-бетлар.

Бироқ билимларга ва ҳаётни тўғри тушунишга асосланган илғор қарашларга, шунингдек, юксак идеалларга эга бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Киши ана шу қарашларни шунчаки ёдлаб, ўзлаштириб олмасдан, балки уни бошдан кечириши, ҳис қилиши, уларнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиши, ўз эътиқодлари бўлиб қолишига эришмоғи зарур.

В. И. Ленин комсомолнинг III съездида ёшларга мурожаат қилиб шу нарсага даъват этган эдики, «коммунизм сизнинг қандайдир ёдлаб олган нарсангиз бўлмасин, балки ўзингиз атрофлича ўйлаб кўрган бир нарса бўлсин, ҳозирги замон билими нуқтаи назаридан муқаррар келиб чиқадиган хулосалардан иборат бўлсин»¹. Ленин ёшларни ҳосил қилинган эътиқодларга мувофиқ равишда *яшаш* ва *ҳаракат қилишга* чақирди. Иши билан сўзи бир бўлган бундай кишилар жамиятнинг энг яхши аъзолари бўлиб, уларни яхлит дунёқарашга эга бўлган шахслар деб атайдилар. Қарашлари ҳеч маҳал ишидан фарқ қилмайдиган, бутун ҳаётини ўз идеалларини амалга ошириш учун буюк курашга бағишлаган кишининг ёрқин намунаси Владимир Ильич Лениндир.

Такрорлаш учун саволлар

1. Шахснинг кўзлаган мақсади нима?
2. Киши эътиёжнинг асосий турларини айтаб ўтинг.
3. Бирор нарсага қизиқиш ва майл деганда нима тушунилади?
4. Бевосита қизиқиш билан билвосита қизиқиш ўртасида қандай фарқ борлигини тушунтириб беринг. Мисоллар келтиринг.
5. Шахсни характерлаб берадиган асосий қизиқишларнинг хусусиятлари нималардан иборат?
6. Дунёқараш нима? Коммунистик дунёқарашнинг айрим хусусиятларини кўрсатиб ўтинг.

17-В О В

ТЕМПЕРАМЕНТ

1-§. ТЕМПЕРАМЕНТ ҲАҚИДА ТУШУНЧА ВА УНИНГ ТУРЛАРИ

Атрофдаги кишиларни кузатганда, улар ўртасида ҳис-туйғуларни намоён қилишда, ҳаракат тезлигида, умумий ҳаракатчанликда фарқ борлигини сезиш қийин эмас. Бировлар тажани, ҳаракатчан ва қувноқ бўлса ҳам, уларнинг туйғулари беқарор бўлади, бошқалар сусткаш, ювош ва завқсиз бўладилар. Учинчи бир тоифадаги кишилар бирор нарсадан чуқур таъсирланадилар, лекин ўз туйғуларини яширадилар, пассив бўладилар.

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 31-том, 296-бет.

Ҳис-туйғуларнинг пайдо бўлиш тезлиги ва кучида ҳамда кишининг умумий ҳаракатчанлигида намоён бўладиган индивидуал-психологик хусусиятларнинг мажмуи темперамент деб аталади.

«Темперамент» деган ном латинча *temperamentum* деган сўздан келиб чиққан бўлиб, қисмларнинг нисбати деган маънони билдиради. Қадим замонларда кишидаги туйғулар ва ҳаракатларнинг хусусиятлари унинг баданидаги «сувларнинг» (су-юқликларнинг) миқдорига, уларнинг нисбатига боғлиқ деб ҳисобланар эди. Қадимги грек врачлари ва табиатшуноси Гиппократ (эрампиздан олдинги V аср) тахмин қилганки, бир хил одамларнинг организмида сафро (*shole*) кўпроқ бўлади, бундай кишиларни *холериклар* деб атай бошлаганлар; бошқаларда — қон (*sanguinis*) кўп бўлади, уларни *сангвиниклар* деб атаганлар; учинчи бир кишиларда шиллиқ нарса (*phlegma*) айланиб кўп бўлган, шунинг учун ҳам уларни *флегматиклар* деб атай бошлаганлар ва ниҳоят тўртинчи бир кишиларда қора сафро (*melanos chole*) энг кўп миқдорда бўлиб, уларни *меланхоликлар* деб атаганлар.

Кейинчалик темпераментнинг бадандаги қандайдир «сувлар»нинг миқдорига боғлиқлиги ҳақидаги фикр рад қилинди, бироқ Гиппократнинг кишиларни тўрт гурӯҳга, темпераментнинг тўртта типига қараб бўлиш ҳақидаги фикри минг йилларча даврни бошдан кечирди. Бу номлар ҳозирги кунларимизга қадар сақланиб келди.

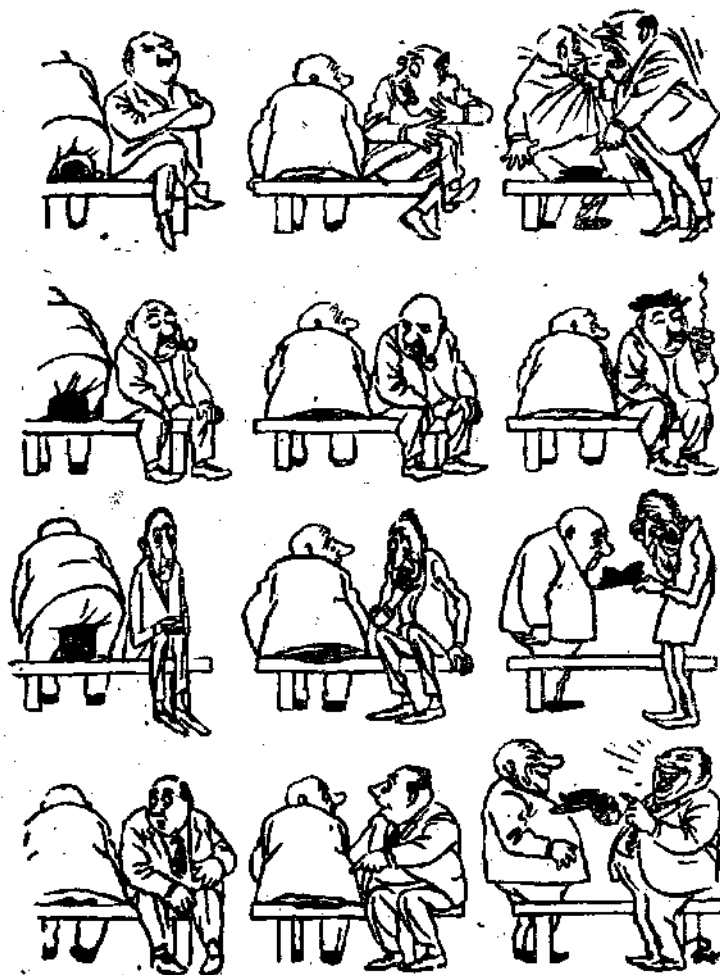
Холерик темперамент тез пайдо бўлувчи ва *кучли* туйғулар, зўр таъсирланиш, тажанилик, куч-ғайрат, кўпроқ ҳаракатчанлик, аниқ имо-ишоралар, бой мимика билан характерланади.

Сангвиник темперамент тез-тез пайдо бўлиб турадиган ва бир-бири билан осон *алмашинадиган* туйғулар билан фарқ қилади; сангвиник киши учун хатти-ҳаракатнинг жонлилиги, зўр ҳаракатчанлик, кечинмаларнинг беқарорлиги ҳосилдир.

Флегматик темперамент туйғуларнинг *суст* пайдо бўлиши билан характерланади; флегматик кишини унинг учун оддий бўлиб қолган тинч ҳолатдан олиб чиқиш осон эмас; у ҳаракат ва гапиришда ҳам шошмайди, унинг мимикаси кам ифодали, ҳаракатлари сустдир.

Меланхолик темперамент туйғуларнинг нисбатан кам хилма-хил бўлгани ҳолда уларнинг *секин* пайдо бўлиши билан ажралиб туради; ташқи томондан туйғулар деярли кўзга ташланмайди; меланхолик кишини кўп нарса безовта қилмайди, лекин ҳис-туйғу пайдо бўлганда у одатда чуқур, давомли ва анча кучли бўлади. Меланхолик кишининг кайфияти кўпинча ғамгин бўлади (сиқилган психик ҳолатни ифодалаш учун бекорга «меланхолия» сўзини ишлатмайдилар).

Бу типлар соф ҳолда ҳаётда анча кам учрайди. Яна кўпгина ўткинчи, оралиқ ёки аралаш типлар ҳам мавжуд бўлади.

12-расм. Ўзилган шляпаннинг турли темпераментдаги кишиларга турлича таъсир кўрсатиш (Х. Видетруп расми).

2-§. ТЕМПЕРАМЕНТНИНГ ФИЗИОЛОГИК АСОСЛАРИ

И. П. Павлов шартли рефлексларни ўрганар экан, ҳайвонлар ва одамнинг нерв системаси учта асосий хусусиятга ёки фаолият принципларига эга эканлигини аниқлаган эди. Биринчи принцип — нерв системасининг кучи. Иккинчи принцип — қўзғалиш ва тормозланиш процесслари ўртасидаги мувозанатлилиқ принциpidир. Учинчи принцип — нерв процессларининг ҳаракатчанлигидир.

Олий нерв фаолиятининг ана шу учта хусусияти (нerv фаолиятининг кучи, мувозанатлилиги ва ҳаракатчанлиги) асосида И. П. Павлов нерв системасининг тўртта типи борлигини белгилаб чиқди. Аввало у *кучли* ва *кучсиз* типларни фарқлаган. Кучли типлар орасида *мувозанатсиз* типлар ва *мувозанатли* типлар бўлиши мумкин. Мувозанатли типлар *ҳаракатчан* ва *суст* (инерт) типларга бўлинади. Шу тариқа учта кучли тип ҳосил бўлади, тўртинчи типга эса олим барча *кучсиз* типларни киритган. «Кўриниб турибдики,— деб ёзган эди И. П. Павлов,— бу типлар биз кишиларда темпераментлар деб атайдиган нарсаларнинг ўзидир. Темперамент алоҳида олинган ҳар бир кишининг энг умумий ва унинг нерв системасининг энг асосий характеристикаси бўлиб, бу характеристика ҳар бир шахснинг бутун фаолиятига маълум бир таъсир кўрсатади»¹.

Олий нерв фаолиятининг хусусиятлари, нерв системасининг типлари ва темпераментлар ўртасида муайян нисбат борлигини аниқлаш мумкин. Кучли мувозанатсиз типга ҳодерик темперамент, кучли мувозанатли ҳаракатчан типга — сангвиник темперамент, кучли мувозанатли суст (кам ҳаракатчан) типга флегматик кишининг темпераменти ва, ниҳоят, кучсиз типга меланхолик кишининг темпераменти тўғри келади.

Павлов кучсиз типдаги вазминлик ва ҳаракатчанликни ҳисобга олмаган, чунки бу хусусиятлар камдан-кам ҳолларда намоён бўлади.

Шундай қилиб, нерв системасининг тўртта асосий типи темпераментнинг тўртта типига мувофиқ келади.

Фаолият жараёнида нерв системасининг типи ўзгармасдан қолмайди.

3-§. ТЕМПЕРАМЕНТ ВА ШАХС

Темперамент шахснинг психик хусусиятларидан биридир, лекин бир хил темпераментдаги кишилар ҳам жуда хилма-хил бўладилар. Ҳар бир киши такрорланмас *шахс* ҳисобланади, шунинг учун ҳам уни юқорида айтиб ўтилган темперамент типларидан бирига киритиш ҳамisha ҳам мумкин бўлавермайди. Кўпгина кишиларнинг шахси фақат биргина типга хос бўлган белгига эга бўлиб қолмасдан, балки икки ва ундан ҳам кўпроқ типнинг белгиларига эга бўлади. Кишида холерик типдаги хусусиятлар билан бир қаторда, масалан, сангвиник типдаги кишининг белгилари ҳам бўлиши мумкин; меланхолик типдаги кишида эса флегматик тип хусусиятлари учрайди ва ҳоказо.

Шахс аввало — темпераментнинг турли типларига таал-

¹ И. П. Павлов. Полн. собр. соч., III том, 2-китоб, 86-бет.

луқли бўлган психик хусусиятларнинг намојандасидир. Шахс темпераментнинг *аралаш* типига эгадир.

Бироқ шундай кишилар ҳам бўладики, уларда у ёки бу темперамент типини анча ёрқин намоён бўлади. Масалан, ажойиб рус саркардаси А. В. Суворов типик холерик эди: замондошларининг эслашларига унинг қарашлари, сўзлари, ҳаракатлари ниҳоятда жонлилиги билан ажралиб турар эди. У гўё ором нималигини билмас ва ўзини кузатиб турган одамда юзлаб ишларни бирданга қилишга интиладиган тиниб-тинчимас киши сифатида таассурот қолдирар эди. У бамисоли юрмас, балки югурар, отга миниб эмас, балки учиб борар, ўз йўлида турган стулни айланиб ўтмас, балки унинг устидан сакраб ўтар эди.

Ана шундай холерик темпераментли кишилар қаторига граждандар урушининг афсоновий қаҳрамони В. И. Чапаевни ҳам киритиш мумкин.

М. И. Кутузовнинг темпераменти бутунлай бошқача бўлган. Унинг хусусида ганиришганда, у «шошмасдан шошар эди», яъни ҳамма нарсани ортиқча ҳовлиқмай бажарар, секин бўлса ҳам, лекин жуда сермахсул ишларди, дер эдилар. У ўзи кўрсатишни ёқтирмайдиган ҳис-туйғулар унда барқарор ва чуқур бўлиши билан ажралиб турар эди. Кутузов ҳақида гапирганда унинг темпераменти флегматик темперамент эди, деб айтиш мумкин.

Ёзувчилардан А. С. Пушкин холерик, А. И. Герцен сангвиник бўлган, В. А. Жуковский билан Н. В. Гоголда (айниқса ҳаётининг охириги йилларида) меланхолик темперамент белгилари бўлган. И. А. Гончаров билан И. А. Кривов яққол кўриниб турган флегматиклар бўлишган.

Кўп кишилар нерв системасининг қандай типини, бинобарин, қандай темперамент яхши деб қизиқадилар. Вунга битта жавоб бериш мумкин: ҳар бир темпераментнинг ўзига хос ижобий ва салбий томонлари бор. Биринчи қарашда кучсиз тип ҳамма соҳада нерв системасининг кучли типларига ён бергандек туюлади. Лекин бу шундай эмас. Б. М. Теплов ва унинг ходимлари ўтказган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ана шу типнинг ҳам ўзига хос ижобий сифатлари, масалан, атрофдаги дунёни чуқур идрок қилиш, зўр таъсирчанлик, сезгирлик каби сифатлари бор. Кучли типлар қийин вазиятларда анча чидамли бўладилар, лекин суст сигналларни унчалик сезгирлик билан илғаб ололмайдилар, кўнгина қўзғовчиларга ҳаммаша ҳам етарли даражада усталлик билан жавоб бермайдилар, шунинг учун ҳам теварак-атрофдаги воқеаларда ўз йўлларини яхши белгилаб олмайдилар. Айрим ҳолларда кучли типлар яшашга қобил бўладилар, бошқа ҳолларда кучсиз типлар яшашга қобил бўладилар, яъни ҳар бир темперамент ўз афзалликларига эга бўлади, деб айтиш мумкин.

Ҳарчи темперамент шахсининг туғма сифати бўлса ҳам, бундан у ҳаётини шарт-шароитлар, фаолият, тарбия ва ўз-ўзини тарбиялаш таъсири остида мутлақо ўзгармайди, деган маъно келиб чиқмайди. Атоқли кишилар орасида ўз темпераментининг салбий хусусиятларига барҳам бера олганлар кўп бўлган. Маълумки, масалан, А. П. Чехов етук ёшга борган бир даврда ўзининг кишилар билан муомаласида ҳеч маҳал кескин бўлишга йўл қўймаган, мулоимлиги, хушмуомалалиги, ташқи томондан хотиржамлиги билан ажралиб турган. Бироқ унинг табиий туғма лаёқат нишонлари бошқача бўлган эди (у отаси ва бошқа оила аъзолари сингари кескинлиги, сержаҳллиги билан ажралиб турарди). Лекин ёзувчи ўз устида кўп ишлади ва ўз темпераментининг салбий хусусиятларини йўқота олди. И. П. Павлов ўз темпераменти ўстида кўп ишлади. У ёшлигида жуда жаҳли тез, ҳар нарсасига қизиқадиган, айни вақтда уни нима қизиқтираётган бўлса, шу нарсадан бошқа ҳамма нарсани унута олиш қобилиятига эга бўлган киши эди. Кейинчалик у ўз иштиёқларини тўхтата олишни ўрганди, ўзини жўшқин темпераментини бошқара олишга ўргатди.

Такрорлаш учун саволлар

1. Темперамент нима?
2. Темпераментнинг тўртта турини айтиш ва улардан ҳар бирига қисқача характеристика бериш.
3. И. П. Павлов олий нерв фаолиятининг қандай асосий хусусиятларини белгилаб чиққан? Нерв системасининг тўртта типини (Павлов бўйича) санаб чиқинг.
4. Нерв системасининг типлари билан темпераментлар ўртасида қандай боғланиш бор?
5. Турли темпераментга эга бўлган кишиларни мисол келтиринг.

18-БОВ

ХАРАКТЕР

1-§. ХАРАКТЕР ТУҒРИСИДА ТУШУНЧА

Киши жамиятда яшаб, бирор фаолият билан шуғулланар экан, ўзини шахс сифатида намоён қилади, ўзининг атрофдаги муҳитга, одамларга, ўз ишига ва ўз-ўзига бўлган муносабатини ифодалайди. Баъзан ана шу муносабатнинг кўринишлари одатдан ташқари, тасодифий характерга эга бўлиши мумкин. Масалан, мактаб ўқувчиси ўз ўртоқлари учун кутилмаганда арзимаган нарсадан жаҳли чиқиб кетди. Ўртоқлари унинг бу ҳулқидан таажжубландилар, чунки одатда бу бола ювош, хушмуомала эди. Унинг учун қўполлик типик

ходиса эмас эди. Бошқа бир ўқувчи кўпинча атрофдагилар билан кескин ва қўпол муомалада бўлади. Бу нарса унинг учун типик бўлган барқарор, бир неча марта такрорланган хусусият бўлиб, бу уни шахс сифатида характерлаб беради. Шунинг учун ҳам мазкур хусусиятни унинг характерига хос бўлган хусусиятлардан бири деб ҳисоблаш мумкин.

Жамият аъзоси бўлган кишининг воқеликка бўлган муносабатида вужудга келадиган ва унинг хулқ-атвори ҳамда хатти-ҳаракатида таъсир қолдирадиган муҳим, барқарор психик хусусиятларнинг мажмуи характер дейилади.¹

Баъзан «характер» деган сўз билан ирода кучини, қатъиятликни ёки бошқа кишилар билан муомала қилгандаги кескинликни ифодалайдилар («характерли киши» дейдилар). Аксинча иродаси заиф кишини «характерсиз киши» деб атайдилар. Илмий нуқтаи назардан қараганда, бу таърифлар нотўғридир, чунки «характерсиз» кишида ҳам характер бор.

Характер ҳамиша шахснинг ўзига хос бўлган сифатларни (нисбатан жуда оз мустаснолар билан) белгилаб беради. Шунинг учун ҳам характер кишининг бирор ҳаётий вазият шароитида ўзини қандай тутишини олдиндан кўриш имконини беради.

Характер туғма бўлмайди. Фақат *лаёқат нишонлари* туғма бўлиши мумкин, улар нерв системасининг хусусиятларига боғлиқ бўлади. Характер эса муайян жамият аъзоси бўлган кишининг ҳаёти ва фаолияти жараёнида таркиб топади.

Характердаги кўп нарса кишининг дунёқарашига, унинг эътиқодига ва идеалларига, ижтимоий аҳволига, атрофдаги муҳитнинг таъсирига боғлиқ бўлади. Киши ўз характери ва индивидуал хусусиятлари билан ҳамиша жамият маҳсулидир. Турли ижтимоий гуруҳларга мансуб бўлган кишиларнинг характерларидаги фарқларнинг сабаби ана шундадир.

Характер шахснинг *индивидуал хусусиятидир*. Характерлари мутлақо бир хил бўлган икки кишини топиб бўлмайди, лекин айрим кишининг характеридаги кўп нарсалар бир гуруҳ кишилар учун ёки ҳатто бутун жамият учун типик бўлиши мумкин. Буржуазия синфининг вакиллари учун худбинлик, индивидуализм, бойлик орттиришга, жамиятда устун мавқега эга бўлишга интилиш, жисмоний ишга нафрат билан қараш шахснинг характерли хусусиятларидир. Меҳнаткаш халқ вакиллари учун коллективизм, ўзаро ёрдам кўрсатишга интилиш, эксплуататорларга қарши курашда қардошларча бирдамлик кўрсатиш, меҳнатни ҳурмат қилиш сингари хусусиятлар типик хусусиятлардир.

Адабий асарларнинг кўпгина қаҳрамонлари характернинг муайян типик хусусиятларини шу қадар чуқур ва тўғри акс

эттирадиларки, уларнинг номлари турдош отга айланиб қолади. Чацкий, Печорин, Хлестаков, Обломов ва бошқаларнинг бадиий образлари худди ана шундайдир.

2-§. ХАРАКТЕРНИНГ ФИЗИОЛОГИК АСОСЛАРИ

Маълумки, нерв системасининг типи олий нерв фаолиятининг туғма хусусиятларига боғлиқ бўлади. Бироқ кишининг физиологик табиати доимий бўлиб қолмайди. И. П. Павлов нерв системасининг типи (темперамент) ва характернинг бир-бирига муносабати ҳақида гапириб, бундай деб ёзган эди: «Тип ҳайвон нерв фаолиятининг туғма организмнинг конституциясига боғлиқ бўлган тури — генотипдир. Лекин ҳайвон туғилган кунидан бошлаб атрофдаги шароитнинг ғоят килма-жил таъсирларига учраши, у ана шу таъсирларга муайян фаолият билан, кўпинча, ниҳоят бутун умр бўйи мустақам бўлиб қоладиган фаолият билан муқаррар суратда жавоб бериши лозимлиги сабабли ҳайвоннинг мавжуд нерв фаолияти типининг хусусиятлари ва ташқи муҳит тақозо қилган ўзгаришлар қоришмасидан — фенотипдан, характердан иборатдир»¹.

Гарчи И. П. Павлов ҳайвон тўғрисида гапирган бўлса ҳам, лекин муҳитнинг бу хил таъсирларини одам ҳам ҳис қилади. Шуни эсда тутиш керакки, кишининг нерв фаолиятини шакллантиришга фақат биринчи сигнал системасигина эмас, балки иккинчи сигнал системаси ҳам катта таъсир кўрсатади.

Шундай қилиб, гарчи нерв системасининг туғма типи бўлган темперамент характернинг асоси бўлса ҳам, бироқ уни муваққат нерв алоқаларига ва уларнинг мураккаб системаларига хос бўлган хусусиятлар белгилаб берадики, уларга инсон ўз ҳаёти ва фаолияти жараёнида эга бўлади.

Оқибат-натижада туғма сифатлар эмас, балки социал шарт-шароит, яъни муҳитнинг таъсири, тарбия кишининг у ёки бу характерга эга бўлишининг асосий сабаби ҳисобланади. Туйғуларнинг пайдо бўлиши ва психик жараёнлар ҳамда ҳаракатларнинг ўтиш тезлиги асосан темпераментга боғлиқ бўлиб, бу ҳол албатта, кишининг характерида акс этади.

3-§. ХАРАКТЕР ХУСУСИЯТЛАРИ

Кишининг характери тўғрисида фақат *етақчи*, асосий хусусиятларга қараб фикр юритиш мумкинки, бу хусусиятлар муайян шахснинг ким эканлигини ҳамма нарсадан кўра кўпроқ белгилаб беради.

Шунинг учун ҳам ёзувчилар ўз қаҳрамонларини таърифлар эканлар, уларнинг асосий, типик хусусиятларини кўрса-

¹ Характер — грекча *charakter* (зарб қилиш, муҳр, хусусият) деган сўздан.

¹ И. П. Павлов. Полн. собр. соч., III том, 2-китоб, 334-бет.

тишга интиладилар. Масалан, И. С. Тургенев Хорь ва Калининга қўйидагича қиёсий характеристика беради: «Хорь ижобий, ишчан киши, маъмуриятчи бошлиқ, рационалист¹ киши эди. Калинин, аксинча, ҳаяжонланадиган ва ҳаёлпараст идеалистлар, романтиклар жумласидан эди».

Киши фаолиятида қандай психик жараёнлар устун туришига қараб характер хусусиятларини *интеллектуал, эмоционал* ва *ирода* хусусиятларига ажратиш мумкин.

Кишининг атрофдаги воқеаликка муносабати нуқтаи назардан характер хусусиятларини қўйидаги группаларга бўлиш мумкин:

- 1) шахсининг умумий психик тузилишини (унинг маслагини) ифодалайдиган хусусиятлар;
- 2) кишининг бошқа одамларга муносабатини характерловчи хусусиятлар;
- 3) кишининг ўз-ўзига қандай муносабатда бўлиши ҳақида гувоҳлик берадиган хусусиятлар;
- 4) шахсининг меҳнатга, ўз ишига муносабатини кўрсатувчи хусусиятлар;
- 5) кишининг нарсаларга муносабатини характерловчи хусусиятлар.

Кишининг характерида унинг *умумий психик тузилишини* ифодалайдиган хусусиятлар жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Совет кишисидан ана шундай шахсий хусусиятларга ғоявийлик, коммунистик аниқ мақсадга интилувчанлик, принципааллик, ҳалоллик, ватанпарварлик, мардлик, адолатга интилиш, активлик, интизомлилик хусусиятлари киради. Ғоявий, аниқ мақсадга интилувчи киши ўз хулқ-атворини муайян ғояга хизмат қилишга, ўз олдига қўйилган вазифани бажаришга бўйсундиради. Ғоявийлик ва коммунистик аниқ мақсадга интилувчанлик ўз ҳаётини инсониятни озод қилиш учун, кишилар бахт-саодати учун курашга бағишлаган революционерларда айниқса яққол намоён бўлган.

Одамнинг бошқа кишиларга муносабатини ифодалайдиган хусусиятлар орасида коллективизм, инсонпарварлик, сезгирлик, саҳийлик, самимийлик, ҳурмат-эҳтиром каби хусусиятларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Писмиқлик, бепарволик, тошбағирлик, ичидан пишганлик, дағаллик, кишиларга нафрат билан қараш эса қарама-қарши хусусиятлар бўлади.

М. И. Калинин совет ёшларида қандай сифатларни тарбияламоқ керак, деган саволга жавоб бериб, ўз халқига меҳр-муҳаббатни, меҳнаткашлар оммасига меҳр-муҳаббатни тарбиялаш кераклигини кўрсатиб ўтган эди.

Кишининг меҳнатга бўлган муносабатини қатъиятлик, таппабускорлик, меҳнатсеварлик, ижодга иштиёқ, ишдаги ҳа-

лоллик каби хусусиятлар характерлаб беради. Меҳнатга муҳаббат совет кишисининг энг муҳим фазилати бўлиб қолиши зарур. В. И. Ленин комсомолнинг III съездида қўйидагиларнинг зарур эканлиги ҳақида гапирган эди, яъни «Ёшлар ҳар куни ҳар бир қишлоқ, ҳар бир шаҳарда умумий меҳнатнинг бирор вазифасини, майли, энг кичик, энг оддий вазифасини амалий равишда ҳал этсинлар»¹.

Ўз қадр-қимматини билиш туйғуси, камтарлик, мағрурлик, уятчанлик, жиззакилик, худбинлик, эгоцентризм (ўз шахси, ўзининг кечинмалари билан банд бўлишга интилиш, ўзини ҳаминша ўз диққат марказида туттиш) ва ҳоказолар кишининг ўз-ўзига бўлган муносабатини кўрсатиб туради.

Кишининг нарсаларга бўлган муносабатини характерлаб берадиган хусусиятлар унинг пухталиги ёки бепарволигидан, қимматли нарсаларни (улар хоҳ ўзиники, хоҳ бировники ёки жамиятни кўрсин) беҳуда сарф қилиш ёки уларга тежаб-тергаб муносабатда бўлишидан далолат беради.

Характернинг айрим хусусиятлари шахсининг *ижобий* хусусиятлари, бошқалари эса *салбий* хусусиятлари бўлади. Характер хусусиятларига баҳо берганда улардан ҳар бирининг ахлоқий мазмунини ҳисобга олиш керак. Масалан, меҳнатсеварлик — характернинг ижобий хусусиятидир, лекин агар у худбинлик мақсадларга, чунончи, шахсининг бошқалар ҳисобига бойишига хизмат қилса, бу шахсининг салбий хусусияти бўлади. Совет гражданининг ўз буюк Ватани учун фахрланиши яхши хусусиятидир, лекин киши ўз-ўзидан қаддан ташқари мағрурланса, манманлиги билан ажралиб турса, ўзининг шахсий устунликларини бўрттириб кўрсатса, бундай фахрланиш характернинг салбий хусусиятидир.

Худди шунингдек, кишиларга бўлган меҳр-муҳаббатни яхши, нафратни ёмон, деб айтиб бўлмайди. Ҳамма нарса кимни яхши кўриш ва кимдан нафратланишга боғлиқ.

Характернинг ижобий хусусиятлари орасида *ахлоқий* хусусиятлар муҳим ўрин эгаллайди. Ахлоқий хусусиятлар ахлоқий туйғуларга асосланган бўлиб, кишининг жамият талабларига жавоб берадиган маънавий хулқ-атворини белгилаб беради. Улар орасида совет ватанпарварлиги ва пролетар интернационализи катта аҳамиятга эга бўлиб, буларни Ватанга бўлган қизғин меҳр-муҳаббат тақозо қилади. Характер хусусияти бўлган ватанпарварлик фақат ҳис-туйғулардагина эмас, балки хатти-ҳаракатларда ҳам ифодаланади. Совет халқининг ватанпарварлиги Улуғ Ватан уруши даврида яққол намоён бўлди. Фронтда ва мамлакат ичкарасида кишилар кўп жасорат кўрсатдилар. Қундалик ҳаётда, коммунизм қуриш учун олиб борилаётган фидокорона меҳнатда совет кишиларининг чуқур ватанпарварлиги намоён бўлмоқда.

¹ Рационалист (латинча *ratio* — ақл сўзидан) — ўз фаолиятида ҳис-туйғулар билан эмас, балки фақат ақл билан иш кўрадиган киши.

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 31-том, 308-бет.

Ахлоқий хусусиятларга, шунингдек, коллективизм, инсонпарварлик, ҳалоллик, тўғрилик, меҳнатга коммунистик муносабатда бўлиш, ўз бурчини англаш ва кишининг одамларга фойда келтиришга тайёр туришини характерловчи бошқа ижобий сифатлар ҳам киради.

Ҳар бир совет кишиси ўзида тарбиялаши лозим бўлган маънавий сифатлар коммунизм қурувчисининг ахлоқ кодексида санаб ўтилган.

Бу сифатларга қуйидагилар киради: коммунизм ишита садоқат, социалистик Ватанга ва социализм мамлакатларига муҳаббат, жамият бахт-саодати йўлида ҳалол меҳнат қилиш, жамият бойлигини сақлаш ва кўпайтириш тўғрисида ҳар бир кишининг ғамхўрлик қилиши, ижтимоий бурчни юксак даражада англаш, коллективизм ва ўртоқларча ўзаро ёрдам, кишилар ўртасидаги инсонпарварлик муносабатлари ва ўзаро ҳурмат, ҳалоллик ва ростгўйлик, ахлоқий поклик, оддийлик ва камтаринлик, оилада бир-бирини ҳурмат қилиш, болалар тарбияси тўғрисида ғамхўрлик қилиш, адолатсизликка, текинхўрликка, виждонсизликка, мансабнарастликка, юлчиликка нисбатан муросасиз бўлиш. СССР даги барча халқларнинг дўстлиги ва қардошлиги, миллий ва ирқий адоватларга нисбатан шафқатсиз бўлиш, коммунизмнинг, типчилик ва халқлар озодлиги ишининг душманларига нисбатан муросасиз бўлиш, ҳамма мамлакат меҳнаткашлари билан, ҳамма халқлар билан қардошларча бирдамлик.

Кишининг характерида иродавий хусусиятлар катта роль ўйнайди. Бу хусусиятларга куч-ғайрат, активлик, мардлик, уюшқоқлик, қатъийлик, сабот-матонат, мустақиллик, изчиллик ва бошқалар киради.

Киши характерининг барча хусусиятлари бир-бири билан боғлангандир, шунинг учун ҳам характер муайян даражада барқарорлиги билан ажралиб туради.

4-§. ЎЗ ХАРАКТЕРИ УСТИДА ИШЛАШ

Одамдаги характер хусусиятлари унинг ўзи учун ҳам, теварак-атрофдаги кишилар учун ҳам жуда катта аҳамиятга эга. Бирор киши ҳақида: «Унинг ярамас характери бор» деганларида, одатда бундай кишидан ўзларини олиб қочадилар, коллективда унинг дўстлари бўлмайди, оилада кўпинча у билан биргаликда ҳаёт кечирish мумкин бўлмай қолади. Ижобий характер хусусиятларига эга бўлган киши эса одатда атрофдаги кишиларнинг, қариндошлари ва дўстларининг меҳр-муҳаббати ва иззат-ҳурматига сазовор бўлади.

Айрим кишилар характерни яхши томонга ўзгартириб бўлмайди, деб ҳисоблайдилар. Салбий хусусиятларга эга бўлган киши баъзан ўзи ҳақида: «Характерим шундай бўл-

гандан кейин нима қилишим керак? Ўз характеримдан ўзим ҳам рози эмасман, лекин ҳеч нарса қилолмайман», дейди. Бу нотўғри. Дарҳақиқат, ўз характерини ўзгартириш, салбий хусусиятлардан халос бўлиш ва ўзида ижобий хусусиятларни тарбиялаш — мураккаб вазифа бўлса ҳам, лекин амалга ошириб бўладиган вазифадир. Бунинг учун аввало ўз устида ишлашни, характерни тарбиялаш ва (агар лозим бўлса) қайта тарбиялаш устида ишлашни қатъий ва кескин мақсад қилиб қўйиш керак; ортиқча манманликдан қутулиш, ўз камчиликларини аниқ кўриш учун ўзига танқидий жиҳатдан қарашга, ўз хулқ-атворига жиддий муносабатда бўлишга ҳаракат қилиш керак. Ўз хатоларини сезмайдиган ёки сезишни истамайдиган киши ҳеч маҳал ўз устида муваффақиятли иш олиб бора олмайди.

Николай Островский бундай деб ёзган эди: «Ўз-ўзининг тарбиялаш учун аввало ўзининг мустақил ҳолис судга даъват қилишинг керак. Ўз камчиликларинг, нуқсонларинг аниқ ва равшан кўришинг, ўз манманлигинг аямай... ва мен булар билан келиша оламанми, ёки йўқми, деб қатъий ҳал этишинг керак. Мен ана шу юкни ўз елкамда кўтариб юришим керакми ёки уни улоқтириб таплашим лозимми, дейшинг керак»¹.

А. П. Чехов ҳам ўз-ўзини тарбиялашга катта аҳамият берган эди. У бир адибга хатто шундай ҳикоя ёзишни, яъни «бир ёш кишининг ўзидан лаганбардорлик хусусиятини қандай қилиб оз-оздан сиқиб чиқариши» тўғрисида ёзишни маслаҳат берган. Унинг ўзи ўз иродаси ва характерини тарбиялаш учун жиддий ва қўнт билан ишлаган. «Сен менинг характеримга ҳавас қилишинг ёзибсан. Айтишим керакки, табиатан менинг характерим кескин, ўзим тажани киши бўлганман ва ҳоказо, ва ҳоказо. Бироқ мен ўзимни тутиб тура олишга ўрганман, чунки виждонли кишига ўзини тута билмай қолиш ярашмайди», — деб ёзган эди у хотинига.

Кўпинча кишининг ўзи ўз сифатларига ҳолис баҳо бериши қийин бўлади. Шунинг учун ҳам бошқаларнинг фикрига қўлоқ солиш, тўғри танқиддан хафа бўлмаслик, кўп нарсанинг четдан яхшироқ кўринишини эсда тутиб лозим. Яхши, дўстона коллектив кишининг ўз характерини тарбиялаш устида иш олиб боришга ёрдам бера олади. Бир группа кишилар орасида яшаб, меҳнат қилар экансан, бошқалардан қолишмасликка ҳаракат қиласан, киши. Коллектив олдида берилган ваъдаларни бажариш осон бўлади. Ўртоқларингда кўрган ижобий томонларни ўрганиб олгинг келади. Бошқаларда мавжуд бўлган салбий сифатларни сезгач, ҳамиша ўзингга ҳам қарашинг, ўзингда шундай камчиликлар бор-йўқлигини билишинг керак. Баъзан бу сифатлар ўзингга ёмон бўлиб туюлмайди, бу си-

¹ «Юность», 1955, № 3, 71-бет.

В. Маяковский ёшларга ятоқли революционерлардан ўрнак олишни маслахат берган эди. У бундай деб ёзган:

Хатто унчалик муҳим бўлмаган хатти-ҳаракатлар ҳам, агар улар бошқалар фойдасига хизмат қилса ва мунтазам амалга ошириб борилса, характернинг ижобий сифатларини тарбиялайди, кишини хушахлоқ қилади. Кунлардан бир кун А. М. Горький ўз ўғли бажарган чирик бир ишни юқори баҳолаган эди. «Сен жўнаб кетдинг, — деб ёзган эди Алексей Максимович ўғлига, — лекин сен эккан гуллар қолди ва яхши

Лекин бу нарса киши катта бўлгач, ўзини яхши томонга қараб ўзгартира олмайди, деган гап эмас. Киши ўзининг одат бўлиб қолган хатти-ҳаракатлари, ишлари билан ўз характери-ни бутун ҳаёти давомида таркиб топштириб боради.

1. Характер деб нимага айтилади?
2. Характернинг типик ва индивидуал хусусиятлари нима билан тушунтирилади?
3. Характернинг физиологик асослари нималардан иборат?
4. Характернинг қандай хусусиятлари кжобий, қандай хусусиятлари салбий бўлади?
5. Характернинг ахлоқий ва ғрадавий хусусиятларини кўрсатиб ўтинг.
6. Ўз-ўзини тарбиялаш тўғрисида сўзлаб беринг. Ўз устингизда ишлашга оид айрим усуллари айтиб ўтинг.

ҚОБИЛИЯТЛАР

1-§. ҚОБИЛИЯТЛАР ТҮҒРИСИДА ТУШУНЧА

Уқитувчи мактаб ўқувчиларини кузатиб, улардан бир хиллари ўқишга қобилиятли, бошқалари камроқ қобилиятли бўлади, деб ҳисоблар экан, бу гапда жон бор. Шундай бўладими, ўқувчи математикага қобилиятли бўлади-ю, лекин ўзининг оғзаки ва ёзма нутқини яхши ифодалай олмайди ёки тилларга, адабиётга, умуман гуманитар фанларга бўлган қобилиятини намоён этади, бироқ математика, физика, техникани ўрганиш унга қийинлик қилади.

Қобилиятлар деб шундай психик сифатларга айтиладики, киши улар ёрдамида билимларни, кўникма ва малакаларни нисбатан осонлик билан эгаллаб олади ва бирор фаолият билан муваффақиятли шуғулланади.

Қобилиятлар фақат фаолиятда намоён бўлади. Идрок этиш пайтида, масалан, рангларнинг товланишидаги позик фарқлар, предметларнинг аниқ кўриниши, пропорционал нисбатларни тушуниш (рассомлар ишида), абсолют эшитиш (музика билан шуғулланишда), кузатувчанлик (жуда кўп фаолият турларида) ва ҳоказолар аён бўлади. Айрим қобилиятлар хотиранинг яхши ишлаши билан боғлиқдир (масалан, ўқув материалини тез ва мустақкам ўзлаштириб олиш, уни осон ва аниқ такрорлаш қобилияти). Кишининг фикрлаш фаолиятида (материални тушуниш, мураккаб масалаларни ҳал қилиш, фикрнинг чуқурлиги, танқидийлик, мулоҳазақорликда) қобилиятлар яққол намоён бўлади. Ёзувчи, ихтирочининг меҳнатида айниқса зарур бўладиган ижодий ҳаёл ҳам қобилиятлар учун катта аҳамиятга эга.

Қобилиятлар билим, малака ва кўникмалардангина иборат эмас (гарчи улар асосида пайдо бўлиб ва ривожланиб борса ҳам). Шунинг учун ўқувчиларнинг қобилиятларини аниқлашда, боланинг бирор нарсани суст билиши унда қобилиятнинг йўқлигидан деб ҳисобламаслик учун, жуда эҳтиёт бўлиш ва ҳушмуомалалик билан иш кўриш керак. Бундай хатолар баъзан бирор сабаб билан мактабда яхши ўқимаган бўлажак йирик олимларга нисбатан ҳам йўл қўйилган. Худди шу сабаб билан паст қобилиятларни эмас, балки билимлардаги камчиликларни исботлаб берадиган айрим хусусиятлар асосида қобилиятлар тўғрисида ҳулоса чиқариш тўғри эмас.

Қобилиятлар умумий ва махсус бўлади. Умумий қобилиятлар мавжуд бўлганда киши фаолиятнинг турли хиллари билан муваффақиятли шуғуллана олади. Умумий қобилиятларга эга бўлган ўқувчилар одатда барча фанлардан яхши ва қийналмай ўқийдилар. Махсус қобилиятлар кишига қан-

дайдир бир муайян фаолият билан муваффақиятли шуғулланиш имконини беради. Масалан, математик, техникавий, адабий, музыкавий, тасвирий (бадий) ва бошқа қобилиятлар бўлади.

Бирор фаолиятнинг айниқса муваффақиятли, мустақил ва оригинал тарзда бажарилишини тақозо қиладиган зўр қобилиятлар бирикмаси талант дейилади. Ижодий фаолиятга қобилиятли бўлган кишиларни талантли кишилар жумласига киритиш мумкин. Бундай кишилар ижтимоий муносабатлар соҳасида ўз даврининг прогрессив ғояларини жуда муваффақиятли равишда амалга оширадилар, адабиёт ва санъат соҳасида ҳозирги замоннинг илғор тафаккури даражасидаги мукаммал асарларни яратадилар, фан ва техника соҳасида улар мураккаб назарий ва амалий вазифаларни яхши ҳал этадилар.

Талантлиликнинг юқори босқичи гениаллик деб аталади. Ижтимоий ҳаётда, фан, адабиёт, санъат ва шу каби соҳаларда принципиал равишда янги бўлган бирор нарсаяратган кишилар генийлар деб ҳисобланадилар. Гениал киши ижодининг маҳсуллари фаолиятнинг бирор соҳасини ривожлантиришда муҳим босқич ҳисобланади. Гениал кишилар инсоният тараққиётида йўл кўрсатувчи босқичлар бўлиб хизмат қиладилар, тарихий шахслар бўладилар.

Бизнинг Ватанимиз кўпгина талантли ёзувчиларга эга бўлиб келди ва эгadir, лекин биз улардан айримларинигина генийлар деб атаёмиз. Улардан бири, масалан, Пушкиндир; у ўз ижоди билан рус тили ва адабиёт тарихида янги давр очди.

Баъзи бир гениал кишилар ҳар томонлама талантли эканликлари билан ажралиб турганлар. Улар жумласига ажойиб рус олими М. В. Ломоносовни киритиш мумкин. У математика, астрономия, физика, химия, адабиёт, тил, география ва бошқа фанлар соҳасида фавқуллодда қобилиятларини намоён қилган.

Юқорида айтиб ўтилганидек, кишининг қобилиятларининг майллари билан маҳкам боғлиқдир. Шунинг учун бирор нарсая билан шуғулланишга қизиқиш, унга берилиш кўпинча фаолиятнинг ана шу турига бўлган қобилиятларнинг мавжудлигидан гувоҳлик беради.

Қобилиятлар, масалан, олим, ёзувчи, конструктор ва ҳоказолар шуғулланадиган ақлий меҳнат билан машғул бўлгандагина пайдо бўлиб қолмайди. Фаолият турлари «олий» ва «қуйи» хилларга бўлинмайдиган ва техника тараққиёти оддий ишчини ёки қишлоқ хўжалиги соҳасида ишлаётган меҳнатчини ижод билан шуғулланишга, рационализатор бўлишга, ишлаб чиқаришда юқори кўрсаткичларга эришишга ундаётган, айниқса бизнинг мамлакатимизда, жисмоний ишда ҳам қобилиятлар намоён бўлаверади.

2-§. ЛАЁҚАТ НИШОНАЛАРИ ВА ҚОБИЛИЯТЛАР

Кўпгина буржуа олимлари қобилиятлар туғма бўлади ва авлоддан-авлодга ўтиб туради, деб ҳисоблайдилар. Бу назария тарафдорларининг даъво қилишича, унчалик қобилиятли бўлмаган кўпчилилик кишилар орасидан лаёқатли кишилар оилалари кам бўлади, бу оилалардаги кишиларнинг қобилиятлари авлоддан-авлодга ўтиб келади. Айрим буржуа «тадқиқотчилари»нинг маълумотларига қараганда, ана шу «талант маконлари» ҳамisha имтиёзли синфларга мансуб бўлиб, айна вақтда меҳнаткаш халқнинг кўпчилиги орасида қобилиятли кишилар деярли йўқ эмиш. Шунини кўриш қийин эмаски, бундай концепция¹ буржуа олимларининг, оддий кишилар туғма равишда мукамал эмас, бой ва машҳур кишилар табиатан қобилиятли, деб илмий жиҳатдан исботлашга интилишга, бу билан эса уларнинг халқ оммаси устидан раҳбарлик қилиш ва уларни эксплуатация қилиш ҳуқуқини оқлашга қаратилганлигини кўриш қийин эмас. Шу нарса равшанки, ана шу «олимлар»нинг чиқарган бу хулосаларида ҳеч қандай илмий нарса йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас.

Лекин қобилиятлар тўғрисида бунга бутунлай қарама-қарши бўлган нуқтаи назар ҳам мавжуд бўлиб, бу нуқтаи назар туғма сифатларни тўла-тўқис инкор қилади ва ҳамма нарса фақат тарбияга ҳамда киши вояга етиб, ривожланаётган, ишлаётган шарт-шароитга боғлиқ деб ҳисоблайди. Ана шу ўта нуқтаи назарни ҳам тўғри деб ҳисоблаб бўлмайди. Агар мантиқан иш қўриладиган бўлса, бу назарияга мувофиқ, ҳар бир кишида худди Пушкинда бўлгани каби поэтик талантни ёки Репинда бўлгани каби тасвирий санъатга қобилиятни тараққий эттириш мумкин бўлар эди.

Совет олимлари қобилиятлар мия ва сезиш органларининг тузилишига боғлиқ, улар ҳар хил кишиларда туғилган вақтидаёқ турлича бўлади, деб ҳисоблайдилар. Ҳар бир кишида туғма лаёқат нишонлари, яъни мианинг олий нерв фаолиятининг анализаторларнинг ўзига хос хусусиятлари бор бўлади, бинобарин, келгусида бирор қобилиятни ривожлантиришга бўлган муайян мойиллик ана шунга боғлиқдир.

Табиий анатомик-физиологик лаёқат нишонлари қобилиятларнинг физиологик асосини ташкил этади. Кейинчалик қобилиятга айланадиган лаёқат нишонларининг мажмуи кишининг истеъдоди дейилади.

Лекин бу табиий лаёқат нишонлари муваффақиятли фаолиятнинг тўла-тўқис шарт-шароити бўла олмайди. Лаёқат нишонларини ривожлантириш керак, бу эса фаолият жараёнидагина рўй бериши мумкин,

Бундан ташқари, лаёқат нишонлари кўп қийматлидир, яъни тегишли шароитлар мавжуд бўлганда, фаолиятга қараб лаёқат нишонлари асосида турли қобилиятлар ривожланиши мумкин. Масалан, яхши эшитиш ва оҳангни сезиш қобилияти мавжуд бўлганда бир киши композитор, иккинчиси яхши ижрочи, учинчиси дирижёр, тўртинчиси музика танқидчиси ва ҳоказолар бўлиб етишмоғи мумкин.

Лаёқат нишонлари — кишининг гўё «мудраб ётган» кучлари, потенциал¹ имкониятлари бўлиб, агар киши тегишли фаолият билан шуғулланмаса, бу имкониятларни «уйғотиш», аниқлаш, улардан фойдаланиш мумкин эмас. Бундай машғулотлар учун социал шарт-шароит: моддий таъминот, муайян фаолиятга ундовчи теварак-атрофдаги муҳит, ўқиш имконияти ва ҳоказолар зарур бўлади. В. Г. Велинский, одамни табиат яратади, лекин уни жамият ривожлантиради ва унга таълим беради, деб ёзган эди.

Революциядан олдинги Россияда халқ орасида яхши табиий лаёқат нишонларига эга бўлган кўпгина кишилар бор эди, уларда ана шу нишонлар асосида улкан қобилиятлар ривожланиши мумкин эди. Бироқ, В. И. Ленин ёзганидек, «бу талантлар муҳтожлик, қашшоқлик, кишилик шахсини таҳқирлаш зулми остида эзилиб, ҳалок бўлдилар»². Фақат Улуг Октябрь социалистик революциясидан кейингина кенг халқ оммаси ўқиш ва табиий лаёқат нишонларини ривожлантириш, улар асосида қобилиятларини таркиб топтириш имконига эга бўлдилар.

Қулай шароитлар мавжуд бўлганда айрим кишиларда қобилиятлар жуда эрта ривожланади. Одатда музика ва тасвирий санъатга бўлган лаёқат анча эртaroқ пайдо бўлади. Масалан, М. И. Глинка 3—4 ёшидаёқ шундай ўйинни жуда ёқтирган: у овоз чиқарадиган турли буюмларни (мис тоғора, кюстрюлка) ёғоч билан чалган. Бунда катталарни ҳайрон қолдирадиган даражада оҳангдош товушлар пайдо бўлганки, уларни эшитиш мароқли эди. Кейинчалик бу бола буюк рус композитори бўлиб етишди. Кишиларда музика ва тасвирий санъатга бўлган лаёқатдан бирмунча кейинроқ адабий қобилиятлар пайдо бўлади, лекин айрим талантли шоирларда бу қобилиятлар жуда эрта пайдо бўлади. Масалан, Пушкин, Лермонтов ва Некрасов ҳали ўн ёшга тўлмасданок шеър ёза бошлаганлар. Математикага бўлган қобилият ҳам анча эрта (одатда болалик ёшида) пайдо бўлади.

Кишиларнинг лаёқатлари анча эрта пайдо бўлиб, улар бирор соҳада талантли арбоблар бўлиб етишганликларини кўрсатувчи кўпгина мисолларни келтириш мумкин.

¹ Концепция (латинча conceptio — англаб олиш) — бирор ҳодиса тўғрисидаги қарашлар системаси.

¹ Потенциал (латинча potentia — имконият) — мумкин бўлган, лекин аширин ҳолатда турувчи.

² В. И. Ленин, Асарлар, 30-том, 62-бет.

Бирок шундай ҳам бўладик, кишилар болаликда фавқулодда қобилиятларини намоён қилганлар-у, бирок катта бўлгач, улардан маҳрум бўлганлар. Лекин бундай ҳоллар нисбатан кам учрайди.

2-§. ҚОБИЛИЯТЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ АЙРИМ ШАРТЛАРИ

Юқорида айтиб ўтилгандек, қобилиятлар фаолият давомида ривожланади. Академик В. А. Обручев мускуллар сингари қобилиятлар ҳам машқ пайтида ривожланади, деб бекорга айтмаган.

Шунинг учун қобилиятларни ривожлантиришнинг биринчи шarti — *фаолиятга бўлган эҳтиёжни тарбиялашдир*. Ишлашни ёқтирмайдиган, ақлий меҳнатдан ҳам, жисмоний меҳнатдан ҳам ўзини олиб қочадиган дангаса кишиларда қобилиятлар ривожланмайди.

Ўз фаолиятида катта муваффақиятларга эришган барча атоқли кишилар қобилиятларни ривожлантириш учун *жиддий меҳнат қилишнинг* аҳамияти ҳақида гапирадилар. «Талант,— дейди машҳур авиаконструктор, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони А. С. Яковлев,— оллонинг инъоми эмас... бу аввало сабр-тоқатга кўпайтирилган меҳнат, меҳнат ва яна бир карра меҳнатдир». Буюк кишилар ҳаминша буюк заҳматкаш бўлиб келганлар. Улар ўз ишларини қаттиқ севишган, шу сабабли ўзлари танлаган соҳада меҳнат қилиш имкониятидан маҳрум этилиш улар учун энг оғир жазо бўлган. XVI асрнинг гениал итальян рассоми Микеланжело, агар мен бирмунча вақт резец (кескич) ёки мўйқалам билан ишламасам касал бўлиб қоламан, деган эди. И. Е. Репин: агар бундай ҳолидага амал қилмаганимда, яъни ҳар кун икки бир вақтда ўз хонамга қамалиб олиб, соатлаб картина ва этюдлар чизмаганимда, рассомлик санъатида муваффақиятга эриша олмаган бўлардим, деган эди.

Меҳнатга бўлган эҳтиёжни тарбиялаш учун *ишга қизиқиш* ва унга *обатланиш* катта аҳамиятга эгадир.

4-§. ҚОБИЛИЯТЛАР ВА ИНСОН ШАХСИ

Қобилиятлар шахснинг бошқа сифатлари билан узвий боғланган. Кишининг талантли эканлиги маълум даражада унинг психик жараёнлари (идроки, хотираси, тафаккури, йутқи, тасавури, диққати), шунингдек, кўпгина психик хусусиятлари (қизиқишлари, майллари)нинг ривожланиш даражасига боғлиқ бўлади. Айрим қобилиятларни ривожлантиришда тегишли билиш жараёнларининг юқори даражада бўлиши ҳал қилувчи роль ўйнайди. Масалан, музикачи учун эшитиш, рассом учун кўриш идроклари катта аҳамиятга эга. Шахсдаги кўпгина жараёнлар ва хусусиятларнинг айниқса

кучли ривожланиши кишининг умумий равишда ҳар томонлама лаёқатли бўлишига олиб келади.

Киши ўз қобилиятларини ривожлантириш билан шугулланар экан, бу ривожланиш қуруқ мақсаддан иборат бўлиб қолмаслигига интилиши керак. Асосий вазифа жамиятнинг муносиб, фойдали аъзоси бўлиб етишишдан иборатдир. Шу сабабли шахсни таркиб топтириш устида, унинг ижобий сифатларини, аввало ахлоқий сифатларини таркиб топтириш устида ишлаш керак. Қобилиятлар — шахснинг фақат бир томони, унинг психик хусусиятларидан биридир. Агар талантли киши ахлоқий жиҳатдан қатъиятли бўлмаса, у ижобий шахс деб ҳисобланиши мумкин эмас. Аксинча, юксак маънавий даражага, принципиалликка, ахлоқий ҳис-туйғуларга ва кучли иродага эга бўлган лаёқатли кишилар жамиятга жуда катта фойда келтирганлар ва фойда келтирмоқдалар.

Такрорлаш учун саволлар

1. Қобилиятлар деб нимага айтилади? Улар нималарда намоён бўлади?
2. Қобилиятларнинг қандай турлари бўлади?
3. Талант нима? Кишининг гениаллиги нима билан характерланади?
4. Қобилиятларнинг табиати тўғрисида қандай қарашлар мавжуд?
5. Қобилиятларнинг ривожланиши учун лаёқат нишонлари қандай аҳамиятга эга?
6. Болаларнинг илк қобилиятини кўрсатувчи мисоллар келтиринг.
7. Қобилиятларни ривожлантиришнинг баъзи бир шартларини айтиб ўтинг.
8. Шахснинг бошқа сифатларига нисбатан қобилиятлар қандай муносабатда бўлади?

ШАХСНИНГ МЕҲНАТ ФАОЛИЯТИ

20-БОБ

МЕҲНАТ ФАОЛИЯТИНИНГ АСОСИЙ ТУРИ

1-§. МЕҲНАТГА ХАРАКТЕРИСТИКА ВА УНИНГ КИШИ ҲАЁТИДАГИ АҲАМИЯТИ

Одам кун кечириш учун фақат теварак-атрофдаги оламни билиб қолмасдан, шу билан бирга уни ўзгартириши, меҳнат фаолияти билан шуғулланиши лозим.

Меҳнат,— деб ёзган эди Маркс,— аввало, одам билан табиат ўртасида юз берадиган процессдир. Одам табиат моддасини ўз ҳаёти учун яроқли бўлган маълум бир формада ўзлаштириб олиш учун ўз баданининг табиий кучларини: қўл ва оёқларини, бош ва бармоқларини ҳаракатга келтиради. Шу ҳаракат воситаси билан ташқи табиатга таъсир қилиб ва уни ўзгартириб, одам шу билан бирга, ўз табиатини ҳам ўзгартиради¹.

Меҳнат фаолиятдан иборат бўлиб, унинг мақсади ижтимоий фойдали маҳсулот, моддий ёки маънавий маҳсулот яратишдан иборат (маънавий маҳсулотга, масалан, санъат асарлари киради). Меҳнат билиш фаолияти билан маҳкам боғлангандир, чунки ҳар қандай иш билим ва тажрибани талаб қилади. Кишилар меҳнати одатда ижтимоий характерга эга бўлади.

Меҳнат фаолиятида шахснинг сифатлари, психик жараёнларнинг хусусиятлари ва кишининг хислатлари намоён бўлади. Шу билан бирга меҳнат ана шу жараёнларни такомиллаштиришнинг ва шахснинг сифатларини таркиб топтиришнинг асосий воситаси ҳисобланади. Меҳнат фаолияти туфайли кишида тафаккур, қобилиятлар, қизиқишлар ривожланади, билим, кўникма ва малакалар ҳосил бўлади, ирода мустаҳкамланади, характер таркиб топади.

Меҳнат одам ишлаётган объектив шарт-шароитларга боғлиқ равишда турли ҳис-туйғулар уйғотади. Капитализм даврида меҳнаткашлар очликдан ўлмаслик учун ўз иш кучларини ер, фабрика ва завод эгаларига сотишга мажбурдирлар. Социализм даврида ҳар ким ўзи ва жамият учун, жамиятдаги барча аъзоларнинг фаровонлиги йўлида меҳнат қилади, бинобарин, кишининг меҳнатга муносабати ҳам бошқача бўлади.

Барча ихтисосларнинг вакиллари меҳнат, айниқса муваффақиятли қилинган меҳнат бахш этадиган қувончли кечинмалар ҳақида гапирадилар. Шунинг учун ҳам шоир В. Я. Брюсов бекорга қуйидагича ёзмаган эди.

Фақат меҳнат — кўнгилни хушлар,
Дала, дастгоҳ ёнида, майли
Столдами, тер тўқиб ишла,
Ҳеч чўчима ортиқча ишдан,
Бахту-иқбол меҳнат туфайли!

Қўлдан келганча қилинадиган жисмоний ва ақлий меҳнат, оқилона мақсадни амалга ошириш учун қилинадиган меҳнат кишининг соғлиғи ва руҳий ҳолатига яхши таъсир кўрсатади, унга қувонч бағишлайди, уни вазмин қилади, унда яхши ички кайфият вужудга келтиради, ҳаётдаги умумий ғайратини оширади, узок умр кўриши учун ёрдам беради. Академик И. П. Павлов бундай деб ёзган эди: «Мен бутун умрим давомида ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнатни яхши кўриб келдим ва яхши кўраман, жисмоний меҳнатни ҳатто кўпроқ қадрлайман. Жисмоний меҳнатга қандайдир яхши бир идрок киритган, яъни мияни қўлларим билан боғлаган пайтларимда айниқса ўзимни қаноатланган, деб ҳисоблаганман»¹.

Космик кемаларнинг Бош конструктори С. П. Королёв ҳам жисмоний ишга берилган эди. У яшайдиган уйнинг атрофи мезазор боғ бўлиб, атир гуллар очилиб ётарди. Юрий Гагарин «Космосга йўл» деган китобида Королёв ҳақида бундай деб ёзган: «Бу чиройли ўсимликларнинг ҳаммасини у ўз қўли билан эккан. У янги чопилган тупроқ ҳидини ёқтирар эди... Жисмоний ишни яхши кўрар, кўпинча қўлда белкурар билан ер юмшатар эди».

2-§. ИЖОД

Ташаббус намоён бўладиган, қандайдир бир янгилик яратиладиган, иш жараёнига яхши ўзгариш киритиладиган ҳар қандай меҳнат тури ижодий характер касб этади.

Бирор меҳнат вазифасини оригинал равишда ҳал қилишга ёки фаолиятнинг ижтимоий қийматга эга бўлган янги моддий ёки маънавий маҳсулотини яратишга ижод дейилади. Маши-

¹ К. Маркс. «Капитал», 1-том, Ўздавнашр, 1955, 201-бет.

¹ И. П. Павлов. Полн. собр. соч., 1-том, 21-бет.

налар ихтиро қилиш, ишлаб чиқаришда рационализаторлик таклифи киритиш, бадий асарлар — адабий, музыкали асарлар яратиш, меҳнатнинг (инженер, врач, ўқитувчи, ишчи меҳнатининг) муваффақиятли бўлишини таъминлайдиган янги оригинал усуллар қўлланиш ижод мавзуи бўлиши мумкин.

Меҳнат ижодий характерга эга бўлиши учун аввало киши амал қиладиган гоа бўлиши керак. Ижод ишга катта қизиқиш бўлишини ва иложи борича уни яхшироқ бажаришни талаб қилади. Кишининг билимлари ва унинг ўзи қиладиган нарсани устида фикр юрита олиши бу ўринда жуда катта роль ўйнайди. Бу ҳолда фактларга таяниб, бирорта янги нарсани аниқлаш ёки қандайдир бир оригинал нарсани вужудга келтириш мумкин. Гарчи ҳамма кишилар олманинг дарахтдан ерга тушишини кўрган бўлсалар ҳам, лекин фақат Ньютон бу оддий ҳодисани кузатиб, бутун олам тортишиш қонунини кашф этган. У бунга шунинг учун ҳам эришганки, у коинот масалалари устида жуда кўп бош қотирган ва бу соҳада жуда кенг билимга эга бўлган.

Тасаввур бўлмаса ҳеч қандай ижод ҳам бўлиши мумкин эмас. Янги нарсани яратиш учун, у реал мавжуд нарсаларга айланишидан олдин, уни фикран тасаввур қилмоқ керак.

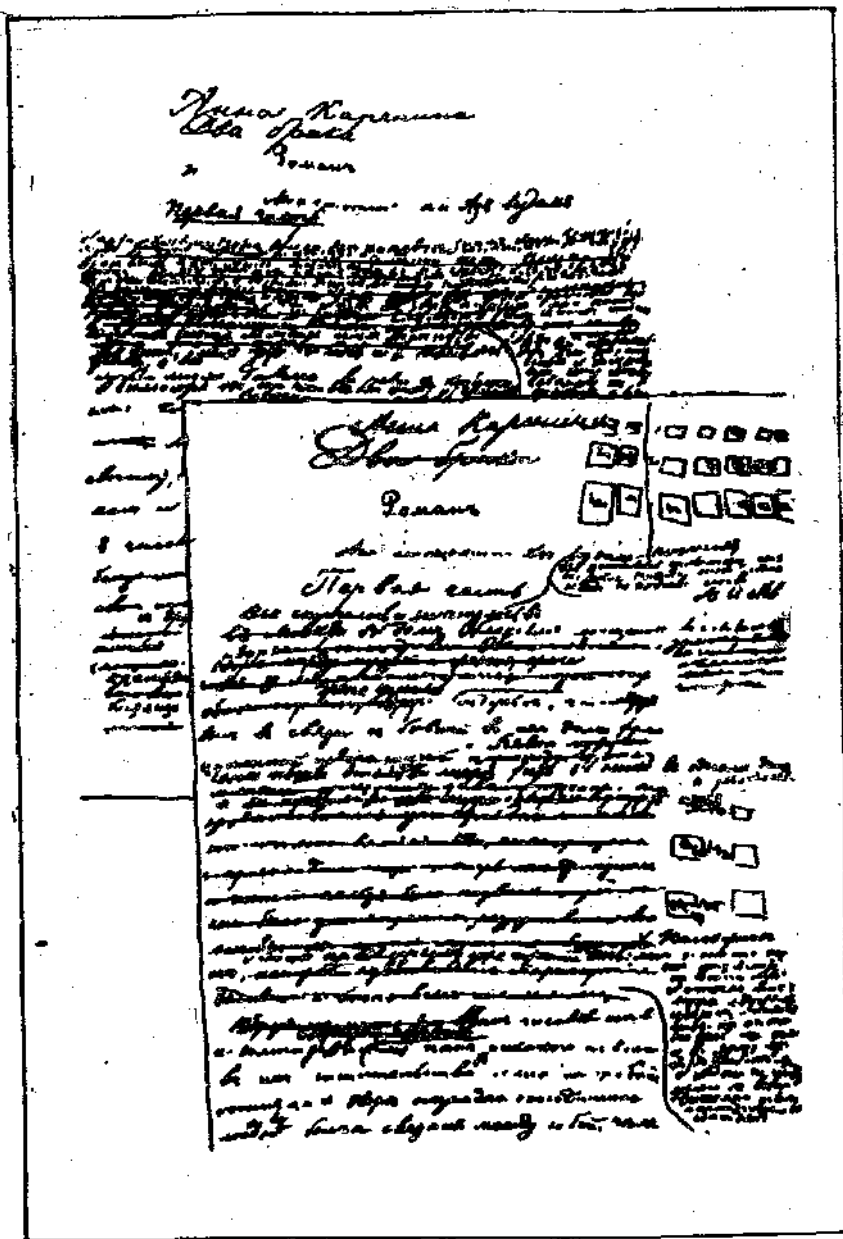
Иш ижодий бўлиши учун қатъият ва меҳнатсеварлик хусусиятларини кўрсатиш керак. Кўп кишилар: гап фақат қобилиятдир, талант кишилар ижод билан ҳеч қийналмай шуғулланадилар, уларда ҳамма нарсани ўз-ўзидан бўлаверади, деб ўйлайдилар. Ҳақиқатда эса ҳатто талант киши ҳам астойдил меҳнат қилмаса, ҳеч нарсани яратолмайди.

В. В. Маяковский кишидан жуда катта ақлий куч сарфлашни талаб қиладиган шоир меҳнатини характерлаб бундай деб ёзган:

Шеър — радий
 олмоқнинг ўзи.
Вир грамм радийда
 йил меҳнати бор.
Витта суъ деб
 шеърда минглаб
Суъ маъданин
 қазимоқ даркор.

Л. Н. Толстой ёзувчининг меҳнатини «машаққатли меҳнат» деб атаган эди. «Тузатмасдан ёзиш фикридан бутунлай воз кечиш керак, — деган эди у. — Мен ёзилган нарсаларни кўп марта тузатмасдан қандай ёзиш мумкинлигини тасаввур қила олмайман». Толстойнинг келтириб ўтилган хонаки қўл ёзма намунаси (13-расмга қаранг) ёзувчининг жуда катта иш олиб борганлигидан гувоҳлик беради.

Ҳар қандай ишда қийинчиликлардан қочмаслик керак. Киши қийинчиликларни ентиш жараёнида камол топади, унинг маънавий ва жисмоний кучлари мустаҳкамланади. Рос-

13-расм. Л. Н. Толстой «Анна Каренина» романининг хонаки қўл ёзмасидан бир саҳифа.

монавт учувчилар қийин, машаққатли меҳнат қилишга инти-
лишнинг намунаси бўлиб хизмат қилишлари мумкин. Учув-
чилик билим юртини имтиёз билан тамомлаб чиққан Юрий Га-
гаринга, хизмат жойини ўзингиз танланг, деб таклиф қилди-
лар. У қаерда қийинроқ бўлса, ўша ерга боришни олдиндан
ўйлаб қўйган эди, у ўзини «қудратли комсомол авлодининг
фарзанди деб ҳис қилар ва сокин гавашларни излашга ўзини
ҳақли, деб ҳисобламасди». Гагарин ва унинг ўртоқлари Ши-
молта юборишларини илтимос қилишди.

Ижод учун биргина меҳнатсеварликнинг ўзи кифоя қил-
майди. Тегишли қобилиятлар ҳам зарур бўладики, улар (ки-
ши агар зарур прода ва меҳнатга қизиқишини кўрсатса) фао-
лият жараёнида ривожланади.

3-§. ИЛҲОМЛАНИШ

Ижодий иш жараёнида алоҳида бир психик ҳолат бўла-
дики, уни *илҳомланиш* деб аташ қабул қилинган. Илҳомла-
ниш кишининг маънавий кучлари ва қобилиятларининг ни-
ҳоятда кўтаринки тарзда бўлиши билан характерланади. Ана
шу туфайли меҳнат жуда самарали бўлади, алоҳида қиммат-
ли фикрлар вужудга келади, зарур сўзлар топилади, киши
ҳамма фикрини бир жойга тўплайдиган бутун фаолият жара-
ёни осон ва тез бажарилади. Бунда ўз меҳнатидан қаноат ҳо-
сил қилишдек қувончли туйғу бошдан кечирилади.

Илҳомланиш фақат рассомгагина эмас, балки олимга ҳам,
ишчига ҳам зарур. Ўқитувчи ҳам дарсда бирор нарсани сўзлаб
бераётганда ёки болаларга бадиий асар ўқиб бераётганда
унга илҳомланиш айниқса зарур бўлади.

Илҳомланиш одатда ўз меҳнатига чуқур ҳаяжон билан
ёndoшадиган ва шу соҳада ишлайдиган кишилардагина пайдо
бўлади. Композитор П. И. Чайковский: «Илҳом — бу шундай
бир меҳмонки, у ишқмаслар ҳузурига ташриф буюришни ёқ-
тирмайди», — деб беҳуда ёзмаган эди.

Доимий, астойдил ва ғоят жиддий меҳнат қилганда, киши-
да илҳом, ижодий фикрлар тез-тез пайдо бўлиб туради. Бун-
га атрофдаги шароит, кишиларни, табиатни кузатиш ва ҳоқа-
золар ҳам ёрдам беради. Баъзан ижод қилиш учун йил фасли
ҳам аҳамиятга эга бўлади. Чунончи, Пушкин куз фаслида ай-
ниқса унумли ёзган. У ҳар йили кузда «қайтадан гулдай очи-
либ кетишини», айти шу даврда унда шеър «туғилишини» айт-
ган эди:

Каллада фикрлар жасорат истар,
Чиққан қофиялар чопади пешвоз.
Вармоқлар қаламу, қоғоз деб қистар,
Шу онда қуюлар шеър равон, соз.

Агар Пушкинда илҳом кўпинча қишлоқнинг осойишта
шароитида ва ёлғиз қолганида пайдо бўлган бўлса, Гоголь

Италияда муваффақият билан ижод қилган ва у ернинг «илиқ
иссиғ»ини ёқтирган. Л. Н. Толстой ҳаммадан кўра ўзининг
Ясная Полянадаги усадьбасида, «гумбазлар остидаги хонаси»
да яхши ишлаган, Чехов бўлса, шовқин-суронда ҳам, меҳмон-
дорчиликда ҳам, йўлда ҳам ёза билган. Лермонтов ҳам кў-
пинча шу тарзда ижод қилган. Биринчи қарашда ёзувчининг
илҳомбахш меҳнати қанчалик беихтиёр ва стихияли туюлса
ҳам, у ҳамиша ижоднинг ички қонуниятларига, унинг манти-
қига бўйсунган бўлади, булар ҳаётни чуқур ўрганиш натижа-
сидир. Ижоднинг ана шу тайёргарлик даври баъзан адибнинг
ўзига ҳам сезилмай қолади ва кутилмаган ақунларга олиб
келади.

4-§. ЎҚИТУВЧИНИНГ ИЖОДИЙ МЕҲНАТИ

Ишлари ва ҳис-туйғуларининг ниҳоятда жўшқинлиги
(ҳаракатчанлиги), ички дунёсининг мураккаб ва хилма-хил-
лиги билан ажралиб турувчи бола ўқитувчи фаолиятининг
объекти ҳисобланади. Шунинг учун ўқитувчи ўз касбининг
хусусиятига кўра, ижодий ходим бўлиши керак. У мақсадга
эришиш учун энг самарали йўлларни қидириши, ижодкорлик,
фаҳм-фаросат кўрсатиши ҳар бир болага алоҳида-алоҳида ён-
даша билиши, болалар коллективини уюштириб, унга раҳбар-
лик қила олиши керак бўлади. Маълумки, ўқитувчи ҳамиша
ҳам бир хил тарздаги методлар ва бир қолипдаги усуллардан
фойдалана олмайди. Кун сайин, йил сайин бир хил нарсани
такрорлайдиган, ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларини
ҳисобга олмайдиган педагог болаларда қизиқиш уйғотадиган
ижодий ходим ҳисобланмайди, балки ўқувчиларни тезда зе-
риктириб қўядиган ва ўз обрўсини йўқотган дақиқа бўлиб қо-
лади.

Ўқитувчи меҳнати таълим ва тарбиянинг кўпгина проб-
лемаларини ҳал этиш вақтида ташаббускорлик ва мустақил-
ликни талаб қилади. Бу проблемаларни ҳал этиш учун
ўқитувчи кўп нарсани билиши, бошқаларнинг қимматли таж-
рибасини ўрганиши, лекин бу тажрибадан асло кўр-кўрона
нусха кўчириб олмаслиги керак. Моҳир ўқитувчиларнинг иш
намуналарини механик равишда ўз синфига олиб кириш мум-
кин эмас, бошқаларнинг тажрибасини олдиндан пухта ўйлаб
кўриш ва қайта ишлаб чиқиш, ўз ўқувчиларининг хусусият-
ларини ҳамда иш қандай конкрет шароитда кечаётган бўлса,
ўша шароитни ҳисобга олиш керак. Ижодий тарзда иш олиб
борадиган педагог ўқув материалнинг ўқувчиларни қизиқти-
ра оладиган бўлиши тўғрисида ўйлайди.

Муаллима табиатшунослик дарсларидан биреда болаларни оҳақтошлар
билан таништирди. У суҳбатни шундай бошлади: «Дераза томонга қаранг:
ташқарида ёрун бўляпти, ҳаммаёқ қор билан қопланган, одамлар соғуқ-
дан иссиқ кийимларга ўралиб олишган, уйларида печкалар ёниб турибди.

Бу ерда ҳамма вақт ҳам одамлар яшаганими? Бу ерда ҳамма вақт ҳам ўрмонлар бўлганими, ёнда даладарда бугдой нишиб, ўтлоқлар яшнаб турганими?..

Ўқувчилар қизиқиб қолишди. Муаллима бир оз пауза қилгач, ҳайрон бўлиб турган болаларга бу ерда миллион-миллион йиллар бурун илмий дегиза бўлганлигини айтиб берди. Болаларнинг юзларида фақат таажжуб аломатлари эмас, балки шубҳа ҳам пайдо бўлди. Лекин муаллима ўз сўзларининг тўғрилигига уларни ишонтирди. Бунинг исботи шуки, деди у, бу ердан унчалик узоқ бўлмаган жойда оҳақтошларнинг жуда катта қатламлари бор, улар фақат дегиза тубидагина пайдо бўлиши мумкин. Бу нарсани олимларга ана шу жойда, шаҳарча яқинида бир вақтларда илмий дегиза чайқалиб, шовқин солиб турганлигини билдирган. Сўнгра ўқитувчи дарсликдан оҳақтошлар ҳақидаги мақолани ўқишни таклиф қилади, шундан кейин улар билан қизиқарли тажриба ўтказадилар ва бу тажриба бошқа жинслар орасидан оҳақтошларни тезда аниқлаб олишни ўргатади. Шу тариқа дарсликда анча қуруқ баён қилинган материал таъсирли тарада жонлантирилган ва болаларни қизиқтириб қолган, улар муаллимага кўпгина саволлар ҳам беришган.

Ижодий иш олиб боровчи ўқитувчи дарсларга тайёрланганда ўқув материални чуқур ўйлаб кўради, у ўқувчилар фикрини уйғотади, бунинг учун уларга: «Нима учун?», «Нега?», «Сизлар қандай ўйлайсиз?» деган саволларни беради. Ўқитувчи тажриба ўтказганда, болаларни «Нима ҳосил бўляпти?», «Буни қандай тушунтириш мумкин?» ва ҳоказо гипотезалар тузишга мажбур қилади. У иллюстратив материалдан: картиналар, кўрсатмалар қуроллар, бадий адабиётдан кенг фойдаланади, болаларга китоб устида мустақил ишларни ўргатади.

Ижодий фикр юритадиган ўқитувчи кўпинча дарсда чинакам илҳомланиб кетади, яъни унда билимларни еткази олиш қувончи, болалар билан фикрлашни ва ўзи севган ишдан қаноатланиш қувончи билан боғлиқ бўлган алоҳида бир ички кўтаринкилик ҳукм суради. Ана шу илҳомланиш ҳолати ўқитувчининг нутқини айниқса ёрқин, мароқли ва ишонарли қилади. Ўқитувчи илмий кашфиётлар ёки тарихий воқеалар ҳақида гапирганда, материални гўё ўзи уларнинг гувоҳи бўлгандек баён қилади ва гапирган нарсалари тўғрисида жон куйдиради. Шундай қилиб, ўқитувчи илгаридан билган материални гоёта қизиқиб баён қилади ва унинг илҳомланиши, қувончи, интеллектуал ҳис-туйғулари ва билимларга бўлган ташналиги болаларга ўтиб қолади.

Ўқитувчи ўз устида, ўзининг билишга оид қизиқишлари ва ақлий фикр доирасини кенгайтириб бориш устида доимий ишлаб бораётганина, билим запасини тўлдириб, илмий ва методик адабиётни кузатиб, бадий асарларни мунтазам ўқиб бораётганина ўқув материални ана шундай жонли ва асосли баён қилиб бериши мумкин. Бу нарсаларнинг ҳаммаси кишини маънавий бойитади, одамларни яхшироқ тушунишга ўргатади. Ўқитувчи учун эса бола психикасини яхши билиш ниҳоятда муҳимдир! Болаларни диққат-этибор билан ўрганиш таъ-

лим ва тарбия ишини муваффақиятли олиб боришга, шахсининг ижодий сифатларини таркиб топтириш учун шарт-шароитлар яратишга ёрдам беради.

Такрорлаш учун саволлар

1. Меҳнат нима? Унинг киши ҳаётидаги аҳамияти қандай?
2. Капитализм давридаги меҳнат билан социалистик жамиятдаги меҳнат қандай хусусиятлари билан фарқ қилади?
3. Ижод деб нимага айталади?
4. Ижодий меҳнатнинг баъзи бир шарт-шароитларини айтиб ўтинг.
5. Илҳомланиш нима? Унинг пайдо бўлишига нима ёрдам беради?
6. Ўқувчиларнинг ижодий ишларига оид хусусиятларни кўрсатувчи мисоллар келтиринг.
7. Ўқитувчининг ижодий меҳнати нимадан иборат? Мисоллар келтиринг.

21-Б О Б

МАЛАКА, КЎНИКМА ВА ОДАТЛАР

1-§. МАЛАКАЛАР ТЎҒРИСИДА ТУШУНЧА

Юқорида айтиб ўтилганидек, одамнинг амалга оширган ҳар бир иши ҳаракатлардан иборат бўлади ва, одатда, англаб қолди бажарилади. Бироқ бизнинг ҳамма ҳаракатларимиз ҳам онгининг назорати остида амалга ошмайди (беихтиёр қилинган ишларни эсга олинг). Бизнинг беихтиёр фаолиятимизда айрим ҳаракатлар деярли онгсиз равишда амалга оширилади. Масалан, одам юраётганда ёки югураётганда оёғини қандай кўтаришни, тиззасини қандай эгишни ўйламасдан бу ишни автоматик равишда бажаради. Биз ёзаётган вақтимизда у ёки бу ҳарфни қандай ёзишни ўйламаймиз. Лекин ҳар биримизнинг ёзишни ўрганган вақтимиз бўлган. Бизга қўлда рус-кани қандай қилиб ушлашни, чизиқларни қандай қилиб ўтказишни ва ҳоказоларни тушунтириб беришган. Биз юриш, ёзиш ва бошқа ишларга оид тайёр малакалар билан туғилган эмасмиз, балки тегишли ҳаракатларни машқлар йўли билан бажаришни ўрганиб олганмиз.

Онгли фаолиятни бажариш жараёнида ҳосил қилинган автоматлашган компонентлар (таркибий қисмлар) малакалар деб аталади. Малакалар шу билан характерланадики, ҳаракатлар осон ва тез, гўё ўз-ўзидан, онгининг кам иштироки билан ва кучни кам ишлатган ҳолда бажарилади. Тажрибали мастер яхши ишлайди ва ишни эндиgina бошлаётган ёш ходимга қараганда кам чарчайди.

Пианиначи рояль чалади. Унинг қўллари клавишлар устида шундай тез ҳаракат қиладики, у қайси вақтда бирор бармогини қаерга қўйишни ўйламайди. Бу ҳаракатларни у онгининг иштирокисиз бажараяпти, деган таассурот ҳосил бў-

лади. Бироқ унинг чалиши умуман ҳамма вақт онгли бўлиб қолади. Малака ҳосил қилинган, айрим ҳаракатлар устидан назорат деярли йўқ бўлади. Оннинг тўлиқ назорати баъзан ишни бажаришга ҳатто халақит бериши ҳам мумкин. Киши қандайдир усул билан сузишни ўрганаётган вақтда у ҳаракатларнинг тўғри бўлишини кузатиб боради. Лекин мабодо у тез сузишни ўрганиб олган бўлса ва энди ҳар бир ҳаракатни назорат қилишга интилса, бу тезликка салбий таъсир қилади. Бироқ айрим компонентлар қанчалик механик равишда бажарилмасин, бизда бутун фаолият устидан умумий назорат қолаверади, ҳолбуки кўпинча биз буни ўзимиз сезмай қоламиз. Масалан, тўғри йўлдан кетаётган вақтимизда оёқларимиз қандай ҳаракатни амалга ошираётганидан қатъи назар, биз дарҳол йўлнинг нотекис эканлигини сезиб, эҳтиётроқ қадам боса бошлаймиз, йўлда учрайдиган ҳар қандай тўсиқни айланиб ўтамиз.

Малакалар фаолиятимизнинг деярли ҳамма турларига киради ва биз амалга оширадиган ҳар қандай ҳаракатларнинг кўпчилик қисмини ташкил қилади. Айрим психологлар, инсон ўзи қиладиган ҳамма ишларнинг 90% га яқинини ҳосил бўлган малакалар туфайли бажаради, деб ўйлайдилар. Малакалар меҳнат қилишни осонлаштирибгина қолмасдан, балки ижодий иш учун имконият яратади, бизни унчалик мураккаб бўлмаган ҳаракатларни кузатиш зарурлигидан халос қилади. Масалан, ишро ёзаётган ўқувчи, агар у тегишли малакаси йўқлиги туфайли ҳар ҳарфни, ҳар бир сўзни ёзиш техникасини кузатиб боришга мажбур бўлганда эди, иншонинг мазмунини ҳақида кам ўйлаган бўларди.

Такрорий ҳаракатлар натижасида мия пўстлоғида ҳосил бўладиган мураккаб шартли рефлекслар, муваққат алоқалар системаси (бу алоқалар вақтида бир қўзғалиш гўё занжир каби бошқа қўзғалишлар сериясини вужудга келтиради) малакаларнинг *физиологик асослари*дир. Бу алоқалар системасини И. П. Павлов, маълумки, *динамик стереотиплар* деб атаган. Малакаларнинг ҳосил бўлиши фақат мия пўстлоғининг фаолиятигагина эмас, балки пўстлоқ остининг фаолиятига ҳам боғлиқдир. Автоматлашган малакани бошқариш пўстлоқ ости нерв марказлари томонидан амалга оширилади. Бироқ ишни катта ярим шарлар пўстлоғи назорат қилади.

2-§. МАЛАКАЛАРНИНГ ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ТАРКИБ ТОПИШИ

Фаолият турига қараб малакаларни тўрт гурӯпга бўлиш мумкин: 1) *ҳаракат* малакалари (юриш, югуриш, кўп сонли спорт малакалари); 2) предметлар ва ҳодисаларни идрок қилиш билан боғлиқ бўлган *сенсор* малакалар (рангларнинг хилларини фарқ қилиш малакаси); 3) *интеллектуал* (шу жумладан, таълимга оид) малакалар ва 4) *аралаш* малакалар;

бу малакалар фаолиятнинг ҳар хил турларини (маданий хушкў атвор, турмуш, гигиена малакаларини) ўз ичига олади.

Таълим малакаларига ўқиш, ёзиш, чизиш, ҳисоблаш малакалари ва ҳоказолар киради. Таълим малакалари ҳосил қилмасдан туриб, мактабда бирорта ҳам фанни ўрганиб бўлмайди. Малакалар қанчалик мустаҳкам бўлса, таълим жараёни шунчалик муваффақиятли боради.

Бир хил малакалар бошқа малакаларнинг таркиб топишига таъсир қилади. Бу таъсир ижобий ёки салбий бўлиши мумкин. Агар ўқувчи чиройли, аниқ ва тоза ёзиш малакасини ҳосил қилган бўлса, бу малака чизмачилик ишларини бажаришга ҳам кўчади. *Илгари ҳосил қилинган малаканинг янги малакани таркиб топтиришга ижобий таъсири малакаларнинг кўчиши* дейилади. Бу кўчиш малакалар ҳаракати структура-сида кўпгина умумий нарсалар мавжуд бўлган жойда рўй бериши мумкин. Қисқа масофани ниҳоятда катта тезлик билан босиб ўтадиган спортчи-спринтер узунликка сакраш малакасини осонлик билан ҳосил қилади, чунки спортнинг ҳар иккала турида ҳам аynи бир хил мускулларнинг зўр беришини талаб қиладиган ўхшаш ҳаракатлар бажарилади.

Лекин шундай ҳам бўладик, ҳосил қилинган малака янги малакани эгаллашга халақит беради. Агар бола мактабга киргунга қадар ёзиш вақтида ручкани нотўғри ушлашга, столга кўкрагини қўйишга ўрганган бўлса, у ҳолда ўқитувчи бундай болани тўғри ёзишга ўргатишда қийналади, чунки боланинг олдинги малакаси халақит беради. *Илгари ҳосил қилинган малакаларнинг янги малакалар ҳосил қилишга зарарли, салбий таъсир кўрсатиши малакаларнинг интерференцияси¹ деб аталади.* Малакаларнинг интерференцияси жуда кучли бўлади, шунинг учун нотўғри малакага эга бўлган кишига қайта ўргатиш бу ишда ҳали ҳеч қандай малакага эга бўлмаган кишига ўргатишдан кўра қийинроқ бўлади.

Таълим жараёнида, агар бола ишга батамом онгли муносабатда бўлса, малакаларни кўчиришдан фойдаланиш ва уларни интерференциясидан ҳоли бўлиш мумкин. Шунингдек, тўғри ҳосил қилинган малакани такрорлаш йўли билан мустаҳкамлаш аynиқса муҳимдир.

Ҳосил қилинган малакалар ҳаминша ҳам бутун умр бўйи сақланиб қолмайди. Агар такрорий ҳаракатлар қилинмаса, малакалар одатда йўқолиб боради. Бунда биринчи навбатда юқори сифат, узоқ машқ давомида ҳосил қилинган ҳаракатларнинг тақомиллашуви: тезлик, чаққонлик ва ҳоказолар йўқолади. Муайян ишни қандай бўлса ҳам бажаришга имкон берадиган ҳаракатларнинг асосий структураси ҳали узоқ вақт сақланиб қолади. Масалан, ёшлик вақтидаёқ сузишни ёки

¹ Интерференция — латинча inter (ўртасида) + verens (олиб борувчи, кўчирувчи).

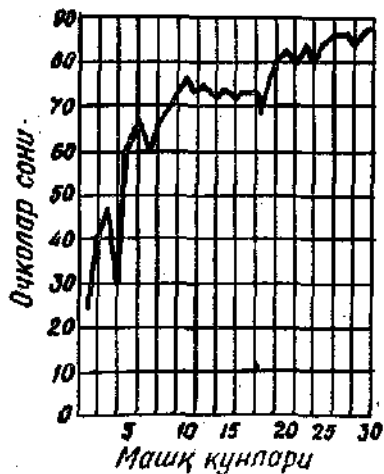
конькида учирни ўрганган ва бу ишнинг ҳар иккаласи билан бир неча йил шуғулланмаган киши ана шу малакаларни бутунлай бой берган бўлмайди. У сувга тушгач, сузади, конькида туриб учади, лекин бу ишни у жуда ишончсизлик билан, секин ва номукаммал бажаради.

Малакалар тегишли ишларни бажариш учун зарур бўладиган муайян ҳаракатларни ёдлаб олиш (такрорлаш орқали) йўли билан ҳосил қилинади. Малакаларни таркиб тоштиришда биринчи сигнал системаси: сезгилар, идрок ва тасаввурлар (айниқса ҳаракат тасаввурлари) катта роль ўйнайди. Улар амалга оширилган ҳаракат тўғрисида мианинг тегишли қисмига хабар беради, миадан эса бажарилган ишни тўғрилашга талаб қиладиган қайтиш сигналлари келади (*қайтиш алоқаси* деб аталган алоқа рўй беради). Муваффақиятли ҳаракатлар такрорланиб туради ва шу сабабли уларнинг механизмлари миёда мустаҳкам ўрнашиб олади. Муваффақиятсиз ҳаракатлар такрорланмайди ва секин-аста йўқолади.

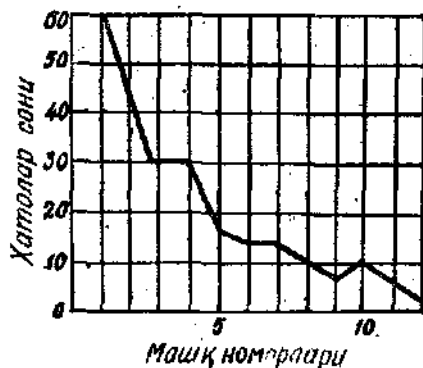
Ҳайвонот оламида ва кишиларда ҳам шундай бўлади. Лекин кишида малакаларнинг ҳосил қилиниши тафаккур ва нутқнинг иштироки билан амалга оширилади, малакани англаган ҳолда эгаллаш рўй беради.

Муайян фаолиятни такомиллаштириш мақсадида ишларнинг такрорий бажарилиши машқ дейилади. Машқ тўғри бажарилган ҳаракатлар миқдорини кўпайтиришга ва хатолар сонини камайтиришга олиб келади.

Кўпроқ кўзга ташланиши учун малака ҳосил қилиш жараёнини эгри чизиқли машқлар деб аталувчи машқлар ёрдамида

а

б

14-расм

174

график тарзда тасвирлаш мумкин. Горизонтал тўғри чизиқда такрорлашларнинг тартиб номери белгилаб қўйилади, вертикал тўғри чизиқда ҳаракатларнинг муваффақиятли бўлганлигини кўрсатувчи кўрсаткичлар ёки йўл қўйилган хатолар миқдори қўйилади. Чизмада эгри чизиқ ҳосил бўладигани, унинг кўтарилиши ёки пасайиши машқларнинг натижаларини кўрсатиб туради. 14-а расмда отиш малакасини ҳосил қилишга доир эгри чизиқ, 14-б расмда ҳаракатлантириш малакасида хатолар сонининг пасайишига оид эгри чизиқ берилган.

3-§. КўНИКМАЛАР

Кўникмаларни малакалардан ажрата билиш керак. Ҳосил қилинган билимлар асосида бирор нарса қилишни ўрганиш мумкин-у, лекин бу ишни бажариш малакаси ҳали эгаллаб олинмаган бўлиши мумкин. Масалан, биринчи синф ўқувчиси иккинчи ярим йилликда энди ёзишни билади, лекин у ёзиш малакасини эгаллаб олган, деб бўлмайди, чунки у ҳали жуда секин ёзади ва ҳамма вақт ҳам унинг ёзуви тўғри ва тоза бўлавермайди. Лекин кейинчалик мактаб ўқувчиси ана шу малакага эга бўлади, ниҳоят тез ёзишни ҳам ўрганиб олади. Бу ерда малака ҳосил қилинган кўникма асосида пайдо бўлади, кўникма эса билимларга (бирор ҳарфни қандай ёзишга) асосланган бўлади. Лекин киши малакага эга бўлиб, унинг базасида ўз кўникмасини такомиллаштирган ҳоллар ҳам бўлади. Масалан, ўқиш малакасига эга бўлган ўқувчи ҳали ифодали ўқишни билмайди. У ўқитувчининг раҳбарлиги остида ана шу кўникмани эгаллайди. Лекин ўқувчи ўқиш малакасини яхши эгаллаб олмаганда эди, у албатта ана шу санъатни ўрганиб олмаган бўларди. Бу ерда кўникма ҳосил қилинган малака асосида ишлаб чиқилмоқда.

Шундай қилиб, *кўникмалар* — киши ўз фаолияти жараёнида ҳосил қилган билимлар ёки малакаларга асосланган бирор ишни бажаришнинг маълум даражада мукаммал усуллари дур. Кўникма — бирор ишни бажаришга тайёрлик, малака эса фаолиятнинг автоматлашган звеносидир.

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, кўникмалар турли даражада бўлиши мумкин: айрим ҳолларда улар малакаларнинг таркиб топишидан олдин ҳосил бўлиши, бошқа ҳолларда фаолиятнинг янада ривожланиши бўлиши мумкин.

Узоқ машқ қилинмаса, ишлар такрорлаб турилмаса, малака ҳосил қилиб бўлмайди. Кўникма эса кўп машқларни бажармасдан ҳам пайдо бўлиши мумкин. Кўникма учун талаб қилинган нарсани тушуниш, ишни бажариш усулини билиш муҳимдир.

Меҳнат дарсида ўқитувчи ўқувчига бир детални қандай ишлаш кераклигини кўрсатиб, ундан: «Тушундингми?» — деб

175

сўради. — «Ҳа». — «Сенга тушунтириб берган нарсамни энди ўзинг бажар». Уқувчи олдиниға унчалик муваффақиятли бажармайди, кейин тўғри бажаради. «Яхши, — дейди ўқитувчи, — айтилган нарсани энди менинг ёрдамимсиз ўзинг бажара оласан, лекин ҳали машқ қилишинг, малака ҳосил қилишинг керак». Сўнгра ўқитувчи ҳосил қилинган малака асосида ўқувчидан тагин ҳам мукамалроқ кўникмани талаб қилади. Бу кўникма турли вариантларни, хусусан турли иш шaroитларида тўғри ҳаракат қилишни ўз ичига олиши мумкин. Бундай кўникма энди маҳоратга яқинлашиб қолади.

4-§. ОДАТЛАР

Кишиларнинг ҳаёти ва фаолиятида одатлар катта аҳамиятга эга бўлади.)

Агар киши эрта туришга одатланган бўлса, кун тартибига қатъий риоя қилишга, ҳамма нарсани тез ва яхши бажаришга одатланган бўлса, унга меҳнат ҳам осон туюлади ва унинг дам олиш ҳамда кўнгил очиш учун вақти қолади.

Кишининг хулқ-атворида мустақамланаётган ва унинг эҳтиёжига айланиб қолган ҳаракатлар одатлар дейилади.

Одатлар худди малакалар сингари хулқ-атвор ва фаолиятнинг автоматлашган элементларидан иборат, лекин улар орасида муҳим фарқлар ҳам бор. Малака бирор фаолиятни муваффақиятли бажариш имконини беради, одат эса кишини ана шу фаолият билан шуғулланишга ундайди.)

Эҳтиёжнинг қондирилиши қаноатланиш туйғуси билан, унинг қондирилмаслиги эса кўнгилсиз кечинмалар билан боғлиқдир. Шу сабабли одат бўлиб қолган ҳаракатларни бажариш бизда ижобий ҳис-туйғулар уйғотади, биз ўрганиб қолган нарсаларни бажариб бўлмаслик эса кўнгилсиз ҳис-туйғуларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади.

Одатлар бизни қилиниши керак бўлган нарсани бажаришга ўзимизни мажбур қилиш учун куч сарфлашдан халос қилади. Шу билан бирга, фикр ва диққатни ҳаракатларни янада такомиллаштиришга қаратиш мумкин бўлади, аynи вақтда одатдаги ҳаракатлар автоматик тарзда бажарилади. Кўпгина одатлар кишида шунчалик мустақам бўлиб қоладики, гўё улар туғма одатларга ўхшайди. Шунинг учун ҳам мақолда: «Одат — иккинчи табиат» деб айтилиши бежиз эмас. Лекин барча одатлар кишининг ҳаёти ва фаолияти жараёнида ҳосил қилинади.

Физиология нуқтаи назаридан одатларнинг пайдо бўлишига у ёки бу ҳаракатларнинг такрорланиши натижасида катта ярим шарлар пўстлоғида динамик стереотипларнинг вужудга келиши сабаб бўлади. Бу жиҳатдан одатлар малакаларга ўхшайди.

Бироқ, малакалар кўпинча ўз ишини такомиллаштиришни

ва тезлаштиришни истаган кишининг хоҳиши билан ҳосил қилинади, одатлар эса кўпинча сезилмасдан ва кўп ҳолларда ҳатто кишининг иродасига қарши пайдо бўлади.

Айрим психологлар одам — «одатлар комплекси»дан иборат, деб ҳисоблайдилар. Одатлар кишининг маънавий қиёфасини шакллантириш учун ҳам катта аҳамиятга эгадир, чунки улар мустақамланиб олгач, энди кишида характернинг бирор хусусиятини вужудга келтиришга ёрдам беради.

Одатлар ҳам малакалар сингари хилма-хилдир. Киши машғул бўлган меҳнат тури билан боғлиқ профессионал одатлар бўлади. Масалан, врач одамнинг қандай кўринишига, қиёфасига қараб соғлом ёки касал эканлигига ва ҳоказоларга эътибор беришга одатланган. Ахлоқий (соф дил, тўғри бўлиш), гигиена, эстетик таълим одатлари, маданий хулқ-атвор ва бошқа одатлар ҳам бўлади. Меҳнат қилишга одатланиш одатлар ичида жуда муҳим ўрин тутати. Бу одатни анча эрта, айниқса мактаб ёшида тарбиялаш зарур.

Агар ҳосил қилинган малакалар фойдали ёки аҳамиятсиз бўлса, одатлар зарарли ҳам бўлади. Фойдали ёки ижобий одатларга, жумладан, ақлни бир жойга қўйиб ишлашга, тозалikka, ҳушмуомалаликка, кишиларга зийраклик билан муносабатда бўлишга одатланиш киради. Ишёқмасликка, қўполликка, чекишга одатланишни зарарли ёки салбий одатлар деб аташ мумкин.

Фойдали одатлар кишиларга катта ёрдам беради.

Аксинча, ўзида кўпгина салбий одатлар мавжуд бўлган киши, бу одатларга қарши доимий кураш олиб боришга мажбур бўлади, баъзан эса ўзидаги зарарли одатларнинг қули бўлиб қолади. Шу сабабли ҳар бир киши фойдали одатларни ҳосил қилишга ва зарарли одатларга барҳам беришга интилиши керак. Фойдали одатларга эга бўлиш учун имкони бори-ча шундай фойдали ҳаракатларни тез-тез такрорлаб туриш, уларни одатдаги ҳаракатларга айлантириш, ёмон одатдан халос бўлиш учун эса тегишли ҳаракатларни такрорламаслик керак.

Такрорлаш учун саволлар

1. Малакалар нима? Уларнинг физиологик асослари нималардан иборат?
2. Малакаларнинг айрим турларини санаб ўтинг.
3. Малакаларни кўчириш ва интерференция қилиш нима?
4. Қандай шарoитда малакалар муваффақиятли тарзда ҳосил қилинади?
5. Малакалар қандай таркиб топади?
6. Кўникма нима? У малакадан нима билан фарқ қилади?
7. Одатлар нима? Улар қандай аҳамиятга эга?
8. Одатларнинг физиологик асослари нималардан иборат?
9. Сиз одатларнинг қандай турларини биласиз?
10. Фойдали одатларни қандай ҳосил қилиш ва зарарли одатларга қарши қандай курашмоқ керак?

КИЧИК ЕШДАГИ УҚУВЧИ ПСИХОЛОГИЯСИ

22-БОВ

КИЧИК МАКТАБ ЕШИДАГИ БОЛАЛАРНИНГ УМУМИЙ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

1-§. БОЛА ШАХСНИНГ РИВОЖЛАНИШ ПРОБЛЕМАСИ

Болаларнинг психикаси, онги кўп жиҳатдан тарбияга ва атрофдаги муҳитнинг таъсирига боғлиқ. Лекин табиий лаёқат нишончаларининг, яъни миёна ва нерв системасининг бир кишини ҳаётининг дастлабки йиллариданоқ бошқа кишилардан ажратиб турадиган анатомик-физиологик хусусиятларини ҳам инкор этиб бўлмайди. Бир бола 2—3 ёшидаёқ қайсарликка, қаттиқ туриб олишга мойил бўлади, мустақил бўлишга интилади, бошқа болада эса худди шу ёшда бировнинг гапига кириш, ён бериш, бирор нарсани бошқаларнинг кўрсатмаси билангина қилишга мойиллик сезиларли бўлади ва ҳоказо.

Лекин кишида табиатан мавжуд бўлган нарса шахснинг ҳаёти ва фаолияти жараёнида ҳар хил ташқи таъсирларнинг таърибиянинг таъсири остида ривожланиб ва ўзгариб боради. Киши миёна ва нерв системасининг хусусиятлари ниҳоятда пластиклиги билан, яъни таъсирлар натижасида ўзгариш қобилияти билан ажралиб туради. Ҳақиқатан ҳам, биз шу нарсаси доимо ишонч ҳосил қиламизки, кишиларнинг психик сифатлари теварак-атрофдаги ҳаёт ва моҳир тарбиячи томонидан йўналтириб туриладиган фаолият таъсири остида ўзгариб бориши мумкин.

Совет ва буржуа психологлари шахснинг ривожланиши проблемасини турлича ҳал этадилар. Совет психологлари чет элда мавжуд бўлган ривожланиш назарияларини инкор этадилар; бу назарияга кўра, бола туғилган вақтида табиий хусусиятларга эга бўлади, гўё бу хусусиятлар унинг жисмоний ва психик сифатларини муқаррар равишда белгилаб берар эмиш. Бу қарашларнинг тарафдорлари шахснинг туғма асосига ҳеч қандай чуқур ўзгаришлар киритиши мумкин эмас, деб ҳисоблайдилар. Бошқа назарияларга кўра, табиий анатомик-

физиологик лаёқат нишончалари ҳеч бир аҳамиятга эга эмас. ҳамма нарса ташқи муҳитнинг кўрсатган таъсирига боғлиқ бўлади.

Буржуа психологлари ва философларига қарама-қарши ўлароқ, шахснинг ривожланиши тўғрисидаги марксча-ленинча таълимот табиий лаёқат нишончаларининг аҳамиятини эътироф қилади, лекин кишининг ривожланишида тарбия ва таълимга етакчи ўрин беради. Хусусан, бир тухумдан пайдо бўлган эгизакларни кузатиш бунинг учун далил бўлиб хизмат қилиши мумкин. Бир хил табиий сифатларига ва жисмоний ўхшашликларига қарамай, ана шу болалар психик жиҳатдан бир-биридан фарқ қилувчи кишилар бўлиб воқеа этадилар. Бунинг сабаби уларга тарбия ва таълим бериш шароитининг, ҳаёт ва фаолият шароитининг хилма-хиллигидадир.

Ирсият ҳам катта аҳамиятга эга бўлади, лекин у боланинг келажагини белгилаб бермайди, унинг келажаги кўп жиҳатдан атрофдаги социал муҳитнинг таъсир кўрсатишига боғлиқ бўлади.

Совет олимларининг нуқтан назарига қараганда, шахснинг ҳаёти жараёнида у билан уни ўраб олган муҳит ўртасида ўзаро таъсир кўрсатиши рўй беради, бу муҳит шахсга таъсир қилади. Лекин ташқи ҳолатлар болага ички шарт-шароитлар орқали (унда эртароқ шаклланган сифатлар орқали) таъсир қилади. Шу билан бирга ривожланаётган организмда ҳаёт ва жамият шахсга нисбатан қўядиган талаб билан шахснинг ўзи эга бўлган нарсалар (мавжуд қарашлар, хато маълумотлар, малакалар, одатлар) ўртасида зиддият вужудга келади. Шу сабабли бола дунёни янада яхшироқ билишга, ўз тажрибасини кенгайтиришга ҳаракат қилади.

Бола шахснинг ривожланиши фақат сифатларнинг кўпайиши, тўпланиши тариқасида рўй бермайди. Масалан, III синф ўқувчисида у етти ёшлик бола бўлган вақтдагига нисбатан дунё-ҳақидаги билимлар ҳажми кенгайибгина қолмасдан, бу билимлар унда сифат жиҳатдан ҳам бошқачароқ бўлиб қолган, мактаб ўқувчиси уларни янгича англаб олган. Мактабга кираётган бола ўқиш кераклигини, чунки ҳамма ўқиётганлигини билади. Бир неча йил ўтгач, унинг ўқишга бўлган баҳонаси билимларнинг родини тушуниб етиш, фақат оила ва мактаб олдидаги бурчни эмас, балки жамият олдидаги бурчни ҳам ҳис этиш бўлиб қолади. Йил сайин ўқувчининг онглилиги ошиб боради, диққатининг, хотирасининг ихтиёрийлиги ортади, ўз туйғулари, истакларини бошқара олин маҳорати такомиллашади, қизиқишлари, тафаккури ва нутқи ривожланади, фаолиятдаги активлиги ва мустақиллиги ортади, иродаси мустаҳкамланиб, шахснинг маънавий қиёфаси янада барқарор бўлиб боради. Шу билан бирга битта ёш даврдан бошқа ёш даврига ўтиш ҳаминша ҳам секин-аста рўй беравермайди, баъзан янги психик сифат атрофдагилар учун,

шу жумладан, тарбиячилар ва ота-оналар учун кутилмаганда пайдо бўлади.

Бола психикаси ривожланиш жараёнида фақат миқдор жиҳатидан эмас, балки сифат жиҳатидан ҳам ўзгарганлиги сабабли «бола — бу кичик ёшдаги катта киши» деб бўлмайди, айрим буржуа психологлари ана шундай деб ҳисоблайдилар. Мактабгача ёшдаги боланинг барча психик жараёнлари катта ёшдаги ўқувчиларга ва катта ёшдаги кишиларга нисбатан ўзига хос хусусиятларга эга бўлади.

Бола ўз ривожланишида бир қанча босқичларни ёки ёш давларини босиб ўтади, чунончи: гўдаклик (туғилган вақтдан бир ёшгача), илк болалик (1 ёшдан 3 ёшгача), мактабгача ёш (3 ёшдан 7 ёшгача), кичик мактаб ёши (7 ёшдан 10—11 ёшгача), ўсмирлик ёки ўрта мактаб ёши (10—11 ёшдан 14—15 ёшгача) ва илк ўспиринлик ёки катта мактаб ёши (14—15 ёшдан 17—18 ёшгача). Ана шу босқичларнинг ҳар бири ўз хусусиятларига эга бўлади, лекин ҳар бир ёш босқичи ўзидан олдинги босқичнинг элементларини ва кейинги босқичнинг куртакларини ўз ичига олади.

Таълим-тарбиявий ишларни ташкил этганда олдинги босқичда нималар ўлаштирилганлигига таяниш, шу билан бирга бундан кейинги босқич қандай имкониятлар очиб беришини ҳисобга олиш, яъни боланинг «энг яқин ривожланиш зонаси»ни¹ мўлжаллаб иш кўриш зарур.

Юқорида айтилганлардан қуйидаги хулоса келиб чиқади: бола шахсини таркиб топтиришга раҳбарлик қилиш учун унинг ривожланиш шароитларини, у дуч келаётган таъсирларни билиш керак. Шунингдек, унинг шахсида таркиб топган хусусиятларни, яъни ташқи муҳитнинг таъсири амалга ошадиган ички шароитларни ҳисобга олиш зарур.

Шуни эсда тутиш керакки, болаларни айни кичик мактаб ёшида тарбиялаш жуда катта аҳамиятга эга. Ажойиб совет педагоги В. А. Сухомлинский ҳамма нарса болаликдан бошланади, ўсмирнинг маънавий қиёфаси болалик йилларида қандай тарбияланганлигига борлиқ, деб ҳисоблаган эди.

2-§. КИЧИК ЁШДАГИ ВА МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАР ПСИХИКАСИНING ХУСУСИЯТЛАРИ

Кичик ёшдаги ўқувчининг психологиясини яхшироқ тушуниб олиш учун, ҳеч бўлмаганда, унинг мактабгача бўлган даврдаги ривожланиши билан қисқача таниш бўлмоқ лозим.

¹ «Энг яқин ривожланиш зонаси» терминини психолог Л. В. Виготский киритган; у таълим боланинг ҳозирги вақтда эришган ақлий даражасига асосланиб ташкил этилибгина қолмасдан, балки унинг тарбиячи ёрдами билан энг яқин келгусида эришадиган камолотига ҳам мўлжалланиб ташкил этилиши керак, деб ҳисоблаган.

Одам фарзанди занф, ёрдамга муҳтож мавжудот бўлиб туғилади, бинобарин, у мустақил фаолиятга қобил бўлиши учун орадан кўп вақт ўтади.

Бола ўз ҳаётининг биринчи йилида (гўдаликда) катталарнинг доимий парвариш қилишини талаб этади. Унинг психик процесслари, асосан, сезгилар ва идроклар билан чекланган бўлади. Бола яқин кишиларини ва ўз атрофидаги буюмларни таний бошлайди, уларга турлича қизиқиш билан қарайди, турли нарсаларни қўлига олиб ўйнашни яхши кўради. Бир ёшга тўлиш олдидан болада гапиришнинг бошланғич аломатлари ва юришга дастлабки интилиш пайдо бўлади.

Бола секин-аста гапиришни ўргана бошлайди. Бола 5—6 ойлик бўлганида чуғурлай бошлайди («ма-ма», «да-да» каби бўғинларни такрорлайди). Иккинчи ярим йилликда унинг бўғинлаб айтган сўзлари айрим предметлар ва ҳаракатлар билан боғлана бошлайди (одамларни кўрганда «аяя», «да-да» дейди, биров қўлини узатса, талпинади ва ҳоказо). Иккинчи ёшга қадам қўйганида у энди элоҳида сўзларни талаффуз қила бошлайди, кўпинча битта сўзнинг ўзига ҳар хил маъно беради. Ана шу ёшда нутқнинг ривожланишига унинг мустақил ҳаракат қилиш қобилияти таъсир кўрсатади. Бола ҳаётининг учинчи ёши — сўз запасининг интенсив кўпайиш ва оддий жумлаларни айта билиш давридир. Уч ёшли бола тахминан мингта сўзни билади ва грамматик формалардан фойдалана бошлайди, яъни сўзларни келишик, сон ва шахслар бўйича ўзгартира олади. 3—4 ёшли болалар кўпинча «сўзлар ясаш» билан шуғулланадилар, катталарнинг гапиришига қараб ҳар хил сўзлар ясайдилар.

Ясли даври (илк болалик) ориентировка рефлексининг ривожланиши давом этгани ҳолда аниқ гапиришни тезда ўрганиб олиш билан ажралиб туради. Юриш малакасига эга бўлиш боланинг билиш имкониятларини айниқса кенгайтиради. У энди кўпгина нарсаларнинг нима учун хизмат қилишини (белкурак — ер чопиш учун, гилдирак — айлантириш учун, қалам — расм чизиш учун керак бўлишини) тушуна бошлайди. Унинг ҳаётига ўйин фаолиятининг асосий тури бўлиб (мактабга қадар) киради.

Бу ёшда хотира кўпгина буюмларнинг номи билан бойиб боради, шу билан бирга нарсаларни эсда қолдириш ҳеч қандай куч талаб қилмасдан, *беихтиёр* равишда рўй беради. (Шунинг учун бола бу вақтда она тили билан бир қаторда чет тилида гапиришни ҳам осон ўрганиши мумкин.)

Миянинг катта ярим шарларида қўзғалиш процесслари тормозланишдан устунлик қилиши сабабли бола ҳали ўз эҳтиёжларини чеклашни ўзининг хулқ-атворини бошқаришни билмайди. Шу сабабли болалар инжиқ бўладилар, асосий равишда кўп нарсаларни талаб қиладилар ва йиғлайдилар.

Илк ёшда ва ясли ёшида психик процесслардан идрок устун туради. Бу ёшда бола учун таассуротларга эҳтиёж сезиш характерли бўлади, сўнгра эса атрофдаги кишиларнинг ҳаракатлари ва ишларига тақлид қилиш эҳтиёжи туғилади.

Мактабгача ёшда болаларда иккинчи сигнал системаси кучли ривожланади. Болада ўзини бирмунча тутиб олиш қобилияти пайдо бўлади, унинг катталар талабини бажариши, ўртоқларига ён бериши осонроқ бўлиб қолади. Ўзини болаларнинг асосий фаолиятидир. У болаларда коллективизмнинг таркиб топишига ёрдам беради, ўйинда бошқа кишиларнинг қизиқишларини тушуниш ривожланади. Бола катталарнинг фаолиятини ўрганиб, ролларга бўлиниб ўйналадиган ва сюжетли ўйинларда уларга тақлид қилиб товарак-атрофидаги воқеликни чуқурроқ билиб олади, кишиларнинг ҳаёти, меҳнати билан танишади. Ўйинда болаларнинг тафаккури ва тасаввури ривожланади.

Бола ўйин жараёнида ана шу ўйин томонидан қўйиладиган, лекин ҳамisha ҳам осон бўлмайдиган муайян вазифалар ва мақсадларни амалга оширади, у ўйин қоидаларига бўйсуниб мажбур бўлади. Буларнинг ҳаммаси иродани тарбиялайди ва мустақкамлайди. Бунга катталарнинг болаларга нисбатан қўядиган талаблари ҳам ёрдам беради.

Мактабгача давр билишга онд қизиқишларнинг ҳамда дунё тўғрисидаги маълумотларнинг янада тўплангани билан характерланади, бу ҳол таълим жараёнида (айниқса, болалар боғчаларида) ва мустақил равишда билим ҳамда малакалар ҳосил қилиш тарзида амалга ошади. Мактабгача ёшдаги бола ниҳоятда қизиқувчанлиги билан ажралиб туради. Унинг бу қизиқувчанлиги: «Нега? Нима учун?»,— деган саволларда ҳамда «Ўзим!», деган сўзни айтиб, доимо турли ишларда ўзини беихтиёр равишда синаб кўришга интилишда ифодаланади. Боланинг психик жиҳатдан ривожланишида хотира катта роль ўйнайди. Хотира боланинг ақлини кўпгина тушунчалар ва маълумотлар билан бойитади. Мактабгача ёшдаги боланинг психикасини ривожлантириш учун у бемалол бажара оладиган меҳнат ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бола онлада, болалар боғчасида аста-секин ана шу меҳнатда қатнаша бошлайди.

Буларнинг ҳаммаси боланинг жисмоний ривожланишига ҳам, интеллектуал ўсишига ҳам ёрдам беради. Болада диққат, хотира, тафаккур, нутқ ривожланади, билимларни эгаллашга, мустақилликка интилиш пайдо бўлади, атрофдаги муҳитни ўрганишга қизиқиш вужудга келади. Бола баъзи бир амалий малакаларга эга бўлади. Бу хусусиятларнинг ҳаммаси боланинг мактабда таълим олишга тайёрглигидан гувоҳлик беради.

3-§. КИЧИК ЁШДАГИ ЎҚУВЧИНИНГ ЖИСМОНИЙ ВА ПСИХИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Кичик ёшдаги ўқувчи мактабгача ёшдаги болаларга ва анча каттароқ ёшдаги болаларга нисбатан бир қанча жисмоний хусусиятларга эга бўлади. Кичик мактаб ёшида суяк системаси мустақкам бўлиб қолган бўлса-да, бироқ суякларнинг қотиш жараёни ҳали тамомланмайдиган. Болалардан машғулотлар вақтида тўғри ўтиришни талаб қилиб, ана шу ҳолга ўтибор бериш керак. Болаларни кўпроқ ёзиш билан чарқатиб қўймаслик керак, чунки ҳали улар қўл бармоқлари ва панжани аниқ ҳаракат қилдиришда қийналадилар.

Кичик ёшдаги ўқувчининг юрак-томир системаси ҳали етарли даражада ривожланмаган бўлади, шунинг учун ўқув машғулотлари ва ўйинлар вақтида уни толиқтириб қўйишга йўл қўймаслик керак.

Кичик ёшдаги ўқувчида олий нерв системаси (олдинги ёш давларига нисбатан) анча юқори даражада ривожланган бўлади. Бола миясининг оғирлиги 7 ёшдан кейин бирмунча ортади. Агар 3—6 ёшда миё ўртача 1100 г келса, 7 ёшга бориб у 1250 г га, 9 ёшда қарийб 1300 г га етади. Шу билан бирга 7 ёшдан 11 ёшгача бош миясининг пешана қисмлари ўсаётганлиги аниқсиз сезилади.

Шахснинг умумий психик тузилиши маълум даражада қўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг нисбатига боғлиқ бўлади. Агар илк болаликда қўзғатувчи жараёнлар кўпинча тормозланиш жараёнларидан устунлик қилса, бунинг оқибатида бола ўз туйғуларини, ихтиёрий диққатини ва ҳоҳазоларни қийинлик билан бошқарса, кичик мактаб ёшида ҳаёт шароитлари ва тарбия таъсирида қўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг бирмунча мувозанатга келиши рўй беради.

Албатта, кичик ёшдаги ўқувчи жуда актив, фаол ва ҳаракатчан бўлиб қолаверади. Қайнаб-топиб турган куч-ғайрати кўпинча унинг хатти-ҳаракатини ихтиёрсиз қилиб қўяди, бу эса боланинг ёш хусусиятлари педагогнинг таъсир кўрсатишига бўйсунмайдиган, деган маънони билдирмайдиган. Кичик ёшдаги ўқувчи боланинг табиати доимий равишда ҳаракат қилишни, югуришни, шовқин-суронни ва ҳоҳазоларни талаб қилади, деб бўлмайди. Ишга етарли равишда қизиқиш бўлганда ва ўқитувчи талабчанлик кўрсатганда кичик ёшдаги ўқувчи анча босиқ, интизомли ва қўнғил бўлиб қолади. Лекин унинг куч-ғайрати ва ҳаракат қилишга эҳтиёжидан тўғри ҳулоса чиқариш керак: дарсдаги актив ва хилма-хил машғулотлар, физкультура минутлари ўтказиш, танаффусда ҳаракат қилиш имконияти — буларнинг ҳаммаси кичик ёшдаги ўқувчини ўз-ўзини бошқаришга қобилиятли қилади, ўзининг ёшига ҳос хусусиятларни енгитишга ёрдам беради.

Бошлангич синфлар ўқувчисига умумий характеристика берганда, 7 ёшли болалар ўзларининг жисмоний ва психик сифатлари билан 9 ёшли болалардан жуда фарқ қилишларини ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Агар биринчи синф ўқувчиси ҳали мактабгача ёшдаги болаларнинг кўпгина умумий хусусиятларига эга бўлса, III синф ўқувчиси энди кичик ўсмирлик ёшидаги болалар учун характерли бўлган бир қанча хусусиятларга эришади. Болалар мактабгача ёшдан ўсмирлик ёшигача ривожланиш йўлини босиб ўтар эканлар, 3 йил ичида ҳам ақлий жиҳатдан, ҳам иродавий жиҳатдан, ҳам эмоционал жиҳатдан жуда ўзгарадилар.

Ориентировка рефлексининг, биринчи сигнал системасининг етарли равишда ривожланиши болани бевосита кўриш, эшитиш, қўл билан ушлаб кўриш мумкин бўлган ҳамма конкрет, кўрсатмали нарсаларга жуда идрокли қилиб қўяди. Шу сабабли кўрсатмали ўқув материалли болалар жуда яхши ўзлаштирадилар. Лекин шу билан бирга бошлангич таълим даврида иккинчи сигнал системаси ҳам тез ривожланишда давом этади. Бола дастлабки синфлардаёқ айрим умумлашмалар, тўғри хулосалар чиқаришга, ҳодисаларнинг сабабларини топишга қобилиятли бўлади.

Ҳозирги замон совет мактаби болаларнинг ёш хусусиятларига қандайдир ўзгармайдиган хусусиятлар сифатида мослашиб олишни эмас, балки ана шу хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда, болани олға томон олиб боришни, камолотнинг кейинги босқичига кўтарилишда унга ёрдам беришни ўз мақсади қилиб қўяди. Шу билан бирга акселерацияни¹, яъни бизнинг давримизда (бундан бир неча ўн йил илгари бўлганига нисбатан) болаларнинг психик ва жисмоний жиҳатдан тез ривожланаётганлигини назарда тутмоқ керак.

4-§. МАКТАБДАГИ ТАЪЛИМ ВА УНГА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МУНОСАБАТИ

Бизнинг СССРда мактаб таълими 10 йил (айрим иттифоқдош республикаларда 11 йил) давом этади. Ана шу даврнинг ҳаммаси 3 та ёш босқичига бўлиниши мумкин: кичик ёш босқичи 7 ёшдан 9 ёшгача (мактабнинг I—III синфлари), ўрта ёш босқичи — 10 ёшдан 14 ёшгача (IV—VIII синфлар) ва катта ёш босқичи — 15 ёшдан 17—18 ёшгача (IX—X синфлар). Бу босқичлардан ҳар бири ўз хусусиятларига эга.

Мактаб таълимининг дастлабки 3 йилини ўз ичига оладиган 7 ёшдан 9 ёшгача бўлган давр киши ҳаётида муҳим давр ҳисобланади. Мактаб бола шахсини таркиб топтиришнинг асосий омилларидан бири бўлиб қолади. Таълим бошланиши билан болада бегам болалик даври тамом бўлади ва у меҳнат

фаолиятига, янги вазифаларни бажаришга жалб қилинади. Психология нуқтаи назаридан қараганда, бу боланинг ҳаёти ва фаолиятида катта ўзгаришдир. Мактабга кириш — одатда бутун умр бўйи эсда сақланиб қоладиган фавқулодда воқеадир.

Мактаб таълимининг дастлабки йилларидан бошлаб кичик ёшдаги ўқувчининг билим доираси беқиёс даражада кенгайиб боради, унинг ҳаётига китоблар, билимларнинг ана шу битмас-туганмас манбаи киради. Лекин гап фақат саводли бўлишда, ёзиш ва ҳисоблашни билишда эмас, балки табиат билан, кишиларнинг меҳнати билан, жамият ҳаёти билан танишишда ҳамдир; бола улар билан бошлангич синфлардаёқ таниш бўлади.

Болалар одатда мактабга киришни қизиқиш билан кутадилар, бу ерда уларга ҳамма нарса: ўқитувчининг гаплари ҳам, мактабдаги умумий тартиб ҳам, ўқиш ҳам, ёзиш ҳам, қизиқиб томоша қилинадиган кўрсатмали қўлланмалар ҳам ва бошқа кўпгина нарсалар ҳам дастлабки вақтларда янги ва мароқли бўлиб туюлади. Шу нарса характерлики, мана шу даврда болаларни фақат билимларни эгаллашгана эмас, балки ўқиш жараёнининг ўзи ҳам қизиқтиради. Улар ўқитувчининг берган хилма-хил тошпириқларини деярли бир хил қизиқиш билан бажарадилар. Бола ҳатто ўқитувчининг саволига тўғри жавоб бера олмаса ҳам, ўзидан сўрашларини яхши кўради. Ваҳо олиш мактаб ўқувчисига жуда ёқди.

Биринчи синф ўқувчиси бўлган бир бола ўқув йилининг бошида ўз ўртоғига ғурур билан: «Сенинг кундалик дафтарингда фақат иккита беш, менда эса тўртта уч бор» — деб гапирган. Бола учун баҳоларнинг сифати эмас, балки уларнинг миқдори аҳамиятга эга бўлган.

Шу билан бирга бир қатор тадқиқотларда аниқланганидек, болалар I синфда (кўпинча II синфда ҳам) эўр тиришқоқлиги, ўз вазифаларига ҳалол муносабатда бўлиши билан ажралиб турадилар, улар ўқитувчидан олинган топшириқларни бажариш учун жавобгарликни ҳис қиладилар. Лекин III синфдан бошлаб, бу тиришқоқлик кўпинча сусайиб кетади, болалар энди дарсни тайёрламай ҳам қўядилар ва буни айб деб ҳисобламайдилар. Ўқитувчининг танбеҳлари уларга камроқ таъсир қиладди. Бу, биринчидан, болаларнинг қизиқиш дифференциация¹ қилиниши, иккинчидан эса болаларга таълим бериш вақтида уларнинг интеллектуал талаблари ортиб бораётганлиги ҳаминша ҳам ҳисобга олинмаслиги билан тушунтирилади. Ҳолбуки, ўқувчилар тез ўсиб борадилар, мактаб ҳам кичик ёшдаги ўқувчиларнинг интеллектуал имкониятлардан ҳаминша ҳам тўла фойдаланмайди.

¹ Дифференциация — (латинча differentia — хилма-хиллик, фарқ) — ажратиш, бўлиш.

¹ Акселерация — латинча accelerate (тезлаштириш).

5-§. БОЛАЛАРГА ЎҚИТУВЧИ, БОЛАЛАР КОЛЛЕКТИВИ ВА ОИЛАНING ТАЪСИРИ

I синфда мактаб ўқувчисининг хулқ-атвора бутунлай ўқитувчи томонидан бошқарилади, ўқитувчи одатда болалар олдида жуда катта обрўга эга бўлади. «Мария Ивановна шундай деганлар»,— дейди биринчи синф ўқувчиси бирор нарсани нима учун бошқача эмас, худди шундай қилганлигини тушунтирар экан. Шундай ҳам бўладики, ўқувчи ўқитувчининг сўзини нотўғри тушунади, ҳатто ота-оналар боланинг хатосини тўғриламоқчи бўладилар, лекин у педагогни пеш қилиб, ўз гапида қатъий туриб олади, бу ўринда ота-оналарнинг обрўсини ҳам тан олмайди. Лекин ўқувчи II синфда, айниқса, III синфда ўқитувчи унга қандай сабаблар билан бирор талаб қўйишини тушунишга ҳаракат қилади. Болада педагогнинг қарашларидан фарқ қиладиган ўз фикри пайдо бўлади, у ҳолда ўқитувчи нима учун худди шундай иш кўриши кераклигини ўқувчига тушунтириши лозим. Ҳаракатларнинг сабабини тушунишга ана шундай интилиш боланинг воқеликка онгли муносабатда бўлиши авж олганлигидан далолат беради. Лекин ўқитувчининг мавқеи пасаймайди. Болаларнинг унга бўлган ҳурмати шу қадар каттаки, III синф ўқувчиларидан кўплари ўқитувчи ҳамма нарсани билади ва ҳамма нарса унинг қўлидан келади, деб ишонадилар.

Кичик ёшдаги ўқувчи боланинг ривожланишида болалар коллективи (синф ва октябрлар группаси коллективи) катта роль ўйнайди. Бола ўз ўртоқларининг худди шу иш билан шуғулланаётганлигини кўради, ҳамма нарсани бошқа болалардан қолишмасдан бажаришга интилади, уларнинг маъқуллаш ики таънасига сабаб бўлади. Таълимнинг бошларида болаларнинг бир-бирлари билан ўзаро муносабатлари асосан тақлид қилишда намоён бўлади. Лекин секин-аста уларда ўзаро ёрдам ва ўзаро талабчанлик вужудга келади. Ўқитувчи берган баҳосининг моҳияти ўртоқларининг фикри билан тўлдирилади, бола уларнинг фикри билан тобора кўпроқ ҳисоблаша бошлайди.

Кичик ёшдаги ўқувчининг шахсини таркиб топтиришда у аъзоси бўлиб кирадиган пионер ташкилоти муҳим ўрин тутати. Жамоат ишида қатнашиш, ўзаро ёрдам, ўртоқлик туйғуси, китоблар ва ўқитувчининг ҳикоялари асосида болалар ва ўсмирларнинг қаҳрамонона хатти-ҳаракатлари билан танишиш, ор-номус ҳақидаги тушунчанинг ривожланиб бориши — буларнинг ҳаммаси кичик ёшдаги ўқувчига тарбияловчи таъсир кўрсатади, уни коммунистик жамиятдаги бўлажак ҳаётга тайёрлайди.

Кичик ёшдаги ўқувчининг психик сифатлари маълум даражада оиланинг таъсирида қарор топади. Бола ўз вақтининг кўп қисмини ота-онаси, ака-укалари ва опа-сингиллари билан

муомалада бўлиб ўтказди, шу сабабли оила унинг шахсини таркиб топтиришга жуда катта таъсир кўрсатади. Боланинг теварак-атрофидаги кишиларнинг шахсий намунаси ва, аввало, ота-онанинг обрўси муҳим аҳамиятга эга бўлади. Дўстона, мустақкам, ҳамжиҳат оилада, унинг ҳамма аъзолари бир-бирлари тўғрисида ғамхўрлик қиладиган, виждонан ишлайдиган, ўзларининг жамоат бурчларини яхши бажарадиган оилада, одатда, болалар ҳам соф дил, меҳнатсевар ва интизомли бўлиб вояга етадилар.

А.С. Макаренко ота-оналарга мурожаат қилиб, бундай деб ёзган эди: «Ҳақиқий обрў сизнинг гражданлик фаолиятингизга, гражданлик туйғунгизга, бола ҳаётини билишингизга, уларга берадиган ёрдамингизга ва унинг тарбияси учун масъулиятингизга асосланади»¹.

Мактаб ва оиланинг болалар психологиясига таъсири ўқитувчининг ота-оналар билан қанчалик яқин алоқада бўлишига, улар билан биргаликда ягона тарбия йўлини амалга оширишига, уларга маслаҳат билан ёрдам беришига ва ўз навбатида улар орқали ҳар бир мактаб ўқувчисининг индивидуал хусусиятларига оид ўз билимларини чуқурлаштиришига бевосита боғлиқ бўлади.

6-§. ТАЪЛИМ ЖАРАЕНИДА БОЛАНING РИВОЖЛАНИШИ

Ўқинининг бошланиши боланинг психик, аввало, ақлий ривожланишида қўйилган катта қадамдир. Мактабга кириш билан болада диққат, идрок, хотира, тафаккур, вутқ, тасаввур жуда кучли ривожланади. Буларнинг ҳаммаси умумий ривожланишга ёрдам беради, у шахсининг билиш фаолиятининг анча юқори даражада бўлиши билан характерланади. Боланинг интеллектуал жиҳатдан тез ўсишига, у ҳосил қиладиган билимлар, қўникма ва малакаларнинг ортиши, унинг онг-билим даражасининг кенгайиши, қизиқувчанлигининг кучайиши, ақлий меҳнатга, мустақил таълим ишига одатланиши сабаб бўлади.

Таълим тўғри методлар билан олиб борилганда қўйи синфларнинг ўқувчиси ўз саволларига фақат тайёр жавобларни кутибгина қолмайди (мактабгача ёшдаги бола кутганидек), балки мустақил равишда ва, албатта, ўқитувчининг раҳбарлиги остида бирор нарса қилишга интилади.

Мактабга келган болада ўзини ўраб олган нарсалар ҳақида кўпгина маълумотлар мавжуд бўлади. Мактабда у кўпгина янги нарсаларни билиб олмасдан, шу билан бирга ўзига маълум бўлган нарсанинг бошқа томонларини ҳам маълум даражада билиб олади, ҳодисаларнинг сабабига оид изоҳларни топади ва ҳоказо.

¹ А. С. Макаренко, Асарлар, IV том, 360-бет.

I синфдан бошлаб билишга доир қизиқишлари ва ақлий меҳнатга меҳр-муҳаббати тарбияланиб борган, зарур интеллектуал вазифа юкланган мактаб ўқувчиларида ўқиш истаги сусаймайди ва ақлий иш ҳамда ўз мажбуриятларини виждонан бажариш одати ҳосил бўлади.

Ўқитувчи дарсни моҳирлик билан олиб борганда, болаларнинг интеллектуал куч-қайрати ва сабр-тоқатини суиистеъмол қилмайди, ўқув машғулотларининг турларини ўзгартириб, уларга зарур дам беради ва ўқувчилар тезда ўзларига нисбатан қўйилаётган талабларнинг бажариб бўлинишига ишонч ҳосил қиладилар. Эришилган муваффақият ва у билан боғлиқ бўлган мақтов, олинган яхши баҳолар ишдаги муҳим рағбатлантирувчи нарсалардир. Ақлий меҳнат секин-аста болалар учун одатдаги меҳнатга айланади, бинобарин, маълум даражада уларнинг эҳтиёжи бўлиб қолади.

Билимлар ҳажмининг кенгайиб бориши боланинг воқеликка бўлган муносабатини ҳам кўп жиҳатдан ўзгартиради. У табиатни севишни ўрганади, уни сақлаш ва инсон фойдаси йўлида ўзгартириш кераклигини тушуна бошлайди.

Болаларнинг интеллектуал ўсиши уларнинг *маънавий ривожланишида* ҳам акс этади. Ана шу ёшда боланинг ҳали кўпгина соддадиллик томонлари бўлади. У болаларга хос тўғрилиқ билан одамларни яхши ва ёмонга ажратади. Бир одамда ижобий ва салбий хислатларнинг қўшилиб кетганлиги кичик ёшдаги ўқувчи учун унчалик тушунарли бўлмайди. Бунга сабаб шуки, сеvimли ўқитувчиси ёки бошқа бирор яқин киши биланнинг кўз ўнгиди қар қандай мукамалликка эга бўлади.

Умумий ақлий ривожланишнинг тагин ҳам юқори даражаси (кичик ёшдаги болаларга нисбатан) бошланғич синф ўқувчиларининг бошқа кишининг ҳолатини ҳам тушунишларига ёрдам беради. Масалан, улар бировнинг муваффақиятсизлигини, қайғусини, қувончини, муваффақиятини ва ҳоказоларини кўрадилар. Уларда одамларга бўлган меҳр ортади, хайрихоҳлик пайдо бўлади, бировларга раҳми келади ва ҳоказо.

В. А. Сухомлинский «Мактаб ўқувчисининг маънавий дунёси» деган китобида саккиз ёшли болалар қандай қилиб музининг оёқларини кўриш учун дарёга боришганини ҳикоя қилади. Бир бола китоб ва дафтарлари солинган напқасини сувга тушириб юборди. У жаҳлдор ўтай онасининг жазо беришидан қўрқиб, ачиқ йиғлайди. Уртоқлари унга ачинадилар-у, лекин қандай қилиб ёрдам беришни билмайдилар.

Ўқитувчи уларга кинога боришдан воз кечиб, ана шу пулга бола учун налқа ва китоблар олиб беришини мумкин, деб айтганда, ҳамма болалар бундай имкониятдан хурсанд бўлиб кетадилар ва ўз ўртоқларини қийин аҳволдан қутқариш учун ўзлари кўрадиган томошадан ҳам воз кечадилар.

Дўсти учун ўз манфаатларидан воз кечишга тайёрлик тўғрисида кичик ёшдаги ўқувчилар ҳаётидан мактабгача ёшдаги болалар ҳаётига қараганда кўпроқ мисоллар келтириш мумкин.

Буларнинг ҳаммаси кичик ёшдаги ўқувчининг психик ҳаёти йил сайин бойроқ, тўлароқ бўлиб бораётганидан, кишиларни тушуниши кенгроқ, чуқурроқ ва онглироқ бўлаётганидан гувоҳлик беради. Агар I синфда бола кўпинча ўз хулқ-атворини ўқитувчи маъқуллагани учун тўғри иш қилган бўлса, энди II ва III синфларда ахлоқий нормаларнинг бажарилиши болада ўз-ўзидан ижобий ҳис-туйғулар уйғотади, «мен қилишим керак», «буни қилиш керак», деган мотивлар пайдо бўладик, улар худди ички эҳтиёж ва одат каби таъсир қилади.

Бола ўқитувчидан ва китоблардан одамларнинг ҳаммиса ва ҳамма ерда ҳам бизнинг Советлар мамлакатимиздаги сингари бахтли ҳаёт кечирмаганликлари ва кечирмаётганликларини секин-аста билиб олади. Унда капитал дунёсидаги мазлум одамларга нисбатан меҳр-муҳаббат уйғонади ва уларнинг эзувчиларига нафрат билан қарашни ўрганади. Айни бошланғич синфларда социалистик ахлоқнинг негизи яратилади ва маънавий хулқ-атвор малакалари ҳосил қилинади.

Бола таълим ишида ҳамма нарса ҳам ёқимли ва қизиқарли бўлавермаслигига, балки зерикарли, қийин машғулотлар ҳам борлигига ишонч ҳосил қилади. Бу эса тарбияловчи таъсир кўрсатади, кичик ёшдаги ўқувчининг иродасини мустаҳкамлайди, унда хулқ-атворнинг нисбатан барқарор формалари секин-аста ҳосил бўлади, ўқувчининг ижтимоий мақсади ва унинг қўйилган мақсадга онгли равишда амал қила билиши ортади.

7-§. КИЧИК ЁШДАГИ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ИМКОНИЯТЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ ҲОЗИРГИ ҚАРАШЛАР

Психология ва педагогикада кичик ёшдаги ўқувчиларнинг ақлий (интеллектуал) имкониятлари анча чекланганлиги тўғрисидаги фикр азалдан таркиб топган. 7—9 ёшдаги бола ўз ривожланишига кўра, конкрет-кўрсатмали тасаввурлар чегарасидан ташқарига чиқа олмайди, у фақат образлар ёрдамида фикрлайди ва шунинг учун мавҳум (абстракт) тафаккур қилишга қобилиятли эмас, деб ҳисоблаб келинган. Кичик ёшдаги ўқувчи қандай шароитда яшаб, ўсаётгани ва ўқиётганидан қатъи назар, унинг психикасидаги ана шу хусусиятлар қандайдир ўзгармас, таъсирга кам берилувчи нарса деб қабул қилиб келинган.

Шу муносабат билан фанларнинг систематик курслари ўмирлар ва катта мактаб ёшдаги ўқувчиларгагина қулай бўлади, бошланғич синфларда эса кўргазмалиликни иложи борида кўпроқ қўлланиш керак, деб шарт қилиб қўйилган эди. Бирор ўқув фанини олдиндан анча чуқур ўрганишни тақозо қиладиган *пропедевтик* (тайёрлов) курс, деган курсни ўқитиш кенг практика қилинган эди. Ўқув ишлари ана шундай қурил-

ганда айни бир материал мактабда кўпинча икки марта: кўйи синфларда элементар тарада, соддалаштириб, юқори синфларда етарли назарий даражада ўрганилар эди. Шу муносабат билан болалар кўп нарсани: ифодаларни, таърифларни ва ҳоказоларни кўп марта қайтадан ўрганишларига тўғри келарди. Кўп вақт унумсиз сарф бўларди.

Мактаб таълимининг мақсади билим ва малакалар ҳосил қилиш, деб ҳисобланарди. Болаларнинг хотираси кўпгина иккинчи даражали маълумотлар билан тўлдирилар, мактаб ўқувчиларнинг мустақил ақлий ишига зарар келтирилиб, машғулотларга, машқларга жуда кўп эътибор бериларди. Буларнинг ҳаммаси болаларнинг умумий ривожланишига салбий таъсир кўрсатар эди.

Бошланғич синфларда ўқувчиларнинг ақли етадиган нарсалар билан кам банд қилиниши тўғрисидаги, ҳозирги болаларни ўқитишнинг анча кенг имкониятлари ҳақидаги фикр болаларнинг ривожланиши масаласи устида муваффақиятли иш олиб борган олимлар ва илғор ўқитувчиларда анча илгари пайдо бўлган. Лекин асримизнинг иккинчи ярмидагина совет психологлари (Д. Н. Боголюбский, П. Я. Гальперин, В. В. Давидов, С. Ф. Жуйков, Л. В. Занков, Н. А. Менчинская, Д. Б. Эльконин ва бошқалар) бир қанча конкрет экспериментал тадқиқотлар ўтказдиларки, бу тадқиқотлар бошланғич синфларнинг ўқувчилари таълим олиш учун ҳозирга қадар ҳисоблаб келинганидан кўпроқ қобилиятга эга эканликларини ва болаларнинг ривожланиши фақат уларнинг ёш хусусиятигагина эмас, балки мактабда амалга ошириладиган таълим-тарбиявий ишларнинг мазмуни ва методларига боғлиқ эканлигини кўрсатиб берди.

Тадқиқотчи-психологлари экспериментал таълимга онд ўз назарияларида ҳозирги вақтда, фан ва техника айниқса шиддат билан ривожланаётган бир шароитда, мактаб ўқувчига ҳозирги замон маданий киши учун зарур бўладиган жуда кўп ахборотнинг оз қисминигина бера олишига асосландилар. Шунинг учун мактаб таълимининг вазифаси — хотирани фан асослари ҳақидаги билимлар билан бойитибгина қолмасдан, балки илк даврдан бошлаб болаларнинг ақлини ўстиришдан иборат, токи улар бутун ҳаётлари мобайнида зарур маълумотларни мустақил равишда қўлга киритишни ўрганиб олсинлар.

Традицион бошланғич таълим деярли ўқитувчининг тушунтиришлари, суҳбат ва гапириб беришларидангина иборат бўлар, шу билан бирга ўқувчи ўзига тақдим қилинадиган ўқув материални тушуниб, уни ёдлаб олса ва ўз жавобида эсга тушириб айтиб берса, шу нарса етарли, деб ҳисоблаб келинарди. Таълимининг янги методлари кичик ёшдаги ўқувчининг ўйлаштини, предметлар ва фактларни таққослаштини, ўрганилаётган ҳодисаларнинг сабаб ва оқибатларини билиб олишга интилишини, фақат саволларга жавоб бериб қолмасдан, балки

бу саволларни ўзи ҳам қўйиб, уларни ўзи мустақил равишда ҳал қилишга интилишини талаб этмоқда.

Маълум бўлишича, бошланғич синфлардаёқ бола бировларнинг фикрини ўқибгина олмасдан, балки ўқитувчининг ёрдамида тегишли хулосалар ва умумлашмаларга кела олар экан, илгари эса бу хулосалар ва умумлашмалар унга тайёр ҳолда айтиб берилар эди.

Психологларнинг тадқиқотлари шуни кўрсатдики, кичик ёшдаги ўқувчининг ёш хусусиятлари ҳамиша ҳам ўқув материални анча соддалаштиришни талаб қилмайди, шунинг учун мактабларда таълим пропедевтикасига деярли бутунлай барҳам берилган. Эндиликда ўқув фанларининг илмий жиҳатдан асосланган, систематик курслари қўйи синфлардан бошлаб ўргатилади.

Кичик ёшдаги ўқувчиларга таълим беришда кўрсатмалilik ва конкретликнинг катта аҳамиятга эга эканлигини инкор қилмаган ҳолда, тадқиқотлар назарий билимларнинг салмоғини ошириш, теварак-атрофдаги ҳаёт ҳодисалари тўғрисидаги кўрсатмали-ҳиссий тасаввурларнигина эмас, балки мавҳум тушунчаларни ҳам таркиб топтириш зарурлигини кўрсатди. Буларнинг ҳаммаси мактаб ўқувчиларининг ақлий жиҳатдан ривожланишига ёрдам беради. Бунда совет мактабининг принципи — *фақат кучли, қобилиятли болаларнинг ақлий жиҳатдан ўсишини тезлаштириб қолмасдан, кучсиз, қолоқ ўқувчиларнинг ҳам ана шундай ўсишини тезлаштириш, ҳамма болаларнинг зарур интеллектуал даражага эришмоқлари учун курашишдан иборат* деган принцип ўз кучида қилиши керак.

Такрорлаш учун саволлар

1. Киши психикасининг ривожланишига нималар таъсир қилади? Бу ривожланишда етакчи нарса нима?
2. Нима учун «бола — бу кичик ёшдаги катта киши» деб айтиш мумкин эмас?
3. Болалар ўз ўсишларида қандай ёш босқичларини ўтайдилар?
4. Илк ёшдаги ва мактабгача ёшдаги боланинг психикасига қисқача хarakterистика беринг.
5. Кичик ёшдаги ўқувчининг анатомик-физиологик хусусиятлари қандай?
6. Мактабдаги таълим болага қандай таъсир кўрсатади? Унинг билишга доир қизиқишлари қандай ривожланади?
7. Кичик мактаб ёшдаги болаларга таълим ва тарбия беришда ўқитувчи, болалар коллективи ва оиланинг роли тўғрисида гапириб беринг.
8. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг интеллектуал ва ахлоқий жиҳатдан ривожланиши қандай бормоқда?
9. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг интеллектуал имкониятлари тўғрисидаги традицион қарашлар билан ҳозирги қарашлари ўртасидаги фарқ нимада?

КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ БОЛАЛАРНИНГ ДИҚҚАТИ

2-§. ВОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ ДИҚҚАТИГА УМУМИЙ ХАРАКТЕРИСТИКА

Кичик мактаб ёшдаги ўқувчи болалар диққатининг ўзига хос хусусиятлари бу болалар нерв системасининг ривожланишига боғлиқдир. Кичик ёшдаги ўқувчи болаларда катта ярим шарлар пўстлогидида қўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг алмашилиши нисбати тез ўтади. Бунга сабаб шуки, болалар ташқи таассуротларга жуда сезгир бўладилар, диққатни ҳар бир қўзғатувчига осонлик билан қаратадилар. Шу сабабли мия пўстлогидида пайдо бўлган янги қўзғалиш манбаи болани ўз диққатини қаратган нарсадан чалғишга мажбур қилади. Бунинг натижасида диққатнинг бирмунча *беқарорлиги* вужудга келади, унинг бир предметдан иккинчисига ихтиёрсиз кўчиши рўй беради. Бунга кучли ривожланган ориентировка рефлексин ҳам ёрдам беради.

Болаларнинг таъсирчанлиги шунга олиб келадики, кичик ёшдаги ўқувчининг диққатини аввало ёрқин, образли, кўрсатмали ўқув материали, баён қилишнинг жонли ва таъсирчан бўлиши ўзига тортади.

Кичик ёшдаги ўқувчининг диққатига оид умумий хусусиятлардан бири — диққатини ўз фикрлари ва тасаввурларига нисбатан ташқи муҳитдаги предметларга осонлик билан қаратиш қобилиятидир. Масалан, бир мактабда биринчи синф ўқувчиларига ўз онла аъзолари ва квартирадаги қўшнилари санаб чиқин тавсия этилди. Болалар топшириқни синфда бажаришга ҳаракат қилиб кўрдилар, кейин бундан бош тортиб: «Буни биз ҳамма тўпланганда уйда яхшироқ бажарамиз», — дедилар. Бу факт шуни кўрсатадики, мана шу ёшда ўз фикрлари ва тасаввурларини бир жойга тўплаш қобилияти (ички диққат деб аталган нарс) ҳали суст ривожланган бўлади.

Бола мактабда таълим олишнинг дастлабки ойларида турли иш хилларига бирдай диққат билан қарайди, чунки уни кўпроқ ўқув материалнинг мазмуни эмас, балки таълим жараёни қизиқтиради.

Лекин муайян ўқув фани ёки таълим ишининг турлари билан шуғулланган вақтда унинг диққати секин-аста анча тўпланган бўлиб боради. Бу ҳол ўқувчининг хилма-хил қизиқишларининг ривожланишига боғлиқ.

Шундай қилиб, гарчи болаларда ихтиёрсиз диққат катта роль ўйнаса ҳам, мактабгача ёшдаёқ уларда ихтиёрий диққат ривожлана бошлайди. Бу диққат тарбия натижаси, болаларнинг катталар билан алоқада бўлиши, улар билан биргаликда ишлаши натижасидир.

Қўпинча болаларнинг ихтиёрий диққатини сақлашлари қийин бўлади, бунга сабаб фақат уларнинг продавий зўр беришга ўрганмаганлиги эмас, балки уларда сабр-тоқат билан, шопилмасдан ишлаш кўникмасининг етишмаслигидир. Бу ҳол айниқса болалар масаланинг шартларини ўқиб олишлари лозим бўлганда сезилади. Агар дарсда ҳам, уйда ҳам ўқув топшириқларига диққат билан қаралмаса, улар бажарилмайди. Ўқувчи секин-аста диққат билан ишлашга ўрганади, унда ихтиёрийдан сўнгги диққат ҳам ривожланади.

2-§. ДИҚҚАТГА ОИД АЙРИМ ХУСУСИЯТЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ТОМОНЛАРИ

1. Ўқувчи диққатининг *тўпланганлиги*, *жамланиши* (концентрацияси) етарли даражада самарали бўлиши мумкин, айниқса қизиқарли иш бажарилганда. Ана шундай пайтда у ўз атрофида рўй бераётган нарсаларни пайқамайди. Бироқ диққатнинг барқарорлиги етарли даражада ривожланмаган бўлади. Баъзан унчалик аҳамиятли бўлмаган факт ёки бошқалар учун унчалик кўзга ташланмайдиган нарсаларнинг диққатини чалғитади.

Бир кун муаллима одатда машғулот вақтида бошқа нарсаларга кам чалғийдиган болаларнинг диққати кескин равишда пасайиб кетганлигидан ҳайрон бўлди. Сўнгра парижон хотирлик билан ишлашнинг сабаби стол устида турган ва дарсда ишлатилмаган арифметика яшиги эканлигини аниқлашга муваффақ бўлинди. Маълум бўлишича, болалар дарсда муаллиманинг сўзини эшитишдан кўра, бу яшикда нима борлиги ва уни ўзларига қачон кўрсатишлари ҳақида фикр юритганлар.

Шундай ҳам бўладики, ўқув материалининг ўзи болаларда кераксиз тасаввурлар уйғотади, бунинг натижасида уларнинг диққати чалғийди.

Бир мактабда муаллима болаларга берган масалада капалаклар ҳақида гапирилган эди. Шунда бир ўқувчи қиз кутилмаганда ўтирган жойидан: «Мен ёзда капалаклар тутдим...» — деб юборди. Шу заҳоти: «Мен ҳам... Мен ҳам...», деган бир неча овоз эшитилди. Муаллима тинчлик ўрнатди, лекин бир неча ўқувчи қўл кўтараверди. Педагогнинг: сизлар нима демоқчисилар, деган саволига болалар капалаклар ҳақида гапирмоқчи эканликларини айтдилар. Масалани ишлаш уларнинг диққатини тортмай қўйди.

Биринчи синф ўқувчилари билан шуғулланадиган ўқитувчи бирор предмет ёки факт ўқувчиларнинг фикрини нотўғри йўлга буриб юбормаслигини, уларни ишдан чалғитмаслигини кузатиб бориши айниқса муҳимдир.

2. Диққатнинг *ҳажми* кўп жиҳатдан кишининг олдинги тажрибасига боғлиқ бўлади. Кичик ёшдаги ўқувчида тажриба жуда кўп бўлмайди. Шунинг учун болалар бир неча объектни

диққат марказида сақлашга кам қобилиятли бўладилар. Масалан, биринчи синф ўқувчиси яшил чироқ ёнгандагина кўчани кесиб ўтиш мумкинлигини ва машина келаётган-келмаётганлигига албатта қарашни лозимлигини билади. Бироқ бола буни ҳамisha ҳам бажаравермайди, чунки диққатининг кўлами кичик бўлади. У ҳатто кейинроқ, навбатдаги синфга ўтганда ҳам, тўп ўйнаш билан машғул бўлиши ва унинг ортидан кўчанинг ўртасига чопиб бориши, ҳаракат қилаётган транспортга эътибор бермаслиги мумкин.

Таълим ишида кичик ёшдаги ўқувчининг бир неча рақамларни қўшиб, ҳосил бўлган умумий натижани, масалан, $4+3+2$ натижасини текшириш қийин бўлади. У 7 рақамига 2 ни қўшиб, 7 қандай сонлардан ҳосил бўлганлигини эслай олмайди, чунки ўз диққатини учала рақамнинг ҳаммасига қаратишга қодир эмас. Икки амалда бажариладиган масалаларни ечишда ҳам худди шундай бўлади. Ўқувчи масаланинг шартини такрорлай олади, лекин ҳар иккала амални диққат марказида сақлаш унинг учун аввалига қийин бўлиб туюлади.

Етти ёшли болаларда айниқса сезиларли бўлган диққатнинг торлиги мактабда тез йўқола бошлайди.

3. I синф ўқувчилари диққатининг тақсимланиши ҳали етарли даражада ривожланмаган бўлади. Агар ўқувчи масаланинг саволига жавоб топса, у энди ўз худқ-атворини кузатиб тура олмайди, тезда ўрнидан туриб кетади, қўлини кўтаради, буни қилмаслик кераклигини унутиб қўяди. Худди шунингдек, ёзиш вақтида ҳам у тўғри ўтира олмай қийналади: чунки бунда сўзларни ёзиш жараёнига ҳам, ўз ишининг мазмунига ҳам, дафтарнинг қандай ётганига ҳам, у ручкани қандай ушлашга, гавдасини қандай тутишга, у кўкраги билан партага ётиб олмаганим — ана шуларга диққат қилиши керак. Шунинг учун ўқитувчи ёзиш вақтида ўқувчини тўғри ўтиришга ўргатиш учун кўп куч ва вақт сарфлашга тўғри келади.

Баъзан ўқувчининг ўз диққатини тақсимлай олмаслигини педагог хато равишда паришонхотирлик ва интизомсизлик деб ҳисоблаши мумкин. Масалан, агар ҳикояни ўқишни давом эттириш учун чақирилган ўқувчи ўзидан олдин ўқиб турган ўртоғи қаерда тўхтаганлигини топа олмаса, ўқитувчи бу бола бошқа бирон нарса билан шуғулланган, деб ўйлайди. Ҳақиқатда эса ўқувчининг ўз ичиди ўқиши ва ўртоғининг ўқишини кузатиб бориши қийин бўлади. Бу ҳол диққатни бирмунча тақсимлашни талаб этади.

Юқорида айтилганлардан диққатни тақсимлаш умуман кичик ёшдаги ўқувчиларнинг қўлидан келмайди, деган хулоса келиб чиқмайди. Синф ва уйдаги ўқув ишлари бу хусусиятни тез ривожлантиради ва болалар ишлашга, ўз-ўзларини кузатишга, ўқитувчининг сўзларини тинглашга ва ўз ўртоқлари доскада нима ёзаётганлигини кўришга одатланади.

4. Диққатни бир предметдан иккинчисига кўчириш тўғрисида ҳам худди шу нарсани айтиш мумкин. Йилнинг бошларида биринчи синф ўқувчилари дарсга қўнғироқ чалингандан кейин дарҳол машғулотларга ўз диққатларини жалб қила олмайдилар ва ўқитувчи уларни тинчлантириши, ишга мойил қилиши керак бўлади. Машғулотларнинг алмашилиши ҳам бирмунча вақтни йўқотиш билан боғлиқ бўлади. Лекин кейинроқ (II синфдаёқ) болалар ўз диққатларини танаффус вақтидаги дам олишдан ишга ёки машғулотнинг бир туридан иккинчи турига тезроқ кўчиришга ўрганадилар.

5. Кичик ёшдаги ўқувчи бола учун *паришонхотирлик* хarakterлидир. Паришонхотирлик диққатнинг умумий беқарорлиги билан боғланган.

Боланинг идрок қилишидаги камчиликларга кўпинча паришонхотирлик сабаб бўлади, лекин паришонхотирлиكنинг ўзи ҳам кўпинча бола идрокнинг хусусиятларига боғлиқ бўлади. Идрок қилишдаги камчиликларга ўхшаш предметларни фарқлашдаги ноаниқлик киради, бунинг оқибатида болалар китоб ўқиш вақтида хатога йўл қўйишлари, ҳарф ёки бўғинларни алмаштириб юборишлари мумкин. Масалан, улар «мактаб» сўзи ўрнига «мактаб», «Маша» ўрнига «мама» деб ўқийдилар ва ҳоказо. Ундан ташқари, болалар кўпинча ҳарфлар ёки сўзларга диққат билан қараш ўрнига уларни тахминан ўқийдилар. Бу эса тез-тез хато қилишга олиб келади.

Кўп ҳолларда ўқувчининг паришонхотирлигига чарчаш сабаб бўлади. Бундай пайтда бола дам олиши, фикрини бўлиши зарур.

Кичик ёшдаги ўқувчи паришонхотирлигининг сабабларидан бири унинг гўё бирорта янглиш фикрнинг «асири» бўлиб қолиш ҳолатидир. Бу ҳол ҳаётий тажрибанинг етишмаслиги ва зарур билимларнинг йўқлиги туфайли юз беради. Масалан, бир ўқувчи текстни кўчираётганда «Волга течёт в степь» («Волга чўлга оқади») деб ёзган, ваҳоланки, китобда «Волга течёт вспять» («Волга тескари оқади») деб ёзиб қўйилган эди. Болани бир неча марта ўзи ёзган нарсани китоб билан текшириб, солиштириб кўришга мажбур қилишди, лекин у катосини сира топа олмади, чунки «вспять» сўзи унга нотаниш эди ва шунинг учун уни тўғри ўқий олмас эди.

3-§. ДИҚҚАТНИ ТАРБИЯЛАШ

Кичик мактаб ёшида диққатнинг ҳар иккала тури (ихтиёрӣ ва ихтиёрсиз диққат) ривожлантиришга муҳтож бўлади ва бу ўринда ҳам ўқитувчи кўп ишлаши зарур. Диққат машқларда ривожланади.

Бошланғич синф ўқувчилари диққатининг ўзига хос хусусиятларига асосланиб, бу диққатни тарбиялашнинг айрим йўллари ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин.

Диққатни ривожлантиришда ўқув машғулотларининг самарали ўтиши учун қулай бўлган *ташқи шароитлар* катта аҳамиятга эгадир. Ўқувчи шуғулланаётган хонада унинг диққатини жалбитадиган қўзғатувчилар (шовқин, ортиқча гап-сўзлар, бола учун қизиқ бўлса ҳам, лекин ишга кераксиз буюмлар) бўлмаслиги, тегишли гигиена шароитларига (соф ҳаво, ёруғликнинг етарли бўлиши) риоя қилиниши керак.

Ихтиёрсиз диққатни тарбиялаш учун мактаб ўқувчисининг *билишга оид қизиқишларини* ривожлантириш, унинг тасаввурлари доирасини кенгайтириш керак. Боланинг умумий ақлий ривожланиши қанчалик юқори бўлса, унда ихтиёрсиз диққат шунчалик кучли ривожланган бўлади.

Болалар диққат қилишга, ўқувчининг сўзларини тинглашга, ўқув материалининг мазмунини тушунишга одатланмаган ҳолда мактабга келадилар. Мактаб машғулотларининг дастлабки ҳафталарида ўқитувчининг ҳикоя ва эртаклар ўқиб бериши диққатни тарбиялаш учун яхши восита бўлиб хизмат қилади. Бундан ташқари, ана шу ўқиш ўқитувчига ўқувчилар устидан муҳим кузатишлар олиб бориш имконини беради, улардан қайсилари кўпроқ, қайсилари озроқ диққат қилиши билан ажралиб туришини аниқлашга ёрдам беради. Болаларнинг диққатига оид хусусиятларни билгач, ўқитувчининг улар билан машғулотлар олиб бориши осон бўлади.

Дарсни яхши *ташқил этиш* диққатни жалб қилишнинг ва сақлаб туришнинг муҳим шартидир. Бунинг учун ўқитувчи дарсга виждонан тайёргарлик кўриши, машғулотлар планини, вақт бюджетини ва ҳоказоларни атрофлича ўйлаган бўлиши зарур. Машғулотлар учун зарур бўлган барча предметлар ўз жойида ва тартибли турган бўлиши керак. Дарсининг бошланишидаги тартибсиз овозгарчилик (бу вақтда етишмайдиган қўлланмалар қидирилади, болалар бўр, унутиб қолдирилган синф журналин келтириш учун юборилди) мактаб ўқувчиларининг диққатини аниқса сусайтиради.

Дарсининг бошланишида ўқувчилар ўз вазифаларини тушуниб олишлари, нима билан шуғулланишларини билишлари учун дарсининг *мақсадини* маълум қилган фойдалидир. Бу дастлабки йўл-йўриқлар иш учун сигнал бўлиб хизмат қилади, болаларга ўз фикрларини бир жойга тўплашга, олдинда турган ишга алоқадор бўлмаган нарсаларни унутишга ёрдам беради. Дарсининг бошланишида болаларда бажариладиган ишнинг қувончли бўлишига умид уйғотиш фойдалидир. Бу нарса уларнинг жиддий диққатини олдиндан сафарбар этади. Ишнинг қийин ва зерикарли жойларида ихтиёрий диққатни жалб қилиш учун унинг муҳимлигини тушунтириш керак.

Ихтиёрсиз диққатни жалб қилиш учун ўқув материалининг *мазмун* ва *уни баён қилиш формаси*: ўқитувчининг жонли, ёрқин, иложи борица таъсирли ҳикояси, унинг кон-

крет мисоллар ва фактларни келтириши, расмлар кўрсатиши, кўрсатмали қуролларни қўлланиши катта аҳамиятга эгадир. Мактабнинг бошланғич синфларида кўрсатмалилик жуда зарурдир. Бироқ уни суиистеъмол қилмаслик керак. Шу нарсаларга интилиш керакки, бола фақат ўзининг кўз олдида предметлар ва қўлланмалар турган вақтдагина диққат қиладиган бўлмасин. У ўз фикрлари ва тасаввурларини бир жойга тўплай олиши муҳимдир. Масалан, ҳамма вақт болаларнинг кўз ўнгиде турадиган тарқатиладиган материал асосида санашни ўргатиш ҳаминша ҳам шарт эмас. Қўйидагига ўхшаш усулларни қўлланиш фойдалидир. Ўқитувчи кубикларни қўлига олиб: «Болалар, мен 5 та кубикни стол устидаги қоғоз тагига қўяман. Энди уларга яна 4 та кубик қўшама. Қоғоз остидаги кубиклар нечта бўлди?» дейди. Бу ўринда болалар дастлаб кубикларни кўриб турдилар, сўнгра эса уларни фикран тасаввур қилиб қўшишлари керак эди. Бу ерда ички диққатни тарбиялашга ёрдам берадиган кўргазмалиликнинг алоҳида тури билан иш кўрилди.

Диққатнинг иккиланиши ва чалғишининг мавжудлиги, болаларнинг тез чарчаб қолиши бот-бот дам олишни, шунингдек машғулотларни вақт-вақти билан ўзгартириб туришни талаб қилади. К. Д. Ушинский бундай деб ёзган эди: «Болани юришга мажбур қилсангиз — у жуда тез чарчайди, сакрашга мажбур қилсангиз ҳам, туришга, ўтиришга мажбур қилсангиз ҳам у чарчайди; лекин у турли органларнинг ана шу ҳамма фаолиятини бир-бирига қўшиб, бутун кун бўйи чарчамасдан тегик бўлиб юради. Болаларнинг ўқув машғулотлари пайтида ҳам худди шу ҳол юз беради...»¹.

Бироқ иш турларини бўлар-бўлмагса қаддан ташқари ўзгартиравериш керак эмас. Агар иш етарли даражада давом этмаса, болада диққатнинг барқарорлиги тарбияланмай қолади. Бундан ташқари, машғулотларнинг бир туридан иккинчисига ҳар қандай кўчиш, юқорида айтиб ўтилганидек, баъзи бир қийинчиликлар (хусусан, диққатни тўплашга халақит берадиган қийинчиликлар) ва вақтнинг бекор сарф бўлиши билан боғлиқдир.

Дарсда машғулотларнинг турларини ўзгартириш билангина ишни хилма-хил қилиш мумкин эмас. Материални баён қилишнинг ўзи бир оҳангда ва бир хилда бўлмаслиги, балки жонли, жўшқин характерда бўлиши зарур. Маълумки, суҳбат ўқувчиларнинг ишини кучлироқ активлаштиради, лекция ёки ҳикояга қараганда диққатни яхшироқ жалб қилади, бу суҳбат жараёнида ўқувчилар ўқитувчининг сўзларини фақат тинглаб қолмасдан, балки унинг саволларига жавоб берадилар ҳам. Бироқ бошланғич синфларда ҳам баъзан ўқитувчининг бирмунча вақт сўзлаб ёки тушунтириб беришига тўғри

¹ К. Д. Ушинский. Собр. соч., 8-том, 88-бет.

келади. Бундай ҳолларда ўқитувчининг нутқи узундан-узоқ монологга ўхшаб кетмаслиги муҳимдир. Ўқитувчи саволлар қўйиб, уларга ўзи жавоб бергани яхшироқ бўлади. Шунда унинг нутқи жонли суҳбатни, диалогни эслатади. Баён қилишнинг бундай шакли кичик ёшдаги ўқувчининг диққатини осонлик билан ўзига тортади.

Дарсда озгина дам олиш (2—3 минут), физкультминутка болалар диққатини тиклашга фойдали таъсир кўрсатади.

Диққатни жалб қилиш учун болаларнинг ўқув ишларини активлаштириш зарур. Улар кўпроқ ўйлашлари, ўз кучлари етадиган ишларнинг ҳаммасини ўзлари мустақил бажаришлари керак. Кичик ёшдаги ўқувчи болаларнинг ўқув ишларини активлаштиришнинг кўпгина усуллари мавжуд. Бу ўринда майда-чуйда бўлиб кўринган нарсалар ҳам катта роль ўйнаши мумкин. Масалан, даставвал ўқувчининг фамилиясини чақириб, сўнгра унга савол бериш унчалик мақсадга мувофиқ эмас. Ана шу пайтда кўпчилик ўқувчиларнинг диққати жавобни ўйлашга эмас, балки бошқа бирор нарсага қаратилиши мумкин, чунки савол уларга қаратилмаган бўлади. Бу саволга ҳамма болаларнинг диққати жалб қилиниши учун аввалига саволни бутун синф олдига қўйиб, сўнгра эса кимдан сўралиши керак бўлса, ўша ўқувчини чақириш керак. Яна бир мисол. Кўпинча ўқитувчи ўқув материални мустаҳкамлаш вақтида бирор ўқувчини чақиради, у доскага гап ёзади ёки бирор нарсани ҳисоблайди. Бу вақтда айрим болалар айниқса бўш ўзлаштирувчи ўқувчилар пассив бўлиб ўтирадилар. Улар дафтарларига кўчириб олиш учун доскада нимадир пайдо бўлишини кутадилар. Натижада ана шу ўқувчиларнинг диққати ва фикрий активлиги жуда кам бўлади.

Агар чақирилган ўқувчи айланадиган досканинг тескари томонига айтиб турилган гапни ёзса ёки масалани ечса, бошқачароқ бўлади. Бунда ҳар бир ўқувчи бирмунча вақт мустақил ишлашга мажбурдир. Сўнгра доскада ёзилган нарсани синфга кўрсатилади ва доскада бажарилган ҳамда ўқувчиларнинг дафтарларига ёзилган нарсалар коллектив равишда текширилади.

Диққатни ривожлантиришда ўқувчининг ўзига ўргатилган нарсани тушуниши катта аҳамиятга эгадир. Агар бирор нарсани унинг учун ноаниқ бўлиб қолса, диққати сусайиши мумкин. Бундан ташқари, болалар яхши тушунган нарсани ўқитувчи ҳадеб такрорлайвериши ҳам уларнинг диққатини сусайтиради. Жуда осон ёки жуда қийин иш ўқувчининг диққатини яхши сафарбар этмайди. Шунинг учун ўқитувчи болаларга уларнинг куч-гайрат сарфлашини талаб қиладиган, лекин улар бажара оладиган ишларни бериши керак.

Ўқувчининг ихтиёрий диққатини ривожлантириш учун унда ўқишга *онгли муносабатни*, бурч туйғусини, ўз иши ва хулқ-атвори учун масъулиятни тарбияламоқ керак. Ихтиёрий диққат боланинг *характери ва иродасига* айниқса, боғлиқ бўлади. Шунинг учун болаларда фақат ўқув материалига қизиқишнинг тарбиялаб қолмасдан, шу билан бирга ўзининг оқил томонларини енгиллаш, парижонхотирликни барҳам топтиришга, ҳатто иш қизиқ ва осон бўлмаган вақтда ҳам саботматонат ва тиришқоқлик кўрсатишга интилишни ҳам тарбиялаш керак. К. Д. Ушинский бундай деб ёзган эди: «Албатта, сиз ўз дарсингизни мароқли қилган экансиз, болаларни зериктириб қўяман, деб қўрқмасангиз бўлади, лекин ўқишда ҳамма нарсани ҳам мароқли бўлавермаслигини, албатта, зерикарли нарсалар ҳам борлиги ва бўлиши лозимлигини эсда тутинг. Болани фақат ўзига ёққан нарсанигина эмас, балки ўзига ёқмайдиган нарсани қилишга ҳам, — ўз бурчинини бажаришдан завқланиш мақсадида қилишга ҳам ўргатингиз»¹.

Иш яхши ташкил этилган вақтда ўқитувчи ўқувчиларнинг ихтиёрсиз диққатидан ҳам, ихтиёрий диққатидан ҳам фойдаланади. Агар у фақат ихтиёрий диққатни тарбиялашга интиладиган бўлса, таълим жараёни ўқувчининг доимий равишда зўр диққат қилиши билан боғлиқ бўлади ва оғир, ҳар қандай қувончдан маҳрум бўлган қизиқарсиз меҳнатга айланиб қолади. Бундай меҳнат нафрат уйғотиши мумкин. Лекин ўқитувчи дарсининг фақат мароқли бўлишини, ихтиёрсиз диққатни жалб этишни ўз мақсади қилиб қўйса, ўқувчи ҳаётда учрайдиган қийинчиликларга мактабда ўзини тайёрлаб бормайди, унда зарур чидам, ирода кучи тарбияланмайди. Болалар билан ишлашни шундай ташкил этгандагина, яъни диққатнинг ҳар иккала турини жалб қилиш учун иложи борида уларни бир-бири билан алмаштириб, ихтиёрий диққатдан кейинги диққатни вужудга келтиргандагина ўқитувчи таълим вазифасини ҳам, тарбиявий вазифани ҳам муваффақиятли ҳал эта олади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Бошланғич синфлар ўқувчиларининг диққатига умумий характеристика беринг.
2. Кичик ёшдаги ўқувчида диққатнинг ҳажми, уни тақсимлаш ва кўчирлигини қандай хусусиятлари бор?
3. Болалар парижонхотирлигининг жуда тез-тез бўлиб туришига сабаб нима?
4. Ўқувчиларнинг диққатсизлигига қарши қандай кураш олиб бориш керак?
5. Ўқувчиларнинг ихтиёрсиз диққатини жалб қилиш ва сақлаш шартларини кўрсатиб ўтинг.
6. Болаларда ихтиёрий диққатни қандай тарбиялаш ва уни қандай қилиб ихтиёрий диққатдан кейинги диққатга айлантириш керак?

¹ К. Д. Ушинский. Собр. соч., 6-том, 252-бет.

Топпириқлар

Дарсда бошланғич синф ўқувчиларининг диққатини мустақил равишда кузатиш; кузатиш натижаларини ана шу болаларни яхши биладиган ўқитувчи билан бирга муҳофама қилиш.

24-ВОВ

КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ БОЛАЛАРДА ВИЛИШ ЖАРАЁНЛАРИ

1-§. КИЧИК ЁШИДАГИ ЎҚУВЧИЛАРДА СЕЗГИЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Мактабда ўқиш вақтига келиб болаларда анализаторлар батамом таркиб топган бўлади, бироқ уларнинг ривожланиши мактаб ёшида ҳам давом этади. Шунини қайд қилиш керакки, анализаторлар бир хилда ривожланмайди. Кичик мактаб ёшида кўзнинг ўткирлиги бирмунча секинроқ суръат билан ортади, ўсмирларда эса бу суръат яна кучаяди. Шу билан бирга кичик ёшдаги ўқувчиларда кўриш ва эшитишга оид қўзғатувчиларни фарқлаш қобилияти тез ривожланади. Кичик мактаб ёшида яқин жойда турган предметларга (дафтар, китоб, тарқатиладиган, кўрсатмали материалга) ва бирмунча узоқроқ турган предметларга (синф доскаси, девордаги карта, ўқитувчининг столи устидаги нарсаларга) қараш учун кўриш аппаратини тезда бошқача тўғрилаш кўникмаси ҳам сезиларли даражада такомиллашади.

Болалар мактабга асосий рангларни билган ҳолда келадилар. Улар бошланғич синфларда ўқиш вақтида рангларнинг хилларини фарқлашнинггина эмас, балки уларнинг қандай аталишини ҳам, шунингдек, топпириқ бўйича сўз-номларга эга бўлган рангларни (масалан, оч-ҳаво ранг, тўқ-яшил, оч-пушти ранг) ҳам танлашни ўрганиб оладилар.

Қиз болаларда рангларни сезиш хусусияти ўғил болаларга қараганда бирмунча кучлироқ ривожланган бўлади. Қисман бунга сабаб шуки, ўғил вақтида қизлар нарсаларнинг ранги билан болаларга қараганда кўпроқ қизиқади. Рангларнинг хилларидаги фарқларни билиш учун ўқитувчи томонидан ўтказиладиган махсус машқлар ўғил болаларда ҳам ана шу қобилиятини анча оширади. Масалан, I синф ўқувчилари қизил рангнинг ўртача 3 тадан, сариқ рангнинг 2 тадан хилини ажратганлар ва яшил ҳамда ҳаво рангнинг хилларини мутлақо ажрата олмаганлар. Ана шу болалар билан бир неча марта машқлар ўтказилган, бу машғулотлар вақтида улар рангли жуининг калава иplarини «энг очиқ рангдан тўқ рангга қараб» бир жойга қўя бошлаганлар. Машғулот тамом бўл-

гач, таълим натижалари текшириб кўрилган. Маълум бўлишча, болалар ўрта ҳисобда қизил рангнинг 12 хилини, сариқ рангнинг 10, яшил рангнинг 6 ва ҳаво рангнинг 4 хилини фарқлайдиган бўлиб қолганлар.

Эшитиш қобилиятининг ўткирлигига келганда шунини айтиш керакки, бу қобилият кичик ёшдаги ўқувчиларда мактабгача ёшдаги болаларга нисбатан бирмунча ўсган бўлади. Мактабдаги таълимнинг дастлабки йилларида сўзларни эшитиш қобилияти айниқса ривожланади, бунга ўқиш ва ёзишни ўрганиш ёрдам беради. Ўз навбатида *фонематик эшитиш қобилияти*¹ етарли даражада ривожланганда, ўқиш муваффақиятлироқ боради. Болалар сўзларни бўғинларга, бўғинларни товушларга бўладилар, сўнгра тескари жараён — синтез, яъни товушларни бўғинларга қўшиш, бўғинлардан эса сўзлар тузиш ишларини бажарадилар. Психологларнинг тадқиқотлари шунини кўрсатадики, ана шу аналитик-синтетик фаолиятда сўз материали билан кам шуғулланган болалар ўқишни секинлик билан ўрганадилар ва ёзишда кўпроқ хатога йўл қўядилар. Тўғри ёзиш учун ёзиладиган сўзларни бўғинларга бўлиб, овоз чиқариб айтиш ёки уларни ўз ичида айтиш ҳам катта аҳамиятга эга бўлади.

Психологларнинг ўтказган тадқиқотларида, шунингдек, кичик мактаб ёшидаги болаларда махсус машқлар ўтказиш йўли билан товушларнинг йўғон-ингичкалигини фарқлаш қобилиятини анча ривожлантириш мумкинлиги ҳам аниқланди. Бу ҳол ана шу ўқувчиларнинг музыка ва қўшиқ айтишга бўлган қобилиятларини ҳам кўп даражада ривожлантириш имконини беради.

Мактабдаги бошланғич синфлар ўқитувчисининг муҳим вазифаларидан бири — ўқувчиларнинг сезгиларига хос бўлган хусусиятларга диққат билан қараш ва уларнинг сезгирлигини ошириш тўғрисида ғамхўрлик қилишдир. Ўқитувчи ўз ўқувчиларидан қайси бирининг кўзи равшан кўра олмаслигини (яқиндагини ёки узоқдагини равшан кўришини) қайсиниси етарли даражада яхши эшитмаслигини билиши лозим. Сезги органларида нуқсонлар бўлган болаларни врачга кўрсатиш зарур, синфда эса уларни яхшироқ кўрадиган ва эшитадиган қилиб ўтказиш керак.

Ўқувчилар билан ўтказиладиган суҳбатларда сезги органларини, табиат бизга ато қилган ана шу жуда қимматли, жуда нозик тузилган аппаратларни авайлаш зарурлиги тўғрисида гапириш керак. Кўзни яхши сақлаш учун ғира-ширада ёки ётган ҳолда, ёҳуд юриб кетаётган транспортда китоб ўқиш тавсия этилмайди, ўқиш ёки ёзиш вақтида китоб ёки дафтарга ҳаддан ташқари энгашиш керак эмас. Меҳнат

¹ *Фонематик эшитиш қобилияти* — нутқ товушларини фарқлаш қобилияти.

қилиш ва дунёни билиш учун сезгиларнинг қанчалик катта аҳамиятга эга эканлигини, улар инсон бахт-саодатининг қандай муҳим манбаи эканлигини болаларга илк ёшларидан сингдириб бориш керак.

Шу билан бирга ўқитувчи болаларда *сезгиларнинг ривожланиши* тўғрисида ҳам ғамхўрлик қилиши лозим. Расм солиш, музика, қўшиқ айтиш билан шуғулланиш, табиат қучоғига, музейларга, сурат виставкаларига экскурсиялар уюштириш ва ҳоказолар сезгиларни ривожлантиришга маълум даражада ёрдам беради. Санъатга меҳр-муҳаббатни ва унинг бирор тури соҳасида ўз кучларини синаб кўришга интилишни болаларга сингдириш керак. Сезги органларининг махсуо машиқларини ўтказиб туриш ҳам фойдалидир.

Бу машиқлар болаларнинг ўйин фаолиятига киритилиши мумкин (масалан, рангларнинг бир хил товланишларини ёки суратдаги шаклларни тез топиш талаб қилинадиган лото ўйини).

Ўқитувчи ўқувчиларнинг сезги органларини муҳофаза қилиш ва ривожлантириш ишнини ота-оналар билан биргаликда олиб боради, улар билан биргаликда болаларнинг сезгиларига хос бўлган хусусиятларни аниқлагани ва ана шу сезгиларни ривожлантириш учун фойдали маслаҳатлар бергани айниқса муҳимдир.

2-§. БОШЛАНГИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ ИДРОКИ

Болалик боланинг атрофдаги муҳитдан жуда катта таассуротлар оладиган ёшидир. Болалар учун, айниқса мактабгача ёшдаги ва кичик мактаб ёшидаги болалар учун, жуда кўп нарсалар янги бўлганлигидан ҳам улар қизиқарли бўлади. Лекин болалар ҳамма нарсани кўздан кечиришни, қўл билан ушлашни яхши кўришларига қарамай, улар катта ёшдаги кишиларнинг тушунтиришларига астойдил қулоқ соладилар, теварак-атрофларидаги нарса ва ҳодисалардаги кўпгина нарсаларни сезмайдилар. Бунинг сабаби болалар идрокнинг ўзига хос хусусиятларидадир.

Мактабгача ёшда болаларнинг *кузатишлари* бирмунча юзакилиги ва аниқ бир мақсадга қаратилганликнинг етишмаслиги билан фарқ қилади. I синф ўқувчиларига олмахон тасвири туширилган бўёқли суратни кўрсатишди. Сўнгра болаларга олмахоннинг расмини ўз хотиралари бўйича чизиш таклиф этилди. Шунда: «Олмахоннинг думи қандай?», «Унинг мўйловлари борми?», «Унинг жуни қандай рангда?», «Кўзлари қандай?» ва ҳоказо саволлар ёғилиб кетди. Бу саволлар шуни кўрсатадики, болалар гарчи олмахоннинг расмини чизишларини билсалар ҳам улар олмахондаги жуда кўп нарсаларни кўришмаган.

Идрокнинг юзакилиги шунга олиб келадики, кичик ёшдаги ўқувчилар предметнинг айрим белгиларини яхши сезмайдилар, уларни бир-бири билан боғламайдилар ва унинг энг муҳим сифатларини кўрмайдилар. Ерқин, катта, ҳаракат қиладиган ҳамма нарсалар уларнинг диққатини ўзига тортади. Шунинг учун кўзга яққол кўриниб турадиган нарсаларни болалар мавҳум, абстракт материалга қараганда яхшироқ идрок қиладилар. Лекин йил сайин кичик ёшдаги ўқувчиларнинг идроки анча етук, тўлиқ бўлиб боради, идрок қилинадиган предметдаги иккинчи даражали нарса кейинги планга ўтиб, муҳим, асосий нарса аниқ кўзга ташланади. Икки ака-уканинг магазинда ўйинчоқ танлаши идрокларнинг ана шундай ривожланишини кўрсатувчи мисол бўлиши мумкин. Биринчи синф ўқувчисига жуда оддий қилиб ишланган, яхши ҳаракат қилмайдиган, лекин ҳажми катта, ёрқин бўёқлар билан бўялган ва баланд овоз билан сигнал берадиган ёғоч автомобиль маъқул бўлди. Унинг акиси бўлган учинчи синф ўқувчиси ўз ҳажми жиҳатидан якки марта кичик, ҳаво ранг бўёқли, лекин ҳаракат қилиш учун пружина механизмига эга бўлган ва ҳақиқий машинага анча ўхшайдиган металл автомобилни афзал кўрди.

Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг идрокида кўпинча *анализ* ва *синтезнинг етишмаслиги* кўриниб туради. Масалан, бола ҳаво тўппончасининг ҳаракатини билгани ҳолда, бу тўппонча қандай қисмлардан ташкил топишини ва қандай принцип бўйича ишлаганини гапириб бера олмайди, у анализ қилишни яхши билмайди. Баъзан, аксинча, бола айрим ҳодисаларни сезади-ю, лекин уларни бирлаштиришни, бир бутун қилиб синтезлаштиришни билмайди. Масалан, ҳавонинг эластиклигини кузатиш тажрибаси тўғрисида гапирар экан, ўқувчи юпқа пицца найча ичида ёғоч чўпи ҳаракат қилганлиги сабабли тиқин шовқин билан ундан чиқиб, «отилиб кетди», деди. Лекин найча ичидаги сиқилган ҳаво тиқинни итариб юборганлиги ҳақида ўқувчи ҳеч нарса айтмади.

Кичик мактаб ёшида идрок қилиш *ҳис-туйғулар* билан маҳкам боғланган бўлади. Бола атрофдаги муҳитни бефарқ идрок этмайди: кўп нарса уни қувонтиради ёки хафа қиладди. Шунинг учун ўқувчи асосий эътиборини гарчи ҳис-туйғулар уйғотмаса ҳам ўз-ўзидан муҳим бўлган нарсаларга эмас, балки ўзида ҳис-туйғулар, қизиқиш уйғотадиган нарсаларга қаратади. Бола баъзан предметларда катталар сезмайдиган, чунки муҳим аҳамиятга эга бўлмаган нарсаларни кўрсатиб ўтишига сабаб ҳам ана шу.

Ана шу ёшдаги ўқувчиларда идрок қилиш кўпинча *ноаниқ* бўлади. Улар бир-бирига ўхшаш предметларни айнан бир хил нарсалар, деб қабул қиладилар. Чунинчи, шаҳарлик болалар читтакни қарға деб қабул қилишлари мумкин. Идрок қилишнинг ноаниқлиги I синф ўқувчиларида китоб ўқиш вақтида ўз

таъсирини кўрсатади, улар бу вақтда ўқилаётган сўз ўрнига унга ўхшаш бўлган бошқа сўзни айтиб юборадилар. Масалан, «ўйлади» ўрнига «ўйнади» деб, «баҳор» ўрнига «баҳо» деб ўқийдилар. Шу билан бирга улар баъзан маъмур сўзнинг текст билан боғланишини мутлақо ўйламайдилар.

Кичик ёшдаги ўқувчиларда маконни идрок қилиш ҳам етарли даражада ривож топмаган. Улар асосий узунлик ўлчовларининг номини билдирадилар-у, лекин уларда, масалан, бир километрга тенг бўлган масофанинг қанча бўлиши тўғрисида конкрет тасаввур йўқ. Чунки II синф ўқувчиси ўзи яшаётган уй билан мактаб орасидаги масофа 2 километр келади, деб айтган. Ҳақиқатда эса мактаб иккита кичик квартал оралиғидаги масофага жойлашган бўлиб, афтидан, бола улардан ҳар бирининг узунлиги бир километрга тенг, деб ҳисоблаган.

Кичик ёшдаги ўқувчиларда вақтни идрок қилиш ҳам суст ривож топган. Баъзи болалар дарс ва соат вақт жиҳатидан бир-бирига тенг, деб ҳисоблайдилар. Бир болага ўйнаб келиш учун рухсат берар эканлар, уйга бир соатдан кейин қайтиб кел, деб қатъий буюрадилар. У орадан 20 минут ўтгандан кейин келади ва эрта қайтганига ҳайрон бўлади. Лекин болалар учун катта вақт оралиқларини ва «давр», «эра» сингари маъхум тушунчаларни идрок этиш айниқса қийинлик қилади. Баъзан кичик ёшдаги ўқувчилар ўзларича давр орасидаги вақтларни қисқартириб, баъзан уларни кескин узайтириб юборадилар. Масалан, биринчи синф ўқувчиси бўлган бир бола бобосидан сиз мамонтларни овлаганмисиз, деб сўраган, III синф ўқувчиси эса эрамининг бошланишига қадар бўлган қадимги Грециядаги ҳаёт тўғрисида гап кетганда, ўша вақтда икки оёқли калтакесаклар Афинадан узоқ жойда яшаганми-йўқми, деб қизиққан.

Болалар идрокнинг заиф томонларига шу нарса сабаб бўладики, уларда билим ва тажриба етишмайди, лекин ана шу билим ва тажриба пайдо бўлиб боргани сари бола дунёни тобора аниқроқ ва тўғрироқ идрок қила бошлайди. Бу жиҳатдан ҳам мактабдаги таълим катта роль ўйнайди.

Совет психологияси болаларда идрокларни ривожлантириш учун катта имкониятлар борлигини, бу имкониятлардан фақат тўғри фойдаланиш кераклигини аниқлади.

3-§. ИДРОКЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Бошланғич синф ўқитувчисининг муҳим вазифаларидан бири болаларни кўриш, эшитишга, ҳуллас, предмет ва ҳодисаларни идрок қилишга ўргатишдан иборатдир. Чунки кўриш ва қараш, қулоқ солиш ва эшитиш бир хил нарсалар эмас. Шаҳардаги биринчи синф ўқувчилари қарағай ва арча дарахтларига бир неча марта назар солганлар, бироқ, тажри-

банинг кўрсатишича, айрим болалар қарағай шохини арча шохларидан ажратишни билмайдилар.

Болалар атрофдаги воқеликни идрок қила олишлари, кузата олишлари учун нима қилиш керак? Уларни ана шунга ўргатиш керак. Агар ўқитувчи болаларга суратни кўрсатган экан, улар ана шу суратдаги асосий ва муҳим нарсаларни ўзлари кўра оладилар, деб ўйлаш мумкин эмас. Шунинг учун болаларга суратни фақат кўрсатиб қолмасдан, улар олдида муайян вазифа — суратдаги фалон предметларни топиш, уларни тўпунтириб бериш, ўқитувчи томонидан қўйилган саволларга жавоб бериш ва ҳоказо вазифаларини ҳам қўймоқ зарур. Болаларнинг ўзларини воқеликни аниқлаш ҳолда идрок қилиш, теварак-атрофдаги ҳаётни кузатиш вазифаларини ўз олдларига қўйишни ҳам ўргатиш зарур.

Бошланғич синфларнинг тажрибали муаллими шундай ҳикоя қилади: «Ўқувчиларим мактабга келаётганларида ўз атрофларига назар ташлайдилар, лекин бирор мақсад билан қарашни билмайдилар, уларни ана шу нарсага ўргатиш керак. Мен уларни шу нарсага ўргатишга ҳаракат қилмоқдаман, бунинг учун уларнинг мактабга келишидаги йўлдан фойдаланмоқдаман. Бир куни мен уларга шундай вазифа топширдим: «Мана сиз мактабга келяпсиз ва ҳар куни айни бир хил одамларни учратасиз. Бу кишилардан бири ким, у нима билан шуғулланиши мумкин? — ана шунга диққат билан назар ташланг, кузатинг, билиб олинг».

Кишининг аввалги тажрибаси, унинг билимлари предмет ва ҳодисаларни тўғри ҳамда аниқ идрок қилиш учун катта аҳамиятга эга бўлиши сабабли болаларга идрок қилишни ўргатишда ҳам уларда бунинг учун олдинги тасаввурлари запаси бор-йўқлиги билан қизиқиб кўриш керак. Агар бундай тажриба йўқ бўлса ёки етарли бўлмаса, болалар билан олдиндан иш олиб бориш керак. Масалан, тарихга оид суратни болалар унда нималарни кўриб турганликлари ҳақида суҳбат ўтказилгандан кейингина осон керак, акс ҳолда улар бу суратдаги зарур нарсани кўрмайдилар, сурат бағишланган асосий темани тушунмайдилар. Шу билан бирга нотўғри идрок қилиш қатъий бўлиб чиқиши мумкин (чунки сурат рангли бўлиб болага кучли таъсир кўрсатади), шунинг учун ҳам уш наватдаги суҳбат билан тузатиш осон бўлмайди. Ўқитувчи тупроқнинг ҳар хил турлари билан танишиш мақсадида экскурсияга боришдан олдин болалар билан суҳбат ўтказди, уларнинг тупроқ ҳақидаги билимларини аниқлаб олади ва уларга тупроқ ҳақида баъзи бир дастлабки маълумотларни беради. Бирор корхонага боришдан олдин ҳам янада жиддийроқ тайёргарлик иш олиб борилиши лозим. Олдиндан ўтказиладиган бундай суҳбат ўқувчига, биринчидан, у тасаввур қилган нарсаларни кўрган нарсалари билан таққослашга, ўзи учун янги бўлган предметлар ва жараёнларни идрок

қилишда майда-чуйда нарсаларга ва ёрқин бўлса-да, иккинчи даражали тафсилотларга эмас, балки асосий, муҳим нарсаларга эътиборни қаратишга ёрдам беради.

Ўқувчи идрок қилиш вақтида муҳим нарсаларни кўриши учун баъзан предметнинг асосий қисмларини қўшимча тарзда алоҳида ажратиш, уларни кўрсатиш, ёки доскага чизиб фойдали бўлади. Масалан, рычагли тарози билан танишишда болалар бу тарозидан амалда фойдаланишни тез ўрганиб оладилар, лекин улар тарозининг тузилиш принципи ноаниқ бўлиб қолади. Бу ҳолда тарозидаги шайинни кўрсатиш, эҳтимол, уни доскада чизиб кўрсатиш, унинг вазифасини тушунтириш фойдалидир. Тарозининг асосий қисмини шу тариқа ажратиб кўрсатгандан кейин уни идрок қилиш тўғри ва тушунарли бўлади.

Кузатувчанликни ривожлантириш учун болаларга нарсалар ва ҳодисаларни таққослашни ўргатиш аниқса муҳимдир. Ўқитувчи қандайдир предметларни кузатиш учун болаларга кўрсатар экан, бу предметлар нималарга ўхшашини сўрайди. Ўхшашликни билиб олгач, ўқувчилар бу предметлар ўртасидаги фарқларни ҳам кўрсатиб бера олишларига эришмоқ зарур. Шунингдек, ўқувчи предметни ҳам кўриши, ҳам эшитиши, агар керак бўлса, ушлаб кўриши учун кузатишга иложи бори-ча кўпроқ сезги органларини жалб қилиши керак. Идрок қилинадиган нарсани тасвирлашдан секин-аста уни *тушунтириш*га ўтиш керак.

Табиат қучоғига, ишлаб чиқаришга, музейга, суратлар галереясига ва ҳоказо жойларга экскурсиялар ўтказиш вақтида ҳам кузатувчанлик жуда ривожланади. Буларнинг ҳаммаси фақат кўриш қобилиятининггина эмас, балки диққат билан назар ташлаш қобилиятини, фақат эшитиш қобилиятини эмас, балки қулоқ солиш қобилиятини ҳам тарбиялайди. Тўғри йўлга қўйилган таълим бошланғич мактабдаёқ болаларнинг кузатиш қобилиятини кескин равишда ошириш имконини беради. III синфда кузатиш унчалик тартибсиз, тасодифий эмас, балки анча системали ва планли бўлиб қолади, тафаккурнинг актив ишлаши билан боғланади. Шу синфнинг ўзида кузатиш натижаларини оғзаки баён қилиш қобилияти ҳам ривожланади. Бола предмет ва ҳодисаларни идрок қилиш жараёнида ўзи кузатган нарсалар тўғрисида оғзаки ёки ёзма ҳисобот тайёрлашни ўрганади. Бундай ҳисобот топшириш зарурлиги боланинг ўз фикрини бир жойга тўплашни оширади, хотирада идрок қилинган нарсани мустаҳкамлайди ҳамда ўқувчининг нутқини ва тафаккурини бойитади.

Пировардида сезгилар ва идрокларнинг ўқувчининг умумий маданиятини оширишда ниҳоятда катта аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаб ўтиш зарур. «Эмоционал ва эстетик тарбия», — дейди В. А. Сухомлинский, — сезги ва идрок маданиятини ўстиришдан бошланади. Меҳнат маҳоратини тарбиялаш

учун ақлни, интеллектуал қобилиятларни ривожлантирадиган қўлнинг узоқ вақт давомидаги машқлари зарур бўлгани каби, маънавий, ахлоқий, эмоционал, эстетик маданиятни тарбиялаш ҳам сезги органларини, биринчи навбатда кўриш ва эшитиш органларини узоқ вақт давомида машқ қилдиришни талаб этади... Сезгилар ва идроклар қанчалик нозик бўлса, кишининг маънавий маданиятини характерлайдиган эмоционал диапазон¹ шунчалик кенгроқ бўлади»².

4-§. КИЧИК ЁШДАГИ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ХОТИРАСИ

Болаларнинг хотираси катталарнинг хотирасидан кўп жиҳатдан фарқ қилади. Боланинг миёси у ҳаётга келган дастлабки йиллардан бошлаб атрофдаги муҳитнинг кўпгина предметлари ва ҳодисаларини беихтиёр эсда сақлаб қолишдан иборат улкан қобилиятга эга бўлади. Илк болалик даврида, шунингдек мактабгача ёшда одам шундан кейинги бутун ҳаёти давомида оладиган билимларидан (миқдор жиҳатидан) кам билим олмайди, деган фикр мавжудлиги бежиз эмас. Ана шу даврда *механик* эслаб қолишнинг аҳамияти жуда катта бўлади; бундай эслаб қолишда киши кўп нарсаларни беихтиёр равишда, баъзан ҳатто етарли даражада тушунмасдан уқиб олади. Бола гапиришни ўрганаётган вақтда кўп сўзларни беихтиёр ўзлаштириб олади. Шу нарса ҳам маълумки, кичик ёшдаги болалар чет тилида сўзлашувни осон ва тез ўзлаштириб оладилар, қолбуки ўсмирлар ва катта ёшдаги ўқувчилар чет тилини ўрганиш учун кўп куч сарфлайдилар ва кўпинча натижалар ҳам кишини унчалик қаноатлантирмайди.

Айрим кишилар, эҳтимол, 3—5 ёшдаги боланинг китобчани саҳифама-саҳифа варақлаб «ўқийётганлигини» кузатган бўлсалар керак. Шунда бола саводни эгаллаб олган, деган тасаввур ҳосил бўлади. Ҳақиқатда эса болага бу китобчани бир неча марта ўқиб беришган, у текстни беихтиёр равишда эслаб қолган ва ҳар бир саҳифада нима ҳақида гапирилганини яхши билади.

Кўп миқдордаги материални ихтиёрсиз эсда қолдиришдан иборат бу қобилият ёш катта бўлган сари сусайиб боради (лекин бутунлай йўқолиб кетмайди). Лекин *ихтиёрий* ва *тушуниб* эсда қолдириш тез ривожлана бошлайди. Мактабдаги таълимнинг вазифаси хотиранинг ҳар иккала туридан моҳирлик билан фойдаланишдан иборатдир.

7—8 ёшдаги (баъзан ундан ҳам каттароқ ёшдаги) ўқувчилар ҳамма нарсани сўзма-сўз ва ҳарфма-ҳарф ўзлаштириб олишга, ҳатто ана шундай ўзлаштиришни талаб қилмайдиган,

¹ Эмоционал диапазон — ҳис-туйғуларнинг кенглиги ва чуқурлиги.

² В. А. Сухомлинский. Рождение гражданина. М., «Молодая гвардия», 1971, 247—248-бетлар.

балки ўз сўзлари билан баён қилиш мумкин бўлган нарсаларни ҳам эсда қолдириш лаёқатига эга бўладилар. Бу деган сўз бола эслаб қолган нарсаларини тушунмайди деган маънони билдирмайди. Ана шу ёшдаги болаларнинг тексти ўзгаришсиз эслаб қолиши ва дарсликдаги жумлалар билан аниқ баён қилиши материални эркин равишда баён қилишдан кўра осонроқ бўлади, чунки уларда сўз бойлиги етарли бўлмайди ва ундан фойдаланиш маҳорати етишмайди. Ўқитувчининг вазифаси — ўқувчи ўзи гапираётган нарсани қанчалик тушунишини ҳар гал аниқлаб олиш ва боланинг материални ўз сўзлари билан гапириб беришини (бундан ташқари, нималар аниқ етказилиши лозимлигини: шеър, бадий асарлардан айрим парчалар, қоидалар) ўрганишга эришишдан иборат. Лекин ўқув материални тушуниб олгандагина уни эркин тарзда гапириб бериш мумкин. Агар ўқувчи материални тушунса ва бундай гапириб бериш соҳасида машқ қилган бўлса бу унинг нутқи ва тафаккурини ривожлантиришга жуда катта ёрдам беради.

Кичик мактаб ёшида болаларда образли хотира (кўриш, эшитиш хотираси) анча кучли ривожланган бўлиб, сўз-маантиқ хотира камроқ ривожланган бўлади. Кўрсатмаллик, ёрқин таассуротлар билан боғлиқ бўлган, кучли ҳис-туйғулар уйғотадиган ҳамма нарсалар осон ва узоқ вақт эсда қолади. Таълим жараёнида болаларда маънавий хотира (сўз-маантиқ хотираси) ҳам тез ривожланади. Бола конкрет тушунчаларнигина эмас, балки айрим абстракт тушунчаларни ҳам ўзлаштириб ола бошлайди. Болада хотиранинг кўлами кенгайди, ўзлаштириш тезлиги ва эсга туширишнинг аниқлиги ортади.

Мактабда муайян ўқув материални ўзлаштириш вазифаси қўйиладики, бу ҳол болани ана шу материални ихтиёрий равишда, куч-ғайрат сарфлаган ҳолда хотирада сақлаб қолишга ва эсга туширишга мажбур қилади. Лекин хотирадан ана шундай онгли равишда, моҳирлик билан фойдаланиш кичик ёшдаги ўқувчида ҳали суст ривожланган бўлади, унинг ўзи ўзлаштиришнинг рационал усуллари деярли қўлланмайди.

Юқорида кўрсатиб ўтилган умумий қонуниятлардан ташқари, болаларда хотиранинг *индивидуал фарқлари* ҳам кўзга ташланади. Бир хил болаларнинг хотираси юқори даражада тайёрлиги сабабли улар бирор нарсани тезда эслаб, зарур жавоб беришлари мумкин. Бошқалар эса секин ўзлаштирадилар, тез ҳамда осонлик билан эсга туширмайдилар. Ўқитувчининг шомша-шомшарлиги, унинг сабр-тоқат қила олмаслиги ва ўқувчига ўйлаб кўриш, фикрларини бир жойга тўплаш учун имкон бермаслиги боланинг билимларини нотўғри баҳолашга олиб келиши мумкин. Бу эса унда ўқитувчига нисбатан салбий муносабатни келтириб чиқаради ва ўз кучларига бўлган ишончига путур етказиши мумкин.

5-§. ЭСДА ҚОЛДИРИШНИНГ РАЦИОНАЛ УСУЛЛАРИ

Ўқувчиларнинг бир қисми эсда қолдиришнинг рационал усуллари билан таниш бўлмаганликлари учунгина материални яхши эслаб қола олмайдилар. Ўқитувчи бу усулларни билиши ҳамда болаларга улардан фойдаланишни ўргатиши лозим.

1. Эсда қолдириш усулларида бири материални эслаш ва хотирада сақлаб қолиш учун қулай бўлган бир системага солишдан иборатдир. Кўпгина атоқли кишилар бу усулнинг зарурлигини кўрсатиб ўтганлар. Ўзининг ниҳоятда яхши эслаб қолиш қобилияти билан ҳаммани ҳайратда қолдирган машҳур рус саркардаси А. В. Суворов қуйидагича образли таққослашни келтирган: «Хотира ақл хазинасидир, лекин бу хазинада кўпгина тўсиқлар бор, шу сабабли ҳамма нарсани тезроқ ўз жойига қўйиш керак».

2. Эсда тутиладиган материал хотирада муайян системада сақланиши учун бу материалнинг мазмуни устида бирмунча иш олиб бориш керак. Ишнинг умумий равишда танишиб чиқишдан бошламоқ керак. Бунда асосий мақсад — ҳамма нарсани тушунишга ҳаракат қилиш (гарчи биринчи марта бунга, эҳтимол, эришиб бўлмаса ҳам) ва имкон борича авторнинг асосий фикрларини фахрлаб олишдир. Шундан кейин ўқилган материални, айниқса у каттароқ бўлса, қисмларга бўлиш (асосий фикрларга мувофиқ тарзда), бунинг учун ҳамма материални бир-икки марта қайта ўқиб чиқиш, мазмунини ўйлаб кўриш ҳамда ҳар бир қисмга фикран ёки қоғозда сарлавҳа қўйишга интилиш керак.

Шундай қилиб, ўрганилаётган текстга оид план ёки конспект тузиб чиқилади, у баён қилишнинг гўё «скелет»ини ташкил этади. Сарлавҳалар материални бутун ҳолда эсда қолдиришга ёрдам берадиган таянч нуқталари, босқичлар бўлади.

3. Сўнгра текстнинг ҳар бир алоҳида қисмини ўзлаштириш билан шуғулланиш, бу қисмни қайта ўқиш ва шу ернинг ўзидаёқ ўқилган нарсани эсга туширишга (ўз ичида ёки овоз чиқариб такрорлашга) ҳаракат қилиш мумкин. Баъзан ўқувчи материални бир-икки марта ўқиб кўргач, ҳамма нарсани билиб олдим, деб ўйлайди. Агар уни доскага чақирсалар, деярли ҳеч нарсани гапириб бера олмаслиги мумкин. Бунинг сабаби шуки, ўқувчи материални қайта ўқиш вақтида у билан танишиб чиқишни уни ўзлаштириб олдим, деб ҳисоблайди. Эсга тушириш жараёнида нима эслаб қолгани, нима ҳали эслаб қолинмагани яққол маълум бўлади.

Материалнинг қандайдир қисмини эсга тушириш қийин бўлса (у ҳали эслаб қолинмаган бўлса), бундай ҳолда дарҳол дарсликка қараш керак эмас. Эсга тушириш вақтида сарфланадиган куч-ғайрат ўзлаштиришнинг мустақкам бўлишига ёрдам беради.

Фақат катта ва қийин текстнигина қисмларга бўлиб эсда қолдириш керак. Ҳар бир қисмни алоҳида билиб олгач, энди бутун материални яхлит такрорлаш керак, бунда текстнинг айрим маънавий қисмлари ўртасидаги боғланишга эътибор бериш лозим. Бутун материални ўзлаштириб олмагунча эсга туширишни такрорий ўқишлар билан навбатма-навбат олиб бориш фойдалидир. Эсга тушириш ўзлаштириш жараёнини анча активлаштиради, ўзлаштириш тевроқ боради ва мустаҳкам-роқ бўлади. Бундан ташқари киши ўқилган нарсани ўзига ўзи гапириб берганда, унинг диққати материалга яхшироқ қаратилади.

4. Эслаб қолиш учун материални такрорлаш жуда катта аҳамиятга эга. «Такрорлаш — билимнинг асосидир», деган халқ мақоли ҳам шундан далолат беради. Лекин такрорлаш ҳам оқилона ва тўғри бўлиши керак. Тадқиқотлардан бирида ўқувчиларга бадиий адабиётлардан олинган парчаларни ёдлаш вазифаси топширилди, сўнгра бирмунча вақт ўтгандан кейин болалар нималарни эслаб қолганликларини текшириб кўришди. Текшириш натижалари қуйидаги жадвалда келтирилган. Бу жадвалдан кўриниб турибдики, материалнинг энг кўп қисми ёдлангандан кейин дарҳол ёддан кўтарилар экан.

Ёдлашдан кейин орадан ўтган кўнлар	Ёддан кўтарилган материал миқдори (% ҳисобида)
1—2	25—27
3—5	34—37
6—10	38—41
10—13	41—44

Демак, такрорлашни кўп нарса унутилгандан кейин эмас, балки материал ўзлаштирилгандан кейин орадан кўп ўтмай бошлаш керак. К. Д. Ушинский бу ҳақда гапириб қуйидаги образли таққослашни келтиради: «Ҳеч ким бинони у қулаб бўлгандан кейин тузатмайди, уни ҳали бутун бўлганида тузатиш керак».

Шуни айтиш керакки, болалар унутилган нарсаларини такрорлашни жуда ёмон кўрадилар. Лекин улар ўз хотираларида ҳали янги бўлган нарсани бажону дил такрорлайдилар.

Баъзан тез-тез такрорлаш материални мустаҳкамлашга халақит бериши мумкин. Бу ҳол такрорлаш материални маъносиз қуруқ ёдлаб олишга айланиб кетганда, ўқувчи материалнинг мазмунига тушунмасдан, унга ҳеч бир қизиқмай қараганда рўй беради. Физиологик нуқтаи назардан бу ерда бир хил қўзғатувчилар пайдо бўлади, «бир нуқтага тўпланиш рўй беради». Бу ҳол ярим шарлар пўстлогиди (ўзлаштириш учун зарур бўлган) қўзғалиш жараёнларини эмас, тормозланиш

жараёнларини вужудга келтиради, кишининг уйқуси кела бошлайди.

Такрорлаш ўз вақтида, лекин шу билан бирга тушуниб ўтказилгандагина, яхши натижа беради ҳамда ўқувчиларда қизиқиш уйғотади. Бунинг учун такрорлашни хилма-хил қилиш, болаларга материалга бошқа томондан қараб кўришни, ундаги бирор янги нарсани кўришни, фактлар ва ҳодисаларни таққослашни, илгари кўзга ташланмаган нарсани илгари олишни таклиф этиш керак.

Хуллас, такрорлаш ишини бутун чоралар билан жонлантириш, иллюстрациялардан ёки илгари учрамаган ёки эсдан чиқариб қўйилган мисоллардан фойдаланиш керак.

Мактаб таълими жараёнининг ўзи бола хотирасини ўстириш ва мустаҳкамлашга ёрдам беради. Бироқ оила ҳам бу соҳада мактабга ва ўқитувчига ёрдам бериши мумкин. А. С. Макаренко ўзининг «Ота-оналар китоби»да Назаровлар оиласини тасвирлайди; бу оилада ота билан она болага йил сайин ата-йин тобора янги ва мураккаб топшириқларни беришганки, бола уларни эсда сақлаб қолиши ва бажариши лозим эди. Бу ҳол болани тарбиялади ва, хусусан, унинг хотирасини мустаҳкамлади.

Кишилар эсда сақлаб қолиш усуллари билан қадим замонлардан буён қизиқиб келганлар. Эрамизнинг бошланишидан олдиноқ қадимги Грецияда алоҳида фан — *мнемоника*¹ мавжуд эди. Бу фан жадваллар, илгари ўзлаштириб олинган сўзлар ва иборалар, шартли белгилар, шеърлар ёрдамида эслаб қолишга оид турли усуллар тўпламидан иборат бўлиб, материални эслаб қолиш улар билан боғлиқ эди. Мнемик усуллар бизнинг давримизда ҳам қўлланилмоқда. Масалан, айлана ўзунлигининг айлана диаметрига нисбатини ифодалайдиган π сонини эслаб қолиш учун «Это я знаю и помню прекрасно» деган жумлани эсда тутишни тавсия қиладилар. Бу жумланинг ҳар бир сўзидаги ҳарфлар сони 3,14159 сониди рақамларга тўғри келади.

Кўпгина сунъий мнемик усуллар ҳам мавжуддир.

Ўқув материални муваффақиятли ўзлаштириш учун юқорида айтилганлар асосида қуйидаги тавсияларни қисқача ифодалаш мумкин:

1. Теалик билан вазифа қўйиш ва ўқув материални узоқ вақт мустаҳкам эслаб қолиш.
2. Бутун диққатни ўзлаштириладиган нарсга қаратиш.
3. Ўқув материални яхши тушуниб олиш, уни маълум бўлган нарсалар билан боғлаш.
4. Эслаб қолинадиган текстнинг панини тузиб чиқиш, бу планда асосий фикрларни ажратиб кўрсатиш, текстни қисмларга бўлиш.

¹ *Мнемоника* грекча mnemonika) — эслаб қолишни осонлаштирадиган усуллар йиғиндиси.

5. Агар материал катта бўлса, унинг қисмларини бирин-кетин ўзлаштириб олиш, сўнгра эса ҳаммасини бутун ҳолда баён қилиш.

6. Материални ўқиб бўлгандан кейин, уни эсга тушириш (ўқилган нарсани сўзлаб бериш) керак. Эсдан чиққан тақдирда дарсликка қараш учун шошилмаслик, унутилган нарсани эсга туширишга интилиш керак.

7. Материал ҳали унутилмасдан уни такрорлаш.

8. Такрорлашни бирмунча узоқ вақтга мўлжаллаб тақсимлаш («бирданига», масалан, имтиҳон олдидангина такрорламаслик).

9. Эслаб қолиш вақтида хотиранинг ҳар хил турларидан (аввало маънавий хотирадан) ва ўз хотирасининг айрим индивидуал хусусиятларидан (кўриш, эшитиш ёки ҳаракат қилишдан) фойдаланиш.

10. Қийин материални уйқудан олдин, кейин эса эрталаб, «хотира янгилигида» такрорлаш керак.

11. Олинган билимларни амалда қўлланишга интилиш. Бу усул билимларни хотирада сақлаб қолишнинг энг яхши усулидир («Такрорлаш эмас, балки қўлланиш таълимнинг ҳақиқий асосидир», деб бекорга айтмайдилар).

12. Кўпроқ билимларга эга бўлиш, янги нарсани маълум бўлган, ўзлаштирилган нарса билан боғлаш керак. Маълумотлар запаси қанчалик кўп бўлса, уларга янги билимларни қўйиш шунчалик осон бўлади.

6-§. КИЧИК ЁШДАГИ ЎҚУВЧИ ТАФАККУРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Болалик ёшида тафаккурнинг ривожланиши бир қанча кетма-кет босқичлардан ўтади, бу босқичлар бир-бири билан маҳкам боғланган бўлади ва шунинг учун уларни қатъий чегаралаб қўйиш мумкин эмас.

Илк болаликда *яққол-ҳаракатли* тафаккур устун туради, бу вақтда бола ҳали гапиришни билмаса ҳам, оламни асосан идрок қилиш ва ҳаракат ёрдамида билиб олади (илк болалик даври).

Ривожланишнинг кейинги босқичида *яққол-образли* ва *нутқий тафаккур* ва ҳукмронлик (устунлик) қила бошлайди, бу вақтда предметлар ёки уларнинг образлари сўз билан боғланади. Фикрлаш фаолиятининг ана шу тури мактабгача бўлган ёш учун характерлидир; бу вақтда бола образлар билан фикрлайди, у ўзлаштириб олган сўз эса унинг умумлашмалар қилиши учун ёрдам беради. Болада муҳокама юритиш қобилияти (унинг ўз тажрибаси доирасида) пайдо бўлади.

Мактаб таълимининг бошланиши билан болаларда *тушунчалик тафаккур* мактабга қадар бўлгандан тезроқ ривожлана бошлайди, бу тафаккур жараёнида бола тушунчалар ёрдамида

иш кўради. Аввалига тушунчалик тафаккур конкрет предметлар ва ҳодисалар билан мустаҳкам боғланган бўлади (*конкрет-тушунчалик тафаккур* устун туради), лекин секин-аста кичик ёшдаги ўқувчиларда конкрет нарсдан абстрактлашиш (четга чиқиш), умумлашмалар қилиш ва маълум даражада маълум хулосалар чиқариш (*абстракт-тушунчалик тафаккур*) кўникмаси вужудга келади.

Фикрлаш жараёнининг ана шу ривожланишида ўқиб жуда катта аҳамиятга эга бўлади, у болаларнинг тасаввур доирасини ва билимларини кенгайтиради. Янги тушунчаларни ўзлаштириш рўй беради, улар бир системага келтирилади, кўпинча ақлий хулосалар, шу жумладан шартли, *гипотетик*¹ хулосалар қўлланилади.

6—7 ёшли боланинг тафаккур қилиш жараёнида фаолият билан боғланган конкрет вазифаларни (ўйин, расм чизиш, майда-чуйда буюмлар ясаш, энг оддий меҳнат жараёнлари) ҳал қилишга қаратилган йўл устунлик қилади. Мана шу ёшдаги болаларда умумлаштириш кўпинча предметлардан амалий равишда фойдаланишга тааллуқли бўлган ташқи белгиларни ўз ичига олади. Бу ҳол боланинг нарсаларга берган таърифида кўриниб туради. Масалан, у «уй — одамлар яшайдиган жой», «белкурак — ер чопиш учун керак», дейди ва ҳоказо.

Ўқинишнинг бошларида болага кўпгина ҳодисаларнинг сабабли боғланишлари тушунарли бўлади, бироқ бу тушуниш баъзан унинг унчалик кўп бўлмаган шахсий тажрибаси доирасидан ташқарига чиқади.

Масалан, III синф ўқувчиси кичкина пўлат игнанинг сувда чўкишини, катта ёғоч эса сузиб юришини, чунки пўлат ёғочдан оғир эканлигини тўғри тушунтириб беради. Лекин у, нега пўлатдан қилинган пароход сувда сузиб юради-ю, дуб ёғочининг гўласи чўкиб кетади, деган саволга тўғри жавоб бера олмайди. Биринчи синф ўқувчиси бирор ҳодисани тушунтирар экан, ақлига келган биринчи сабабни кўрсатиб ўтиши мумкин. Чунинчи, нима учун пўлат металл ҳисобланади, деган саволга I синф ўқувчиси: «Чунки ундан пўлат рельслар қилинади», деб жавоб берган. Иккинчи синф ўқувчиси эса: «Чунки пўлат ёғочга қараганда оғир ва мустаҳкам бўлади», деган. Бу ўринда металлнинг сифатини кўрсатиб беришга ва ҳатто пўлатни ёғоч билан таққослашга уриниш бор. III синф ўқувчиси бу саволга жавоб берар экан, пўлат мустаҳкам ва чўзилувчанлиги билан ажралаб туради, «уни эгиш мумкин, у чўян сингари синиб кетмайди», деган.

Мактабгача ёшдаги болаларнинг фикрлаш фаолияти шу билан фарқ қиладики, кўпинча улар предметлар ва ҳодисалар ўртасидаги алоқалар ва муносабатларни аниқлаш учунгина эмас, балки теварак-атрофдаги воқеликда мавжуд бўлган объектларнинг ўзига қизиқишлари туфайли билим оладилар.

Системали мактаб таълимининг бошланиши билан билимларни эгаллаш бола фаолиятининг алоҳида бир турига айла-

¹ *Гипотетик* — грекча *hypothetikos* (гипотезага, яъни тахмин қилишга асосланган).

нади. Унинг олдида махсус вазифа — илмий тасаввурлар ва тушунчаларни ағаллаш, табиат ва жамият тараққиёти қонунларини ўрганиш вазифаси туради. Бу ҳол болалар тафаккурининг тез ривожланишига ёрдам беради.

Кичик ёшдаги ўқувчиларда фикрлаш жараёни одатда ҳаракатлар билан маҳкам боғланган бўлади. Болаларда ҳали бевосита таассуротлар кўпроқ ўрин ағаллайдики, улар баъзан абстракт нарсани тушуниш учун конкрет нарсадан зарур тарзда четлаштириш қийинлаштириб қўйиши мумкин. Ёзувчи В. Г. Короленконинг сўзларига қараганда, болалар «айниқса бевосита таассуротлар билан яшайдилар, улар ўртасида кенг маънода бирор алоқа ўрнатиш учун яшайдилар». Ёзувчи ўз болалигини эслаб, бундай деб ёзган эди: «Катта ёшдаги кишилар менга мулоҳим илтифотсизлик билан: сен ҳеч нарсани тушунмайсан, деб гапирганларида, бу ерда нимани тушуниш керак? — деб таажжубланардим. Мен автор тасвирлаган ҳамма нарсани оддийгина кўрардим, холос» («Замондошим воқеаси»).

Атрофдаги воқеликда рўй берадиган ҳодисаларнинг сабабларини тушуниш кичик ёшдаги ўқувчиларда йил сайин ортиб боради. Агар биринчи синф ўқувчиси, нима учун пашша шипда юрса ҳам йиқилиб тушмайди, деган саволни тушунтириб бера олмаса, учинчи синф ўқувчиси буни қуйидагича тушунтиради: «Чунки пашша енгил, унинг панжалари шипга маҳкам ёпишиб олган».

Кичик ёшдаги ўқувчилар етарли даражада кўп тушунчаларга эга бўладилар, лекин улар кўпинча илмий тушунчалар эмас, балки ҳаётий тушунчалар бўлади.

Масалан, II синф ўқувчисидан мева нима, деб сўраганларида, у: «Мевами? Уни ейдилар», деб жавоб берган. — «Агар уни еб бўлмаса-чи? Ит узумни еб бўлмайди. Демак, у мева эмас экан-да?» — деб сўрашди болдан. «Ҳа, бундай резаворлар мева эмас», деб жавоб берди у. «Сабзи ҳам мевами? Уни ейдилар-ку». Бола жавоб беришда қийналиб қолди. Меванинг муҳим белгисини — унда уруғлар мавжудлигини ўқувчи айтиб бера олмади.

Кичик ёшдаги ўқувчилар мавҳум, абстракт тушунчаларни англаб олишда қийналадилар. I синфда болалар кўпинча мажозларни, сўз ёки иборанинг кўчма маъносини тушунмайдилар. Шунинг учун улар масал ва мақолларни ҳаммаша ҳам тўғри тушунавермайдилар. Иккинчи синф ўқувчиси бўлган бир қиз бола Криловнинг «Ниначи ва чумоли» деган масалини ўқир экан, «бечора» ниначининг қорнини тўйдиришни ва унга иссиқ жой беришни истамаган чумолининг хасислигидан ғазабга келди. Биринчи синф ўқувчиси «Бирн боғдан келса, бири тоғдан келади», деган матални эшитиб: «Тоғ узокда-ку, нега у ердан келади?» — дейди. Ўқувчи «Қор — ернинг кўрпаси, ёмғир — ернинг шўрваси» деган мақолнинг маъноси ҳақида бош қотириб: «Ернинг ҳам шўрваси бўладими?» — дейди.

Кичик ёшдаги ўқувчилар ўз нутқларида тур ва хил тушунчаларини ишлатадилар, ҳолбуки ана шу терминларнинг таърифи уларга ҳали таниш бўлмайди. Болалар суратларда тасвирланган ҳайвонларнинг номини тўғри атасалар ҳам, уларни кўпинча бирор умумий тур тушунчасига кирита олмайдилар. Қарағай, ўт, гул ва йўсин деган номларни қандай умумий сўз билан аташ мумкин, деган савол биринчи синф ўқувчиларини қийнаб қўйди, II ва III синфларнинг ўқувчилари эса бу сўз — *ўсимлик*, деб жавоб бердилар.

Шундай қилиб, болаларда умумлаштириш, предмет ва ҳодисаларнинг муҳим белгиларини ажратиб кўрсатиш қобилияти йил сайин ривожланиб боради.

Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг мулоҳазалари ва чиқарган хулосалари тобора мантиқийроқ бўлиб боради. Болалар мактабга қадар кўпинча бутунлай нотўғри бўлган бирор нарсани астойдил тасдиқлашлари мумкин. Таълим жараёнида улар бу мойилликдан секин-аста халос бўладилар. Уларнинг нутқида мактабгача ёшдаги болаларга камроқ хос бўлган шартли ва тахминий муҳокамалар пайдо бўлади.

Мактабдаги таълимга ва ҳаёт тажрибасининг ортишига қараб, болаларда тушунчалар ҳам ривожланади, анча тўғрироқ бўлиб қолади. Бунга ҳозирги даврдаги илмий тараққиёт катта таъсир кўрсатади.

Агар революциядан олдинги қишлоқ мактабида, Ой қандай шаклга эга, деган саволга 8—10 ёшли болалар: «У ўроққа ўхшайди, кейин лаганчага ўхшаб қолади», деб жавоб берган бўлсалар, уларнинг тенгдошлари бўлган ҳозирги қишлоқ ўқувчилари, Ой худди Ер сингари «шар шаклига эга», дейдилар. Бундан кейинги суҳбатдан маълум бўлдики, болалар космос ҳақидаги тадқиқотлардан, йўлдошлардан, Ойга учтишдан хабардордирлар.

7. §. ТАФАККУРНИНГ ТАРАҚҚИЙ ЭТИШИ

Ўқитувчи болаларни янги билимлардан хабардор қилиш, уларнинг билим доираларини кенгайтириш, нутқларини такомиллаштириб бориш орқали уларда тафаккурни ҳам ўстиради. Лекин бу ҳали кам. Қуйи синфлардаёқ болаларни ўқув материални тушуниб ва ўзлаштириб олишгагина ўргатмасдан, балки уларни қизиққан саволларига жавоб топишга ҳам ўргатиш керак. Болалар дастлаб бу ишни ўқитувчининг бевосита раҳбарлигида, сўнгра эса мустақил равишда ҳам бажарадилар. Таълимнинг дастлабки кунларидан бошлаб ўқитувчининг болани фикрлашга ўргатиши; тушунтиришга шошилмаслиги, балки ўқувчига ўзи ўйлаб кўришни таклиф этиши жуда муҳим. Бироқ ўқувчининг ўзи тушунча олмаган, битта ҳам тушунтирилмаган масалани қолдириб бўлмайди.

Қийинчиликларнинг ортиб боришидаги тадрижийликка риоя қилиш ниҳоятда муҳимдир.

Тафаккурни тараққий эттириш учун таълимнинг дастлабки йиллариданоқ амалга оширилиши лозим бўлган *ижобий* ишлар: берилган темада ёки эркин темада ишро ёзиш, масалалар тузиш ва уларни энг рационал усулларда етиш кабилар муҳим аҳамиятга эга.

Ҳозирги пайтда болалар мактабдан ташқарида, яъни радио, телевидение, кино, оиладаги суҳбатлар ва китоблар орқали ниҳоятда кўп янгиликлардан хабардор бўладилар. Шунинг учун ўқитувчи ҳатто кичик ёшдаги ўқувчилар билан олиб борадиган ишда ҳам дарсликлардаги материалнинг ўзи билангина чекланиб қолмаслиги керак. Баъзан болалар билан барқ уриб ривожланаётган фан ва техниканинг турмушимизга киритаётган янгиликлари ҳақида оммабоп суҳбатлар ҳам ўтказиб туриш керакки, улар бу ҳақда ўзлари тушуна оладиган тўғри тасаввурларга эга бўлсинлар. Шунинг унутмаслик лозимки, билимларни кенгайтириш одамнинг ақлий камолотига йўл очиб беради.

Тафаккурнинг фикрлаш фаолияти жараёнидагина тараққий этишини ҳамда болаларни мантиқан ва танқидий фикрлашга ўргатиш лозимлигини ҳам унутмаслик керак. Уларни ўзлари бажарган ишга *мустақил* баҳо беришга ва уни назорат қилишга ўргатиш зарур. Ўқитувчи *нима учун? нимага?* деган саволларга жавоб талаб қилар экан, болаларнинг ўз мулоҳазаларини асослаб беришларига, уларни амалда текшириб кўришларига, ўз фикрларининг тўғрилигини исботлашларига ёки хатоларини тан ола бошлашларига эришишга интилади. Бошланғич синфлардаёқ мактаб ўқувчилари ўқитувчигагина эмас, балки ўзларига ҳам савол беришга ўрганишлари керак. Уларнинг бу саволларга мустақил равишда жавоб топишга интилишлари, сўнгга эса ўз фикрларининг тўғрилигини амалда ёки ўқитувчи билан бўладиган суҳбатда текшириб кўришлари ниҳоятда муҳимдир.

8-§. КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ БОЛАЛАР НУТҚИ

Мактабгача тарбия ёшининг охирига келганда нутқнинг товуш (фонетика) томони тараққий этиб, бола ҳамма фонемаларни амалда эгаллаб олади ва унинг сўз запаси анча кўпайиб қолган бўлади. Мактабгача тарбия ёшидаги бола ўз она тилисининг грамматик формаларидан фойдалана олади ва сўзларни бир-бирига боғлаб гап (оддий ва мураккаб гаплар) туза билади.

Биринчи синф ўқувчиси ўқишни ўрганаётган пайтида товушларни қўшиб бўгин ҳосил қилишда жуда қийналади. Боланинг мактабга кираётган пайтидаги нутқи маъно (семантик) томонидан ҳали етарлича тараққий этмаган бўлади.

Сўзларнинг мазмуни кўпинча ноаниқ тушунилади: баъзан маъно торайиб қолади, баъзан эса қондага ҳилоф тарзда кенгайиб кетади.

III синф ўқувчиси ҳодачага (узун ва йўғон ҳодага) нисбатан қўлланилган «ричат» сўзини биринчи марта эшитди. Янги сўз бола учун куч билан ишлатиладиган табиий нарсанинг эмас, балки йўғон ва узун таёқнинг белгиси бўлиб қолди. Бу ерда яққол тасаввур сўзнинг маъносини умумий тарзда тушунишга халақит берди. Паллани ва пружинали тарозини бир неча марта кўрган бошқа бола қисмларга ажратилган металл стерженли тарозини дастлаб тарози деб эътироф этишдан бош тартади, бироқ бола кейинроқ бориб бу асбобнинг тузилишини тушунди ва унда «тарози» деган сўзнинг маъноси анча кенг ҳамда умумлашган маъно касб этди.

Катталар билан нутқ воситасида алоқада бўлиш ва аниқса мактабда ўқиш болаларнинг сўз бойлигини миқдор жиҳатидангина кўпайтириб қолмайди, балки уни мазмунан бойитади ва бу сўзларнинг маъносига аниқлик ҳам кирилади.

Нутқдаги асосий фикрларни тушуна ололмаслик, керакли сўзларни топиб жумла туза олмаслик кўпинча шунга олиб борадики, ўқувчи (айниқса I ва II синфларнинг ўқувчилари) ҳамиша ҳам ўқиб чиқилган материал мазмунини ўз сўзлари билан баён қилиб бера олмайди, уни сўзма-сўз қайта айтиб беришни афзал кўради. Гарчи бу вақтда боланинг сўз бойлиги анча ортган бўлса-да, у кўпчилик ҳолларда пасив бўлади, яъни бола кўп сўзларни билгани ва тушунгани ҳолда ҳамма вақт ҳам уларни қўллана ва керакли пайтда топа олмайди.

Одамларнинг нутқ воситасида алоқада бўлишлари одамнинг гапиришидагина эмас, балки унинг бошқа кишини эшитишдан ҳам намоён бўлади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг ўқитувчи нутқини идрок этиши ҳам ўз хусусиятларига эга. Масалай, биринчи синф ўқувчиси ўқитувчи бутун синфга қарата гапирётганида, бу гап унинг ўзига ҳам тааллуқли эканлигини ҳамиша ҳам тушунавермайди. Педагогга баъзан айтилаётган гап унинг ўзига ҳам тааллуқли эканлигини тушунтириш учун болага шахсан мурожаат қилишга тўғри келади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг, аниқса биринчи синф ўқувчиларининг нутқини идрок қилишининг яна бир хусусиятини қайд қилиб ўтиш лозим. Кўпинча болалар ўқитувчининг нима қилиш ва уни қандай бажариш кераклиги ҳақидаги тушунтиришини охиригача эшитмасдан, дарҳол ишга киришиб кетишга тайёр турадилар.

Ишга киришмоқчи бўлиб турган кўпгина болалар ўқитувчининг сўзларини эшитмай ва тушунмай қоладилар.

Болалар ичларида ўқиётган пайтларида текстни дарҳол идрок қила олмайдилар. Бу ерда оғзаки нутқдан фарқли ўлароқ, интонация, тушунтириш имо-ишоралари бўлмайди. Бу эса тушунишни қийинлаштиради. Болалар ўз фикрлари-ни ёзма равишда баён қилиш процессида худди шундай қийинчиликларга дуч келадилар.

Мактабга келувчи болаларнинг нутқида ёш хусусиятлари билан боғлиқ бўлган баъзи нуқсонларгина эмас, балки те-варак-атрофдаги кишилардан баъзан уларнинг саводсизликла-ри, баъзан эса атайлаб сўзларни бузиб, нотўғри талаффуз этишларини қабул қилиб олишдек салбий сифатлар ҳам бў-лади. Болалар тақлид тариқасида «боринг» дейиш ўрнига «бойинг», «бозорга» дейиш ўрнига «божойга», «олиб келинг» дейиш ўрнига «оптелинг» деб талаффуз этишга жуда мойил бўладилар.

Ўқитувчи бошланғич синфлардаёқ ўқувчиларда сўз ва жумлаларни тўғри, аниқ қўллашга нисбатан муҳаббат, нутқ-ни ҳар қандай бузишларга нисбатан эса нафрат уйғотиши керак.

9-§. БОШЛАНҒИЧ СИНОФ ЎҚУВЧИЛАРИДА НУТҚНИНГ ТАРАҚҚИЙ ЭТИШИ

I синфда болаларни аввало она тилидаги барча товуш-ларни бир-биридан фарқ қилишга ва тўғри талаффуз этишга ўргатиш лозим. Бунинг учун сўзларни товуш нуқтаи назари-дан анализ қилувчи системали машқлар ўтказиш зарур. Бу оғзаки нутқ учун ҳамда тўғри ёзишни ўрганиш учун жуда муҳим бўлган ўқувчининг фонематик эшитиш қобилиятини ривожлантиришга ёрдам беради.

Агар боланинг нутқида нуқсонлар бўлса, мактабда ўқи-тишнинг дастлабки кунлариданоқ уларни тузатиш билан шу-ғулланиш, шунда ҳам бу ишни зарур педагогик назорати билан амалга ошириш лозим. Бундай болаларни уларнинг тўғри гапиришни ўргана олишларига ишонтириш керак. Синфда айрим болаларнинг нутқларидаги нуқсонлари усти-дан кулишга йўл қўйилмаслиги зарур.

Мактабда ўқиш давомида бола олдиға фонематик жиҳат-дан ҳам, лексик (лугат) жиҳатдан ҳам, грамматик жиҳатдан ҳам зарур талаблар қўйилса, боланинг нутқи тез такомилла-шади.

Мактабда нутқнинг ўрганиш предметиға айланиб қолиши ниҳоятда муҳимдир. Болалар нутқнинг жумлалардан, жум-лаларнинг сўзлардан, сўзларнинг эса бўгинлар ва товушлар-дан ташкил топишини билиб оладилар. Мактаб ўқувчилари сўз ва бўгиндан ҳар бир товушни (нутқни анализ қилишни), ажратилган товушлардан эса сўз тузишни (синтез қилишни) ўрганадилар.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ўқишни ўргатиш жара-ёни уч босқични: ўқувчи товушлар ва уларни ифодаловчи ҳарфлар билан танишадиган *аналитик босқични*, ўқиб туриб, товушларни бўгинларда, бўгинларни эса сўзларда бирга қў-шадиган *синтетик босқични*, бола товушларга тўғри келувчи ҳарфларни тез топадиган, сўзларни тез ўқиб, уларни қийнал-масдан бирлаштирадиган *аналитик-синтетик босқични* ўз ичига олади.

Агар ўқиш пайтида бола ҳарфлардан товушларга томон борса, ёзишни ўрганиш вақтида эса аксинча—товушлардан ҳарфларга томон боради. Ёзиш малакасини ҳосил қилишда тўртта босқични бир-биридан фарқ қиладилар. Биринчи бос-қич — бола ёзув ашёлардан (қалам, ручкадан) фойдаланиш-ни ўрганадиган ўрганиш босқичи. Бу нарса кўпинча мактаб-гача тарбия ёшидаёқ расм чизиш жараёнида юз беради. Ик-кинчи босқич — мактаб ўқувчиси ҳарфларнинг элементлари-ни ёзишни ўрганадиган аналитик босқич; учинчи босқич — мактаб ўқувчиси ҳарфлар ёзадиган ҳарф босқичи ва, ниҳоят, тўртинчи босқич — ҳарфларни бир-бирига боғлаб сўз ёзиш. Бу жараён дастлаб жуда секин боради, сўнгра аста-секин тезлашадики, бу нарса кўпинча ёзув сифатининг вақтинча-лик пасайишиға сабаб бўлади. Агар ўқитувчи ўқувчининг ишиға диққат-эътибор билан қараса, бу камчиликка йўл қўй-маслик ёки махсус машқлар ёрдамида унинг олдини олиш мумкин.

Ўқитувчи боланинг оғзаки нутқини ўстириш учун у бер-ган жавобларнинг текстни даярли сўзма-сўз такрор айтиб бериш билан чекланиб қолишиға йўқ қўймаслиги лозим. Бо-лага қўшимча саволлар бериш керак, бу саволларға берила-диган жавоблар ундан китобдан ўқилган материални бирмун-ча қайта қуришни, уни ўз сўзлари билан баён этишни талаб этсин. Баъзан ўқувчидан тўғридан-тўғри: «Бу ҳақда бошқа-чароқ қилиб қандай айтиш мумкин?» — деб сўраш мумкин. Нутқни ўстиришда эркин темадаги ёзма ишлар (ижодий хаёлни ўстирувчи ёзма ишлар), шунингдек, ўқувчилар ўрта-сида бўладиган диалоглар, масалан, экскурсияда, кинода, театр ва ҳоказоларда уларнинг кўрган нарсалари ҳақидаги диалоглар жуда фойдалидир. Бундай суҳбатларда болалар мустақил ўйлашни ўрганадилар, аниқ фикр бўлган жойда аниқ, тушунарли (ҳам оғзаки, ҳам ёзма) нутқ ҳам бўлади. Ўқитувчи боланинг сўзини бўлмай охиригача тинглаб, сўн-гра ҳикоядаги камчиликларини кўрсатиши нутқнинг ривож-ланишиға катта ёрдам беради.

Ўқиш нутқни ўстиришда, сўз бойлигини орттиришда му-ҳим аҳамиятга эга. Шу бойсдан болаларни мактабда ўқитиш-нинг дастлабки кунларидан бошлабқ уларда китобға қизи-қиш ва муҳаббат уйғотиш, уларни мактабдагина эмас, бал-ки уйда ҳам мустақил ўқишға ўргатиш зарур. Ўқилган ма-

териални огзаки ва ёзма тарзда қайта ҳикоя қилиш ўқувчиларда боғланишли нутқни ўстириш имконини беради, уларнинг тилларини нутқ оборотлари билан бойнатади. Бошланғич синфларда изоҳли ўқиш ўтказиш жуда фойдали бўлиб, бунда болалар сўзларнинг маъносини аниқлайдилар, синонимлар ва антонимларни танлаб оладилар, текстдаги асосий фикрларни ажратиб кўрсатадилар, ҳикоя қилиш планини тўзидилар.

Ўйин синфлардаги грамматика ва имло дарсларида болаларда текстга тушуниб муносабатда бўлиш ҳамда адабий нутқ мадакалари ҳосил қилинади.

Нутқни ўстирувчи махсус машқлар муҳим аҳамиятга эга. Ўқитувчи болалардан уруғлар, грамматик формалар, паузалар, зарур интонацияларга риоя қилган ҳолда айрим сўзлар ва жумлаларни тўғри талаффуз қилишни талаб этади. Ўқувчининг саволларга тўлиқ, тушунарли жавоб беришига, ҳикоя қилиш ёки тавсифлашда муайян планга риоя қилишига ҳаракат қилади. Ўқитувчи ўқувчини гапиришдан олдин ўйлаб олишга мажбур этади ҳамда унинг жавобларининг мазмунининггина эмас, балки баён қилиш формасини ҳам назорат қилиб боради.

Ўқитувчи нуқсонсиз тўғри, аниқ, тушунарли, мазмунли ва маълум даражадаги таъсирчан нутқни ўқувчилар учун намуна бўлиши керак.

Кўрсатма қуроллар, таълимнинг ҳар хил техникавий воситалари (диафильмлар, ўқув киноси, магнитофон) кичик ёшдаги ўқувчилар нутқини ўстиришга катта ёрдам беради. Синфдан ташқи ишлар, театрда бориш, бадий ҳаваскорлик, бадий сўз тўгаракларида ва ҳоказоларда иштирок этини ҳам худди ана шу мақсадларга хизмат қилади.

Ўқувчилар нутқини ўстириш уларнинг теварак-атрофдаги дунё ҳақида актив билим олишлари билан, мактаб ўқувчиси маданиятининг умумий тарада ўсиши билан, унинг билишга қизиқиши, синчковлиги ва қузатувчанлигининг ортishi билан узвий равишда боғланиб кетган.

10-§. КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ БОЛАЛАР ХАЁЛИ

Мактабгача ёшдаги болалар фантазия ва эртак дунёсини яхши кўрадилар. Улар ҳаёл катта роль ўйнайдиган ўйинларга жуда қизиқадиладар. Масалан, болалар учун ўзини чавандоз деб ҳис қилиш учун таёқчага миниб олишнинг ўзи кифоя, кетма-кет қўйилган учта стул эса тезкорар поезд вазифасини ўташи мумкин. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар ҳам чуқур ҳаёлга чўмадилар, лекин мактаб ёшидаги ўқувчилар ҳаёлидаги образлар ҳақиқатга яқинроқ бўлиб, уларни анча аниқроқ акс эттирадилар. Масалан, мактабгача тарбия ёши-

даги бола бир бирига кўндаланг қилиб боғлаб қўйилган иккита таёқчани самолёт деб фараз қилса, кичик мактаб ёшидаги ўқувчи бундай қилиш билан қаноатланмайди ва ўйин учун самолётга ўхшашроқ бирор нарса ясашга ҳаракат қилади, ўсмир бола эса ўйинчоқ самолётнинг ҳавода бир оз тура олишига эришини учун ҳаракат қилади. Шунинг учун баъзи кишилар, ёши улғайган сари (тафаккурнинг ўсиши муносабати билан) ҳаёл заифлашиб, мазмуни жиҳатидан унча яққол ва бой бўлмай қолади, деб ўйлайдилар. Мутлақо шундай эмас. Модомики ҳаёл жараёнида илгариги тасаввурлар ўзгарар экан, одамнинг тажриба ва таассуротлари қанчалик кўп бўлса, унинг ҳаёли ҳам шунчалик бойроқ бўлиши мумкин. Фақат бола катталарга қараганда фантазияни кўпроқ ишга солиб, реал ҳақиқатни фантазия билан алмаштиради.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар ҳаёлининг характерли хусусияти яратилган образларнинг *яққоллиги* ва *конкретлигидир*. Бола натурада ёки расмда кўрган нарсасини ақлан тасаввур қилади. I синф ўқувчиларига, баъзан эса II синф ўқувчиларига ҳам конкрет буюмлар ва расмларда ҳеч қанақанги таянчи бўлмаган нарсани ҳаёдан кўз олдида келтириш осон бўлмайди. Масалан, бола қўлида милтиқни ифодаловчи таёқчаси бўлмаган «солдат»ни кўрса, уни «солдат» деб эътироф этгиси келмайди. Бошланғич синфларнинг анча улғайиб қолган ўқувчилари гарчи ташқи атрибутлар (белгилар) ни яхши кўрсалар-да, уларсиз ҳам осонгина иш тута оладилар. Мактабгача ёшдаги бола ўзининг фантазияси яратган нарсаларга бошланғич синф ўқувчисига қараганда кўпроқ ишонади. Ҳаёл образларига бўлган боланинг бундай танқидсиз ёндошиши шунга олиб борадики, бола кўпинча ўз фантазияси яратган маҳсулотни воқеликдан ажратишга қийналади (болалар ёлғончилиги деб аталган нарсалар сабаб шудир). Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи ўз ҳаёлининг самарасига анча танқидий қарайди. У ўзи ўйлаб топган нарсани шартли нарсалар деб тушунади ва ўйинда ана шу шартлилик усулини қўллайди.

Л. Н. Толстойнинг «Водалик» деган автобиографик повестида ўн яшар боланинг ва унинг акаси Володянинг фантазияга муносабати мана бундай тасвирланади: «Бизлар ерга ўтириб олиб, балиқ овлашга сузиб кетамиз, бор кучимиз билан эшакка эшяпмиз деб ҳаёл қилганимизда Володя қўл қозуштириб ўтирар ва унинг вазоҳати балиқчининг вазоҳатига сира ўхшамас эди. Мен унга бунни айтдим; у биз қўлимизни ҳар қанча қимирлатганимиз билан ҳеч нарса ютмаслигимиз ва ютмаслигимизни ҳамда бари бир узоққа бора олмаслигимизни айтди. Мен беихтиёр унинг фикрига қўшилдим. Мен таёқни елкамга қўйиб, овга кетяпман деб ҳаёл қилиб, ўрмонга жўнаётсам, Володя қўлларини боши тагига қўйиб, чалқанчасига ётиб олди-да, менга, гўё мен ҳам юряпман, деди. Бундай ниҳоятда ёқимсиз хатти-ҳаракатлар ва гаплар бизларни ўйиндан совитиб юборди, унинг устага, дилда Володя оқилона иш тутаётганлигига рози бўлмаслигининг иложи йўқ эди.

Таёқ билан қушни ўлдириб бўлмаслигининггина эмас, ҳатто таёқдан отиб ҳам бўлмаслигини мен ҳам яхши биламан. Бу — ўйин. Модомики шундай деб ўйланадиган бўлса, стулларга ўтириб олиб ҳам бирор ерга бориб бўлмайди...

Чинакамга ҳақиқат қилинадиган бўлса, унда ҳеч қанақа ўйин бўлмайди. Хўш, ўйин бўлмаса, унда нима қолади?»

Келтирилган бу парча, биринчидан, нореал ва ҳақиқатни яхшигина фарқ қила оладиган кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг хаёл хусусиятларини жуда яққол тавсифлаб беради, иккинчидан, ўн яшар бола ва ўсмир фантазиясининг образларга муносабатидаги тафовутни кўрсатади.

Ўқиш таъсирида болаларнинг хаёли ўзгаради. Хотирада яхши сақланиб қоладиган, олинган билимларнинг кенгайиши туфайли анча бой ва хилма-хил бўлиб борадиган хаёл образларининг анча мустаҳкамланиши юзага келади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи хаёли маълум даражада тақлидчан характерда бўлади. Бола ўзи ўйлаб топган нарсаларида ва ўйинларида ўзи кўрган ёки эшитган, кузатган нарсасини тиклашга интилади. Шунинг учун ундаги хаёл, асосан, тиклаш (репродуктив) характерига эга бўлади.

Ўқиш жараёнида бу тасаввур хаёли жуда муҳим аҳамият касб этади, чунки тасаввур хаёлсиз ўқув материалиниг идрок этиб ва тушуниб бўлмайди. Ўқиш хаёлининг бу турини тараққий эттиришга имкон беради ва уни бойитади. Бундан ташқари, кичик мактаб ёшидаги ўқувчи хаёли ўз турмуш тажрибаси билан тобора яқинроқ боғланади, бунда у хаёл пассив жараёнга (самарасиз фантазияга) айланиб қолмай, балки аста-секин фаолиятга ундовчи турткига айланади. Бола ўзида юзага келган образлар ва фикрларни тайёрлаш учун меҳнат қилиш керак бўлган реал буюмлар тарзида (расмлар, ўйинчоқлар, ҳар хил ясама буюмлар, баъзан эса фойдали буюмларда) гавдалантиришга интилади.

11-§. ХАЁЛНИНГ ТАРАҚҚИЙ ЭТИШИ

Педагогнинг биринчи навбатдаги вазифаси ўқитувчи нима ҳақида гапирётган бўлса, ўша нарсани етарли даражада яққол ва аниқ тасаввур этиши учун ўқувчининг репродуктив, тасаввур хаёлини ўстиришдир. Бунинг учун педагогнинг ҳикояси жозибали, етарли даражада таъсирчан, конкрет фактларга бой бўлиши керак; ҳикоя қилинаётганда суратлар, диапозитивлар, кўрсатма қуроллар ва ҳоказоларни ҳам намоён қилиш лозим. Лекин бу воситалар хаёлни ўстиришда фақат ёрдамчи воситалар бўлмоғи керак. Улар бола гап нима ҳақида бораётганини ақлан тасаввур қила олмаган пайтда жуда фойдалидир. Кўрсатмалиликни суниестемол қилиш, уни оптикча қўлланиш хаёл тараққиётини тезлаштирмайди, балки тўхтатиб қўяди.

Конкрет буюмларни идрок этиш билан уларнинг фикран тасаввур қилишини бирга қўшилиш фойдалидир. Масалан, болаларга аввал суратни кўрсатиш, ундан кейин эса хотирада қолган нарсани яққол образсиз ҳикоя қилиб беришни тақлиф этиш ёки аввал тушунтириб, сўнгга кўрсатма қуролни намоён қилган маъқул. Буларнинг ҳаммаси болаларнинг муайян пайтда идрок қилиб бўлмайдиган нарса ва ҳодисаларни фикран тасаввур этиш қобилиятларини ўстиради, яъни уларнинг хаёлини ўстиришга ёрдам беради.

Бошланғич синфларда ўқитувчининг вазифаси болаларда хотира ва хаёлининг бой запасини ҳосил қилишдир. Болаларда тартибсиз ва кўпинча унча мазмунли бўлмаган хаёлпарастлик ўрнига илмий тушунчаларнинг асосини ташкил этадиган, теварак-атрофдаги воқеликни тўғри акс эттирадиган тушунчаларни таркиб топтириш лозим.

Бу акс эттиришнинг қанчалик тўғри эканлигини яхшироқ аниқлаш учун ўқувчидан бирор буюм ёки ҳодисани қандай тасаввур этишини сўраш фойдалидир. Шундай ҳоллар маълумки, мактаб ўқувчиси топшириқни тўғри айтиб беради, лекин ўқиш асосида болаларда пайдо бўлган образлар ва тасаввурлар китобда айtilган гапларга мутлақо мос келмайди. Масалан, бир ўқувчи Ер минтақаларининг Рак ва Козерог (Саратон ва жад) тропикларининг чегаралари ҳақида тўғри ҳикоя қилиб берди. Ўқитувчи навбатдаги саволга ўтмоқчи бўлган пайтда бола тўсатдан: «Козерог (тоғ тақаси) қанақа ҳайвон?» — деб сўраб қолди. Суҳбат давомида шу нарса маълум бўлди: рақлар кўп бўлганлиги учун у ерни Рак тропици деб атайдилар, деб ҳисоблар, бошқа тропикда яшайдиган козерог деган нарсани эса бола билмас эди.

Бадий адабиёт ўқиш, ўқилган нарсаларни отзаки ва ёма равишда ҳикоя қилиб бериш болаларда хаёлни ўстиришга катта ёрдам беради.

Берилган темада ва айниқса, эркин темада ияшо ёзиш ижодий хаёлни таркиб топтиришнинг ажойиб воситасидир. Дастлабки ўқитиш йилларидан бошлаб мактаб ўқувчиларининг адабиёт, расм, қўл меҳнати ва шунинг сингариларга оид ҳар хил ижодий ишларини рағбатлантириб бориш зарур. Мактаб ўқувчиларининг яхши йўлга қўйилган эстетик тарбияси ҳам уларда хаёлни ўстиришга ёрдам беради.

12-§. КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ ЎҚУВЧИЛАР ПСИХИК ПРОЦЕССЛАРИНИ ЎСТИРИШНИНГ БАЪЗИ УМУМИЙ ШАРТЛАРИ

Олдинги параграфларда кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда сезгилар, идрок, диққат, хотира, тафаккур, нутқ ва хаёлни тараққий эттириш имконини берадиган бир қанча шартлар ҳамда усуллар айтиб ўтилган эди. Охирида ўқитув-

чи бу психик процесслардан ҳар бирини ривожлантириш устида ишлаётганида билиши зарур бўлган баъзи бир умумий қонуниятларни кўрсатиб ўтамиз.

Ўқувчининг *индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш* жуда муҳим. Масалан, пассив болаларда диққатни тарбиялаётган пайтда уларни кўпроқ рағбатлантириб, ишларини активлаштириб туриш лозим; жуда ҳаракатчан ўқувчиларни етарлича хилма-хил ўқув машғулоти билан банд қилиб қўйиш ва уларни ҳамма вақт кузатиб бориш керак. Қобилиятлироқ ўқувчиларга дарсда зерикиб қолмасликлари ва бошқа ишлари билан чалғимасликлари учун қўшимча топшириқлар бериш тавсия этилади.

Тафаккур ва нутқни ўстириш билан шугулланаётганда ақлий жиҳатдан анча камол топган болаларга уларнинг интеллектуал ўсишларини оқсатиб қўймаслик мақсадида анча қийин топшириқлар бериш зарур. Заиф ўқувчилар олдида анча осонроқ, лекин улардан етарлича интеллектуал кучайрат сарфлашни талаб этадиган топшириқларни қўйиш керак, чунки интенсив меҳнатсиз ақлий камолот ҳам бўлмайди.

Таълим ва тарбиявий ишда *ўқитувчининг талабчанлиги* ўзи берган топшириқларнинг бажарилишини *мунтазам равишда текшириб бориши* муҳим роль ўйнайди. Талабчан, аммо одил педагогларнинг дарсларида ўқувчилар талабчанлиги билан ажралиб турмайдиган, ўқувчиларга берган топшириқларини унутиб қўядиган ўқитувчиларнинг дарсларидагига қараганда анча диққат билан ўтирадилар. Аммо талабчан ва қаттиқ қўл бўлиш билан бир вақтда ҳаминша *педагоглик назокати*га риоя қилиш, яъни ҳар бир ўқувчига тўғри ёндошиш чораси ва ёндоша олиш ҳиссини эгаллаш лозим. Бу назокат ўқитувчида ўзининг психология ва педагогика соҳасида олган билимлари асосида, болаларга нисбатан жуда ялтифотли муносабати асосида ҳосил бўлади. Бундан ташқари, болага таъсир кўрсатишнинг педагогик усуллари ва методларидан усталик билан фойдаланиши даркор.

Болаларга таълим ва тарбия беришдаги муваффақият ўқитувчигагина эмас, балки мактабдаги бутун иш услубига ҳам боғлиқдир. Мактабдаги тартиб ва интизом, ундаги бутун ҳаётни аниқ йўлга қўйиш, дарс жадвалларини қийин дарслар осонроқлари билан алмашиб турадиган қилиб тўғри тузиш, бутун педагоглар коллективининг аҳиллик билан ишлаши, мактаб ва оиланинг болаларга қўядиган талабларининг бир хиллиги, ота-оналар билан доимий алоқа боғлаб, уларга оқилона маслаҳатлар бериш — буларнинг ҳаммаси ўқувчида психик процессларни тарбиялаш ҳамда ривожлантириш учун, шунингдек, бу билан бирга шахснинг зарур сифатларини ҳам тарбиялаш ва ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга.

Такрорлаш учун саволлар

1. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг сезгиларини қандай хусусиятлар характерлаб беради?
2. Уларнинг ривожланишига нима имкон беради?
3. Болалар гидрокига қисқача характеристика беринг.
4. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ҳаёлини ўстиришга нима ёрдам беради?
5. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар диққатининг хусусиятлари ҳақида гапириб беринг.
6. Ўқувчилар диққатини қандай тарбиялаш керак?
7. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар хотирасига қисқача характеристика беринг.
8. Ўзлаштиришнинг самарали усуллари нимадан иборат?
9. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг тафаккури қандай хусусиятлар билан фарқ қилади?
10. Болаларда тафаккурни қандай ривожлантириш керак?
11. Ўқувчилар нутқининг хусусиятлари ҳақида гапириб беринг.
12. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг нутқини ўстириш учун нима қиласиз?
13. Ўқувчилар ҳаёлига қисқача характеристика беринг.
14. Болалар ҳаёлини ўстириш йўллари кўрсатинг.

Топшириқлар

1. Ўқувчининг қандай дарс тайёрлашини, ўқув материални эслаб олишини кузатиш. Унга қандай маслаҳатлар бериш мумкин?
2. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларга бирор нотаниш масални ўқиб беринг ва I, II ҳамда III синф ўқувчилари ушбу масал маъносини қандай тушунганликларини таққосланг.
3. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг нутқини кузатиш ва улар нутқда қандай хатоларга йўл қўяётганликларини кўрсатинг.

25-БОВ

КИЧИК ЁШДАГИ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ҲИС-ТУЙҒУЛАРИ ВА ПРОДАСИ

1-§. КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ ЎҚУВЧИЛАР ЭМОЦИЯЛАРИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Бошланғич синф ўқувчиларнинг психик ҳаётида ҳис-туйғулар муҳим аҳамиятга эга. Одатда, 7—10 ёшлардаги соғлом болада ижобий эмоциялар, хушчақчақлик, қувноқ ва бардам кайфият устунлик қилади. Болалар — табиатан зўр оптимистлар. Теварак-атроф воқелигидаги кўп нарса болаларда қизиқиш уйғотади, баъзан катта кишиларда ва ҳатто мактаб ёшидаги катта ўқувчиларда ҳам тегишли эмоцияларни келтириб чиқармайдиган сабаблар уларда шод-хуррамлик, қувноқ даражасигача бориб етадиган ҳис-туйғуни келтириб чиқаради. Лекин кечинмаларнинг бу кучи кичик ёшдаги ўқувчиларнинг *ниҳоятда беқарор ҳис-туйғулари* билан боғлангандир. Кичик ёшдаги ўқувчи бирор муваффақиятсизликка учраганидан ёки

хафаликни сезганидан кейин жуда қаттиқ хафа бўлиши мумкин, лекин ундаги ғам-алам қандай пайдо бўлган бўлса, шундай тез ва осонгина йўқолади, одатда боланинг хотирасида ҳеч қандай из қолдирмайди.

Бироқ ҳис-туйғуларнинг тез алмашилиб туриши зарур барқарорликнинг бутунлай йўқлигидан далолат бермайди. Кичик ёшдаги ўқувчи кўпинча беқарорроқ эмоционал ҳолатда бўладиган ўсмирга қараганда анча вазминроқ ва ўзини ушлаган бўлади. Лекин, ҳар ҳолда, ўз ҳис-туйғуларини етарли даражада бошқара олмаслик, ўзини жиловлай билиш ёки бу ҳис-туйғуларни бошқаларга сездирмаслик кичик ёшдаги ўқувчи бола учун характерли бир нарсадир. Ҳис-туйғулар одатда боланинг нутқида, мимикаси ва пантомимикасида, йиғиси ёки кулишида яққол кўринади.

Мактаб таълими болалар эмоционал ҳаётининг ривожланишига муҳим таъсир кўрсатади. Бола мактабга келиши билан ўзида кўпгина ҳар хил ҳис-туйғуларни келтириб чиқарувчи жуда кўп янги таассуротлар олади. Таълимнинг дастлабки кунларида болаларда ўзларининг катта бўлиб қолганликлари, китоб ва дафтарларни кўтариб юраётганликлари, ўз вазифаларини катталардек бажараётганликларидан мамнун бўлиш, фахрланиш ҳис-туйғулари пайдо бўлади. Бошқа томондан, болалар ўзлари учун янгилик бўлган ўқитувчи билан ўзаро муносабат қоидаларини билмаганларидан ҳамда ўқитувчининг топшириқларини ва мактабда ўрнатилган қоидаларни бажара олмаганликларидан жуда кўп хижолат тортиб, вақт-вақти билан эса ҳадиксираб ҳам юрадилар. Бироқ хижолат тортиш, вақт-вақти билан эса эсанкирашдек бу ҳис-туйғулар жуда тез ўтиб кетади ва бола мактаб ҳаётининг шароитларига мослашиб боради. Энди унинг кечинмалари ўқишдаги муваффақиятлар ёки муваффақиятсизликлар билан, ўқитувчининг мақтови ёки маъқулламаслиги билан боғлиқ бўлади. Ўқишнинг дастлабки йилларидан эътиборан мактаб ўқувчисида ўзи оладиган баҳоларга нисбатан бефарқ муносабатнинг юзага келиши яхши оқибатга олиб бормайди. Лекин баҳолар билан боғлиқ бўлган кучли эмоциялар таълим бериши мумкин бўлган бошқа барча ижобий ҳис-туйғуларни сиқиб чиқарадиган ҳолларнинг ҳам бўлмагани маъқул. Бундай пайтларда ўқувчи билимлар билан қизиқмайди, балки унинг улгуришини қандай баҳолаётганликлари ҳақида ўйлайди, холос.

Тажрибали ўқитувчи ўқувчиларнинг ҳис-туйғуларига таяниб, ўз ишида катта ютуқларга эришади: болалар материални яхшироқ тушунадилар, ўзлаштириб оладилар ва уни ҳоғираларида пухтароқ сақлаб қоладилар. Қуйидаги бир тажриба ўтказилган эди. Учта параллел бошланғич синф ўқувчиларига 1812 йилдаги Ватан уруши ҳақида гапириб берилди. А синфида материал дарслик текстидан ўқиб берилди. В

синфида дарслик текстига бирмунча қизиқарли матал ва мақоллар қўшимча қилинди, В синфида эса, бундан ташқари, 1812 йил воқеаларига алоқадор бўлган тарихий шахслар ҳақида ёрқин эмоционал ҳикоя қилинди. Материал ўқиб берилган ва суҳбат ўтказилгандан кейинроқ дарҳол ўқувчиларнинг билимлари текшириб кўрилди, сўнгра эса уларнинг билимлари 35 кундан кейин текширилди. Шунда материални В синфи В синфидан анча яхшироқ ўзлаштириб олгани маълум бўлди. А синфида материал бўшроқ ўзлаштирилган эди.

Қуйи синф ўқувчиларида ўқиш жараёнида юзага келадиган ҳис-туйғулар орасида унинг *ўқитувчига муносабатини* акс эттирадиган ҳис-туйғулар муҳим ўрин тутати. Кўпинча бу чуқур ҳурмат билан боғлиқ меҳр-муҳаббат бўлади. Боланинг биринчи устозига бўлган ҳис-туйғулари кўпинча узоқ йилларгача, мактабни битирганидан кейин ҳам, баъзан эса бутун умр давомида ҳам сақланиб қолади. Ўқитувчи ҳаммаша ҳам ўзининг кичик ёшдаги тарбияланувчиларининг ана шундай меҳр-муҳаббатига сазовар бўлавермайди, лекин кичик мактаб ёшидаги болаларнинг психологияси шундайки, ўз иштини севган ҳар бир ўқитувчи уларнинг чуқур меҳр-муҳаббатини қозонишдан умид қилиши мумкин. Бу зўр қониқишни юзага келтиради ва бутун таълим-тарбиявий иш жараёнини анча енгилаштиради.

Кичик ёшдаги ўқувчи болаларни ўқитиш жараёнида уларда юксак *ҳис-туйғулар* тобора кўпроқ тараққий этиб боради. Ўқитувчининг ёрқин, жозибали ҳикояси, бундан кейин гап нима тўғрисида боришини билиш истаги, кўрсатма қўлланмаларнинг кўрсатадиган таассуроти, синфда ўтказилган тажрибалар, экскурсия пайтидаги кузатишлар — буларнинг ҳаммаси болада *интеллектуал (ақлий) ҳис-туйғуни* маълум турини ташкил этадиган қувонч уйғотади.

Мактаб ўқувчисида мактабгача тарбия ёшида ҳали етарлича чуқур ва кучли бўлмаган *ахлоқий ҳис-туйғулар* ҳам анча ривож топади.

Таълимнинг дастлабки йилларида болаларда Ватанга муҳаббатдек ажойиб ҳис-туйғу таркиб топади. Мактабга боргунга қадар бу кечинма теварак-атрофдаги кишиларга, болани қувонтирадиган, унинг учун қадрдон бўлиб қолган нарсаларга яқинлик ҳис-туйғуси (ота-оналарига, ўз оиласига, бирга ўйнайдиган ўртоқларига, ҳайвонлар ҳамда ўсимликларга: дарахтлар, гуллар ва ҳоказоларга меҳр-муҳаббат тарзида) юзага келиб, унинг ҳаётини бахтли қилади. Ўқиш жараёнида қадрдонлик ва яқинлик тўғрисидаги тушунча кенгайиб боради. Бола Ватаннинг нималигини тушуна бошлайди. У болалар ҳақида, меҳнаткашлар тўғрисида алоҳида ғамхўрлик қилинадиган катта мамлакатда, Совет мамлакатаида яшаётганлигини билиб олади. Бола ўқитувчининг ҳикояларидан, китоблардан ўз Ватани ҳақида кўп нарсани билиб олиб, турмушни кузатиб,

ватанпарвар бўлиб қолади, Ватанга муҳаббат ҳисси унинг ўзи учун етарли бўлган формада тараққий этади ва онглироқ ҳиссиётга айланиб қолади.

Ана шу ҳис-туйғу билан узвий боғлиқликда маълумларга хайрихоҳлик, меҳнаткашларга меҳр-муҳаббат ва эзувчиларга нисбатан нафрат ҳислари ҳам ўсади, умуман, болаларимизга хос бўлган кучли адолатлилик ҳисси тараққий этиб боради.

Кичик ёшдаги ўқувчиларда дўстлик ҳисси ҳам тез ўсади. I ва II синфларда бу ҳис унча барқарор бўлмаган характерга эга бўлади. Болалардаги меҳр-муҳаббат баъзан арзимаган сабаб билан тез ўзгаради.

Бир ойна ўзининг кундалик дафтарига 7 яшар-у 11 ойлик ўғли билан қилган қўйидаги суҳбатини ёзиб қўйган: «Вугун у бундай дейди: «Мен Боря билан бошқа ўртоқ бўлмайман» (бундан тўрт кун олдин у ўртоғини дўстим деб атаган эди). «Нимага?» — деб сўрайман. «Мен уни ўйнагани уйимизга чақирган эдим, у бўлса келмади», — деб жавоб беради Саша ва гапда давом этиб бундай дейди: «Менинг энг яхши дўстим — Саня...»

Икки кундан кейин эсдалик дафтарига бундай деб ёзиб қўйишдан эди: «Яна Саня билан дўст бўлиб қолганлиги» ҳақида гапирди, уни ўзининг турилган кунига тақдиф этишни илтимос қилади.

Яна 4 кундан сўнг Сападан Саня билан ўртоқлик қилаётган-қилмаётганлигини сўрайман... «Йўқ, энди у билан ўртоқлик қилаётганим йўқ. У мени туртиб юбориб, қорға йиқитди, мен ҳам қараб турмай, қилмишига яраша жазосини бердим, у менга: «Мен сен билан ўртоқ бўлмайман», — деди, деган жавобини эшитаман».

Лекин дўстлик ҳис-туйғусидаги бундай беқарорлик аста-секин йўқолиб боради. Биргаликда ўқиш туфайли болаларда ўртоқлари билан анча мустаҳкам ўзаро алоқалар юзага келади, ўқув машғулотида уларга ёрдамлашиб, улар ҳақида ғамхўрлик қилиш истаги пайдо бўлади. Болаларда қимматли коллективизм ҳисси таркиб топади, болаларнинг октябрятлар бўлиб қолганликлари, ундан кейин эса пионер ташкилотига киришлари бу ҳис-туйғуни тараққий эттиришга катта имкон беради.

Мактаб ёшида болаларнинг эстетик ҳис-туйғулари ҳам тараққий этади. Улар расмларни қизиқиб кўздан кечириш, музика тинглашни, шеърларни декламация қилишни яхши кўрадилар. I синфда уларда асарнинг мазмунини келтириб чиқарган ҳис-туйғулар пайдо бўлади. Ижоднинг бадий томони бўлган формани улар ҳали унча тушунмайдилар.

2-§. КИЧИК ЁШДАГИ ЎҚУВЧИЛАРДА ҲИССИЁТ ТАРБИЯЛАШ

Мактаб билан ўқитувчининг энг муҳим вазифаларидан бири болаларда ижобий эмоциялар ва ўз ҳиссиётларини идора қилиш, уни ақл ва идрокка бўйсундириш ҳисларини тар-

биялашдир. Агар таълим жараёни ёрқин расмлардан (оғзаки ва кўрсатмали қуроёлардан) фойдаланган ҳолда усталик билан, мазмунли қилиб ўтказилса, таълим жараёнининг ўзи болаларда керакли ҳиссиётларни келтириб чиқаради. Бу ўқишни қизиқарли, қувончли, самарали жараёнга айлантиради.

Ҳиссиётни тарбиялашга мактабдаги ўқув машғулотларидан ташқари синфдан ташқи ишлар, бадий ҳаваскорлик тўғрисидаги машғулоти ва ҳоказолари ҳам муҳим таъсир кўрсатади.

Педагог мактаб ўқувчисига ҳиссиёт тарбияланаётганида эмоционал ҳолатлар динамикасининг ўзига хос томонини ҳисобга олиши керакки, бу ҳақда К. Д. Ушинский бундай деб ёзган эди: «...такрорланишдан ҳиссиёт заифлашади, шуниси ҳам борки, такрорланишдан ҳиссиёт кучаяди ҳам... узоқ вақт юзага келтирилмаган ҳиссиёт сўнади; тез-тез юзага келтириб турилган ҳиссиёт ўтмаслашиб қолади»¹. Шунинг учун ўқувчиларда фойдали эмоцияларни юзага келтираётган пайтда ҳиссиётни сунистеъмол қилмаслик даркор. Агар ўқитувчининг ҳар бир сўзи ўқувчиларга қаттиқ эмоционал таъсир кўрсатишга қаратилган бўлса, мабодо ана шу ҳиссиётга ҳадеб таъсир қилавериш асосига қурилган бўлса, ҳиссиёт ўтмаслашиб, пайдо бўлмай қўяди. Бир хил ўқув ишлари ҳам, ўқувчи ўз ҳаёлини бир ерга тўплаб ола олмай, янги, ҳатто кучли, ёрқин таассуротлар олишга мажбур бўладиган ниҳоятда хилма-хил ишлар ҳам эмоцияларга салбий таъсир кўрсатади.

Ҳис-туйғу тарбиялаш болаларда эмоцияларни бошқариш, кераксиз, салбий кечинмаларни босиб туриш одатларини ҳам тарбиялаш демакдир. Бу ерда ўқувчини ишонтириш, унга оғзаки таъсир кўрсатиш муҳим аҳамиятга эга бўлади. Агар бола арзимаган муваффақиятсизликдан жуда қаттиқ қийналса ва бунда кўз ёши тукишдан ўзини тия олмаса, унга ўз кучига, келажакдаги муваффақиятга ишониш ҳиссини сингдириш керак. Шунингдек, шунга ўхшаш кечинмаларни келтириб чиқарувчи ҳолларни имкон борида йўқотиб бориш лозим. Баъзан машқ қилиш йўли билан салбий ҳиссиётга барҳам бериш мумкин. Масалан, агар боладан синфда тез-тез сўраб туриладиган бўлса, доскага чақирганда ундаги журъатсизлик, ғаниб қолиш ҳоллари йўқолиши мумкин. Унинг саволга тўғри жавоб бера олиш-олмаслиги ва бу жавоб ўқитувчи ҳамда ўртоқларига қандай таъсир кўрсатиши ҳақидаги фикрларни келтириб чиқарган ундаги қўрқув аста-секин йўқола боради.

Баъзан салбий ҳис-туйғулар ижобий ҳис-туйғулар билан бостирилади. Болада ишдаги ютуқдан қувониш, анча интенсивлик ҳолатларини келтириб чиқаришга сабаб бўладиган

¹ К. Д. Ушинский. Собр. соч., 9-том, 164-бет.

ўқитувчининг маъқуллаши, мақтови ўқувчидаги журъатсизликни йўқотиши мумкин.

Ўқитувчи болаларда юксак ҳиссиётлар (интеллектуал, ахлоқий, эстетик ҳиссиётлар) тарбиялаш тўғрисида ҳамisha ғамхўрлик қилиш керак. Ижобий эмоциялар билиш процесслари билан узвий боғлиқликда ривож топади. Ватанга муҳаббатдек муҳим ҳиссиёт фақат жонажон мамлакат тарихига оид суҳбатлардагина тарбияланмайди. Табиатга, совхозга, корхонага, музейга қилинадиган экскурсиялар муҳим аҳамиятга эга бўлади. Улар шундай жонли, ёрқин таассуротларни келтириб чиқарадиларки, улар туфайли боланинг пухта билимлари ва теварак-атрофдаги воқелик билан мустаҳкам алоқалари юзага келади.

Агар ҳиссиётлар амалий ишларга ундамаса, уларнинг қўзғалиши ўз-ўзидан ҳеч қандай фойда келтирмайди. Шунинг учун ўқитувчи ватанпарварлик ҳисси тарбияланаётганида бу ҳиссиётга болаларнинг амалий фаолиятида қандай йўл бериш кераклиги ҳақида ўйлаб олмоғи лозим. Бу иш темир-терсак тўплаш, кўчаларни кўкаламзорлаштириш, мактаб ер участкасида ишлаш ва ҳоказолардан иборат бўлиши мумкин. Фойдали ишлар мустаҳкамлаб борган ижобий ҳис-туйғуларгина мустаҳкам ҳис-туйғулар бўладилар ва шахснинг қимматли сифатларини таркиб топтиришга ёрдам берадилар.

Бошқа ҳиссиётлар: коллективизм, дўстлик, кишиларга меҳр-муҳаббат ҳам фаолият жараёнида юзага келади ва чуқурлашиб боради. III синф ўқитувчиси Таня исми қизнинг ўзи билан бир партада ўтирадиган бўш, унча қобилиятли бўлмаган Оля деган дугонасига яхши муносабатда эмаслигини сезиб қолди. «Оля,— деди ўқитувчи Таняга,— бошқа болаларга қараганда ёмонроқ тушунганлиги ва бўшроқ ўзлаштирилганлиги учун айбдор эмас. Сен эса дугонангга дарс тайёрлашда ёрдамлашсанг бўларди», Таня бунга аранг рози бўлди, лекин бир оз вақт ўтгандан кейин Оляга ёрдамлашини унга ёқиб қолди ва Оля ҳам яхшироқ ўқийдиган бўлди. Энг муҳими қизлар ўртасида мустаҳкам дўстлик юзага келган эди. Таня ўз насийлигидаги дугонасини яхши кўриб қолди. Унинг ютуқлари ва муваффақиятсизликлари ҳам унга худди ўзиникидек таъсир қиладиган бўлди.

Болаларда ахлоқий сифатлар тарбиялашга муайян коллективда қарор топган яхши анъаналар ёрдам беради. Масалан, мактаб байрамлари ана шундай анъаналардандир. Болалар бундай байрам кунлари келгунига қадар уларни қувониб ва зориқиб кутадилар, байрамларга зўр бериб тайёргарлик кўрадилар, уларни яхши баҳолар билан кутиб олишга интиладилар. Кўпчилик мактабларда «Алифбе тамомланган кун»ни, «Шеър ва ашулалар байрами»ни нишонлайдилар. Баъзи синфларда ўртоқларини туғилган кунлари билан қувончли ва тантанали бир вазиятда табриклайдилар. А. С. Ма-

каренко бошчилик қилган Горький номли колонияда анчагина фойдали анъаналар бор эди. Бу ҳақда у мана бундай деб ёзган эди: «Бундай анъаналар коллективимда жуда кўп, юзлаб бор эди...

Болалар уларни ёдларида тутар эдилар... Бундай анъаналар шаронтида яшаб, болалар ўзларини ўз асосий коллективи қонуни вазиятида деб ҳис қилар эдилар, улар билан фахрланиб, уларни яхшилашга интилар эдилар. Тўғри совет тарбиясини ана шундай анъаналарсиз рўёбга чиқариб бўлмайди деб ҳисоблайман»¹.

Нормал мактаб ҳаёти шароитларининг бутун комплекси: ўқитувчининг талаблари, тарбия темаларидаги суҳбатлари, болалар коллективи, пионер танкилотининг ижобий таъсири, мактаб томонидан оилада болалар тарбиясига моҳирлик билан раҳбарлик қилиниши мактаб ўқувчиларида бошланғич синфлардаёқ энг муҳим сифат — бурч ҳиссининг тарбияланишига олиб боради. Бу уларда ўз эмоцияларини бошқара олиш ҳисларини тарбиялашнинг муҳим шартидир.

3-§. БОШЛАНҒИЧ СИНОФ ЎҚУВЧИЛАРИДА ИРОДАВИЙ ПРОЦЕССЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳаёт ва фаолият жараёнида (ўйин, ўқини, меҳнат жараёнида) ирода тараққий этади. Бола ҳаётининг дастлабки йилларида ихтиёрий ҳаракатларни аста-секин эгаллаб боради ва ўз-ўзига хизмат кўрсатишга оид баъзи ишларни мустақил равишда бажаришни ўрганади. У мактабгача тарбия ёшидалик вақтидаёқ ўз олдига унча мураккаб бўлмаган вазифаларни (асосан, ўйин фаолиятида) қўя олади, уларнинг амалга оширилишига эриша билади ва унча катта бўлмаган вазифаларни (уйда ёрдамлашини, болалар боғчасидаги машғулотларда иштирок этиш) бажара олади. У худди шу йилларда баъзи қийинчиликларни енгишга ва ўз истагини қай даражададир босишга (одатда катталарнинг таъсирида) қодир бўлади. Шундай қилиб, бола мактабга бориш олдидаёқ иродавий сифатларга эга бўлади, лекин бу сифатлар ҳали унча тараққий этмаган бўлади. Шунинг учун кичик ёшдаги ўқувчиларда ихтиёрсиз ҳаракатлар кўпинча ихтиёрий ҳаракатлардан устунлик қиладди. Болалар ўз хатти-ҳаракатларини назорат қила олмайдилар, ҳамisha ўқитувчини диққат билан эшита билмайдилар, ишга диққатларини етарли даражада тўплай олмайдилар ва ҳоказо.

I синфдаёқ бола мактабгача тарбия ёшидагига қараганда ўз олдига каттароқ мақсадларни қўя бошлайди, чунки у ўқишни иштайди, катта кишилар ва катта болалар сингари вазифалар борлигидан қувонади. Янги вазият, у ҳали бажаришга одатланмаган талаблар уни дастлаб қатъиятсиз, қўр-

¹ А. С. Макаренко. Соч., V том, 127-бет.

қоқ қилиб қўяди. Ота-оналар ва болалар боқчасининг тарбиячиларига ташвиш келтирадиган баъзи болаларнинг ғайратлилик характери мактабда, айниқса, дастлабки вақтларда унча намоён бўлмайди. Биринчи синф ўқувчиси янги тартибларнинг жиддийлигини, мактабда қилинаётган ҳамма нарсанинг муҳимлигини ҳис этади. Бу мактаб ўқувчисини интизомли қилиб тарбиялаш имконини беради. Бошланғич синф ўқитувчиларининг ўз ўқувчиларининг ёмон хулқ-атворидан онда-сонда полишлари бежиз эмас.

Бола ўз олдига қўйилган талабни бажаришга киришаётганида бу ишни қила олмаслигидан қўрқади. Унда ўз кучларига бир оз ишонмаслик, тортинчоқлик, вақт-вақти билан ҳатто парижонхотирлик ҳам намоён бўлади. Бола мактаб тартибларини жуда тез ўзлаштириб олади ва ўзини дадилроқ ҳис эта бошлайди.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи ҳали қарорларни ўйлаб қабул қила олмайди, қарорларни шошилиб қабул қилади, уларни бажаришга шошилади, ундан кейин эса ишдан тез совиб, уни охирига етказмасдан ташлаб кетишга тайёр бўлади. Ироданинг етарлича тараққий этмаганлигидан далолат берувчи хулқ-атворнинг бу хусусияти меҳнат дарсларида яққол кўзга ташланади. I—II синф ўқувчилари ўз ишларини танқидий баҳолашга одатланмаганлар, уларга ўзларининг қилган ишлари ёқади, шунинг учун болалар бирон нарсани ўзгартиринч, такомиллаштиришни ёқтирмайдилар. III синфдаёқ муҳим иродавий сифатларнинг бири бўлган ўз-ўзини танқид ниҳоятда ривожланган бўлади.

Биринчи синф ўқувчиларида ишда мустақиллик кўрсатиш ҳам унча ривожланмаган бўлади. Улар ҳамма ишда ўқитувчининг буйруқларини кутиб турадилар. Агар болалар мактабга-ча тарбия ёшида (айниқса, кичик ёшда) мустақиллик кўрсатишга интилсалар («Ўзим, ўзим!»— дейди бола катталар унинг учун бирор ишни қилмоқчи ёки умуман, унга ёрдамлашмоқчи бўлганларида), мактабда бундай интилиш камроқ юзага келади.

Иродавий зўр беришга етарли даражада қобилиятли бўлмаслик кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда яна шу нарсага таъсир қиладики, улар тўсиқлар билан, ички тўсиқлар билан ҳам, ташқи тўсиқлар билан ҳам кураша олмайдилар. Қатъий-ятлилик ва сабр-тоқат кўрсатиш, ўзлари учун унча қизиқарли бўлмаган иш билан узоқ вақт шуғулланиш уларга осон эмас. Лекин таълим жараёнида фақат қизиқарли ишлар билангина шуғулланишга тўғри келмайди. Болалар ўзлари ёқтирган ишларинигина эмас, балки қилиниши зарур бўлган ишларни бажаришга ҳам аста-секин одатланадилар. Бунда шу нарса халқатерлики, дастлаб ўқувчи бурчларни бажаришга ҳалақит берадиган ўз истакларини босиши мумкин, ана шундагина у ўқитувчининг назорат қилаётганини ҳис этади. Лекин ўқитув-

чи талабларининг бўшагини, катталарнинг бола хулқ-атворига эътибор бермай қўйишлари билан болада барча «эгу ниятлар»дан асар ҳам қолмайди. Мактаб ўқувчиси ўзини қандай тутиши кераклигини тушуниб етади-ю, лекин ундаги бошқа истаклар ёки ялқовлик устунлик қилади. Ўқувчиларда бурч ҳисси аста-секин ривожлана боради, улар ўзлари назорат қилинмай қўйилган пайтларида ана шу бурч ҳиссига амал қилиб, тўғри йўл тутадилар. Яхши педагог ишида шундай ҳоллар ҳам бўладики ўқувчилар унинг йўқлигида бемалол ишлаб, топшириқни бажаришни давом эттирадилар.

4-§. КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ ЎҚУВЧИЛАРДА ИРОДА ТАРБИЯЛАШ

Ишнинг қатъий тартибини ва ўқиш ҳамда болаларнинг хатти-ҳаракатларини назорат қилишни ўз ичига оладиган бутун мактаб ҳаётининг ўзиёқ кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни меҳнатга иродавий жиҳатдан тайёрлаш имконини беради. Аммо ҳар бир ўқитувчи ўқувчилар иродасини тарбиялаш ҳақида алоҳида ғамхўрлик қилиши ва иродани таркиб топтириш учун зарур шартларни билиши зарур. Аввало қийинчиликларни енга олиш зарур. Бола ана шундай кўникма орттириши лозим. Бунинг учун ўқув жараёни шундай қурилиши керакки, топшириқни бажариш иродани мустаҳкамлаши мумкин бўлган баъзи зўр беришларни талаб этсин. Ўқув ишининг болаларда қизиқиш уйғотиши муҳимдир. Бироқ, агар бутун ўқиш фақат қизиқиш асосига қурилган бўлса ва биринчи қийинчиликка дуч келинган пайтдаёқ ўқитувчи мактаб ўқувчисига ёрдамга шошиладиган бўлса, болада ирода тарбияланмайди.

Ўқиш болаларда, албатта, зўр қувонч ҳосил қилиши керак, деб ҳисоблаган В. А. Сухомлинский қувончни меҳнатсиз, қийинчиликларга барҳам беришсиз тасаввур қила олмас эди. Ўқувчиларнинг ҳамма нарсани осонгина бажаришларига, нима қийин эканлигини билмасликларига йўл қўйиш асло ярамайди, деб ёзган эди у. Билимлар эгаллаш билан бир қаторда ақлий меҳнат маданияти ҳамда бундай меҳнатда ўзини тута билиш иродаси ҳам тарбияланади. Ирода тарбиялаш ўз-ўзининг олдига мақсадни фикран қўйишдан, ақлий кучларни бир ерга тўплашдан, тушуниб олиш ва ўз-ўзини контрол қилишдан бошланади.

Бартаф қилиб бўлмайдиган қийинчиликлар ҳам ирода тарбиялашга ёрдам бермайди. Ўқувчи топшириқни бажариш имкони йўқлигига ишонч ҳосил қилганидан кейин ишни йиғиштириб қўяди, унда ўз кучига ишонмаслик ҳисси пайдо бўлади ва ишни охиригача етказмаслик одати тараққий эта бошлайди. Бу ироданинг заифлашувига олиб боради. Шундай қилиб, ирода тарбиялашнинг биринчи муҳим шarti — қийин, лекин бажариш қўлдан келадиган топшириқлар.

Ўқитувчи мактаб ўқувчисига қийинчиликларни енгишга куч-ғайрат сарфлашни ўстириш учун ўқишга туртки бериши керак, *чунки кучли истак бўлмаса, қўйилган мақсадга эришиб бўлмайди*. Агар белгиланган топшириқ жуда оғир бўлса, уни бажаришдан дарҳол бўйин товламаслик, уни алоҳида-алоҳида топшириқларга бўлиб ташлаш, уларни алоҳида қисмлар бўйича бажариш керак. Гарчи дарҳол бўлмаса-да аста-секин ўзлари эришадиган ютуқларни болалар кўриб туришлари ва ҳис этишлари лозим.

Ўқитувчининг оқилона талабчанлиги ўқувчиларни қийинчиликларни енгишларига рағбатлантириши керак. Лекин таълим-тарбиявий ишни фақат шунинг асосигагина қуриб бўлмайди. Болаларнинг топшириқларни бажаришдан қониқиш ҳислари билан тўлиб-тошишлари муҳимдир. Бу ҳис-туйғу уларнинг сарфлаган куч-ғайратлари муваффақият билан якунланган тақдирдагина юзага келади. Ўқувчи муваффақиятсизликка учраган пайтда ўқитувчи унга далда бериши, муваффақиятсизлик вақтинчалик нарса эканлигини ва бола қатъият билан меҳнат қилса керакли натижаларга эришиши мумкинлигини тушунтириш керак.

Мактабда ўқишнинг дастлабки кунларидан бошлаб болаларни мустақил ишлашга ўргатиш керак. Бу ирода тарбиялашда жуда зарурдир. Лекин бу ишни шоммасдан аста-секин амалга ошириш лозим. Агар қатъиятсиз, қўрқоқ болага бирдан мустақил иш топшириладиган бўлса, ундаги довдиран ва муваффақиятсизликка учрашдан қўрқиш ҳисси янада кучайиб кетади. Қатъиятсиз ёки етарлича зийрак бўлмаган, аммо тиришқоқ болаларнинг иродаларини мустаҳкамлаш учун ўқитувчининг маъқуллаши ҳамда мақтови зарур. Ўз-ўзига ишонган, жасур ва унча интизомли бўлмаган ўқувчиларда ўзлари қиладиган ҳамма ишлар учун алоҳида масъулият ҳисси тарбиялаш даркор.

Болани қабул қилинган қарорни, берилган ваъдани талабчанлик билан бажаришга, ишни ҳамisha охирига етказишга ўргатиш муҳим.

Болаларда ирода тарбиялашга яхши, аҳил болалар коллективи катта ёрдам бериши мумкин. Фақат ўз-ўзига ва ўқитувчигагина эмас, балки барча ўртоқларга берилган ваъдани бажариш осонроқ бўлади, чунки коллектив олдида ўз сўзининг устидан чиқмаслик ниҳоятда уятлидир.

Октябрлар орасида ва пионер отрядида яхши йўлга қўйилган иш болаларда иродавий сифатлар тарбиялаш имконини беради. Ҳар бир октябр ва пионернинг муайян вазифаси бўлиши керак. Жамоат топшириқлари болаларда коллектив олдида масъулият ҳиссини тарбиялайди, коллектив талабларига бўйсунмишгагина эмас, балки коллектив номидан иш тутишга ҳам ўргатади, коллективнинг бошқа аъзолари ишларини йўлга қўйиш, уларга зарур таъсирлар кўрсатишга

одатлантиради. Буларнинг ҳаммаси мактаб ўқувчисига маълум иродавий сифатларни тарбиялайди.

Болалар билан ўтказиладиган суҳбатлар ҳам фойдалидир. Энг яхши ўқитувчиларнинг тажрибалари шундан далолат берадики, болалар 8—9 ёшларида ҳам ўз устида ишлашга оид баъзи ишларни қилишлари мумкин. Ажойиб кишилар ҳаётидан олинган ёрқин мисолларда уларнинг болалик чоғларидаёқ ўз вазифаларига, ўз ўқувчилик бурчларига қандай муносабатда бўлганликларини кўрсатиш ниҳоятда муҳим. В. И. Лениннинг болалик йиллари жуда ажойиб мисол бўлиб хизмат қилиши мумкин. Н. К. Крупская бундай деб ёзган эди: «Владимир Ильич 9 ярим ёшида гимназияга кирган, ҳамма вақт аъло ўқиган, гимназияни олтин медаль билан битирган эди. Кўпчилик ўйлаганидек, у бунга осонгина эришмади. Ильич жуда серғайрат одам эди. Юришни, узоқ сайр қилишни ёқтирар, Волгани, Свиягани, чўмилишни, сузишни, коньки учини яхши кўрар эди... У китоб шайдоси эди, китоблар унинг бутун ҳаёлини қамраб олар, ўзига тортар, ҳаёт ҳақида, кишилар тўғрисида ҳикоя қилиб берад, билим доирасини кенгайтирар эди, гимназиядаги ўқиш эса зерикарли, жонсиз бир нарса бўлиб, ҳар қандай кераксиз лаш-лушларни ўрганиш учун ўзини қўлга олишга тўғри келар эди, лекин у мана бундай тартибга риоя қилар эди: аввал дарс тайёрлаш, сўнг китоб ўқишга киришиш. Ўзини идора қила олар эди...

У ўзида кучли ирода тарбиялади. Нима деса — шуни бажарарди. Унинг гапига ишониш мумкин эди»¹.

Ўқитувчининг шахсий намунаси: унинг ишда таққонлиги, уюшқоқлиги, ҳамма нарсани ўз вақтида қила олиши, ҳеч қачон кечикмаслиги, дарс элементларини олдиндан пухта ўйлаб, яхшилаб тайёрлаб олиши ўсмирлар ва ёшларгагина эмас, балки кичик ёшдаги ўқувчиларга ҳам катта таъсир кўрсатади. Кучли иродага эга бўлган педагогнинг бутун иш услуби ўқитувчига тақлид қилишни яхши кўрадиган ўқувчиларга таъсир этади. Унинг интизомлилиги ва иродаси ўқувчиларга ҳам ўтади.

Болаларда мактабнинг ўзидагина иродавий хислатлар тарбиялашга эришиш осон эмас. Бу жуда узоқ давом этадиган жараён, ўқувчилар эса нисбатан оз вақтларини ўқитувчининг раҳбарлигида ўтказадилар. Шу боисдан педагог ота-оналар билан биргаликда ишлаши зарур. Ота-оналарга болада иродавий сифатларни қандай тарбиялаш ҳақида тавсиялар бериш, болаларга нисбатан оқилона талабчанлик тўғрисида гапириш, кундалик режим ҳақида, ўқувчининг соғлигини мустаҳкамлаш ҳақида, уни уйда қўлдан келганча қарашишга ўргатиш тўғрисида эслатиб ўтиш лозим. Болаларда иродавий сифатлар тўғрисида тўғри тасаввурнинг таркиб топиши жуда муҳимдир.

¹ Н. К. Крупская. Пед. соч., 6-том, 412—413-бетлар.

Такрорлаш учун саволлар

1. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ҳис-туйғуларига қисқача характеристика беринг.
2. Бошланғич синф ўқувчиларининг ўқув ёшига ҳис-туйғулар қандай таъсир кўрсатади?
3. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг иродавий сифатларига қисқача характеристика беринг.
4. Кичик мактаб ёшидаги болаларда ирода тарбиялашга нима имкон беради?

Тошпириқлар

1. Бошланғич синфларда ўқийдиган икки-уч ўқувчини дарсда, танаффус пайтида, спорт ўйинлари вақтида кузатиш ва фаолиятнинг турли кўринишларида болаларнинг ҳар бирида ҳис-туйғулар қандай юзага келишини тасвирлаб беринг.
2. Бир-икки кичик ёшдаги ўқувчининг иродавий сифатларига характеристика тузинг.
3. Уларда ирода тарбиялаш учун тавсияларни белгилаб қўйинг, педагогика билим юртидаги ўртоқлар ва бу болаларни яхши биладиган ўқитувчи билан ўз тавсияларини муҳокама қилиб чиқинг.

26-Б О В

КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ БОЛАЛАРНИНГ ПСИХИК ХУСУСИЯТЛАРИ

1-§. КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ҚИЗИҚИШЛАРИ

Бола учун дунёдаги ҳамма нарса янгиликдай бўлиб кўринадди, шу боисдан унда қизиқишлар тез юзага келади ва ривож топади. Мактабгача тарбия ёшида ўйин болаларда кўпроқ қизиқиш уйғотади. Бу қизиқиш кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда ҳам кўп жиҳатдан сақланиб қолади. Юқорида айтиб ўтилганидек, мактабга боргунга қадар болаларда ўқишга қизиқиш пайдо бўлади. Улар «биринчи синфга биринчи марта» борадиган кунларини сабрсизлик билан кутадиладар. Бунда уларнинг ўқишга бўлган қизиқишлари дастлаб кўп нарсага тарқалади, аралаш, тарқоқ характер касб этган бўлади. Болаларни мактабдаги ҳамма нарса қизиқтиради: ўқитувчининг тинглаш, қўл кўтариш, ўриндан туриш ва саволларга жавоб қайтариш, овоз чиқариб ўқиш, дафтарга ёзиш, баҳо олиш уларга жуда ёқади. Лекин қизиқишлар аста-секин ойдинлашиб боради, дифференциациялашади (қисмларга ажралади).

Болалар машғулотларнинг бир хил турлари билан кўпроқ, бошқа турлари билан эса камроқ шугулланишга мойил бўладилар. Ёқтирилган ва ёқтирилмайдиган фанлар пайдо бўлади.

II синфдаёқ баъзи болаларнинг овоз чиқариб ўқиш ва ҳикоя қилиб беришни кўпроқ ёқтиришлари, бошқаларининг ҳисоб ва масалалар ечишга қизиқишлари, баъзиларининг эса расм чизишни ёки жисмоний тарбия билан шугулланишни афзал кўришлари сезилиб туради. III синфда ўқув фанларига бу тариқа ташлаб қизиқиш янада сезиларлироқ бўлиб қолади ва у синфдан ташқи машғулотларда намоён бўлади. Болалар ўз ташаббуслари билан ва ўз хоҳишларига кўра муайян бадий ёки оммабоп адабиётни ўқий бошлайдилар.

Шуни айтиш керакки, уларнинг билимга қизиқишлари ўсмирлик ва айниқса, йигитлик вақтида бўлганидек, ҳали ўзининг барқарорлиги ҳамда аниқлиги билан ажралиб турмайди.

Шу билан бирга бу қизиқишлар анча чуқурлашиб боради. Агар I синфда ва II синф бошларида болалар, асосан, фактлар, воқеалар, ҳикояларнинг сюжетларига қизиқсалар, таълимнинг иккинчи йили охирига келганда бу фактларни, уларнинг сабабларини тушунтириб бериш уларда катта қизиқиш уйғотади. Экспериментлардан бирида I, II, III ва IV синф болаларига иккита ҳикоя ўқиб берилди: биринчи ҳикояда ҳайвонларнинг ҳаёти тўғрисидаги қизиқарли гаплар айтиб берилди, иккинчисида ипак газламани тайёрлаш тавсифлаб ва тушунтириб берилди. Катта ёшдаги болаларга иккинчи ҳикоя кўпроқ ёққанлиги маълум бўлиб қолди. Бу мактаб ўқувчиларининг ёшлари улғайган сари улардаги қизиқиш фақат кенгайибгина қолмасдан, балки анча мураккаб ҳодисаларга қизиқишга сабаб бўлишидан ҳам далолат беради.

2-§. ИЖОБИЙ ЭҲТИЁЖ ВА ҚИЗИҚИШЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Бола мактабга келгунига қадар унда кўпгина эҳтиёж ва қизиқишлар таркиб топган бўлади, бинобарин, ўқитувчининг вазифаси фойдали эҳтиёж ҳамда қизиқишларни ривожлантиришдан, зарарли одатларга айланиши муҳим бўлган кераксиз эҳтиёж ва қизиқишларни чеклаб қўйишдан ва ниҳоят, баъзи эҳтиёж ҳамда қизиқишларга қарши курашишдан таркиб топади, чунки улар боланинг соғлиғи ёки маънавий сифатларига албатта, зарар етказиши мумкин. Бундан ташқари, мактаб болаларда илгари бўлмаган, лекин совет кишини зарур бўлган ижобий эҳтиёж ва қизиқишларни тарбиялаши керак. Бу қизиқиш ва эҳтиёжларни ривожлантиришга оид иш оила билан яқиндан алоқа боғланган ҳолда олиб борилиши лозим. Агар оилаларда болада кўнгил очиш ва хурсандчилик қилишнинг ниҳоятда зўр эҳтиёжлари тарбияланаётганлиги ҳамда унда маданий хулқ-атворга, коммунистик ахлоқ нормаларини бажаришга одатланиш фазилатларини таркиб топтириш учун ҳеч қандай чоралар кўрилмаётганлиги маълум бўлиб қолса, ўқитувчи оналар билан ҳам тегишли иш олиб бориши керак. Эҳтиёж-

ларни, айниқса, моддий эҳтиёжларни ҳар қандай ҳаддан тапқари қондириш худбинлар қилиб тарбиялашини, маънавий эҳтиёжларни менсимаслик эса одамни ақлий жиҳатдан чеклаб, фойдали фаолиятга унча қобилиятсиз қилиб қўйишини ота-оналарга уқтириш лозим.

Ўқитувчининг энг муҳим вазифаларидан бири болаларда жиддий бадий адабиёт ўқишга, жамоат ишига, бошқа кишиларга фойда келтиришга интилиш эҳтиёжларини тараққий эттиришдир. Болалар пионерлар иши билан қизиқишлари ва пионер ташкилотининг ҳаётида фаол иштирок этишлари керак.

Билимга бўлган эҳтиёжини 7—8 яшар болалар (катта ёшдаги мактаб ўқувчиларига нисбатан) унча тушуниб етмайдилар. Бинобарин, ўқитувчи мактабда ўқитишнинг биринчи йилидаёқ уларда илмий маълумотларга қизиқиш уйғотиш зарур. К. Д. Ушинский бир вақтлар бундай деб ёзган эди: «Урта ва қўйи ўқув юртиларида ўқувчининг ўз-ўзидан фанга қизиқишини кутиб ўтириш ярамайди, лекин ўқитувчига ўзини тингловчи барча ўқувчиларни ҳаммиса қизиққан ҳолда ушлаб туришга ёрдам берадиган метод керак бўлади»¹. Ўқиш маълум даражада ўқувчиларнинг қизиқишларига таяниши, лекин айни вақтда ўқиш уларнинг эҳтиёжларини тараққий эттириши ҳам лозим.

Хўш, кичик ёшдаги ўқувчиларнинг қизиқишларини ривожлантиришга нима ёрдам беради?

Ўқишда кўрсатмаллик (расмлар, дидактик материал, тажриба ва экскурсиялар ўтказиш ва ҳоказолар) ўқитувчининг жонли, ёрқин ҳикояси муҳим аҳамият касб этади. Ўқувчиларнинг ўзлари қилишлари керак бўлган кузатишлар, шунингдек, улар мустақил ишининг бошқа турлари катта қизиқиш уйғотади. Ўқитувчи I синфда «Бароқ Васёка» ҳикоясини ўқишдан олдин болаларга ўз мушукларини кузатиш ва бошқа бир қанча саволларга жавоб беришни таклиф этди. Болалар топшириқни зўр қизиқиш билан бажардилар, саволларга яхши жавоб бердилар ва дарсда белгиланган ҳикояни қизиқиш билан ўқиб чиқдилар ҳамда муҳокама қилдилар.

Болаларда бирор нарсага қизиқиш уйғотишнинг муҳим шарти янги ўқув материалининг олдиндан маълум бўлган маълумотлар билан тўғри нисбатидир.

Одатда одамда таниш элементлари бўлган ва мавжуд билимларимиз доирасини кенгайтирадиган бу билимларни тўлдирадиган (баъзан эса ўзгартирадиган, рад этадиган) янгилик қизиқиш уйғотади.

Шунинг учун ўқувчилар ўзлари ҳамма нарсани яхшилаб ўлаштириб олган ўқув фанларига қизиқадиладар ва бажону дил шуғулланиладилар, бирор сабабга кўра ўз билимларида катта

камчиликлари бўлган баъзи фанлар билан шуғулланишни жуда ёмон кўрадилар.

Ўқишга қизиқишни юзага келтириш учун янги нарсани эскиси билангина эмас, балки қизиқарсиз материални қизиқарли материал билан ҳам боғлаш керак.

Муаллима III синф ўқувчиларидан бирининг (қишлоқдан яқинда келган) ўқишга мутлақо қизиқмаслигини ва кутубхонадан олган китобларини ўқимасдан қайтариб беришини сезиб қолди. У бу ўқувчининг нимага қизиқишини аниқлаш мақсадида уни кузата бошлади. Ўқувчининг отаси билан овга боришни ҳамма ёарсадан кўпроқ яхши кўриши маълум бўлиб қолди.

— Ов ҳақида ёзилган китоб беришимни истаримидинг?— деб сўради ўқитувчи.

— Шунақа китоб борми?

— Албатта, бор.

Ўқувчи ўқитувчи берган китобни уч куздан кейин қайтариб берди.

— Ўқидингми?

— Ҳа, ўқидим. Яна ов ҳақида ёзилганидан беринг.

— Сени қараю! Менда бунақанги китоблар кўп деб ўйлайсанми, — деди ўқитувчи шаф ичидан нимадидир ахтара ётиб. — Мана буни ол, унда ўрмон, ҳайвонлар ҳақида ёзилган, лекин ов ҳақида ҳам бир ов тапириб ўтилган.

Бу китоб ҳам ўқиб чиқалди. Шундан кейин ўқитувчи болага бошқа мазмундаги китобни берди.

— Хўш, ёқдимми?— деб сўради у бола китобни қайтараётганда.

— Ҳа.

— Бу китобда ов ҳақида ҳеч нарсаси йўқ эди-ку, ахир.

— Шундай бўлса ҳам, қишлоқ болалари ҳақида жуда қизиқарли ёзилган китоб экан.

— Шаҳар болалари ҳақида китобни хоҳламайсанми?

— Улар ҳақидаги китобни ҳам бера қолинг.

Шу тариқа ўқишни мутлақо ёқтирмайдиган бола аста-секин китобни яхши кўриб қолди ва синфда зўр бериб китоб ўқийдиган китобхонлардан бирита айланди. Ундаги янги қизиқиш (китоб ўқишга қизиқиш) ўқидиган илгариги овга бўлган барқарор қизиқиш асосида юзага келди. Лекин бу ҳол болага нисбатан усталик билан ёндашиш натижасидагина юзага келиши мумкин эди.

Ўқишга бўлган қизиқишни ўстиришда *эмоциялар* катта роль ўйнайди. Бунда ўқувчиларнинг ўқув материални эгаллашларида материал ўқитувчининг шахси билан узвий сурада боғланади. Сивимли педагогнинг қўлида ўқитганинда ҳамма фанлар қизиқарли бўлиб туюлади. Ўқувчиларга ёқиб қолишга муяссар бўла олмаган ўқитувчи болаларни ўқишга қизиқтиришда ҳам жуда қийналади.

Ўқувчиларнинг тўғри йўлга қўйилган *эстетик тарбияси* маданий эҳтиёжларни ўстиришга ёрдам беради. Бошланғич синфлардан бошлабқо болаларга адабиёт ва санъатга қизиқиш ҳисларини сингдириб бориш керак. Шу бонсдан болаларни китоб ўқишга моҳирлик билан изчил қизиқтириб бориш, кичик ёшдаги ўқувчиларининг бадий ҳаваскорлик тўғрараларида фаол қатнашишлари, музейлар, театрлар, кўرғазмаларга боришлари, ўзлари тушунадиган музикани тинглаш-

¹ К. Д. Ушинский. Собр. соч., 2-том, 360-бет.

лари — буларнинг ҳаммаси кичик ёшдаги ўқувчиларнинг маънавий қизиқишларини ўстиришга имкон беради, уларни маданий, мазмунли ва бахтиёр ҳаётга тайёрлайди.

3-§. БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИДА ЭЪТИҚОДНИНГ ТАРКИБ ТОПИШИ

Дунёқараш ва эътиқодларнинг негизлари болалик ёшидаёқ таркиб топа бошлайди, бироқ ҳаётга нисбатан муайян қарашлар йигитлик чоғидан бошлаб, одамлар ҳамма нарсага ўзлари кўриб, эшитиб турган нарсаларига ва қилаётган ишларига анча оғли муносабатда бўла бошлаган вақтларида юзага келади.

Бошланғич синф ўқувчиларида дунёга муайян қарашлар системалари ҳали таркиб топмаган бўлади, бироқ мактабнинг, мактабдан ташқарида ўқишнинг, кинофильмлар кўриш ва катталар билан суҳбатда бўлишнинг таъсири остида болаларда уларнинг ўзлари тақлид қилишни истайдиган муайян идеаллар таркиб топиши мумкин. Кичик ёшдаги ўқувчиларда одам ўз ҳаёти ва фаолиятида оғли равишда амал қиладиган эътиқодлар ҳам узил-кесил таркиб топмайди. Бу — ўз-ўзида: тушунарли, албатта, чунки кичик мактаб ёшидаги ўқувчида зарур билимлар ва ахлоқий тажриба ҳали йўқ. Бироқ у 9 — 10 ёшга кириши биланоқ ўзи ҳурмат қиладиган ва яхши кўрадиган кишиларнинг ҳаёти ҳақида, уларнинг ўзаро муносабатлари тўғрисида, жамиятимизнинг ўз олдига қўйган мақсадлари ҳақида, одиллик, меҳнаткашларнинг бахт-саодати, СССР да коммунизм қуриш учун кураш тўғрисида маълумотлар олади. У маълумотлар мактаб ўқувчиларининг ахлоқий камолоти учун, идеаллари ва эътиқодларининг таркиб топиши учун негизга айланиб қолмоғи керак. Болага бу фикрлар ва ҳис-туйғуларни сингдириш ўқитувчининг вазифасидир. Агар ўқитувчи мактаб ўқувчисига етарли даражада тез-тез билимларга оид ёки ҳулқ-атвор ҳақидаги бирор масалани ўйлаб кўришни таклиф этиб, унда ниманинг тўғрилигини ва ниманинг нотўғрилигини, ниманинг яхши ҳамда ниманинг ёмон эканлигини (хато фикрга йўл қўйилган ҳолларда боланинг айби нимада эканлигини) мустақил равишда ҳал этиш истигини уйғотса, бундай педагогнинг қўлидаги болалар ўз эътиқодларини таркиб топтириш ва ҳаётда уларга амал қилиш ишига тезроқ ёндашадилар.

4-§. БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ ҚОБИЛИЯТЛАРИ

Болаларда қобилиятларнинг борлиги ҳақида, аввало, уларнинг қандай ўқишларига, ўқув материални қандай тушунишларига, эслаб қолишларига, ўз билимларини қўллана билишларига, масалаларни ечишда қанчалик пухта фикр

қоритишларига, ёзма ва оғзаки нутқни қанчалик эгаллаганликларига қараб ҳукм чиқариш мумкин. Қўйидаги сифатлар: зийраклик, тез ва пухта эслаб қолиш, ўйлай олиш, топқирлик, ривожланган хаёл, ишда ташаббускорлик, мустақиллик ва унинг мақсулдорлиги болалар қобилиятларининг баъзи бир кўрсаткичлари бўлиши мумкин.

Ўқитувчи болада қанақанги мойиллик ва қобилиятлар борлигини, уларнинг қайтариқа тараққий этаётганлигини билиши лозим. Бунда ҳулосалар чиқаришга шўшилмаслик зарур. Ҳатто истеъдодли болаларни ҳам баъзан унча қобилияти йўқ болалар деб эътироф этганлар-ку, ахир! Масалан, ўқитувчилар гениал ёзувчи Н. В. Гоголни рус тилига қобилиятсиз ўқувчи деб ҳисоблаганлар. Мурғак П. И. Чайковскийда музыкага бўлган алоҳида қобилиятларни сезмаганлар. Мактаб ўқувчиси Николай Лузинни математикага қобилиятсиз деб ҳисоблаганлар. Келгусида эса ундан математика соҳасида бир қанча муҳим кашфиётлар қилган жуда йирик олим етишиб чиқди.

Баъзан шундай ҳам бўлади, ялқов ёки қандайдир сабабларга кўра, билимларида камчиликлари бўлган ўқувчини қобилиятсиз деб ҳисоблайдилар. Баъзан қобилиятли, аммо системали равишда меҳнат қилишга одатланмаган ўқувчи парижонхотирлик билан иш тутади, ишнинг моҳиятига унча тушунмайди, ана шундай ўқувчини қобилиятсиз ўқувчи деб ҳисоблашга тайёр турадилар. Бироқ, унинг ишига халақит бераётган нарса йўқ қилинса, уни ўша ишга қизиқтирилса, руҳлантирилса, ўз вақтида унга ёрдам берилса, у яхши ўқиш учун ўзидаги етарли қобилиятларни намойиш қилади. Нормал болалар орасида қобилиятлари ўзларига бошланғич синфлар ўқув материални қониқарли даражада эгаллаб олиш имкониятини бермайдиган болалар йўқ. Кичик мактаб ёшидаёқ қобилиятларни дифференциялаш назарда тутилади, албатта. Бир хил болалар ўқиш ва ёзишга, бошқалари математикага, ундан бошқалари эса расм чизишга (ёки қўл меҳнатига) кўпроқ қобилиятли бўладилар. Бир хил болалар материални тез эслаб қоладилар, лекин тез унутадилар, бошқа хил болалар жуда секин хотирлаб оладилар, аммо шунинг эвазига узок вақтгача унутмайдилар. Бинобарин, ўқитувчи болалардаги ана шу индивидуал тафовутларни ҳисобга олиши зарур.

Агар болада на умумий, на махсус қобилиятлар сезилмаса, унинг ҳақида истеъдодсиз одам, деган ҳулосага келиш ярамайди. Қобилиятсиз одамлар йўқ. Ўқитувчи ҳар бир ўқувчини диққат-эътибор билан кузатиши, ундаги кўпинча пайқаб олиш осон бўлмайдиган қобилиятларни очишга интилиши керак. III синф ўқувчиси Лена К.ни мактабда рус тилига унча қобилияти йўқ деб ҳисоблар эдилар. У дарсларни ниҳоятда эътиборсизлик билан тайёрлар, унинг ёзма ишлари

да хатолар кўп бўлар эди. Буни қарангки, кунлардан бир кун бу қиз бадий ҳаваскорлик кечасида шеър ва прозаик асарларни жуда яхши ўқиб берди. Худди шу пайтда мактабда драма тўғараги ташкил қилинган эди. Гарчи бу тўғаракнинг иштирокчилари катта ёшдаги болалар бўлса-да, Ленага унда қатнашишга ва ҳатто кечаларда иштирок этишга ҳам рухсат этдилар. Қизда ифодали ўқишга зўр қобилият борлиги маълум бўлиб қолди, унинг хотираси ажойиб хотира бўлиб чиқди. Лена адабиёт ва санъатга қизиқиб қолганидан кейин ўзининг рус тили грамматикасига бўлган муносабатини ҳам кескин бир тарзда ўзгартирди, бу фанни яхши ўзлаштира бошлади, кейинчалик эса театр билим юртига кирди ва уни муваффақият билан тугаллади.

5-§. ҚОБИЛИЯТЛАРНИ ЎСТИРИШ

Мактаб ва ўқитувчининг вазифаси ўқувчиларга таълим беришгина эмас, балки уларнинг қобилиятларини ҳам ўстиришдир. Қобилиятларни ўстиришда ўқув ишининг аҳамияти ниҳоятда каттадир. Бунда ўқитиш қобилиятларни ўстиришга ҳар хил даражада таъсир этиши мумкин, номақбул методлар қўлланилган пайтларда эса (масалан, тушунмасдан ёдлаб олиш) бундай ўсишга халақит берилиши ҳам мумкин.

Совет мактабида таълимнинг ўқувчи материални фақат эслаб қоладиган эмас, балки кўпроқ ўйлайдиган фаол методлари қўлланилади. Бундай методлар ўқувчи қобилиятларини ўстиришга катта ёрдам беради. Ўқувчининг ўқитувчи раҳбарлигида кўпинча рус тили ва математика қондаларини билиб олиши, ўқилган материални ҳикоя қилиб бериши ҳамда умумлаштириши, математикага оид масалаларни ўйлаб топиши ва уларни ечиши, ижодий баёнлар ёзиши фойдалидир. Ўқитувчи болалар ҳар бир ишда ташаббус ва ижодкорлик кўрсатганларида уларни ҳар жиҳатдан рағбатлантириб туриши керак. Ўқувчи қийналиб қолганда унга ёрдам беришга шошилиш ярамайди. Унинг ўзига ўйлаб кўриш имкониятини яратиб берган маъқул, агар керак бўлиб қолса, унга ёрдамчи саволлар бериш лозим.

Қийинчиликларни аста-секин ошира бориш муҳим аҳамият касб этади. Ўқувчи олдида қўйилган вазифалар ундан ақлни зўр бериб ишлатишни талаб этиши даркор. Бироқ мактаб ўқувчиларига индивидуал тарзда ёндошиш, улардаги тафовутларни ҳисобга олиш, уларга дифференциацияланган топшириқлар бериш зарур. Кучли ўқувчиларнинг дарсда эрикиб қолмасликлари ва уйда етарлича иш билан банд бўлишлари учун уларга қўшимча иш бериш зарур. Бўш ўқувчиларга кўпроқ ёрдам бериш, уларнинг олдида қўлларидан келадиган талаблар қўйиш, уларга муваффақият билан бажара оладиган енгиллаштирилган турдаги топшириқларни бе-

риш керак. Бундай ўқувчиларни тез-тез мақтаб туриш, ишда эришган арзимаган ютуқларини ҳам назарда тутиш лозим бўлади, бу уларни ўз кучларига ишонадиган ва ўқиниш истайдиган қилади. Ота-оналар ва катта болаларни бўш ўқувчиларга мунтазам равишда ёрдам кўрсатиш ишига жалб этиш даркор. Одатда бундай тадбирлар яхши ёрдам беради, болалар III синфни муваффақият билан тугалладилар ва ўрта мактабда қониқарли ўқийдилар.

Афсуски, муваффақиятли ўқиш учун ҳамма нарсага эга бўлган ўқувчини унинг ақлий жиҳатдан бирмунча пассивлиги учун баъзан ўқишга қобилиятсиз деб ҳисоблаш қоллари ҳам учраб туради. Бундай қобилиятсизлик билимга қизиқишнинг йўқлигида, ақлий жиҳатдан зўр бермасликка интилишда, ўқиш боланинг қўлидан келмайдиган жуда қийин иш, деган ишончда намоён бўлади. Бундай болани йўлга солиб, активлаштириб, ўз мойилликларига яқин бўлган маълумотлар билан қизиқтириб туриш лозим. Унга қизиқарли қўшимча материал бериш, билим олиш қувончини (масалан, унинг ўзига илгари еча олмайдиган бўлиб туюлган масалаларни муваффақият билан ечган пайтида) бахш этиш фойдалидир. Бу мактаб ўқувчисига ўз кучига бўлган ишончини мустаҳкамлайди, у ўзининг бошқалардан ёмон ўқий олмаслигини тушуниб олади.

Ўқитувчи зийрак, қобилиятли болаларнинг хусусиятлари қандай ёмон натижаларга олиб келиши мумкинлигини унутмаслиги керак. Зийрак, қобилиятли болалар ўқув материални қийналмасдан ўзлаштирадилар, шунинг учун уларда меҳнатга одатланиш хислатлари ҳосил бўлмаслиги, зарур мойиллик ортмай қолиши мумкин. Ақлий жиҳатдан зўр беришнинг йўқлиги шунга олиб бориши мумкинки, бундай болаларда қобилият аста-секин сўнади, улар истеъдодли мактаб ўқувчиларидан ўртача ўқувчиларга айланиб қолишлари ва ҳатто бўш ходимларга айланиб кетишлари, меҳнатга унча яроқсиз бўлиб қолишлари ҳам мумкин.

«Агар бола ўқишда ҳамма нарсага осонлик билан эришса, унда аста-секин одамни бузадиган фикр имиллаши тарбияланади... Кўпинча бошланғич синф ўқувчиларида фикр имиллаши ривож топади. Бунда бошқалар учун эгалланиши маълум даражада ақлий куч сарфлашни талаб этадиган нарсаларни осонгина ўзлаштириб қолишга қодир бўлган бола, аслида, ҳеч нарса қилмайди. Ўқувчиларни бекорчи бўлиб қолишларига йўл қўймаслик ҳам ўзига хос тарбиявий вазифадир», — деб ёзади В. А. Сухомлинский¹. Ўқитувчи ўқувчиларда ишда қатъийлик, мустақиллик, меҳнатсеварлик хислатла-

¹ В. А. Сухомлинский. Сердце отдаю детям. Киев, «Радянська школа», 1969, 96-бет.

рини тарбиялаш билан уларда иш қобилияти деб аталган энг муҳим сифатни ўстиришга ҳам ёрдамлашади.

Истеъдодли ўқувчиларга нисбатан эҳтиёт бўлиш: уларни ҳаддан ташқари мактаб юбормаслик, уларда ўзбилармонлик, манманлик, кеккайиш хислатларини тарбияламаслик учун уларнинг ажойиб болалар эканликларини таъкидлаб ўтмаслик керак. Истеъдодли бола одатда ўзининг бошқалардан қобилиятлироқ эканлигини тушунади, лекин шу муносабат билан унда иш учун юксак маъсулият ҳиссини ҳам тарбиялаш лозим.

Кичик мактаб ёшидаги баъзи болалар фаолиятнинг бирор турига: нафис санъат, музыкага қобилиятли эканликларини кўрсатадилар. Бундай қобилиятларни янада ўстиришга ёрдамлашиш даркор, лекин бу шахснинг бошқа томонлари ҳисобига бўлмаслиги керак. Шуни унутмаслик лозимки, мактабнинг вазифаси болани ҳар томонлама ўстириш, унинг маънавий ва жисмоний кучларини авж олдиришдир.

6-§. БОЛАЛАР ТЕМПЕРАМЕНТИ

Тажрибали педагог ўз ўқувчиларининг темпераментидаги индивидуал хусусиятларини аниқлаб олади ва улар билан қилинадиган ишни тегишли тарзда йўлга қўяди.

Мактаблардан бирида даро берувчи бир ўқитувчи ўз синфидаги болалар ҳақида шундай ҳикоя қилади: «Бола ўқувчигина эмас, балки ҳар хил психик сифатларнинг бутун бир дунёсидир. Синф ўқувчилари билан шуғулланиб бошлаганда улардан ҳар бирини имкони борича дурустроқ «узиб олиш»га ҳаракат қиласан киши. Аввало уларнинг темпераментини аниқлашга муяссар бўласан, темперамент дарҳол кўзга ташланади. Мана, Игорни олайлик. У ҳамisha илонбалиқдек типирчилайверади, бутун бир болалар группасидек шовқин солади. Игорнинг мактабга келганини унинг овозидан биламан (шуни ҳам айтиш керакки, у ҳеч қачон дарсга кечикиб келмайди, ҳамма ишга ҳаммадан олдин улгуради). Лекин уни дарсда тинч ўтиришга мажбур қилиш осон эмас: гоҳ қўшнисининг пешанасига чертади, гоҳ уни чақирмасангиз ҳам овоз чиқариб гапира бошлайди. Ҳамиша қўл кўтаргани-кўтарган, сўраб қоладиган бўлсангиз, шовқалоқлигидан ҳамisha ҳам тўғри жавоб бермайди. «Шошма, ўйлаб кўр»,— десангиз, яхши, тўғри жавоб беради. Умуман у тўртга ўқийди, қолбука унинг аълочи бўлиши ҳам мумкин эди. Қизиқсон, сержаҳл. Бирор нарса бўлиб қолгани — ёқалашишга тушади, тўғри, ўзидан заифроқларни хафа қилмайди, аммо кучлироқ болалардан қўрқмайди, улар унинг иззат-нафсига теғдими — тамом, ёқалашиш бошланади. Олдинлари унинг интизоми ёмон бўлиб, ўзини мутлақо идора қила олмас эди. Лекин унга ўхшаган болалар билан қатъият ва хотиржам бир тарзда ишлаш керак. Уни иш билан банд қилиб қўйиш лозим. Унинг қайнаб турган куч-қуввати ўз ўрнини топса, у яхши, берилиб ишлайди. Унинг бақирлишларга тоқати йўқ, истеган кишини ҳақорат қилиши мумкин. Унинг ота-оналари билан бирга иш олиб боришга тўғри келди. Отаси ҳам қизиқсон, сержаҳл киши эди. Унинг уйда ҳам жанжаллар бўлиб ўтарди. Бунда онаси менга яхши ёрдам берди.

Энди Петяга келайлик — у Игорнинг ҳар жиҳатдан мутлақо тескариси: вазмин, оғир. Синфда ва кўчада унинг овози эшитилмайди, у ҳеч қачон шошмайди. Унга савол берсанг, индамай туради. Аввал мен ҳам шошилиб қолиб: «Демак, билмайсан?»— деб, бошқа болани чақирмоқчи бў-

либ турганимда у жавоб бера бошлади, унинг жавоблари тўғри ва муфассал эди. Энди мен уни шопириш арамаслигини, унинг шошмасдан ўйлаб олиши кераклигини тушундим. Бу бола Игорга ўхшаб ҳар минутда қўл кўтаравермайди. Сўрайдиган бўлсанг— талаб қилинган ҳамма нарсани айтиб беради. «Нега сен қўл кўтармаясан?»— деб сўрасангиз: «Мен дурустроқ эслаб олмақчи эдим»,— деб жавоб беради. У ишни берилиб бажаради, некин кам ташаббус кўрсатади. Агар Игорни дарсда жиловлаб туришга тўғри келса, Петяни гапиришга мажбур қилиш, бирор нарсага қизиқтириш керак бўлади. Бу нарса ўйин лойиҳаларида ҳам сезилиб туради. Бир қарангиз, Игорь ҳаммага бўйруқ беради. Петя эса бир чеккада ўйнаётганларни кузатиб индамай туриши мумкин. Мен унинг бирор вақтда кимнингдир иззат-нафсига теғканини билмайман. Унинг жаҳлини чиқариш ҳийли, ҳазил ва кесатикларга эътибор бермайди. Аммо кимдир унинг жигига қаттиқ теғса, у ё кетиб қолади, ёхуд бир марта уни бошлаб адабини бериб қўяди. Лекин бу ҳол жуда кам юз беради. У ёмон ўқимайди, бироқ синфда қилинаётган ишга кўпроқ қизиқтиришни истар эдик.

Энди Ленани олиб кўрайлик... У жуда сазғир қиз. Мен уни ичимда нозик-ниҳол қиз деб атайман. Бирор нарса бўлса, ўзини йўқотиб қўяди, баъзан эса йиғлаб юборади. Унга уч қўйиш жуда хавфли: бу воқеа— унинг учун даҳшат. Қизчани жуда авайлашга тўғри келади. Мен ундан материални яхши билган, одатдагидан кўра ўзига кўпроқ ишongan пайтидагина сўрайман. Болаларнинг ўйинларига қандайдир тортиниброқ қатнашди, кўпичча бошқаларни ўйнатиб, ўзи четга чиқиб туради, ҳеч ким билан ҳеч қачон бақириб жанжаллашмайди, бироқ хафатарчиликини ўзига жуда оғир олиб, одамларга сездирмайди. У математикадан қийналади, лекин эркин темадаги баёни яхши ёзади. Баъдан шу нарса кўриниб турибдики, у жуда таъсирчан қиз ва ўз кечинмаларини бошқалардан кўра дурустроқ тасвирлаб бериши мумкин. У тез орада шеърлар ёза бошласа керак, эҳтимол, унинг шеърлари мунгли шеърлар бўлса керак, деб ўйлайман. Мен болаларнинг уни ташвишга солиб қўймасликлари учун кузатиб юраман, уларнинг ўзлари ҳам бу қизчага озор бермасликка интиладилар, бошқа қизларга ўхшатиб унинг соҳидан тортмайдилар.

Синфда Коля ёки Васяга ўхшаган ҳаракатчан болалар ҳам кўп. Чаққон, қизиқувчан бу болалар янги ишга берилиб киришиб кетадилар, лекин у ишдан тезда совийдилар. Дарсда улар парижонхотирликлари билан ажралиб турадилар. Теварак-атрофда қилинаётган ҳамма нарса уларнинг диққатини ўзига тортди. Айниқса, Вася ана шу нуқсондан қийналади. Гарчи у қобилиятли, китоб ўқини яхши кўрадиган, ҳамма нарсага қизиқаётган бола бўлса-да, унда етарлича матонат йўқ. Худди шовқалоқ бўлгандигидан ёзма ишда анча хатолар қилади. Ёмон баҳо олгандан кейин йиғлаб юбориши мумкин, лекин 5 минутдан кейинроқ унинг қувноқлиги тутиб, кулиб турганини кўрасиз. Бу болалар ҳеч нарсани ўзларига қаттиқ олмайдилар. Берган ваъдаларини тезда унутиб қўядилар. Улар Игордай ҳам фарқ қиладилар. Агар у бирор нарсага қизиқиб кетса, дунёдаги ҳамма нарсани унутди ва бу қизиқиш барқарор характер касб этади. Коля билан Васяда эса ҳамма нарса жуда тез ўтади. Улардан ишда ўзини тутга билиш ва қатъият кўрсатишга талаб қилишга тўғри келади. Ҳайирот айтмакчи, бу болалар ўзларининг ҳаракатчанликлари ва қувноқликлари билан менга ёқадилар, улар гапга кирадиган болалар, аммо бошқаларга нисбатан уларга кўпроқ танбеҳ бериб туришга тўғри келади.

Умуман олганда эса боланинг темпераменти қанақа эканлигини билиб олиш муҳимдир, ана шунда унинг темпераментидаги ижобий томонлардан фойдаланиш ва салбий томонларига барҳам беришга ёрдам қиладиган усулларни тезроқ топасиз» (автор материалларидан).

Темперамент типни туғма сифат бўлганлиги сабабли темпераментни тарбиялаш ишини иложи борича эртароқ бошлаш керак. Бундай иш учун кичик мактаб ёши жуда қулай даврдир.

Мактабда тўғри йўлга қўйилган таълим-тарбиявий иш болалар темпераментидagi баъзи салбий хусусиятларни тузатади. Холерикларни анча ўзини тутган, сангвиникларни қунт билан ишлайдиган кишиларга айлантириб қўяди, флегматиклар активроқ, меланхоликлар ўзларига анча ишонадиган ва атрофдагилар билан кўпроқ муомала қиладиган бўлиб қоладилар.

Мактаб интизоми, шунингдек, жисмоний тарбия ва бошқа соғломлаштириш тадбирлари темпераментнинг ҳамма типларига фойдали таъсир кўрсатади.

Темперамент устида ишлаш одамда ўз темпераментининг қулига айланиб қолмаслик, балки уни идора қила билиш имкониятларини берадиган ирода ва мустақкам характер тарбиялаш билан узвий равишда боғланиб кетган.

7-§. КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ ЎҚУВЧИЛАР ХАРАКТЕРИ ХИСЛАТЛАРИНИНГ БАЪЗИ БИР КЎРИНИШЛАРИ

Болалар мактабга ҳали таркиб топиб улгурмаган характер билан келадилар. Уларда ҳали шахснинг мактабгача тарбия ёшига хос бўлган хислатлари бор. Болалар одатда қувноқликлари, қизиқувчанликлари, битмас-туғамас куч-ғайратлари билан ажралиб турадилар. Улар одамга тез элакишадилар, уларни беихтиёр ёқтириб қоласиз, улар билан гаплашишдан қузур қиласиз.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда салбий сифатлар ҳам бор, албатта. Масалан, улардан баъзилари ўжарликлари, инжиқликлари билан, бошқалари сусткашликлари, пассивликлари, шалвиллаганликлари ёки аксинча, ниҳоятда активликлари, серғайратликлари, палапартишликлари, ҳовлиқмаликлари, интизомсизликлари ва бошқа хусусиятлари билан ажралиб турадиларки, ўқитувчи ана шундай хусусиятларга қарши курашмоғи зарур. Бу хусусиятлардан кўплари ҳали барқарор хусусиятлар бўлмайди, балки муваққат психик ҳолатлардан таркиб топган бўлади, бинобарин, уларнинг келгусида характер хислатларига айланиб қолмасликлари жуда муҳимдир. Шахснинг энг муҳим сифати — муайян мақсадни кўзлаб иш тутиш кичик ёшдаги ўқувчиларда ҳали унча тараққий этмаган бўлади. Болалар кўпинча ҳис-туйғуга, ўзларига жуда яқин бўлган таассуротларга асосланиб иш тутадилар, шунинг учун ўз олдларига қандайдир жиддий вазифалар қўймайдилар, балки бутунги кун билан ва бошқа кишилардан ўзларига ўтадиган қўзғалишлар билан яшайдилар.

Болалар кўпинча бўлажак фаолият тўғрисида гапирадилар («Мен лётчик бўламан». «Мен денгизчи бўлишни истайман» ва ҳоказо), аммо булар фақат орзудир. Болалардан кўплари ўзларини ҳали келажакка реал равишда тайёрлай олмайдилар. Денгизчи бўлиб хизмат қилишни орзу қилган саккиз

яшар бир болага: «Сен қанақасига денгизчи бўлмоқчисан, ўзинг сузишни ўрганмаяпсан-ку?» — деганларида у бундай деб жавоб қилган: «Нима бўпти? Керак бўлиб қолган вақтда денгизчиларнинг ўзлари менга сузишни ўргатиб қўядилар». Мактаб ўқувчилари ҳатто ўзларининг мактабдаги машгулотларида ҳам ҳамisha узоқдаги мақсадларга қараб иш тутавермайдилар. Бошланғич синфларда дарс бераётган бир ўқитувчи болаларни масалалар ечишга қизиқтириш учун учинчи синф ўқувчиларига дарсликдан бир қанча масалаларни кўрсатиб, улардан бири кейинги ҳафтада ўтказиладиган контрол ишда ечиш учун берилишини айтди. Ана шу кун келганда бирорта ҳам ўқувчи масалани ечмаганлиги маълум бўлиб қолди (чунки улар уйга «топшириқ тариқасида берилмаган» эди). Худди ана шу метод V—VII синфларда катта муваффақият қозонди, болалар кўрсатилган масалаларнинг кўпчилигини ечдилар ва контрол ишга пухта тайёрландилар.

Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг психик хусусиятлари ниҳоятда хилма-хил, баъзан эса қарама-қарши тарзда намоён бўлади. Масалан, бир тажрибали ўқитувчи Витя деган болага жуда итоатгўй ва тиришқоқ ўқувчи деб характеристика берди. Келаси йили Витя ўқийдиган синф билан машгул бўлган, эндигина ўқитувчилик қила бошлаган ёш педагог болага берилган бу характеристикадан ҳайрон бўлиб қолди, чунки унинг дарсларида Витя ўзини ёмон тутар, ялқовлик қилар, паришонхотир бўлиб ўтирар эди. Гап шундаки, бу ёшда индивидуал хусусиятларнинг намоён бўлиши кўпинча ташқи таъсирларга боғлиқдир. Қаттиққўл ва талабчан ўқитувчи чаққон, таъсирчан болага ўзида бир қанча ижобий сифатлар ҳосил қиладиган қилиб таъсир кўрсата олди, аynи вақтда тажрибасиз педагог унинг куч-ғайратини керакли томонга сафарбар қила билмади.

Баъзи болаларда, айниқса, болалар боғчасига бормаган ва оилада бир ўзигина ўсган болаларда ҳали ҳам болалар индивидуализми, бошқаларнинг қизиқишларига тушуна олмаслик хислатлари мавжуд бўлади. Бундай болалар бутун теварак-атрофидагилар учун ўзларини «марказ» деб ҳисоблайдилар (бола эрка бўлиб ўсадиган оила тарбиясининг нуқсони ана шундадир). Бироқ мактаб коллективида бу сифат одатда заифлашиб боради. Бола тезда ижтимоий хулқ-атвор нормаларини ўзлаштириб олади, коллектив иши талаблари билан ҳисоблашади, ўзи хоҳлаган ишни эмас, балки ўқувчи бажариши лозим бўлган ишни қилишга одатланади.

Совет кишиларининг маънавий қиёфаси тавсифлаб берилганда уларнинг ҳалол, одил одамлар эканликларини, яқин кишилари ҳақида ғамхўрлик қилишларини ва ҳоказоларни айтиш керак. Истиснолар жуда камдан-кам учрайди. Лекин, ҳар ҳолда, баъзи ўқувчиларда ахлоқсизлик сифатлари намоён бўлади. Кўпинча улар оиладаги нотўғри тарбиянинг самараси

бўлади. Масалан, бир қизча мактабга ҳамisha ширинликлар келтирар, бироқ ҳеч қачон ҳеч кимга бермас эди, уни қизгачиқ деб таъна қилганларида эса у ўзининг қизгачиқлигини тан олиб, дугоналарига бирор нарса беришни онаси таъқиқлаб қўйганлигини айтган.

Айрим ҳуқувчиларда муболаға қилиш, пардоз бериб гапириш, манманлик қилишда ифодаланадиган ёлгончиликка мойиллик намойён бўлади.

Бунинг сабабларидан бири ўзи ўйлаб топган нарсасига боланинг ўзини ишонишга мажбур этадиган кучли болалик фантазиясидир. Ёш улғайган сари бу хусусият ҳам йўқолиб боради. Баъзан ҳуқувчи қандайдир сохта ёлгончилик ҳисси билангина ўзи қилган ишнинг яширади ёки ўзини айбдор деб тан олишдан бўйин товлайди, ҳеч кимдан уэр сўрамайди. Худди шу сабабдан у ўжарлик қилади, гарчи ўзининг ноҳақ эканлигини ич-ичидан сезиб турса-да, ўзининг айтган гапида туриб олади.

Ўз «қаҳрамонлиги»ни ўртоқларига маъқуллаштириш ёки ҳуқувчининг «жаҳлини чиқариш» учун баъзан хулқ-атвори қонданларини бузувчи, етарлича интизомли бўлмаган ўсмирлардан фарқи ўлароқ кичик ёшдаги ҳуқувчилар ўзларининг ярамас хатти-ҳаракатларидан деярли ҳеч қачон қандайдир алоҳида мақсадни кўзламайдилар. Агар улар интизомни бузсалар, бу нарса уларда беихтиёр, ёвуз ниятларсиз содир бўлади. Баъзи болалар ўз импульсивеликлари¹ шунчаки жиловлый олмайдилар, ўз ҳис-туйғулари ва хатти-ҳаракатларини бошқаришни (уларда бунга эҳтиёж катта) ўрганмаган бўладилар.

Теварак-атрофдагиларнинг (ҳуқувчилар, қариндош-уруғлар, катта ўртоқларнинг) намуналари болалар хулқ-атворида катта таъсир кўрсатади. Шунда бола характерининг хислатларидан бири сифатида тақлидчанлик юзага келади. Агар бола яхши хулқ-атвор намуналарини кўрсатувчи кишилар билан муомалада бўлсалар, бу тақлидчанлик ижобий самаралар беради. Афсуски, бола ярамас намуналарга ҳам тақлид қилади. Ҳуқувчи болаларнинг шу хусусиятидан фойдаланиб, уларга керакли таъсир кўрсатиши мумкин.

Худди интизом қаттиқ ўрнатилган, ҳуқувчиларга қатъий талаблар қўядиган мактаб болаларда таркиб топадиган характернинг негизини ташкил этувчи шахснинг ижобий хислатларини (масалан, қатъиятlilik, интизомlilik, ўзини ушлай билиш, меҳнатсеварлик ва ҳоказолар) тарбиялашга фойдали таъсир кўрсатади.

Ҳуқувчи бола билан танишади. Боланинг ички дунёси тарбиячи керакли деб ҳисоблаган ҳамма нарсани ёзиб қўя оладиган *tabula rasa* (шунчаки доска)га¹ ўхшаган бир нарса эмас. Ҳуқувчи боланинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиб, ижобий сифатларини кучайтириши ва салбий сифатларига қарши курашиши зарур. Бола ҳақида тасаввурга эга бўлмайдан туриб, уни тарбиялаб ҳам бўлмайди. К. Д. Ушинский бундай деб ёзган эди: «Тарбиячи одамнинг бутун борлиги, бутун заиф томонлари ва бутун улугворлиги билан, бутун кундалик, майда эҳтиёжлари ва унинг бутун улкан маънавий талаблари билан қандай одам эканлигини билиб олишга интилиши керак»².

Катта ёшдаги ҳуқувчиларга қараганда кичик ёшдаги ҳуқувчиларнинг индивидуал хусусиятларини ўрганиш осонроқ бўлади, чунки бола бу ёшда кўпроқ самимийлиги ва соф дилиги билан ажралиб туради. Лекин кичик ёшдаги ҳуқувчилар тақлид қилишга мойил бўлганликлари учун ҳуқувчи билан бегона таъсир остида юзага келган муваққат ҳолатларини унинг шахсининг хусусиятлари деб қабул қилиши мумкин.

Гарчи кичик ёшдаги ҳуқувчида характер ҳали таркиб толмаган бўлса-да, унда бўлажак характерининг асослари, негизлари деб аталиши мумкин бўлган психик сифатлар мавжуддир. Ана шу негизлардан барқарор фазилатлар аста-секин ҳосил бўла боради.

Болаларни мактабда ва имкони борида мактабдан ташқарида кузата бориб, ҳар бир мактаб ҳуқувчисининг аини типик хусусиятларини аниқлаш муҳим. Агар бола ҳуқувчининг бўшашмаган ва етарли даражада қаттиқ назорати остида дарсларда шугулланиб, қатъийлик ва тиришқоқликни намойиш қилса, ҳали меҳнатсеварлик ундаги характер хислатидир, деган хулоса чиқариб бўлмайди. Унинг уй топшириқларини тайёрлаётганида қандай шугулланаётганлигини, масалан, уй хўжалик ишларига қарашаётганини, мактаб ер участкада қандай меҳнат қилаётганини кузатиш лозим. Агар ҳуқувчи қатъият ва тиришқоқлик кўрсатса, ҳар бир ишга берилиб киришса, буларни шахснинг хислати дейиш мумкин.

Ҳуқувчи ҳуқувчининг бирор типик хусусиятини аниқлаб олганидан кейин болада бу фазилатнинг намойён бўлиши билан қизиқиши ва унинг сабабларини аниқлаш лозим. Образли қилиб айтганда, бирор хислат ўсиб чиқадиган илдизлар аниқ-

¹ Импульсивлик — беҳосдан, бевосита, ўйланмаган қўзғалишлар таъсири остида яш туттишга мойиллик.

¹ Бу образли термин «Мысли о воспитании» китобини (биринчи марта 1693 йилда нашр этилган китобни ёзган инглиз олими Жон Локк томонидан киритилган.

² К. Д. Ушинский. Собр. соч., 8-том, 35-бет.

лаб олингандан кейин ё уни ўстириш (агар у ижобий бўлса), ёки уни йўқотиш (агар у салбий бўлса) осон бўлади.

Бошланғич синфларда ҳар бир ўқитувчининг қўлида 30 та ва ундан кўпроқ ўқувчи бўлади. Уларнинг ҳар бирини ўрганиш осон эмас. Вазифани енгиллаштириш учун системалироқ ва тартиблироқ кузатиш олиб борилгандан кейин ўқувчи хулқ-атворидаги диққат-этибор беришга молияк бўлган ҳамма нарсани қисқача ёзиб бориш фойдалидир. Бундай кузатишлар дафтарчаси ҳар бир боланинг хусусиятларини анча талабчанлик билан аниқлаш ва унинг характеристикаси учун материал тўплаш имконини беради. Ўқитувчининг ўзи учун ҳам, ўқувчи билан келгусида машғул бўладиган кишилар учун ҳам бундай дафтарча тузиш зарур.

Мисол тариқасида психолог Н. Д. Левитов тавсия этган ўқувчида характернинг бир хусусияти — ўзини тута билишликнинг намоён бўлиши устидан кузатишларнинг қисқача наланини келтирамиз:

«1) ўқувчи танаффус тугаганидан кейин синфга қандай киради ва партага қандай ўтиради? Бунда у ўзини: ўзининг ортиқча ҳаракатларини, нутқи ва ҳоказоларини қанчалик идора қила олади?

2) ўқувчининг диққати дарсга қаратилганми, у бошқа бирор бир алоқаси йўқ нарса билан чалғимаяптими?

3) ўқувчи ундан сўраётганларида, доскага чиқараётганларида ўзини ётарли даражада идора қила оляптими?

4) муваффақиятли ва муваффақиятсиз жавоблардан кейин ўқувчи ўз эмоцияларини қанчалик жиловлай оляпти?

5) ўқувчи гапирётганида ўзини ушлай оляптими? Нутқида ортиқча шошқалоқлик сезилмаяптими, ҳаддан ташқари кўп гапирмаяптими, паразит сўзлар ишлатилмаяптими?

6) ўқувчи ўзининг матонати алоҳида синовларга учраган пайтда (масалан, деразадан бирор қизиқарли нарса кўриниб турган ёки синфда диққатни чалғитиши мумкин бўлган қандайдир меҳмон ҳозир бўлган пайтда) дарсада ўзини қандай тутяпти?

7) ўқувчидаги ўзини тута билишлик одатдаги, табиий ҳолатми ёки у ундан анча куч-ғайрат сарфлашни талаб этадими?

Характерни ҳар хил шароитда кузатиш имконини берадиган узок давом этувчи системали кузатишлар жуда қимматлидир¹.

Мактаб ўқувчисининг психикасини ўрганиш учун *сўхбат, унинг ишларини* (дафтарларини, ёзма ва бошқа ҳар хил ишларини) *анализ қилиш*, шунингдек, *эксперимент* методлари ҳам қўлланилади. Лекин эксперимент методини мутахассис психолог ёрдамида қўлланилган маъқул.

¹ Н. Д. Левитов. Психология характера. 3-нашри, М., «Просвещение», 1969, 218 бет.

9-§. КИЧИК ЕШДАГИ ЎҚУВЧИЛАР ХАРАКТЕРИ НЕГИЗЛАРИНИНГ ТАРКИБ ТОПИШИ

Бошланғич синфларда болаларга тўғри тарбия бериш жуда муҳим ишдир, чунки худди бошланғич синфларда психика сифатлар юзага келиб, уларнинг асосида ўсмирлик ва ёшлик даврига хос характерлар ҳам таркиб топади.

Олдинги бобларда шахснинг психик процесслари ва ўзига хос хусусиятлари тўғрисида айтилган фикрлардан кўпларини мактаб ўқувчисининг характерини таркиб топтиришга нисбатан ҳам қўлланиш мумкин.

Ўқитувчининг асосий тарбиявий вазифаси ўқувчиларга жамиятимизда қабул қилинган хулқ-атвор нормаларини сингдириш, уларда меҳнатсеварлик, ҳалоллик, ҳақиқатгўйлик, коллективизм ва коммунизм қурувчисининг ахлоқий кодексини ташкил этувчи бошқа сифатларни тарбиялашдир.

Ўқитувчи болалар билан ишлаётганида панд-насиҳат қилишдан қочиши, лекин болага ниманинг яхши ва ниманинг ёмон эканлигини айтишга қулай пайтни бой бермаслиги, ҳар гал ўз баҳоларини асослаб бериши, болаларга яқин ва таниш бўлган конкрет мисолларни келтириб, тушунтириб бериши керак. Ўқитувчи баъзан ахлоқий қоидалар ва ўз талабларини тўғридан-тўғри ифодалаб қўя қолади, баъзида ахлоқий қоида ҳамда ўз талабини бирмунча пардаланган тарзда, ҳаётдан ёки бадий адабиётдан олинган қандайдир воқеанинг ҳикояси формасида беради. Бола тасвирланаётган воқеанинг бевосита ўзига ҳам тааллуқли эканлигини ўзи тушуниб олиши лозим. Ана шунда болага чуқурроқ психологик таъсир кўрсатилган бўлади. Совет воқелигимиз кўплаб ана шундай материал беради: совет кишиларининг ўтмиши ва ҳозирги ҳаётидан қаҳрамонликка оид мисолларни топиш қийин эмас. Лекин ўқувчи билан олиб бориладиган ҳамма ишни оғзаки тарбия беришдан иборат қилиб қўйиш ярамайди. Оғзаки тарбия бермаслиكنинг иложи йўқ, аммо уни суиистеъмол қилмаслик даркор. Фақат ўсмирларгина эмас, балки кичик ёшдаги болалар ҳам панд-насиҳатларни унда янгилик, қизиқарли нарса бўлмагани учун ҳам ёқтирмасликларини унутмаслик керак.

Характер тарбиялаш учун болаларни шундай бир шароитга солиб қўйиш керакки, улар керакли ҳаракатларни бир неча марта қиладиган бўлсинлар. Бу машқлар болаларни тегишли хатти-ҳаракатлар ва хулқ-атворга ўргатади.

Тўғри йўлга қўйилган ўқув ишлари ва ўқувчининг меҳнати, шунингдек, унинг ижтимоий ҳаётда иштирок этиши бундан ҳам кўпроқ самара беради. Ўқитувчи ўз вазифаларини бажараётганида кўпгина продавий, интеллектуал ва эмоционал сифатларни намоён қилиши керак. Бу характер тарбиялашнинг ажойиб мактаби бўлиб хизмат қилади. Муайян ишни (ўқув ишлари, жисмоний меҳнат ва ҳоказо) бажариш учун

талаб этиладиган характернинг айрим белгилари, аввало, худди фаолият жараёнида жуда яхши таркиб топади. Бунда ўқитувчи томонидан ўқувчиларга қўйиладиган зарур талаблар ва қилинадиган контроль катта роль ўйнайди. Кичик ёшдаги ўқувчилар билан ишлаётганда болаларга нисбатан дўстона муносабат, педагоглик назокати, ҳар бир ўқувчининг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш, ҳушёрлик, боланинг фикр ва кечинмаларини тушуниш ниҳоятда муҳимдир. Уларнинг ютуқларига баҳо қўйиш пайтида жавобларнинг сифатинигина эмас, балки болалар топириқни бажариш учун қанчалик интилишларини ҳам ҳисобга олиш керак.

Яхши шахсий намуна — аини бошланғич мактабда тарбиявий ишнинг қудратли қуроли. Шунинг учун ўқитувчи меҳнатсеварлиги, интизомлиги, ишни аниқ бажариши, талабчанлиги ва қувноқлиги, болаларга одилонга ҳамда илиқ муносабатда бўлиши, ўзини тутати олиши, турмушда нуқсонсиз хулқ-атворлиги ва бошқа ижобий сифатлари билан ажралиб туриши лозим, шундагина бу хусусиятларни ўз ўқувчиларида ҳам тарбиялай олади.

Диний қарашлар совет болаларига ёт нарсасидир. Бироқ яқин одамлар орасида диндор кишиларнинг борлиги кичик ёшдаги ўқувчиларга зарарли таъсир кўрсатиши мумкин. Болалар муҳитида ҳар хил хурофотлар, айниқса тез тарқалади. Болани диндан ажратиб қўйиш, унда юзага келган хурофий одатларга барҳам бериш, усталлик билан олиб бориладиган атеистик пропаганда — болаларда материалистик дунёқараш асосларини таркиб топтиришнинг муҳим шартлари.

Ўқувчининг *эмоционал тарбияси* ҳам характерга таъсир қилади. Ҳамдард бўла олиш: ўзганинг ютуқларидан қувониш ва бошқаларнинг дардига чин юракдан шерик бўлиш характернинг муҳим белгисидир. Кичик ёшдаги ўқувчиларда бу белги ҳали етарлича тараққий этмаган бўлади. Улар кўпинча болаларга хос соддадиллик билан ўртоқларига ҳасад қилишлари, ўз бошларидан ўтказмаган дард-аламларни мутлақо тушунмасликлари мумкин. Шунинг учун болаларда ўзини бошқа кишининг ўрнига қўя олиш қобилиятини тарбиялаш керак. Бу нарса уларни ҳамдард бўлишга ўргатади.

Бошланғич синфлар муаллимаси ўз ўқувчисига ҳамдардлик уйғотишга қандай эришганини мана бундай ҳикоя қилади: «Қушлардан бир кунги ўқимга қайтаётганим галати шовқинни эшитиб қолдим, қарасам: бир тўда майда болалар шовқин-сурон кўтариб, харобазор бўйлаб елдек учиб бормоқдалар. Аввал нима гап ақаллигини тушунмадим, аммо кейин қарасам бир мушукнинг дарахт тепасига ўқдек отилиб чиқиб кетаётганини кўрдим. Унинг думига темир банка бойлаб қўйилган эди. Мен ўша дарахт томонга қараб тез юра бошладим. Болалар мени кўришлари билан ҳар томонга қочиб кетишди, улар орасида иккинчи синфда ўқийдиган ўқувчи Вадим ҳам борлигини сездим.

У «қийновчилар»нинг энг кичиги бўлиб чиқди. У билан бўлган суҳбатдай ҳайвонни қийналишига мажбур этганлигига боланинг унча ақли етмаслигини тушундим. Унга ўз бошидан ўтказган оғриқ ҳиссини эсла-

тишга тўғри келди (Вадимнинг тишлари жуда қаттиқ оғриган ва у ворона шинадан жуда қўрқиб қолган эди). Шундан сўнг Вадим шафқатсиз хатти-ҳаракатда иштирок этганлиги учун чин қалбдан ачинади, бундан буён ҳеч кимни қийнамайман, деди».

Бу ерда ўқитувчи болани ҳайвоннинг қийналганини тушунишга мажбур этиш учун унинг *эмоционал хотирасини* ишга солди. Шунгача бу хатти-ҳаракат болага беозор, шунчаки бир ўйинга ўхшаб туйилган эди.

Болаларнинг бошқалар тўғрисида ғамхўрлик қилишлари: бўш ўртоқларига ўқишда ёрдамлашишлари, ота-оналари ва бошқа яқин кишиларининг ишини енгиллатишга интилишлари, кичкинтойлар ҳақида ғамхўрлик қилишлари, уларни ўйинлар билан овунтиришлари, уларга қарашлари жуда муҳимдир. Ҳайвонларни парвариш қилиш ҳам болага яхши таъсир кўрсатади.

Коллектив шахснинг бошқа сифатлари сингари характер тарбиялашга ҳам катта таъсир кўрсатади. Болаларнинг ўқишнинг дастлабки йилларидан бошлабқ ўзларининг мактабдаги дўстона, ўртоқларча муҳитларидан қувонч ва қизиқарли нарсалар топишлари жуда муҳимдир. Шунда ўсмирлик ёшида ҳам кўнгилсиз танишишлар ва оила ҳамда мактабдан ташқаридаги ёмон одамлар билан ўртоқлашиш хавфи йўқолади.

Бошланғич синфларда атрофига группа-группа бўлиб тўпланадиган болалар коллективига *ўқитувчи* раҳбарлик қилади. У болаларга дарсда таълим берибгина қолмай шу билан биргаликда танаффус вақтларида ўйинлар уюштиради, қизиқарли суҳбатлар ўтказиши ва ҳоказо. Ҳар бир коллективда ҳаммани ўзига эргаштириб юрадиган болалар бўлади. Ўқитувчи бундай болаларни аниқлаб олади ва улар билан қўшимча тарбиявий иш олиб боради. Уларнинг болаларга таъсири салбий бўлмай, балки ижобий бўлиши муҳимдир. Айни вақтда ўқитувчи тортинчоқ ва кўрқоқ болаларга ҳам эътибор бериб, уларда кўпроқ мустақиллик ҳамда ўз кучларига ишонч ҳосил қилиш мақсадида уларни ўқув ҳамда ўйин фаолиятига тортишга ҳаракат қилади.

Пионер ташкилоти характер тарбиялашда муҳим роль ўйнайди. Пионер ташкилоти пионерларда ижтимоий активлик ва коллективизмни ўстиради, уларни онгли, виждонли, жасур кишилар қилиб тарбиялайди. Натижада болаларда ўртоқлик ва дўстлик ҳис-туйғулари юзага келадики, улар асосида характернинг жуда қимматли хусусиятлари таркиб топади.

Ўқитувчи *оила билан* узвий алоқа боғламасдан туриб, болаларни тарбиялай олмайди. Мактаб ўқувчисига уйда куннинг асосий қисмини ўтказиши, яқин кишиларининг таъсирида характерни таркиб топади. Бинобарин, ўқитувчи ўқувчининг ота-оналари билан мунтазам алоқада бўлиб, унга ота-оналари ёрдамида зарур таъсирлар кўрсатади, ижобий сифатларини мустақкамлайди, ривожлантиради, камчиликларга қарши ку-

раш олиб боради. Бунда ота-оналар билан ўқитувчининг таълиблари ўртасида хилма-хилликлар бўлмаслиги жуда муҳимдир. Агар мактаб билан оила ўртасида қарама-қаршилик ва жанжаллар бўлса, болада виждонсизлик, икки юзламалик, ёлгончилик ва характернинг бошқа салбий белгилари юзага келиши учун қулай замин яратилади.

Эндигина ўқитувчилик қила бошлаган педагог ишидаги қийинчилик болаларга раҳбарлик қилишнинг мураккаблигидан иборат бўлибгина қолмай, балки йигирмага кирган қиз баъзан ўз ўқувчиларининг (ўзидан анча катта бўлган) ота-оналарига ақл ўргатишига ҳам тўғри келиб қолади. Бунда ота-оналарни ранжитмасдан туриб, ўз мақсадига эришиш ва уларга зарур таъсирлар кўрсатиш учун жуда назокатли бўлиш керак.

III синф ўқувчиси Ваня С. нинг отаси йирик мутахассис, ўзига ишонадиган ва ўзини жуда яхши кўрадиган одам, ота-оналар мажлисида ёш муаллима отага онладаги тарбиянинг камчиликлари ҳақида кескин ва шиддатлиқ қилиш оҳангида гапира бошлади. Аслида ҳам шундай эди. Қизанинг насихатомуз оҳангдаги гапларидан Ванининг отаси жуда аччиқланиб кетди, мажлисда ўқитувчига ҳеч нарса деб жавоб бермади, лекин ўшандан буён оилада ўқитувчи қилган ҳамма нарса ҳақида ниҳоятда қатъий танқид бошланиб кетди. Ваня ўз ўқитувчисини ёқтириб қолиши мумкин эди, чунки ўқитувчи ўз синфидаги ишларни яхши йўлга қўярди, лекан уйда кўпинча унга қарата айтилган танқидларни эшитарди: гўё у болаларга ҳаддан ташқари талабчан, болага нисбатан ноҳақ эмиш ва ҳоказолар. Ким ҳақ, ким ноҳақ эканлигини бола тушуниб ололмади ва ўзини самимий тутмас эди. Ёмон баҳо олганда ўқитувчисидан шикоят қилиб, ўқитувчим мени ёмон кўради, шунинг учун ҳам паст баҳо қўяди, дерди. Ўқитувчи олдида эса, ота-онам гарчи мен дарс тайёрлашга улгурмаган бўлсам ҳам, музика ёки расм чизиш билан шуғулланишга мажбур қилдилар, деб ўзини оқлар эди. Қисқаси, болада салбий сифатлар тараққий эта бошлади.

Ўқитувчи ҳар бир ўқувчининг индивидуал хусусиятларини билиб олиб, ўзининг қўлида бўлган ҳамма воситалардан: болаларнинг мактабдаги системали ўқув машғулотларидан ҳам, мактаб ер участкасида қилган меҳнатларида ҳам, пионер ташкилотидagi жамоат ишидан ҳам, коллектив таъсиридан ҳам, оиланинг улкан тарбиявий таъсиридан ҳам фойдаланган тақдиридагина тарбиявий ишда ажойиб натижаларга эришади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Кичик ёшдаги мактаб ўқувчиларининг билишга қизиқишлари қандай хусусиятлар билан фарқ қилади?
2. Болаларда эҳтиёжларни ўстириш ишини қандай олиб бориш керак?
3. Бошланғич синф ўқувчиларида ўқишга қизиқиш уйғотишга ва уни тараққий эттиришга нима ёрдам беради?
4. Ўқитувчи мактаб ўқувчисининг хусусиятлари ҳақида нималарни билиши керак?
5. Болалар қобилиятини ўстиришга қандай шароитлар ва иш методлари ёрдам беради?
6. Алоҳида камол топган ўқувчиларга қандай муносабатда бўлиш лозим?

7. Ўқитувчи берган характеристикалар асосида Игорь, Петя, Лена ва Васяни темпераментнинг қайси типига киришини аниқланг.
8. Турли темпераментли болалар билан ўқитувчи қандай иш олиб бориши лозим?
9. Ўқувчиларни нима учун ва қандай ўргатиш керак?

Топшириқлар

1. Бир нечта кичик ёшдаги ўқувчиларни кузатинг ва улардан ҳар бирини темпераментнинг қайси типига киришиш мумкинлигини аниқланг.
2. Кичик ёшдаги бир-икки ўқувчига муфассал характеристика тузинг.
3. Уларда шахсининг бирор хусусиятини пайдо бўлиш сабабларини аниқлашга ҳаракат қилиб кўринг.
4. Бу ўқувчиларнинг салбий хислатларини йўқотишга ёрдам берадиган тарбиявий тадбирларни белгилаб олишга ҳаракат қилинг.
5. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг типик характереологик хусусиятларини тавсифлаб беринг.
6. Болаларда характернинг ижобий хислатларини таркиб топтириш мақсадида улар билан олиб бориладиган тарбиявий ишнинг баъзи усуллари ҳақида гапириб беринг.

27-БОВ

КИЧИК ЁШДАГИ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ЎҚУВ, ЎЙИН ВА МЕҲНАТ ФАОЛИЯТИ

1-§. ЎҚУВ ИШИ КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ЁТАКЧИ ФАОЛИЯТИДИР

Мактаб ёшидаги болалар меҳнатининг асосий тури ҳаётга тайёргарлик кўриш учун зарур бўлган билимларни олишдан, кўникма ва малакалар ҳосил қилишдан иборат ўқишдир.

Ўқиш махсус машғулот сифатида инсоният тарихида ишлаб чиқариш меҳнати билан биргаликда эмас, балки ундан бирмунча кейинроқ юзага келди.

Дастлаб бизнинг узоқ ўтмишдошларимиз ўз болаларига меҳнат фаолияти жараёнида таълим берганлар. Инсоният юксакроқ даражада тараққий этгандан кейингина таълимни машғулотларнинг алоҳида турига айлантириш зарурати туғилди. Таълим махсус шахс — ўқитувчининг бевосита раҳбарлигида олиб борилади.

Инсон ҳаётида бошланғич таълим даврининг қанчалик аҳамиятга эга бўлганлигини баҳолаш қийин. Бола худди ана шу бошланғич таълим даврида ёзма нутқни эгаллайди, бу нарса эса уни кишиларнинг кўп асрлик маданиятидан боҳабар қилади, унга ўзига қадар инсоният нима қилганлигини билиб олиш имконини беради. Бу ерда у тил, математика, табиат ва инсониятга оид билимларнинг энг муҳим негизларини эгаллайди, ўйлашни, шунингдек, ўз фикрларини бошқаларга етказишни ўрганади. Шунинг учун кичик мактаб ёшидаги болалар таълими юксак даражада ўтиши ниҳоятда муҳимдир.

Ҳар қандай ишнинг муваффақияти кўп жиҳатдан *мотивларга* боғлиқ бўлиб, одам ана шу мотивлар ёрдамида иш билан шуғулланади. Ўқиш мотивлари ҳар хил бўлади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар ўзларини бўлажак меҳнат фаолиятига тайёрлашларида мотивларга камроқ амал қиладилар. Бола ҳали мотив ҳақида ўйлаб кўришдан анча узоқда. Кичик мактаб ёшидаги бола ўз билим доирасини кенгайтириш, фойдали билимлар олиш, шунингдек, жамият олдидаги ўз бурчини бажариш ҳақида ҳам унча бош қотирмайди. Барча мана шу мотивлар унда иккинчи даражали нарсага айланади. Аммо, юқорида айтиб ўтилганидек, унинг ўзи нима қилаётган ва мактабда билиб олаётган нарсасига бевосита қизиқиши, шунингдек, ўқитувчи, ота-оналар талабларини бажаришга интилиши, мақтов эшитиши, қилган ишнинг маъқул топилиши, яхши баҳолар олиши ва ҳоказолар ўқишга нисбатан қизиқиш уйғотишнинг энг муҳим воситаларига айланиб қолади.

Юқорида айтиб ўтилганидек, болаларда мактабга келмасидан анча илгари мактабга қизиқиш юзага келади, бинобарин, ана шу қизиқишни бутун ўқиш давомида сақлаб қолиш, бола синфга бораётганидан хурсанд бўлиши, ўқув машғулоти билан қийналиб қолмаслиги ниҳоятда муҳимдир.

Мактаб таълими психологик нуқтаи назардан, биринчидан, икки *томонлама* жараён бўлиб, унда бир киши эмас (мустақил билим олишдаги сингари), балки икки шахс: ўқитувчи ва ўқувчи иштирок этади. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам актив бўлган тақдирларидагина таълим муваффақиятли бўлади. Ўқитувчи ишда ташаббус кўрсатади, билимлар бериб, ўқув жараёнига раҳбарлик қилади. Аммо ўқувчининг ҳам педагог берган нарсанинг ўзини фақат пассивлик билан идрок этиши ярамайди. Бола ҳам таълим жараёнида ижодкор, ўйловчан, актив бўлиши лозим. Иккинчидан, мактабдаги ўқиш — фақат икки кишининг (ўқитувчи ва ўқувчининг)гина эмас, балки бутун ўқувчилар коллективининг биргаликда қиладиган ишидир. Улар айни бир вақтда ўқув иши билан педагогнинг умумий раҳбарлиги остида шуғулланидилар. Бу ўқитувчи ва ҳар бир ўқувчи олдида турган вазифани мураккаблаштиради ва айни вақтда болаларни тарбиялайди, уларни коллективда яшаш ҳамда ишлашга ўргатади.

Таълим пайтида билимларни ўзлаштириш мураккаб жараёндир. Унга қуйидагилар киради:

- 1) ўқув материални идрок этиш (тенглаш, кузатиш ва ҳоказолар);
- 2) ўқув материални тушуниш, англаб олиш;
- 3) ўқув материални эсда қолдириш;
- 4) ўқув материалларини ўзлаштириб олиш, яъни олинган билимларни қўллана билиш.

Буларнинг ҳаммаси ўзаро бир-бири билан узвий равишда боғланиб кетган. Масалан, дастлабки идрок этишнинг ўзидаёқ ўқувчи гап нима ҳақида бораётганлигини тушуниши керак; материални тушуниш, эсда қолдириш ва билимларни тажрибада қўлланиш жараёнида чуқурлашади. Худди шунингдек, эсда қолдириш ҳам идрок этиш жараёнида юз беради, кейин эса билимларни амалий ишда қўлланиш пайтида (масалалар ечиш ва ҳоказолар вақтида) мустаҳкамланади.

Ўқув материални тушуниш ва олган билимлардан фойдаланиш таълимни *онгли* жараёнга айлантиради. Агар ишнинг мақсади аниқ, бажарилиш усулларини ҳам бирга қўшган ҳолда ундаги ҳамма нарса тушунарли бўлса, болалар иштиёқ билан жиддий шуғулланидилар. Ўқишдаги онглилик ўқувчининг активлиги, унинг ишдаги ташаббускорлиги, шахсий тажриба ва кузатишларидан фойдалана билиши, олинган билимларни амалда қўллана олиши билан узвий равишда боғланиб кетган. Ўқув материалга онгли муносабатда бўлиш ва ишда мустақиллик кўрсатиш бир-бирини ўзаро тақозо этадиган нарсалардир. Кимда-ким материални тушуниб, идрок этса ва ўзлаштириб олса, улардан фойдалана билса у ўзи мустақил равишда берилиб ишлай бошлайди. Айни вақтда мустақилликнинг намоён бўлиши, ўз кучи билан самараларга эришишга тайёрлик ўқув ишини анча қизиқарли, фойдали ва маҳсулдорроқ қилади. Бунда ўқув материали осонгина эсда қолади.

Агар фикр бирор кишининг шахсий тажрибасидан келиб чиққан бўлса, у яхшилаб ўзлаштириб олинishi ё тушуниб олинishi мумкин, деб ёзган эди И. М. Сеченев. Бироқ кичик ёшдаги ўқувчиларда бундай тажриба ҳали жуда кам, шунинг учун улар ўқув материални яхши эсда қолдирадилар, лекин уларни амалда дурустроқ қўллана олмайдилар. Бу тафовутга барҳам бериш учун ўқувчининг ўзи тегишли хулосалар чиқаришига ва ундан кейин назария тажрибадан ажралиб қолмаслиги учун уни машқлар билан мустаҳкамланишига эришиш керак. Шунингдек, таълим жараёнида кўрсатмалилик усули (расмлар, фан қўлланмалари, тажрибаларни намоиш қилиш, ўқитувчининг нутқидаги конкрет образлар) ҳам қўлланилиши зарур. К. Д. Ушинскийнинг, болалар формалар, товушлар, бўёқлар ва сезгилар билан фикр юритадилар, деб таъкидлаши бежиз эмас. Лекин таълимдаги кўрсатмалилик болалар фикрининг ҳиссий идрокларга боғлиқлигини мустаҳкамламаслиги, балки, аксинча, ўқувчига мураккаб буюмлар ва воқеалар моҳиятини тушуниб олиш имконини бериши, мавҳум тафаккурни ўстиришга ёрдам бериши керак. Шундай қилиб, кўрсатмалилик кўзланган мақсад эмас, балки таълим жараёнида ёрдамчи воситадир, холос.

Мактабимизда олинган билимлар ўқувчиларда теваракатрофдаги воқеликка тўғри қарашлар таркиб топтиришга ёрдам беради, яъни болаларга тарбиявий таъсир кўрсатади.

Ўқув иши ўқувчининг билим доирасини кенгайтирибгина қолмайди, балки унинг характерини таркиб топтиради, иродасини мустаҳкамлайди, қобилиятли қилади, унинг шахсига ижобий таъсир кўрсатади. Ўқитувчи таълим билан тарбиянинг бир-галликда боришига, таълим тарбиявий характер касб этишига, тарбиявий иш жараёнида эса болаларга ахлоқий малакалар сингдирилибгина қолмасдан, фойдали билимлар ҳам берилишига, уларнинг ақлий камолот даражаси кўтарилишига интилиши зарур.

2-§. ТАЪЛИМ КАМОЛ ТОПИШНИ ХАРАКАТЛАНТИРУВЧИ КУЧДИР

Ҳозирги пайтда инсоният шу қадар катта ҳажмдаги илмий маълумотларга эгаки, мактаб билан ўқитувчи болаларга барча билимларнинг асосларини бера олмайдилар. Эндиликда одам бутун умри давомида ўзи ўрганиши зарур. Шунинг учун ҳозирги мактабнинг вазифаси ўқувчиларни фанларнинг асослари билан таништиришдангина эмас, балки болаларни ақлий жиҳатдан умумий тарзда ўстиришдан, уларнинг ўзлари келгусида зарур билимлар олишлари ҳамда уларни амалда қўллана билишлари учун уларда мустақил ишлаш малакаларини ҳосил қилишдан ҳам иборатдир.

Шу муносабат билан таълим ва камолот ўртасида қанчалик боғлиқлик бор эканлигини аниқлаб олиш керак. Юқорида айтилганидек, баъзи буржуа психологлари таълим бутунлай камолотга боғлиқдир, унинг қонунларига бўйсунди, деб хато ўйлайдилар. Улар боланинг ўз-ўзидан камол топишини кутиб ўтиришни тавсия этадилар (миянинг етилиш процессида), зарур даражага спонтан¹ тарзда эришишни истайдилар. Шунда, дейди улар, болага тегишли билимлар бериш мумкин.

Бошқа буржуа психологлари камолот, бутунлай ва тамома фақат таълимгагина боғлиқ. Агар таълим такомиллашган таълим бўлса, бола жуда юксак ақлий камолотга эришиши мумкин. Таълим мазмуни ва методи бу камолотнинг бирдан-бир шарти бўлиб хизмат қилади, деб ҳисоблайдилар.

Бу хато фикрлардан фарqli ўлароқ, совет психологлари, бола камол топишига кўпгина факторлар (мактаб, оила, тева-рак-атрофдаги кишилар, маданият) ёрдам беради, аммо уларнинг орасида энг муҳими таълимдир, деб ҳисоблайдилар. Таълим, ўз навбатида, камолотга боғлиқдир, чунки таълим камолотга таянади. Болада дастлаб хотира, тафаккур, қобилият етилади, ундан кейин эса улардан таълимда (тайёр ҳолда) фойдаланилади, деб ҳисоблаш ярамайди. Ҳақиқатан ҳам ўқиш жараёни айни вақтда камолот жараёни ҳамдир. Агар бола ўқитилмаса, у унча камол топмайди, борди-ю, тева-рак-атрофдаги шарт-шароитлар унга камол топиш имконини берса, унинг ўқиши ҳам муваффақиятли боради.

¹ Спонтан — латинча spontaneus деган сўздан олинган — ташқи таъсирларсиз юзага келадиган яхтиёрый бир нарса.

Бола таълими ва тарбияси ўртасидаги ўзаро боғлиқлик, бир томондан, унинг камолоти билан ҳам алоқадор бўлса, бошқа томондан, бу боғлиқлик жуда мураккаб характер касб этган ҳам бўлади. Совет психологи Г. С. Костюкнинг таъкидлашича, бола таълими ва тарбияси унинг психик жиҳатдан камол топишини тақозо этади. Шу билан бирга таълим ва тарбиянинг ўзи боланинг камол топиши билан ўзгариб боради, унинг ёш ва индивидуал хусусиятларига боғлиқ бўлади. Бола жамият томонидан мактаб, ўқитувчи, ота-оналар орқали қўйиладиган мураккаб талабларнинг таъсирида камол топиб боради. Бироқ камолот жараёнида боланинг уларни бажариши учун янги имкониятлар пайдо бўлиши туфайли талабларнинг ўсиши ҳам реал бир нарсасига айланиб қолади.

Шу билан бирга таълим, совет психологлариининг фикрларига қараганда, камолотнинг мавжуд даражасигагина таяниши мумкин эмас. Таълим камолотни бошқариб, уни ҳаракатга келтириб туриши, камолотдан олдинда туриши ёки Л. С. Виготский айтганидек, «унинг думига илашиб олмаслиги» керак. Таълим камолотнинг энг муҳим ҳаракатлантирувчи кучи ҳамдир. Шунинг учун боланинг имкониятларига баҳо беришда ундаги бор нарсаларнинг ўзинигина эмас, балки таълим йўли билан тараққий этиши мумкин бўлган нарсаларни ҳам назарда тутиш лозим.

Маълумки, мактабгача тарбия ёшидаги болалар ўзлари кўрган ва эшитган, турмушда дуч келиб турадиган ҳамма нарсалари ҳақида катталарга ҳар қанақа саволлар беришни жуда яхши кўрадилар. Адо бўлмайдиган «нимага?», «нима учун?», «нима сабабдан?» деган саволлар баъзан болаларнинг билишга қизиқишларини аранг қондиришга улгураётган катталарни ҳатто чарчатиб ҳам қўяди. Боладаги тева-рак-атрофдаги борлиққа бундай жонли тарзда қизиқишга сабаб унинг дунё ҳақида маълумоти ҳали кам эканлиги, деярли ҳамма воқеа унинг учун проблемага айланиши, яъни ҳал этилишини талаб қиладиган масалага айланишидир.

Бола мактабда ўқий бошлаши билан ундаги беҳисоб саволлар кўпинча камаяди. Буни шу билан изоҳлаш мумкинки, болалардаги билимлар кенгайиб боради, баъзи ўқитувчилар фақат ўзлаштирилишини талаб этиб, болаларга тайёр билимларни баён қиладилар. Болада ўз проблемаларини қўйиш ва уларни ҳал этиш имкониятлари йўқ. Қизиқтирадиган масалаларга доир билимлар олишдаги активлик ва мустақиллик аста-секин сусайиб боради. Бу бола психикасининг камолоти-га салбий таъсир кўрсатади.

Мактаб болаларнинг мустақил равишда юзага келадиган қизиқишларини камайтирмаслиги, балки уларни кенгайтириш ва чуқурлаштиришга ҳар жиҳатдан кўмаклашиши, уларни керакли йўлга солиб туриши лозим. Проблемали таълим деб аталган таълим ана шу мақсад учун хизмат қилади. Унинг

моҳияти шундаки, боланинг олдида унинг ўзи ҳал қилиши керак бўлган муайян проблема қўйилади. Бошланғич синфларда бу ҳал этиш йўлини қидириш ўқитувчининг ёрдамида бўлади, албатта. Болалар гипотезалар тузишни, асослаб беришни ўрганадилар, қўлларидан келадиган тажриба ва кузатишларни ўтказадилар.

«Қўл билан ишлайдиган қанча колхозчи 120 га ердаги майдондан бугдойни ўриб олиш пайтида бир комбайн ўрнини босади? Бу масалани ечиш учун қандай маълумотлар зарур?» деган масала проблема ҳал этишни қидиришнинг мисоли бўлиб хизмат қилиши мумкин. Болалар бутун бир тадқиқот ишлари олиб боришлари, ғаллани машинада ўриб олиш учун қанча вақт талаб этилиши, қўлда ўриш учун қанча вақт керак бўлиши ҳақидаги маълумотларни олишлари, ўқувчиларнинг ўзлари рақамли маълумотлари бўлган масала тузишлари, ундан кейин эса уни ечишлари лозим.

Проблемали таълим пайтида ўқувчи гўё тадқиқотчи аҳволига тушириб қўйилади. Табиийки, бу нарса кўпинча бирор воқеа нима учун юз берганлиги ҳақидаги масалани аниқлаш учун ўқувчилар амалда ўтказадиган тажрибаларни кенг қўлланишни талаб этади.

Масалан, болаларга агар шам шипа банка ичида (очиқ, ёпиқ қолда) ёниб турган, очиб қўйилган эшик олдида (ерда, ўша ернинг ўзида баландроққа қўйилган) турган бўлса, шам алангаси нима бўлишини тадқиқ қилиш топширилади. Уларга шамнинг ёниш шароитини, аланганинг бирор томонга йўналиш сабабларини ва ҳоказоларни аниқлаш таклиф қилинади. Амалий характердаги саволлар, масалан: агар яқин орада сув бўлмаса, чиққан ёнғинни қандай ўчириш мумкин? хонанинг қаери: полими ёки шип тагими совуқроқ бўлади ва нима учун совуқроқ бўлади? деган саволлар бериш ҳам фойдалидир.

Проблемали таълим болаларда кузатиш қобилиятини, билимлар олишга интилиш, воқеаларни тушунтиришга қизиқиш, тафаккурнинг мустақиллиги ва олган билимларини амалда қўллана билиш қобилиятини ўстиради.

Билиш активлигининг тараққий этиши ва проблемали таълим—болани ақлий жиҳатдан ўстириш усулларидаан бири.

3-§. КИЧИК ЁШДАГИ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ЎЙИН ФАОЛИЯТИ

Агар мактабгача тарбия ёшидаги болаларда ўйин фаолиятнинг етакчи тури бўлса, бошланғич синф ўқувчиларининг ҳаётида у уларнинг камолотига таъсир этишда давом этса-да, камроқ ўрин тутати.

Кичик ёшдаги ўқувчилар ҳаракат билан боғлиқ бўлган ўйинларни яхши кўрадилар. Бу ўйинлар ҳаракатларнинг уйғунлашувини такомиллаштиради, куч-қуввати ва чаққонлигини ўстиради, ички органларнинг ишини (нафас олиш, қон ай-

ланишини) яхшилайти, болалар соғлигини мустаҳкамлайди. Ўйин идрок, диққат, ҳаёл, қизиқиш, тафаккурни ўстиришга ёрдам беради, ташаббус ва активликни ўстиришга кўмаклашди, ўйин фаолиятини уларсиз тасаввур этиб бўлмайдиган ижобий эмоцияларни келтириб чиқаради. Бундан ташқари, ўйин ўқувчининг ўқиш жараёнида ақлий ишдан жуда яхши дам олиши учун хизмат қилади.

Ўйиннинг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, у одамнинг меҳнат фаолиятини акс эттиради. «Ўйин — болалар меҳнати» — деб бежиз айтмайдилар. Ўйин болаларни ҳаётга тайёрлайди, ҳолбуки, улардан бирортаси ҳам ўйиннинг бу ҳақидаги аҳамиятини ўйламайди. Болалар ўзларининг бирдан-бир эҳтиёжларини қондириш, хурсанд бўлиш учун ўйнайдилар. Ўйин болалар ўзлари яшаётган ва ўзгартиришлари лозим бўлган дунёни билиш йўлидир, — деб ёзган эди А. М. Горький. Дарҳақиқат, болалар одатда ўйинларда ҳаётни ва катталар меҳнатини акс эттирадилар, уларга тақлид қиладилар, реал буюмларни ўйинчоқлар билан алмаштирадилар ёки айрим атрибутлар билан чекланадилар. Ўйин жараёнида болалар муайян ишларни бажарадилар. Улар иморат қурадилар, саёҳат қиладилар, болаларга (қўғирчоқларга) қарайдилар, уларни даволайдилар, бир-бирларига иш ўргатадилар, хўжалик ишлари билан шуғулланадилар, Ватанин душманлардан ҳимоя қиладилар, қаҳрамонлик кўрсатадилар ва ҳоказо. Ўйиндан кўзланадиган мақсад ўйин натижаси (меҳнатдаги сингари) эмас, ўйин фаолиятининг ўзидир.

Кўпгина ўйинларда бир киши эмас, балки кўпчилик иштирок этади. Бу болаларда коллективизм ҳиссини тарбиялашга ёрдам беради, улар биргаликда, уюшган ҳолда ҳаракат қилишни ўрганадилар—гоҳ бошқаларга бошчилик қиладилар, гоҳ ўзлари уларга бўйсунадилар, муайян қондаларга амал қилиб, уларнинг бажарилишини қаттиқ назорат қиладилар.

Буларнинг ҳаммаси прода тарбиялашга, интизомга одатлашга имкон беради, ўз хатти-ҳаракатлари ва ҳулқ-атвори учун жавобгарлик ҳиссини юзага келтиради, бола шахсининг маънавий сифатларини таркиб топширишга ёрдам беради. Маълумки, ҳар бир ўйинда болалар ўйин ўйналадиган муайян шартлар ҳақида келишиб оладилар, борди-ю, бирор бола ана шу шартларни бузса, уни ўйиндан чиқариб юборадилар ёки ўйинни давом эттиришдан бош тортадилар. Ўйинларнинг кўп қисми мусобақалар билан боғлиқ, бу нарса боланинг жисмоний ва психик жиҳатдан эъри беришини кучайтиради, камол топишига ёрдамлашади.

Ўйиннинг амалий натижалари эмас, балки унинг қатнашчиларга бахш этадиган мамнуният ўйин фаолияти учун мотивлар бўлиб хизмат қилади.

Ўйинда кўп нарса ҳаёл асосида қурилади. Болалар мутлақо реал буюмларсиз ёки унча-мунча буюмлардан фойдалан-

ган ҳолда ўйнашлари мумкин. Шунинг учун ўйлаб юзага келтирилган вазиятлар реал ва кўпинча кучли таъсир этувчи ҳис-туйғулар бўлиши мумкин.

Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг ўйинлари жуда хилма-хил бўлади. Ўйинлар ҳаракатли, ролларга бўлиниб ўйналадиган, стол устига қўйиб ўйналадиган ва бошқа ўйинларга бўлинади.

1. *Ҳаракатли ўйинлар.* Ҳаракатли ўйинларнинг баъзилари спорт ўйинларига яқинроқ бўлади. Бу ўйинлар соғлиқ учун жуда фойдалидир. Бундай ўйинларнинг кўпларида шахсий биринчилик ёки коллектив биринчилиги учун курашилади. Улар жисмоний сифатлардан ташқари шахснинг жасурлик, ўзини қўлга ола билиш, қатъиятлилиқ сингари хусусиятларини ўстиради.

2. *Ролларга бўлиниб ўйналадиган ўйинлар.* Бу ўйинлар болалар қуватадиган ё катталардан эшитадиган ҳодиса ва жараёнларни акс эттиради. Бу ўйинларда ҳар бир бола ўзига муайян ролни, масалан, врач, ўқитувчи, ўт ўчирувчи ролини олади ва тегishли фаолият турини тасвирлаб ўйнайди. Баъзан ўйин сюжети олдиндан белгилаб қўйилади, воқеа ва ҳаракатлар муайян режа (сюжетли ўйинлар) асосида авж олиб боради.

Агар мактабгача тарбия ёшида болалар ва қизларнинг ўйинга қизиқишлари кўпинча бир-бирига жуда яқин турса, кичик ёшдаги ўқувчиларда мойилликдаги тафовутлар кўзга ташланади. Ўғил болалар қаҳрамонларнинг (учувчилар, космонавтлар, жасур чегарачилар, капитанлар, разведкачилар, альпинистлар) ролларини бажаришни яхши кўрадилар. Қизлар ўйинда оналар, ўқитувчилар, врачлар бўлишни афзал кўрадилар. Бошланғич синфларда ҳам улар ҳали қўғирчоқ ўйнайдилар, уни аллалайдилар, даволайдилар, унга таълим берадилар. Баъзан улар ўйинчоқларсиз ҳам ўйнайверадилар, бунда кўпинча қўғирчоқ ўрнини укалари ва сингиллари эгаллайди, ўзлари эса оналик бурчини адо этган бўладилар.

Кичик мактаб ёшидаги болаларда техникага қизиқиш пайдо бўлади. Уларнинг ўзлари самолётлар, автомашиналар ясаб, уларни ўйнайдилар. Қизлар ўйинларида маиший характердаги ишлар билан шуғулланишни ёқтирадилар: қўғирчоқ учун кийим-кечак тикадилар (қўлда ёки ўйинчоқ машиналарда), стол тузайдилар, идиш-товоқни, қўғирчоғи учун тикилган кийим-кечакни ювадилар ва дазмоллаб қўядилар.

Бунга ўхшаш ўйинлар кейинчалик аста-секин меҳнат фаолиятига айланади.

3. *Стол устига қўйиб ўйналадиган ўйинлар.* Бу ўйинлардан баъзилари билишга қизиқишни ошириш ва ақлий камолотни ўстириш учун жуда фойдалидир. Расмли лото, ҳар хил топшимоқлар, шарадалар, ребуслар, ўйлашни талаб этадиган ўйинлар ва шунинг сингарилар ана шундай ўйинлар жумласига киради. Айни шу вақтда кўпчилик болалар шашка, шахмат ўйнай бошлайдилар.

Бошланғич синф ўқитувчилари ўқувчиларнинг ўйин фаолиятидан бир четда турмасликлари керак. Педагоглар танаффус пайтларида ўйинларни қуватиб турадилар, баъзан эса болаларнинг дам олишларини йўлга қўйиб, ўйинларда ўзлари ҳам иштирок этадилар. Ўқитувчининг роли, биринчи навбатда, болаларда фойдали ўйинларга қизиқиш уйғотиш, зарарли ўйинлар ўйналишига, болаларнинг уришиб қолишларига йўл қўймаслик ва ҳоказолар қилишдан иборат. Лекин ўйинга зўр назорат, эҳтиёткорлик билан раҳбарлик қилиш лозим. Болалар мустақиллигини, уларнинг мустақилликка бўлган табиий интилишларини бўғиш ярамайди; болаларнинг оқилона ўйлаб топишларини ва ўзлари учун ўйинда кўп имкониятлар яратадиган ижодиётнинг бошқа формаларини рағбатлантириб бориш даркор.

4. МЕҲНАТ ФАОЛИЯТИНИНГ ЭЛЕМЕНТЛАРИ

Болалар мактабга келганларида меҳнат билан шуғулланиш учун ҳали жисмоний ва психик жиҳатдан етарлича тайёргарлик кўрмаган бўладилар. Улар ҳали ўз ҳаракатларини ҳамisha ҳам қисмларга ажрата ва бир-бирига мувофиқлаштира олмайдилар, уларда кўз билан қўл етарлича бир-бирига мувофиқ тарзда ишлай олмайди, кинестетик (мускул) сезгирлиги унча ўсмаган бўлади. Аммо 9 ёшга кирганда боланинг унча мураккаб бўлмаган ишларга жисмоний тайёргарлиги анча ортади.

Бошланғич синфларда болалар меҳнат фаолиятига тайёрланадилар. Улар I синфдан бошлабоқ қороз, картондан жуда оддий буюмлар тайёрлайдилар, шуни ҳам айтиш керакки, бу машғулотларга улар жуда қизиқадиладар. Тўғри, дастлаб биринчи синф ўқувчилари иш жараёнининг ўзи билан меҳнат натижаларига қараганда кўпроқ қизиқадиладар, бироқ кейинчалик улар ўз ишларининг сифатига ҳам қизиқиб қарайдиган бўладилар. Улар ўзлари ясаган буюмларни намуна билан таққослаб кўрадилар ва ишни аниқ бажаришга интиладилар. Агар I синфда болалар ўз хатоларидан кўра кўпроқ ўртоқларининг ишидаги камчиликларни сезсалар, иккинчи ва учинчи ўқув йилида ўз меҳнатлари маҳсулига ҳам анча танқидий муносабатда бўладилар, унинг сифатини баҳолашга об'ективроқ ёндашадилар.

Қўлидан келадиган меҳнат машғулотлари болаларда аввало бу машғулотлар ҳаракатланиш (болада ҳаракатланишга нисбатан эҳтиёж жуда катта бўлади) билан боғлиқ бўлганлиги учун ҳам қувонч ҳисларини юзага келтиради. Лекин тез орада мақсадсиз меҳнат кичик ёшдаги ўқувчини қизиқтирмай қўяди. Агар у, масалан, тайёрланган ўйинчоқлардан энг яхшилари болалар боғчасидаги кичикнтойларга берилишини билса, ўз ишига зўр маъсулият билан киришиб кетади ва уни яхшилаб бажариш учун бор кучини ишга солади.

Ўқитишнинг дастлабки йиллариданоқ меҳнат болаларда шахсининг эҳтиёжи тариқасида юзага келади. Бунда катталарга тақлид қилиш ҳам, фойдали бўлиш истаги ҳам катта роль ўйнайди. Бу жиҳатдан кичик ёшдаги ўқувчининг маиший меҳнати, оилада ўзидан кичик болаларга қараб туриши, синфни йиғиштиришда иштирок этиши, гуллар ва тирик бурчак жониворларига қараши муҳим аҳамият касб этади. Ўқитувчи ўқувчиларни фақат ижтимоий фойдали меҳнатга жалб қилибгина қолмасдан, ота-оналар болаларда меҳнатга меҳр-муҳаббат ҳамда одатланишни қунт билан тарбиялаб боришлари учун уларга таъсир кўрсатиб туриши ҳам керак.

Болаларнинг меҳнат тарбиясига синф коллективи ҳам таъсир кўрсатади. Ўқитувчи бир ўқувчининг ишига баҳо берадиган, умуман, бутун синфнинг фикрига мурожаат этади. Бундан ташқари, кўпгина ишлар (мактаб ер участкасида меҳнат қилиш, баъзи буюмлар тайёрлаш) коллектив тарзда бажарилади. Бу ерда энди «бир киши ҳамма учун, ҳамма бир киши учун», — деган социалистик принцип катта ўрин тутаяди. Ҳар бир ўқувчи ўз меҳнати учунгина эмас, балки бутун коллектив иши учун ҳам масъулиятни ҳис этади.

Болалар фақат меҳнат қилишни ўрганмасликлари учун илк ёшдан бошлаб ўларда меҳнатга коммунистик муносабат ҳиссини, яъни коммунистик жамият бўлажак қурувчиси ва аъзосининг энг муҳим хусусиятларидан бирини тарбиялаш зарур. Бундай сифатни таркиб топтиришда илгор совет киши-си характерининг асосларига пойдевор қўйиладиган коллектив сифатида пионер ташкилотининг муайян мақсадни кўзловчи фаолияти ҳаёт муҳим аҳамият касб этади. Пионерлар бажарадиган ижтимоий фойдали ишлар (тимурчилар ҳаракати, мактаб ер участкасини ва яқин кўчаларни кўкаламзорлаштириш, ўлкашунослик ишлари, темир-терсак ва макултура йиғиш, болалар богчаси учун ўйинчоқлар ва ҳар хил буюмлар тайёрлаш), совет кишиларининг меҳнат соҳасидаги жасоратлари билан таништириш — буларнинг ҳаммаси мактаб ёшидаги кичик ўқувчида фақат меҳнатга қизиқишгина эмас, балки коммунистик йўналиш ҳам тарбиялаш имконини беради.

Меҳнатнинг ўзи ўз-ўзидан юксак ахлоқий сифатлар тарбиялай олмаслигини унутиш керак эмас. У онгли меҳнатга айланиб қолган, кишиларга фойда келтириш учун қувонч билан бажарилган тақдирдагина унинг тарбиявий таъсири совет педагогикасининг талабларига жавоб беради.

Ўқитувчи болаларда ижтимоий фойдали меҳнатга меҳр-муҳаббат ва ишлай олиш қобилияти тарбиялаётганида уларни пиروвард натижалар билан қизиқтиришга интилади. Бироқ айни вақтда ўқувчиларни айрим меҳнат операцияларини бажаришда уюшқоқлик ва изчилликка ўргатиш зарур. Болаларнинг ишга берилиб киришадилар-у, лекин уни нимадан бошлаш кераклиги, қандай материал олиш, қандай меҳнат қурол-

ларидан фойдаланиш ва ҳоказолар ҳақида ўйлаб ўтирмайдилар. Улар ўз ишларини планлаштиришга, ишни белгиланган муддатда тугаллаш учун вақтларини тўғри тақсимлашга унча қодир эмаслар. Шундай ҳам бўладики, болалар ишда тартибга риоя қилмай, ҳамма нарсани сочиб ташлайдилар, натижада меҳнат ўнгидан келмайди, муваффақият кўзга кўринмай қолади. Бундай иш тезда уларнинг жонига тегади ва уни охирига етказмасдан ташлаб кетишга тайёр турадилар. Бундай ҳолларда ўқитувчи болаларга ўз меҳнатларини дурустроқ йўлга қўйиш, уни ўйлаб планлаштиришда ёрдамлаштириш керак. Агар иш юришиб кетадиган бўлса, унда ўқувчиларда ўз кучларига ишониб ҳисси ва уни охиригача муваффақият билан етказиш истаги пайдо бўлади. Ўқитувчи болаларга бошчилик қилар экан, уларни мустақилликка ўргатиши лозим. Ташаббус, ижодиёт, оқилона равишда ўйлаб олинган нарсалар рағбатлантирилиб борилиши даркор. Бу болаларда зўр қониқиш ҳисси пайдо қилади ва уларда меҳнатга меҳр-муҳаббат тарбиялаш имконини беради.

5-§. МАЛАКА ВА КўНИКМАЛАРНИ ТАРКИБ ТОПТИРИШ

Ўқув ва меҳнат фаолияти жараёнида ўқувчиларда малака ва кўникмалар ҳосил бўлади. Бунга машқ қилиш йўли билан эришилади, яъни ўқитувчининг зарурий кўрсатмалари асосида ҳаракатлар такрор бажарилади. Агар ўқувчи ўзидан нима талаб қилинаётганлигини, нимани ўрганиши кераклигини аниқ тушунса, машқ ижобий натижа беради. Шунинг учун малака ҳосил қилишдан олдин машқлардан кўзланаётган мақсад тушунтирилади, булар оғзаки тарзда айтиб ўтилади. Ўқитувчи нимани қандай қилиш кераклигини кўрсатиб беради.

Боланинг ўз машқларининг натижаларини билиши жуда муҳимдир. Бунинг учун ўқитувчи ўқувчи ҳаракатларининг алоҳида босқичларини ва ишининг узил-кесил натижасини баҳолайди. Педагог йўл қўйилган хатоларни малакаларга айланиб улгурмасдан олдин ўз вақтида тузатиши керак. Шунингдек, ўқувчини ҳар қандай муваффақиятли ишнинг зарур шарт бўлган ўз-ўзини контроль қилишга ўргатиш лозим.

Малака ҳосил қилиш жараёни аналитик-синтетик фаолият характерига эга бўлади. Масалан, ўқитувчи 1 синф ўқувчиларига ҳарф ёзишни ўргатиш учун ҳарфни анализ қилади, яъни уларни ўқувчи ёзишни ўрганадиган қисмларга (чизиқ, илмоқ ва овалларга) ажратади. Сўнгра синтез, яъни қисмларга ажратилган элементларни бир бутун қилиб, бир ҳарфда бириктиради.

Малакалар ҳосил қилишдаги баъзи характерли моментларни кўрсатиб ўтайлик.

1. Дастлаб алоҳида, фаолиятнинг энг оддий элементлари ағалланади, сўнгра улар анча мураккаброқ ҳаракатга аста-

секин бирлаштирилади. Масалан, болага хат ёзишни ўргатиш худди шу тарада юз беради. Дастлаб у тўғри ўтиришни, ручкани тўғри ушлашни, дафтарни қулай қилиб қўйишни ўргатади, ҳарф элементларини ёзишни машқ қилади, уларни бир ҳарфга бирлаштиради, сўнгра эса бир бутун сўзларни ёзади. Ҳамиша аввал айрим ҳаракатлар, ундан кейин эса уларни биргаликда бажариш ўрганилади.

2. Ҳаракатларнинг айрим элементлари ўртасидаги тўхташлар қисқаради. Бола хат ёзишни ўргана бошлаган пайтда қоғозга ҳарф элементларини ёки ҳарфларни бирдан тушира олмайди, у бир оз тўхталиб ёзади. Ёзиш техникасини эгаллаган одам ёзаётган пайтда ҳар бир ҳарф ва ҳатто чизикдан кейин тўхталиб ўтормади, балки уларни бирга ёзади, сўзни бир бутун қилиб ёзишда ручкани қоғоздан ажратмайди.

3. Ортиқча ҳаракатлар ва кераксиз зўриқиш барҳам топади. Ўқувчи хат ёзишни ўрганаётганида дастлаб кўп куч-ғайрат сарфлайди. Гарчи ёзиш жараёни бола бармоқларидаги нозик мускулларнинг ва ҳатто маълум даражада қўлнинг зўриқишини талаб этса-да, хат ёзиш пайтида боланинг бутун танаси: оёқ мускуллари ҳам, чап қўлнинг мускуллари ҳам, ҳатто тили ҳам ишда иштирок этади. Бола баъзан ҳатто пишиллайдики, бунда нафас олишнинг кучайганлигидан далолат беради. Буларнинг ҳаммаси малака ҳосил қилингандан кейин жуда осонлик билан бажариладиган бундай ҳаракат учун қанча куч-ғайрат сарфлаш кераклигини кўрсатади.

4. Кўз билан назорат қилиш камаюди ва ҳаракат билан контрол қилиш (кинестетик контрол) аста-секин кўпайиб боради. Масалан, биз рояль чалишни ўрганаётганимизда кўнимиз клавишларда бўлади. Лекин бу зарурат аста-секин йўқолади, сўнгра рояль чалаётганимизда ноталарга қараймиз, қўлимизнинг бармоқлари эса керакли клавишга ўзи топиб олади. Машинада ёзишни ўрганиш пайтида ҳам худди шу ҳол юз беради. Тажрибали машинистка текстга қарамасдан, «кўр» метод деб аталган метод билан босади.

5. Малака ҳосил қилинган сари ҳаракатларнинг турли вариантлари қўлланила бошлайди, иш ҳар хил усулларда бажарилади. Ҳар хил усулларни бу тариқа қўлланиш малаканинг анча юксак даражада тараққий этган пайтида намоён бўлади ва ишни кам зўриққан ҳолда яхши, сифатли қилиб бажариш имконини беради. Уста мастер малакаси ишчидан ўз ҳаракатларини ҳар хил қила олиши билан ажралиб туради. Дам бир хил мускулларига, дам бошқа хил мускулларига ростлаиб олиш имконини бериб, ишни ҳар хил усулларда бажарганлиги учун мастер камроқ чарчайди.

Кўникма ва малакалар ҳосил қилиш одам нимани қандай ўрганаётганлигига қараб турлича юз беради. Одатда бу жараён бир текисда юз беради, кўникма машқ қилишнинг кўпайишига қараб намоён бўлади ва такомиллашиб боради. Бироқ

бундай ҳам бўлади: узоқ давом этган машғулотлар сезиларли даражада самара бермайди, ундан кейин эса худди сакраш ҳолидагидек бирдан юз беради ва одамда кўникма ҳосил бўлади. Масалан, баъзи болалар ўқишни бошқаларга қараганда анча кечроқ эгаллайди, сўнгра ўқишни ўзидан олдин ўргангай ўртоқларидан ҳам яхшироқ ўқийдиган бўлиб қолади. Шунинг учун бола бирор кўникма ёки малака ҳосил қилишда кечикканлиги учунгина унда қобилият йўқ экан, деган хулосага келмаслик керак.

6-§. КИЧИК ЁШДАГИ ЎҚУВЧИЛАРДА ОДАТ ТАРБИЯЛАШ

Ҳар бир одам ўзининг «душмани» эмас, балки «дўсти» бўлган шундай одатларга эга бўлиши зарурки, бу одатлар унга яшаш ва ишлашда ёрдам берсин, ҳаётда тўсқинлик қилмасин, уларга қарши курашишда кўп куч-ғайрат сарфлашга тўғри келмасин.

Бундан маълумки, ўқитувчининг вазифаси ўқувчиларда фойдали одатлар тарбиялаш ва зарарлиларига барҳам беришдир. Бу ишни яхшиси илк ёшдан, болалардаги нерв системасининг пластиклиги ҳали етарлича кўп бўлган пайтдан бошлаган маъқул. Бола тарбиялаш маълум даражада яхши одатлар тарбиялашдан иборат бўлиши керак.

А. С. Макаренко бундай деб ёзган эди: «Мен, мактаб ўқувчисига совет ватанпарварлиги ҳақида тўғри тасаввурлар бўлса-да, аммо совет кишисига хос тўғри одат тарбияланмаган ҳоллар ҳам юз берган бўлишини ахтирол тутаман.

Бу чидам, узоқ давом этадиган қийинчиликларни бартараф қила билиш, тўсиқларни зўр бериш билан эмас, балки зўрлаб мажбур қилиш билан енгиб ўтишдек хислатларни тарбиялаш ҳақида гап бораётганида, айниқса, муҳимдир. Сиз бажарилиши лозим бўлган иш ҳақида болаларда нечоғли тўғри тасаввурлар ҳосил қилсангиз, аммо узоқ давом этадиган қийинчиликни енгиш одатини тарбиялаб бормасангиз, мен, ҳеч нима тарбияламабсиз, дейишга ҳақли бўлиб қоламан. Хуллас, мен болалар ҳаётининг муайян одатлар группасини тарбияловчи тажриба тарзида ташкил қилинишини талаб этаман...»¹.

Одатлар ҳосил қилиш учун ҳаракатларни такрорлаш лозим. Бироқ шунчаки такрорлаш болага зерикарли, қизиқтирмайдиган нарса бўлиб туюлиши мумкин. Агар бу такрорлаш мақтов ва маъқуллаш билан мустақкамланса, болада ижобий эмоциялар юзага келади, қилинаётган ҳаракат ёқадиган бўлади, уни такрорлаш истаги ва такрорлаш билан одатдаги ҳаракатга айлантириш хоҳиши пайдо бўлади.

Фойдали одат ҳосил қилиш учун қатъий қарорга келиш зарур. Лекин биргина эзгу-истакнинг ўзи билан чекланиш камлик қилади. Агар бу истак ҳаракатга айланмаса, тегишли

¹ А. С. Макаренко. Соч., V том, 283—284-бетлар.

одат ҳосил бўлмайди. Агар ўқитувчи болани тартибли бўлишга, мактабга киришдан олдин оёқни артишга, катталар ва ўртоқлари билан хушмуомала бўлишга одатлантиришни истаса, болаларга бу темада панд-насиҳат қилиб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Нима учун ундай эмас, балки бундай қилиш кераклигини тушунтиргандан кейин тегишли натижаларни талаб этиш лозим («Вор, қўлингни юв»; «Қайтганингдан кейин оёгингни артиб кир»; «Ўртоқларингдан уэр сўра»). Оғзаки иншонтаришнинг ўзидангина ҳеч қачон одатлар юзага келмайди. **Фақат ҳаракатларни такрорлашгина бу ҳаракатларни одатларга айлантириши мумкин.**

Зарарли одатларни йўқотиш учун йўқотилиши лозим бўлган ўша одат тусига кирган ҳаракатни сира қилмасликка қатъий қарор бериш ҳам мумкин.

Фойдали одат ҳосил қилинаётган ёки зарарли одатга қарши кураш олиб борилаётган дастлабки пайтларда катталарнинг болаларни назорат қилиб туришлари ниҳоятда зарур.

Ўқитувчи болада ҳар минутда ишдан чалғиш, ҳар томонга ўтирилиб қарай бериш, ўрнидан туриб кетавериш, секин ёзиш ва умуман, ялқовлик билан шугулланишдек зарарли одат борлигини сезиб қолди. Ўқитувчи бу ҳақда ўша ўқувчига бир неча марта гапирди, лекин унинг хулқ-атворида ҳеч қандай ўзгариш юз бермади. Шунда ўқитувчи ўқувчининг уйига бориб, онасига унинг ўғлида қандай зарарли одат пайдо бўлганлигини тушунтириб берди. Шундан кейин улар ҳамкорликда бола билан ишлайдиган бўлдилар. «Бу уй топширигини бажариш учун ярим соатдан ортиқ вақт керак эмас,— деди ўқитувчи ўқувчига,— лекин бунинг шартин шуки, атрофингга аланглайвермайсан, гап билан ишни бўлмайсан. Шошма, лекин чалғимагин ҳам». Бола ўқитувчи олдида турганда ишни 20 минут ичида ахшилаб бажарди. Ўқитувчи болани мақтади ва бошқа топшириқларини тайёрлаш учун қанча вақт керак бўлишини айтиб, онасидан ўғлини ҳар кун назорат қилиб туришини илтимос қилди. Бир неча кундан кейин ўқитувчи боладан (янгитасига ёки илгаригидек) шугулланишнинг қай бири кўпроқ ёки ишнинг сўради. Бола жавоб бериб, энди у кўчада кўпроқ ўйнаётганлигини, чунки дарсларини тезроқ тайёрлаётганини айтди. «Сен ўзингни назорат қила оласанми?»— деб сўради ўқитувчи. «Назорат қила оламан».— «Ундай бўлса, онангга айт, олдинда ўтирмай қўя қолсин, унинг ўзига яраша ишлари бор-ку, ахир. Олдинда соат қўйиб қўй ва бир минутни ҳам бекорга кетказмасдан маълум вақт ичида ултуришга ҳаракат қил». Шундай қилиб, ўқитувчи боладаги зарарли одатга маълум даражада барҳам беришга ва унда ўзига ва онасига нисбатан онгли муносабат туфайли кун сари мустақкамланиб бораётган фойдали одатни сингдиришга эришди.

Одатларга тааллуқли қатъий қарордан ташқари киши яна ўзини шундай шароитга солиб қўйиши керакки, бу шароитда фойдали ҳаракат қилмаслик қийин ва зарарли одатни такрорлашнинг иложи бўлмасин. Бу жиҳатдан коллектив катта ёрдам бериши мумкин. Ўқувчининг синфга, ўртоқларига берган ваъдаси жуда катта ёрдам беради. Фақат ўз-ўзига берган сўзга қараганда ваъдани бажариш анча қийинроқ.

Ярамас одатни (чирмовиқ ўтти таг-тути билан юлиб ташлагандек) «юлиб ташлаш», яъни одатланилган, лекин зарарли бўлган ҳаракатлардан дарҳол ва бутунлай воз кечиш лозим.

Бола фойдали одат ҳосил қилишда бирор ҳаракатни такрорлашга куч берадиган *мотив* ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлади. Агар у ҳаракатни жаъо тариқасида қиладиган бўлса, самара бўш бўлиб чиқади. Агарда болага такрорий ҳаракатларнинг фойдали эканлиги тушунтирилса, одат жуда тез пайдо бўлади. Маълумки, ярамас одатларни таг-тути билан йўқотишга қаратилган танбеҳлар болани хафа қиладиган формада айтилмаслиги керак. Ваъзан болани уялтириш фойдалидир, аммо бу ишни ҳам назокат билан қилиш зарур.

Ярамас одатлар ҳосил бўлишининг олдини олиш кераклигини ҳам унуттиш ярамайди, бунинг учун эса зарарли ҳаракатни такрорламаслик керак.

Таълим-тарбиявий ишнинг тўғри йўлга қўйилиши, болага таълим-тарбиявий жиҳатдан таъсир кўрсата олиш, хусусан, унда бурч ҳисси, ўз камчиликларини кўра олиш, иродавий сифатлар, муайян мақсадни кўзлаш ҳамда меҳнатсеварлик хислатларини тарбиялаш унда яхши одатлар ҳосил қилишни ва зарарли одатларнинг юзага келиш ҳамда мустақкамланишнинг олдини олишни кўп жиҳатдан енгиллаштиради.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ўқувчиларда фаолиятнинг қайси тури асосий тур ҳисобланади? Унинг хусусиятлари қандай?
2. Таълим жараёнидаги асосий босқичларни кўрсатинг.
3. Ўқувчининг муваффақиятли ўқишига нима имкон беради?
4. Боланинг таълими ва камолоти ўртасида қандай боғлиқлик бор?
5. Таълимнинг тарбияловчи таъсири нимадан иборат?
6. Проблемали таълим қандай психологик аҳамиятга эга?
7. Боланинг жисмоний ва психик камолотига ўйин қандай таъсир этади?
8. Кичик мактаб ёшидаги болалар меҳнатининг хусусиятлари қандай?
9. Малакаларни муваффақиятли ҳосил қилиш учун қандай шароитлар зарур.
10. Уларни таркиб топтиришнинг характерли моментларини кўрсатинг.
11. Болаларда фойдали одатларни қандай тарбиялаш ва зарарли одатларга қарши қандай кураш олиб бориш керак?

Топшириқлар

1. Кичик ёшдаги ўқувчилар ўқув фаолиятининг ҳар хил турларини кузатиш ва бу турларнинг болалар психикасига қандай таъсир кўрсатиши айтиб бериш.
2. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг ҳар хил ўйинлари хусусида ҳам худди шундай қилиш.
3. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг бир қанча ёма ишларини кўздан кечириш ва улардаги ижодийлик элементларини топиш. Уларни ижодий характерга эга бўлмаган ишлар билан таққосланг.
4. Бошланғич синф ўқувчиларини кузатиш ва уларнинг ўзлари учун зарур бўлган одатларни қай даражада эгаллаганликларини айтиш.
5. Сиз системали тарзда кузатиб бораётган ўқувчиларингизда қандай одатлар (фойдали ва зарарли одатлар) борлигини аниқланг.
6. Бу болаларда фойдали одатлар ҳосил қилиш ва зарарли одатларга барҳам бериш учун қандай чоралар қўлланиш кераклигини кўрсатиб ўтинг.

МУНДАРИЖА

I қисм. ПСИХОЛОГИЯГА КИРИШ

1-б-б. Психологиянинг предмети

1-§. Психология нимами ўрганади	3
2-§. Психикани материалистик тушуниш	4
Такрорлаш учун саволлар	7

2-б-б. Мия ва психика

1-§. Олий нерв фаоллиги психиканинг физиологик асосидир	7
2-§. Миянинг рефлектор фаоллиги	9
3-§. Ярим шарлар пўстлогидати нерв процесслари	11
4-§. Биринчи ва иккинчи сигнал системалари ва уларнинг ўзаро бир-бирига таъсир	18
5-§. Нерв процессларининг системаллиги	14
6-§. Катта ярим шарлар пўстлогидати айрим участкаларининг функциялари. Мия ботоклари	15
7-§. Тосқари алоқа	17
Такрорлаш учун саволлар	17

3-б-б. Психология фанининг назифалари ва методлари

1-§. Психологиянинг аҳамияти ва назифалари	18
2-§. Психологиянинг методлари	19
Такрорлаш учун саволлар	23

4-б-б. Психика ва онгнинг ривожланиши

1-§. Хайвонот дунёсида психиканинг пайдо бўлиши ва ривожланиши	23
2-§. Хайвонларнинг инстинктлари	25
3-§. Хайвонларнинг кўникмалари	26
4-§. Хайвонларнинг ақлий хатти-ҳаракатлари	27
5-§. Психиканинг юксак формаси — инсон онгининг ривожланиши	29
Такрорлаш учун саволлар	31
Топпириқ	31

II қисм. ШАХС ВА ФАОЛИЯТНИНГ УМУМИЙ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

5-б-б. Шахс ва унинг шаклланиши

1-§. Шахс ҳақида марксча-ленинча тушуниш	32
2-§. Шахс хусусиятларининг барқарорлиги ва шахснинг ақлининг	33
3-§. Совет кишининг шахсининг асосий сифатлари	35
Такрорлаш учун саволлар	35

6-б-б. Фаоллият ҳақида тушуниш

1-§. Шахс ва фаоллият	36
2-§. Фаоллиятнинг мақсад ва мотивлари	37
3-§. Фаоллиятнинг таркибий қисмлари	38
4-§. Назария ва практика	39
5-§. Фаоллият турлари	41
Такрорлаш учун саволлар	42

7-б-б. Диққат онгли фаоллиятнинг шарт-шароитларидир

1-§. Диққат ҳақида тушуниш	42
2-§. Диққатнинг физиологик асослари	44
3-§. Диққатнинг турлари	45
4-§. Диққатнинг асосий хусусиятлари	47
5-§. Парироваллик	48
6-§. Диққат-этибордорлик (эйрақлик) шахснинг фаиллатидир	49
Такрорлаш учун саволлар	50
Топпириқ	50

III қисм. ШАХСНИНГ БИЛИШ ПРОЦЕССЛАРИ

8-б-б. Сезги

1-§. Сезги нима	51
2-§. Сезги органлари	52
3-§. Сезгиларнинг турлари	53
4-§. Сезгирлик ва сезгиларнинг чегаралари	57
5-§. Адаптация	59
6-§. Сезгиларнинг ўзаро таъсири	60
7-§. Сезгирлик шахснинг фаиллатидир	61
Такрорлаш учун саволлар	61
Топпириқ	62

9-б-б. Идрок

1-§. Идрок ҳақида тушуниш	62
2-§. Идрокнинг баъзи бир хусусиятлари	63
3-§. Кузатиш	66
4-§. Фазо ва вақтни идрок қилиш	67
5-§. Иллюзиялар	69
6-§. Идрокнинг хусусиятлари шахснинг ҳислатидир	71
Такрорлаш учун саволлар	72

10-б-б. Хотира

1-§. Тасаввурлар	73
2-§. Хотира ҳақида умумий тушуниш	74
3-§. Хотиранинг физиологик асослари	75
4-§. Эсда олиб қилиш	76

5-§. Ўзлаштирилган билимларни эсда сақлаш ва унутиш	77
6-§. Эсга тушириш ва таниб олиш	78
7-§. Хотира сифатлари ва турлари	79
8-§. Хотира хусусиятлари шахснинг фаиллатидир	80
9-§. Пухта эсда қолдиришнинг айрим шарт-шароитлари	82
Такрорлаш учун саволлар	84
Топпириқ	84

11-б-б. Тафаккур

1-§. Тафаккур ҳақида тушуниш	84
2-§. Тафаккурнинг физиологик асослари	86
3-§. Тафаккурнинг социал табиати	86
4-§. Тафаккур операциялари	87
5-§. Тафаккурнинг асосий формалари	89
6-§. Тушуниб етиш	91
7-§. Фикрлаш, масалаларни ечиш	92
8-§. Ақлнинг сифати шахснинг фаиллатидир	94
Такрорлаш учун саволлар	95
Топпириқ	96

12-б-б. Нутқ

1-§. Нутқ ҳақида умумий тушуниш	96
2-§. Нутқнинг физиологик механизмлари	98
3-§. Нутқнинг турлари	99
4-§. Нутқ сифатлари	100
5-§. Нутқ ва шахс	101
Такрорлаш учун саволлар	102

13-б-б. Хайл

1-§. Хайл образлари	102
2-§. Хайл нима	102
3-§. Хайлнинг аҳамияти	104
4-§. Хайлнинг турлари	105
5-§. Хайл жарайнларида янги нарсаларнинг яратилиш йўллари	106
6-§. Орезу	108
7-§. Хайл — шахснинг хусусияти	109
Такрорлаш учун саволлар	110

IV қисм. ШАХС ВА ФАОЛИЯТНИНГ ЭМОЦИОНАЛ ИРОДАВИЙ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

14-б-б. Ҳис-туйғулар

1-§. Ҳис-туйғулар ҳақида тушуниш	111
2-§. Ҳис-туйғуларнинг ифодаланиши	113
3-§. Ҳис-туйғуларнинг физиологик асослари	114
4-§. Ҳис-туйғулар ва фаоллият	116
5-§. Ҳис-туйғуларнинг асосий сифатлари	117
6-§. Эмоционал ҳолатлар	118
7-§. Юксак ҳис-туйғулар	120
8-§. Ҳис-туйғулар соҳасидаги индивидиал фарқлар	123
9-§. Ҳис-туйғулар ва инсон шахси	125
Такрорлаш учун саволлар	126
Топпириқ	126

15-б-б. Ирода

1-§. Иродавий жарайнлар тўғрисида тушуниш	126
2-§. Ироданинг физиологик асослари	128
3-§. Иродавий ҳаракатнинг маъналари	130
4-§. Иродавий ҳаракатни таҳлил қилиш	131
5-§. Шахснинг иродавий сифатлари	132
Иродани тарбиялаш	136
Такрорлаш учун саволлар	137
Топпириқ	137

V қисм. ШАХСНИНГ ИНДИВИДУАЛ-ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

16-б-б. Шахснинг кўзлаган мақсади

1-§. Кашиларнинг эҳтиёжлари	138
2-§. Қизиқишлар ва майлар	139
3-§. Қизиқишлар шахснинг хусусиятларидир	140
4-§. Дунёқараш	143
Такрорлаш учун саволлар	144

17-б-б. Темперамент

1-§. Темперамент ҳақида тушуниш ва унинг турлари	144
2-§. Темпераментнинг физиологик асослари	146
3-§. Темперамент ва шахс	147
Такрорлаш учун саволлар	149

18-б-б. Характер

1-§. Характер тўғрисида тушуниш	149
2-§. Характернинг физиологик асослари	151
3-§. Характер хусусиятлари	151
4-§. Ўз характери устида ишлаш	154
Такрорлаш учун саволлар	157

19-б-б. Қобилиятлар

1-§. Қобилиятлар тўғрисида тушуниш	158
2-§. Лайқаж нишонлари ва қобилиятлар	160
3-§. Қобилиятларни ривожлантиришнинг айрим шартлари	162
4-§. Қобилият ва инсон шахси	163
Такрорлаш учун саволлар	163

VI қисм. ШАХСНИНГ МЕҲНАТ ФАОЛИЯТИ

20-б-б. Меҳнат фаоллиятининг асосий тури

1-§. Меҳнатга ҳарактеристика ва унинг киши ҳаётидаги аҳамияти	164
2-§. Ижод	165
3-§. Иқдомланиш	168
4-§. Ўқитувчининг ижодий меҳнати	169
Такрорлаш учун саволлар	171

21-б-б. Малака, кўникма ва одатлар

1-§. Малакалар тўғрисида тушуниш	171
2-§. Малакаларнинг турлари ва уларнинг таркиб топиши	172
3-§. Кўникмалар	175
4-§. Одатлар	176
Такрорлаш учун саволлар	177

VII қисм. КИЧИК ЁШДАГИ ЎҚУВЧИ ПСИХОЛОГИЯСИ

22-б-б. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг умумий ҳарактеристикаси

1-§. Бола шахснинг ривожланиши проблемаси	178
2-§. Илк ёшдаги ва мактабгача ёшдаги болалар психикасининг хусусиятлари	180
3-§. Кичик ёшдаги ўқувчининг жисмоний ва психик хусусиятлари	183
4-§. Мактабдаги таълим ва унга ўқувчиларнинг муносабати	184

5-§. Болаларга, ўқитувчи, болалар коллектив ва оиланинг таъсири	186
6-§. Таълим жараёнида боланинг ривожланиши	187
7-§. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг интеллектуал имкониятлари	189
Тўғрисидаги ҳозирги қарашлар	191
Такрорлаш учун саволлар	191

23-б о б. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг диққати

1-§. Бошланғич синф ўқувчиларининг диққатига умумий харақтеристика	192
2-§. Диққатга оид айрим хусусиятларнинг ўзига хос томонлари	193
3-§. Диққатни тарбиялаш	195
Такрорлаш учун саволлар	199
Тошпириқ	200

24-б о б. Кичик мактаб ёшидаги болаларда биллиб жараёнилари

1-§. Кичик ёшдаги ўқувчиларда сөзгиларнинг ривожланиши	200
2-§. Бошланғич синф ўқувчиларининг идрокки	202
3-§. Идрокнинг ривожланиши	204
4-§. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг хотираси	207
5-§. Ўсда қолдиришнинг рационал усуллари	209
6-§. Кичик ёшдаги ўқувчи тафаккурининг ўзига хос хусусиятлари	212
7-§. Тафаккурнинг тараққий этиши	215
8-§. Кичик мактаб ёшидаги болалар нутқи	216
9-§. Бошланғич синф ўқувчиларида нутқнинг тараққий этиши	218
10-§. Кичик мактаб ёшидаги болалар хаёли	220
11-§. Хаёлнинг тараққий этиши	222
12-§. Кичик мактаб ёшдаги ўқувчилар психик процессларини ўстиришнинг баъзи умумий шартлари	223
Такрорлаш учун саволлар	225
Тошпириқ	225

25-б о б. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг ҳис-туйғулари ва продаси

1-§. Кичик мактаб ёшдаги ўқувчилар эмоцияларининг хусусиятлари	225
--	-----

2-§. Кичик ёшдаги ўқувчиларда ҳиссийёт тарбиялаш	228
3-§. Бошланғич синф ўқувчиларида иродавий процессларнинг хусусиятлари	231
4-§. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда ирода тарбиялаш	233
Такрорлаш учун саволлар	236
Тошпириқ	236

26-б о б. Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг психик хусусиятлари

1-§. Кичик мактаб ёшдаги ўқувчиларнинг қизиқишлари	236
2-§. Ижобий эҳтлөж ва қизиқишларнинг ривожланиши	237
3-§. Бошланғич синф ўқувчиларида эътиқоднинг таркиб топиши	240
4-§. Бошланғич синф ўқувчиларининг қобилиятлари	240
5-§. Қобилиятларни ўстириш	242
6-§. Болалар темпераменти	244
7-§. Кичик мактаб ёшдаги ўқувчилар харақтери хислатларининг баъзи бир қўриқишлари	246
8-§. Ўқувчиларни ўрганиш	249
9-§. Кичик ёшдаги ўқувчилар харақтери негизларининг таркиб топиши	251
Такрорлаш учун саволлар	254
Тошпириқ	255

27-б о б. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг ўқув, ўйин ва меҳнат фаолияти

1-§. Ўқув иши кичик мактаб ёшдаги ўқувчиларининг атакчи фаолиятидир	255
2-§. Таълим камол топишни ҳаракатлантирувчи кучдир	258
3-§. Кичик ёшдаги ўқувчиларининг ўйин фаолияти	260
4-§. Меҳнат фаолиятининг элементлари	263
5-§. Малака ва қўникмаларни таркиб тошпириш	265
6-§. Кичик ёшдаги ўқувчиларда одат тарбиялаш	267
Такрорлаш учун саволлар	269
Тошпириқ	270